

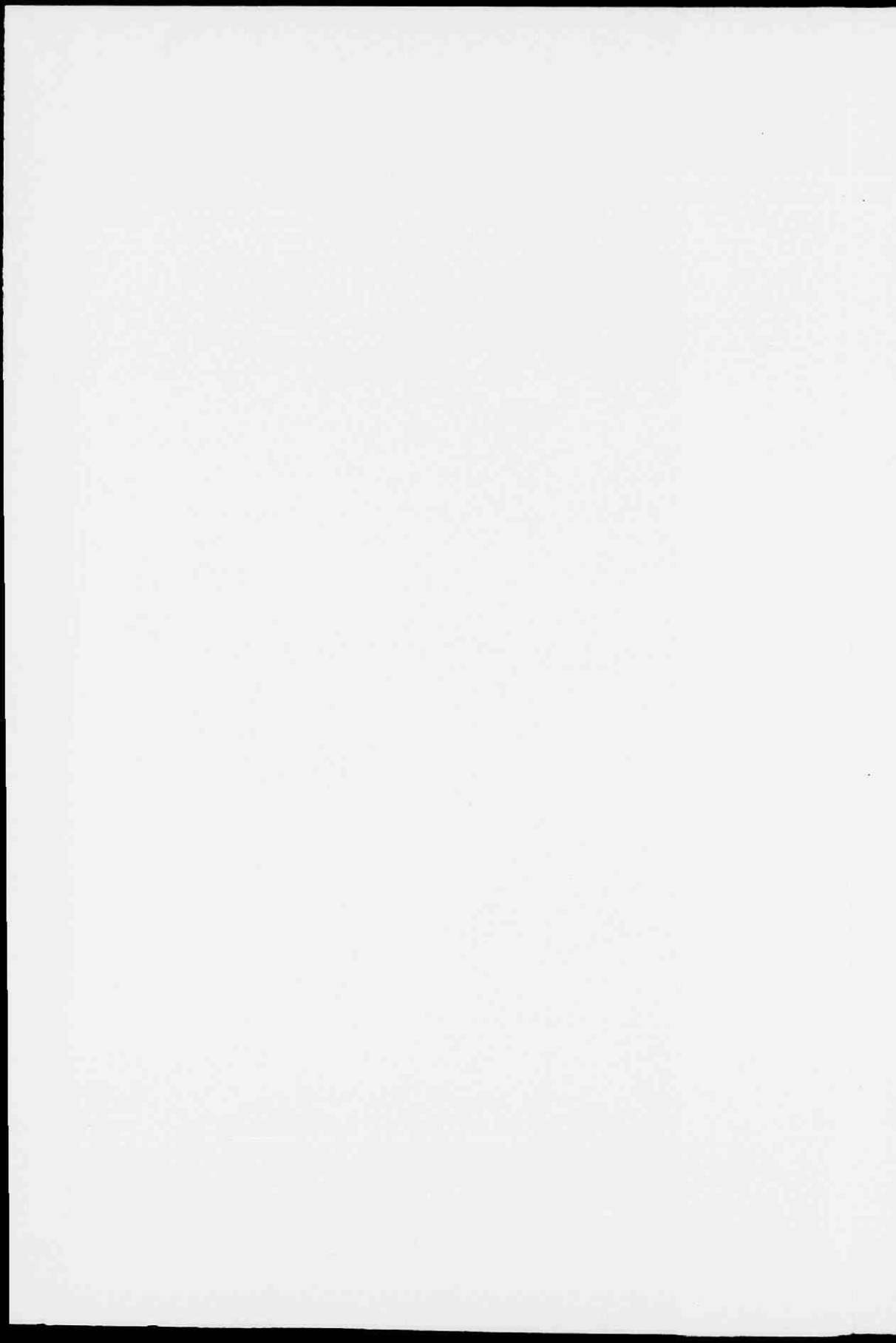

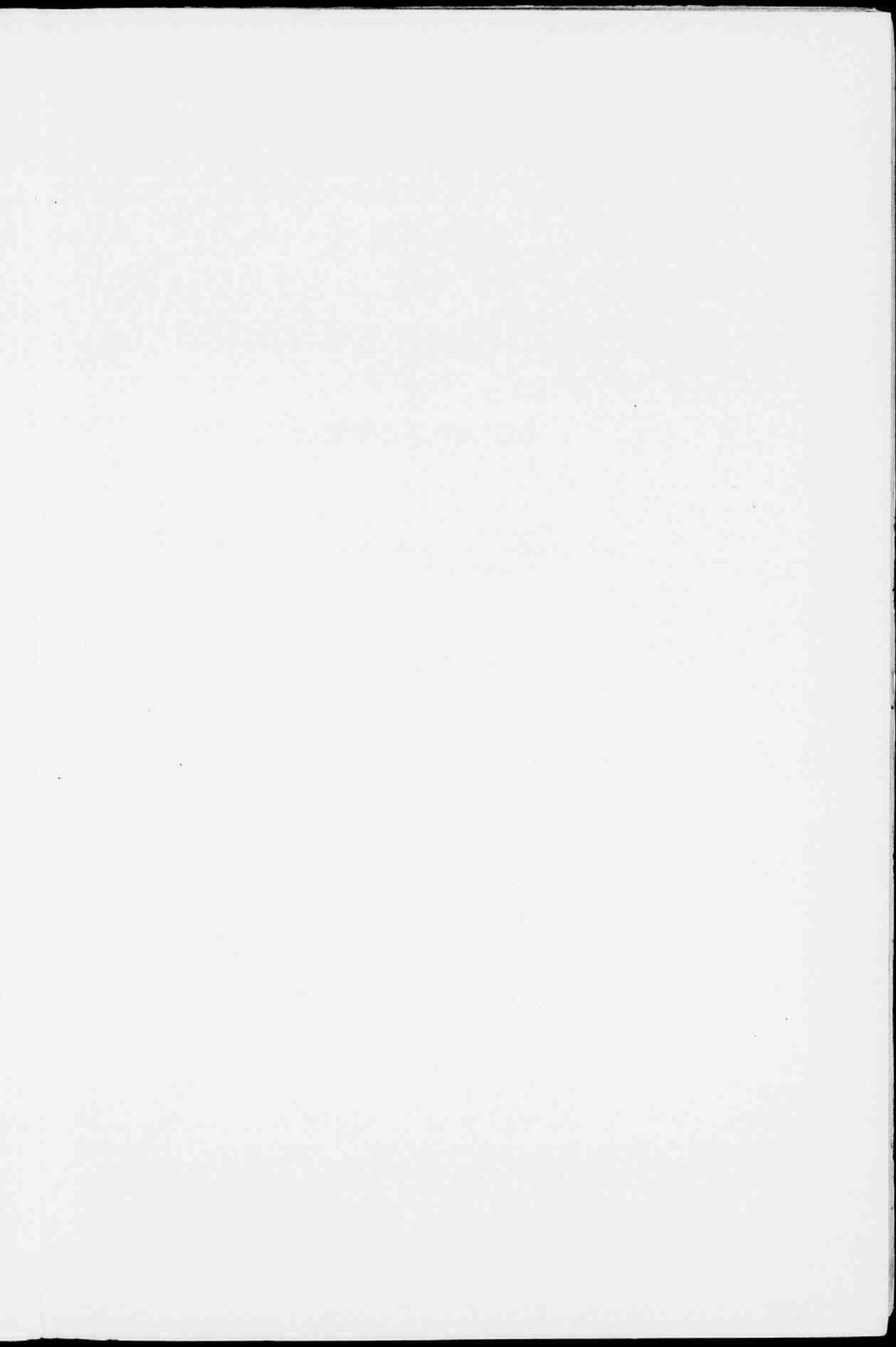
Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland

<https://hdl.handle.net/1874/322313>

BIJDRAGEN

TOT DE

GENEESKUNDIGE PLAATSBSCHRIJVING

VAN

NEDERLAND.

Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken.

DERDE STUK.

GENEESKUNDIGE PLAATSBSCHRIJVING

VAN HET

GOOILAND.

'S GRAVENHAGE.
1875.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0411 3381

GENEESKUNDIGE PLAATSBSCHRIJVING

VAN

HET GOOILAND,

DOOR

Dr. J. F. VAN HENGEL,

Lid van den Geneeskundigen Raad voor NOORD-HOLLAND.

1875.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT
530 SOUTH EAST ASIAN AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60607

1964

INHOUD.

—1881—

	BLADZ.
VOORBERICHT	XXIX
I. NATUURKUNDIGE PLAATSBESCHIJVING	1
GEOGRAPHIE	3
HYDROGRAPHIE	10
METEOROLOGIE	18
FLORA	21
FAUNA	28
MAMMALIA (Zoogdieren).	28
AVES (Vogels)	30
REPTILIA (Kruipende dieren).	31
PISCES (Visschen).	31
GASTEROPODA (Buikpootigen)	32
CONCHIFERA (Schelpdieren)	32
TUNICATA (Manteldieren)	33
CRUSTACEA (Schaaldieren).	33
ARACHNOIDEA (Spinachtige dieren)	33
INSECTA (Gekorvene dieren)	34
ANNULATA (Ringwormen)	35
ENTOZOA (Ingewandswormen).	36
ANTHROPOLOGIE.	36

	BLADZ.
II. GENEESKUNDIGE STATISTIEK.	43
ALGEMEENE STATISTIEK DER BEVOLKING VAN HET GOOILAND	45
TABEL 1. Bevolking van het Gooiland in veertig jaar (1830—'70)	46
TABEL 2. Immigratie en Emigratie in tien jaar 1860—'70)	51
BIJZONDERE STATISTIEK DER BEVOLKING VAN DE GEMEENTE HILVERSUM	54
TABEL 3. Statistiek der Bevolking van Hilversum over dertig jaren, wat geboorte en sterfte betreft (1840—'70)	56
TABEL 4. Statistiek over 30 jaar, tot bepaling van den ouderdom in Hilversum	59
TABEL 5. Statistiek van Hilversum op den 1sten Ja- nuari 1870, naar de wijken	62
TABEL 6. Staat der geboorten naar de wijken; van 1860—1870	68
TABEL 7. Statistiek van ongelukkige (kwade) ver- schijnselen in de wijken van Hilversum 1860—1870.	74
TABEL 8. Staat van overlijden volgens de wijken, van 1860—1870; met vermelding van 't aantal keeren dat er geene geneeskundige hulp gevraagd werd . .	78
TABEL 9. Staat der werkelijke bevolking van Hilver- sum op den 1sten Januari 1860, naar ambt of beroep . . . . . tegenover	80
TABEL 10. Id. op den 1sten Januari 1870, tegenover Staat, wat het voedsel betreft, der gestorvenen beneden 't jaar; van 1850—1860.	85
TABEL 11. Physieke gegevens van jongens (7—20 jaar)	87
TABEL 12. Veertigjarige statistiek van de lotelingen in de gemeente Hilversum	88
STERFTELIJSTEN VAN HET GOOILAND	89
TABEL 13. Oorzaken van overlijden over zes jaar	

	BLADZ.
afzonderlijk, in de zeven gemeenten van het Gooiland gezamenlijk: van 1866—1872. . . . . tegenover	88
TABEL 14. Oorzaken van overlijden in de zeven ge- meenten van het Gooiland afzonderlijk, over zes jaar gezamenlijk; van 1866—1872. . . . . tegenover	89
III. MAATSCHAPPELIJKE TOESTAND.	93
LANDBOUW	95
ROGGE, ...	97
HAYER.	99
ERWTEN	99
BOEKWEIT	99
AARDAPPELEN	99
VOEDERGEWASSEN.	102
TUINBOUW	103
BEMESTING	103
DE BOERENKNECHT	103
VEETEELT	105
WEILAND.	105
HOOLAND.	106
VEESTAPEL	107
PAARDEN.	107
EZELS EN MUILEZELS.	107
RUNDEREN	108
SCHAPEN	109
VARKENS.	110
GEITEN EN BOKKEN	111
PLUIMVEE EN BIJENTEELT	111
VISSCHERIJ	112
VISSCHERIJ TE HUIZEN IN 1870.	119
NERING EN HANTEERING. BEROEP EN AM- BACHT	120
Aannemer. Aanspreker. Agenten van Begrafnis- en Ziekfondsen. Apotheker. Barbier. Baker	120

Bakker. Banketbakker. Beddenwinkel. Beurt- of Veer- schipper	121
Bezemmaker. Bleeker	122
Bloemist, boomkweker. Boekdrukker, boekbinder, boekverkooper. Boter- en kaaswinkel. Bijenhouder. Daglooner.	123
Debiteur van loterijen. Dekker	124
Dienstmeid. Doodgraver. Galanteriewaren-handelaar .	125
Garen- en bandwinkel. Glazenmaker. Groenteverkoo- per. Grossier. Grutter. Herbergier	126
Herder. Horlogemaker. Houthakker. Kaarder. Karre- lieden. Kleermaker.	127
Kopergietter. Koperslager, loodgieter, bliklager, lei- dekker. Kroegen, tapperijen	128
(Voor deze laatste vergelijk ook)	215
Kruidenierswinkel. Leerlooier. Manufacturier. Melk- verkooper. Metselaar, timmerman, smid	129
Meubelmaker. Modemaakster, naaister	130
Molenaar. Rijtuigschilder, schilder. Scheenmaker. Slaapsteehouder. Slager.	131
Stalhouder. Tabak, sigaren, snuif. Tuinder en war- moezenier. Uitdrager.	132
Vilder.	133
Vischverkooper.	134
Vroedvrouw.	135
FABRIEK EN TRAFIEK	136
HET LEVEN VAN DEN HILVERSUMSCHEN FABRIEKARBEIDER	136
DE HILVERSUMSCHE STOOMSPINNERIJ EN WEVERIJ. . .	143
TRAFIEK	145
COMMUNICATIEMIDDELEN	146
BRIEFVENPOSTERIJ	147
VERVOER VAN PASSAGIERS EN GOEDEREN TE WATER . .	147
ID. TE LAND	148

	BLADZ
SPOORWEGEN, STRAAT-, GRINT- EN SINTELWEGEN, ZAND- WEGEN EN VOETPADEN	149
ARMOEDE	150
OORZAAK	151
1. Overbevolking	151
2. Gebrek aan werk	152
3. Laagte der loonen.	153
4. Onderdrukking	155
5. Misgewas	157
6. Kwalijk bestede liefdadigheid	158
7. Slapte der politie. 8. Ziekte. 9. Verwaarloosde opvoeding. 10. Het slechte voorbeeld der ouders. 11. Te vroege huwelijken	159
12. Onberaden huwelijken. 13. Weinig godsdienstige en verstandelijke ontwikkeling	160
14. Gebrek aan overleg. 15. Snoeplust en vraatzucht	161
16. Morsigheid en slordigheid. 17. Luiheid	162
18. Pronkzucht en verkwisting.	163
19. Dronkenschap. 20. Ontucht, liederlijkheid, dief- stal en wangedrag.	164
TOESTAND, ...	165
1. De kraamkamer.	165
2. De vuurmand. 3. Luiermant. 4. Wieg. 5. Daarin.	166
6. Het kindje is geboren en zal gewasschen worden door 7. Het kindje wordt gewasschen met. 8. Daarna. 9. Voeding	167
10. Verzorging. 11. Schreeuwt het kind, dan 12. Rei- niging	168
13. Gevolgen. 14. Het inroepen van geneeskundige hulp. 15. Verdere gevolgen en uitkomst.	169
16. Na de zesde maand. 17. Verblijf. 18. Reiniging van het hoofdje. 19. Gevolg. 20. Luchtgenot en Eindresultaat	170
LENIGING EN BESTRIJDING	171

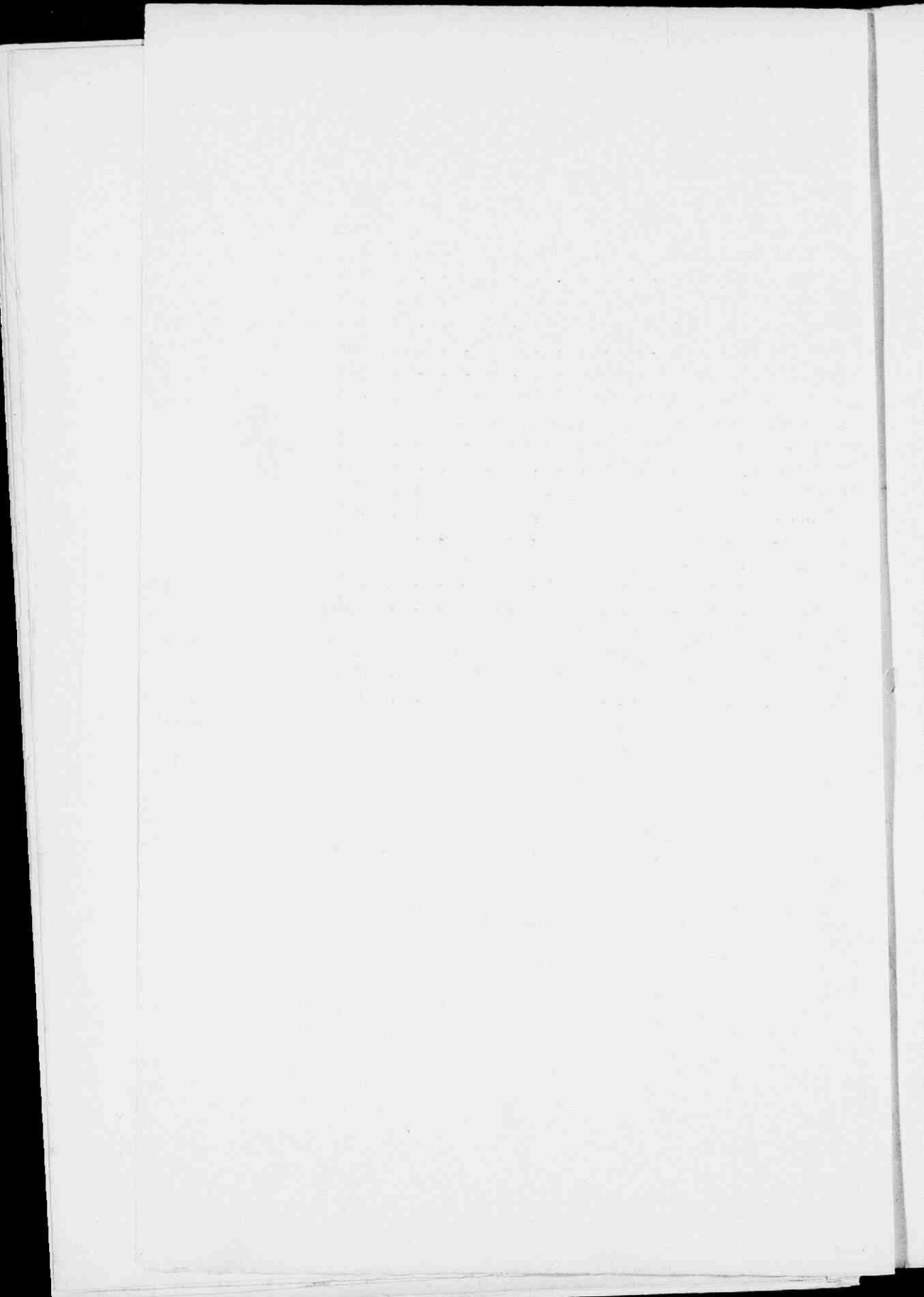
	BLADZ.
De bank van leening	180
Dokters-, zieken- en begrafenisfondsen	182
Bus van de Hilversumsche stoomspinnerij en weverij .	184
Het Gereformeerd Oranjeweeshuis te Huizen (met plattegrond)	185
Het Burgerweeshuis te Naarden	187
Het Diaconieweeshuis te Naarden	189
OPEENHOOPING DER BEVOLKING EN HARE WONINGEN	191
ARBEIDERSWONINGEN.	195
(Tabel) Typen van arbeiderswoningen in het Gooi- land. . . . . tegenover	201
EEN BURGERWOONHUIS (met plattegrond)	205
VERLICHTING	206
SLAAPSTEDEN	206
ZIEKENHUIZEN	213
Het ziekenhuis te Hilversum. De infirmerie te Naarden	214
HERBERG. SLIJTERIJ. TAPPERIJ	215
DE KROEG	216
GEVANGENIS.	220
BEGRAAFPLAATSEN.	221
VOEDSEL EN DRANKEN. KLEEDING EN LIG- GING	223
Eieren, vleesch en visch, brood en aardappelen in de huishouding van Willem K —, den timmermans knecht in het Gooiland.	228
SCHOLEN	232
DE BEWAARSCHOLEN	232
De Piuschool	235
DE ACHT SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS IN HET GOOILAND	236
Lucht	237
Licht	239

	BLADZ.
Water	240
Verwarming en banken.	242
Speelplaats, schoolstraffen en schoolverzuim	243
Bezoldiging	244
DE SCHOLEN VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS.	244
Instituut: Hill-House	245
Jongheeren Instituut te Hilversum	246
Kostschool voor meisjes te 's Graveland. (Maison d'éducation pour jeunes demoiselles dirigée par mademoiselle J. C. Nieuwenhuizen).	247
Meisjes-dagschool te Naarden. Instituut van onderwijs enz. te Naarden, ...	248
SCHADELIJK VUIL	248
Goten	250
Het vuile water	251
Vergaarbak voor vuilnis. Kuilen. Mestvaalten te Hilversum.	252
Privaten	253
Varkenshokken. Afval van fabrieken	254
IV. GEZONDHEIDSTOESTAND.	255
ENDEMIËN	257
FEBRIS INTERMITTENS	257
SCROPHULOSIS EN TUBERCULOSIS. TERING	259
ATROPHIA INFANTUM	260
EPIDEMIEËN	261
TYPHUS	261
Aanteekeningen op de typhus-epidemie (1857) te Hilversum	265
CHOLERA ASIATICA	267
ANGINA DIPHThERINA (Kwaadaardige keelziekte).	274
MORBILLI (Mazelen)	276
SCARLATINA (Roodvonk).	278
VARIOLAE (Pokken)	279
Aanteekeningen op pokken	281

	BLADZ.
KOEPOKINENTING	283
KINKHOEST. DYSENTERIE (Bloedloop)	285
FEBRIS PUERPERALIS (Kraamvrouwenkoorts)	286
EPIZOÖTIEËN	286
RUNDERPEST (Veetyphus)	286
LONGZIEKTE. TONGBLAAR. MOND- EN KLAUWZEER	287
MILTVUUR. KWADE DROES. PARELZIEKTE (Inwendige pokken der koeien). HONDSOLHEID. TRICHINOSIS.	288
KOLFZIEKTE (Peritonitis Puerperalis)	289
BIJZONDERE BRANDPUNTEN VAN BESMETTING	289
V. KLIMATOLOGISCHE GENEESKUNDIGE PLAATSBSCHRIJVING	293
GENEESKUNDIGE METEOROLOGIE EN KLIMATOLOGIE	295
Tijdstip van verlossingen	299
Tijd van 't jaar voor conceptie en verlossing.	300
Tijd en duur der menstruatie in verhouding tot de plaats	301
Sterfte in hooger en lager gelegen gemeenten. Ziekten van den winter.	302
Voorjaarsziekten in het Gooiland	303
Ziekten van den zomer. Najaarsziekten in het Gooiland	304
BEPLANTING	306
Beschutting aan noord- en westkant	308
BADINRICHTING	309
AANHANGSEL	311
De Trompenberg	311 en 312
BIJLAGEN	313
A. SCHETSKAART VAN HET GOOILAND	315
B. BORINGEN IN HET GOOILAND	317
C. VERDIENSTEN MET KOST EN INWONING	319
D. VERDIENSTEN MET KOST DOCH ZONDER INWONING	320
E. VERDIENSTEN ZONDER KOST EN INWONING	321

	BLADZ.
F. INVENTARIS EN BUDGET VAN DEN GEHUWDE FABBRIEKARBEIDER	324
Kleeding van vader en van Kees	329
Kleeding van moeder en van Lijsje	330
Verwarming	331
Verlichting. Reiniging. Wasch	332
Kosten aan het beroep en den godsdienst verbonden .	333
Assurantielkosten. Onnoodige kosten. Voeding. Huis- huur. Onderhoud van kleedingstukken	334
Buitengewone uitgaaf. Balans	335
G. LIJST DER VERDIENSTEN VAN HET WERKVOLK AAN DE HILVERSUMSCHE STOOMSPINNERIJ EN WEVERIJ .	336
H. HILVERSUM (Het Dorp).	339
I. a. HILVERSUMSCHE ZIEKEN- EN BEGRAFENISBUSSEN 1869—'72.	342
b. Id. IN 1872	344
K. NAAMLIJST VAN KINDEREN, DIE AAN DE VAART, BIJ DE HILVERSUMSCHE STOOMSPINNERIJ EN WEVERIJ, WONEN; OPGEMAAKT 31 DECEMBER 1872	346
L. MISSIVE VAN B. EN W. VAN HILVERSUM	348

BLADWIJZER.

BLADZ.

A ardappelen	99 , 231
Aard van het welwater	12
Afval van fabrieken.	254
Algemeene statistiek van het Gooiland. .	45
Ambacht	120
Analyse van vaartwater	13
Angina Diphtherina zie: Keelziekte.	
St. Anna's gesticht, ...	177
Anthropologie.	36
Arbeider	63 , 65 , 80 , 123
Arbeiderswoningen	195
Armbestuur der Bisschoppelijke Cleresie .	174
" " Israëlieten	174
" " Roomsch-Katholieken . .	174
Armenbuurten.	193
Armoede en hare oorzaken	150
Atrophia infantum	260
B adinrichting.	309
Baker (van armen en rijken)	167
Banken (in de scholen)	242
Bank van leening	180

	BLADZ.
Banketbakkers	121
Barometerstand	18
Beddenwinkel	121
Begrafenisfonds	85, 183, 260, 342
Begraafplaatsen	221
Bekken (scheef en nauw).	37
Bemesting	103
Beplanting	306
Beroep	120
" (Statistiek naar het)	80
Bestrijding van armoede	171
Beurtschippers	121
Bewaarscholen	232
Blaricum (Bevolking van)	46
" (Doodgeborenen te)	47
" (Meer meisjes dan jongens te)	47
" (Middelen van bestaan te).	47
" (Oppervlakte van).	8
" (Vermeerdering van bevolking te)	51
Bleekers.	16, 122, 281
Bliksem	20, 99
Blikslagers	128
Bloedloop	285
Bloedstelpende spinrag.	33
Bloemisten	123
Boekweitverbouw	97, 99, 101
Boerenknecht (leefwijze)	103
Boerenstand	96
Bokking	115
Boomberg	4, 5, 310
Boter- en kaaswinkel	123
Botvangst	114, 117, 119

	BLADZ.
Bouwgrond.	7
Brak water (te 's Graveland)	11
Brievenposterij	147
Budget van den gehuwden fabriekarbeider.	331
Burgers te Hilversum (Stand der).	63
" (Sterfte der kinderen van)	72
" (Aantal).	81
Burgerwoonhuis	205
Bussen	182, 342
Bussum (Bevolking van)	46
" (Doodgeborenen te)	48
" (Middelen van bestaan te)	48
" (Oppervlakte van)	8
" (Vermeerdering van bevolking te).	51
" (Verschil in geboorten van jongens en meisjes te)	48
Bijenhouders	123
Bijenteelt	112
C alvinistische geest van de Hervormden .	75, 283
Cholera asiatica	267
" (te Hilversum)	267
" (en het drinkwater te 's Graveland)	16
" (Aantal gestorvenen aan).	74
Christelijke Vrouwenvereeniging (De)	175
Cleresie (Bisschoppelijke).	63, 71
Communicatiemiddelen.	146
D aglooners	65, 123
" (Aantal).	63
" (Stand der).	80—85
Debiteurs van loterijen	124
Dekkers.	121, 128

	BLADZ.
Diaconieën	173
Diefstal	164
Dienstmeisjes	125
Doktersbussen.	182
Doodgeborenen (meer jongens dan meisjes)	73
Doodgraver.	125
Dranken	225
Drinkwater te 's Graveland.	12, 15
" (der school aldaar).	240
Dronkenschap.	164
Dweilen (fabricage).	142
Dysenterie	285
E lodea Canadensis	27
Endemieën	257
Epidemieën	261
Epizoötieën.	286
Erwttenverbouw	97, 99, 101
Ezels.	107
F abriekarbeiders (hun aantal te Hilversum)	63
" (Aanwas en sterfte van)	80—87
" (Lengte, gewicht, spirometer, dynamometer).	39
" (Stand der)	65
Fauna	28
Febris intermittens	257
Flora	21
Fonds voor behoeftige kraamvrouwen . . .	176
Fossielen	7
G alanteriewaren-handelaars.	125
Garen- en bandwinkels	126
Garnalen	115, 135

	BLADZ.
Gebrek aan overleg	161
Gebrek aan werk	152
Gebrek (de kweker van jongens) . . .	70
Geboorte tot zielental	53
Gedestilleerd te Hilversum	91
Gedwongen nering	155, 156
Geneeskundige statistiek	43
Geneeskundige klimatologische plaatsbe- schrijving	293
Geologische beschouwing van het Gooiland	4
Gevangenissen.	220
Gezindten te Hilversum	63
Gezondheidstoestand	255
Goeiezakken (fabricage)	142
Gooische Meent	4
" Vaart	11
Goten (straat).	250
's Graveland (Aantal geboorten te) . . .	48
" (Bevolking van)	46
" (Drinkwater te) zie: Drinkwater	
" (Oppervlakte van)	8
" (Pompen te)	15
" (Privaten te)	16
" (Sterfte van)	48
" (Vermeerdering van bevol- king te)	46
Groenteverkooper	126
Grootte van het Gooiland	8
Grutters.	99, 126
H aarstof	142, 310
Handwerksman	228
Haarcoring	120

	BLADZ.
Haring	115
Haververbouw	97, 99, 101
Helix pomatia.	32
Helling van het zeestrand	11
Herberg	215
Herbergier	126
Herder	127
Hilversum (Besmettelijke ziekten te) . . .	74
" (Bevolking van)	46, 80, 81
" (Geboorten te).	56, 60, 68, 69
" (Doodgeborenen te)	56—60
" (Huisgezinnen in).	64
" (Huwelijken in)	80, 81
" (Meent van)	7
" (Middelen van bestaan te)	48
" (Onechte geboorten te)	74
" (Oppervlakte van)	8
" (Overlijden zonder geneeskundige hulp te).	79
" (Sterfte naar de wijken te)	75
" (Toestand, finantieele, godsdien- stige en maatschappelijke te)	62, 64
" (Vermeerdering van bevolking te).	51
" Wijken van:	64
Hoenders zie: Kippen.	
Hondsolheid	288
Honig	112
Hooiland.	106
Horlogemakers	127
Houtteelt	9
Houthakkers zie: Daglooners.	
Huizen (Bevolking van)	46

	BLADZ.
Huizen (Geboorten, doodgeborenen en emigratie te)	49
" (Oranjeweeshuis te)	185
" (Middelen van bestaan te)	49
" (Oppervlakte van)	8
" (Vermeerdering van bevolking te)	51
Huurwaarde van bouw- en weiland	95
Huwelijken	80
Hydrographie	10
I nfirmierie te Naarden	214
Inroepen van geneeskundige hulp bij kinderen	169
Instituut Hill-House zie: Kostschool.	
Inventaris van den gehuwden fabriekarbeider	324—331
Israëlieten te Hilversum	63, 266
J enever	65, 91, 217, 224
Jongens van 7—20 jaar (Lengte, zwaarte, vitale capaciteit, spierkracht)	87
K aaswinkels	123
Kaarders	138
Kalfakter	140
Karrelieden.	127
Keelziekte (kwaadaardige)	274
Kinderen in en niet in de fabriek werkende	87
Kinkhoest	74
Kippen	111, 112, 229
Klaver	102
Klauwzeer	287
Kleeding	223, 329, 330
Kleermaker.	127
Klei op het weiland	17, 257

	BLADZ.
Knollen (stoppel-)	102
Koedekken	142
Koemelk (tot voeding der kinderen) . . .	85
Koepokinenting	283
Kommer (de kweeker van jongens) . . .	70
Koorts (tusschenpoozende)	257
Koperslager, Kopergieter	128
Kostschool (te 's Graveland)	248
" (te Hilversum)	244
" (te Naarden)	248
Kraamvrouwenkoorts	286
Kraamkamer (van rijken en armen) . . .	165
Kraamvrouwenfonds (Het)	176
Kroeg	128, 216
Kruideniers	129
Kwade droes	288
L aagte van loonen	153
Landbouw	95
Landbouwers (Aantal te Hilversum) . . .	63
" (Aanwas van)	80
Laren (Aanwas van bevolking te) . . .	51
" (Bevolking van)	46
" (Doodgeborenen te)	51
" (Geboorten te)	50
" (Oppervlakte van)	8
Laarderberg	5
Leerlooier	129
Leidekker	128
Lemna minor	27
Leniging van armoede	171
Levenloos geboren	69
Licht (in de school)	239

	BLADZ.
Liederlijkheid	164
Liefdadigheid (kwalijk bestede).	158
Ligging	213
Longziekte van het vee	287
Loodgieter	128
Lotelingen (tabel van).	88
Luchtdrukking zie: Barometerstand.	
Luchtgenot voor jonge kinderen	170
Lucht (in de school)	237
Luchtgesteldheid	19
Luierman	166
Luiheid	162
M aatschappelijke toestand	93
M anufacturiers	129
M azelen	276
" te Hilversum (in 10 jaar gestorven aan)	74
Melk als voedsel.	55, 85, 110, 167
Metselaars	120, 129
Mest voor aardappelen	100, 231
Mestvaalten in het Gooiland	231, 252
" (Nadeelige invloed van).	262
Meteorologie	18
Meubelmaker	130
Miltvuur	288
Minnen	167
Misgewas	157
Modemaakster.	130
Molenaar	131
Mondzeer	287
Morsigheid.	162
Muilezels	107
N aaister	130

	BLADZ.
Naaischool	177
Naarden (Bevolking van)	46
" (Doodgeborenen te)	51
" (Geboorten te)	50
" (Oppervlakte van)	8
" (Vermindering en vermeerdering der bevolking te)	51
Natuurkundige plaatsbeschrijving	1
Nering (gedwongen).	155
Neringen	120
O nberaden huwelijken.	160
Onderdrukking	155
Onechte geboorten	74
Ontucht.	164
Ontwikkeling (weinig verstandelijke of zede- lijke)	160
Oordeel van het volk over geneesheeren	169
" (van de baker over voeding)	168
Oorzaken van armoede	150
Openbare putten en pompen.	12
" (verzameling van regenwater)	17
Opeenhooping der bevolking.	191
Oppervlakte van het Gooiland.	8
Oranjeweeshuis (het Gereformeerd)	185
Ouderdom van den Hilversummer	59
Overbevolking	151
Overvloed (de kweeker van dochters)	70
Ozongehalte in de lucht	20, 308, 311
P aarden	107
Panharing	115, 117
Pap	85, 136
Parelziekte.	288

	BLADZ.
Piusschool	235
Pluimvee	111
Pokken	74, 75, 279—283
" van koeien	288
Porceleinen Pot (de)	203
Privaten	253
" (te 's Graveland)	16
" (in de school)	238
Pronkzucht	163
R egenwater (hoeveelheid gevallen)	17
Reiniging (van het kind)	168, 170
Roggeverbouw	97
Roodvonk	74, 278
Runderen	108
Runderpest	286
Rijtuigschilder	131
S amenstelling van het gemengd diluvium	5
Scarlatina zie: Roodvonk.	
Schapen	109
Schelvisch	117, 134, 267
Schilder	131
Schoenmaker	131
Schol	117
Scholen	232
Schoolstraf	243
Schoolverzuim	243, 346
Schreeuwen van het kind	168
Scrophulosis	259
Serradella	102
Slaapsteden	75, 131, 206, 289
Slapte der politie	159
Slagers	131

	BLADZ.
Slordigheid	162
Slijterij	215
Smeden	129
Snoepiust	161
Spinnen	137
Spreeuwen	30
Spurriebouw	102
Spoelen (koehaar)	137
Stalhouders	132
Standen (der bevolking)	80
Sterke dranken	224
Sterfte en geboorte	80—83
Sterftelijsten	89
Stoomspinnerij en weverij	143
Streepwever	139
Stuipen van jonge kinderen	89
T anden (slechte)	37
Tangverlossing (meer bij jongens)	73
Tapperij	215
Telegraafkantoor	146
Temperatuur zie: Thermometerstand.	
Tering	259
Thermometerstand	18, 297
Timmerman	120, 129, 228
Tongblaar	287
Trafiek	136
Trichinosis	111, 288
Trompenberg	4, 5, 311
Tuberculosis	259
Tuinbouw	103
Tuinders	126
Typhus	16, 74, 261

	BLADZ.
U itdrager	132
V accinatie zie: Koepokinenting.	
Varkens.	110
Variolae zie: Pokken.	
Veenlaag te 's Graveland.	12
Veeteelt.	105
Veetyphus	286
Veerschipper zie: Beurtschipper.	
Veldarbeider (finantieele toestand)	154
Verbouw in het Gooiland	97
Verdiensten (inwoning en kost)	319
" (zonder inwoning doch met kost)	320
" (zonder inwoning en zonder kost)	321
" (in de Hilversumsche stoom- spinnerij en weverij).	336
Verkwisting	163
Verlichting	206
Vermeerdering en vermindering van 't getal runderen	110
Verwarming (in de school)	242
Verwaarloosde opvoeding	159
Verzorging (van het kind)	168
Vilders	133
Vincentius da Paulo (Conferentie van den H.)	178
Visch.	31, 112, 117, 135
Visschers	119
Vischverkoopers	134
Vochtigheid der woningen	24, 206, 250
Voeding van het kind.	167
Voedsel	223
Voedergewassen	102
Voorbeeld der ouders (het slechte)	159
Vraatzucht.	161

	BLADZ.
Vroedvrouw	135
Vuil (schadelijk)	248
Vuurmand	166
W angedrag	164
Warme-spijsuitdeeling	175
Warmoezeniers	126
Wassching (van het kind)	167
Water (der bleekerijen)	16
Weefgetouw en weven	138
Weeshuis (Burger) te Naarden	187
» (Diaconie) te Naarden	189
» (Oranje) te Huizen	185
Wegen	149
Weiland	105
Welpompen in het Gooi	12
Welvaart (de kweekster van dochters)	70
Windstreken	19
Woningen (van den minderen stand).	192
» (van burgers) zie: Burgerwoon- huis.	
Wijken van Hilversum	64
Z and van Naarden en 's Graveland te Am- sterdam	5
Zandoerbanken	5
Zandverstuivingen	5
Zeewater in het drinkwater	11
Zeewater en zoetwater	258
Ziekenhuis te Hilversum	214
Ziekentonsen	182, 342, 344
Zuigelingen (bij rijken en armen).	165
Zwartwever	141

VOORBERICHT.

Na de natuurkundige plaatsbeschrijvingen van Zeeland en van Friesland, opgenomen in de eerste twee stukken van deze *Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland*, wordt in dit derde stuk eene geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooi geleverd.

Dat stuk bevat dus de beschrijving van een binnen betrekkelijk enge grenzen omschreven gedeelte eener provincie, terwijl in ieder der vorige stukken eene geheele provincie behandeld werd.

Daartegenover staat, dat hier niet alleen eene natuurkundige, maar eene *volledige geneeskundige* topographie geleverd wordt van eene bepaalde landstreek, die in de provincie, waartoe zij behoort, geheel op zich zelve staat.

De geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooi bevat de eind-uitkomsten van eene studie der Gooische toestanden, voortgezet gedurende eene 38-jarige geneeskundige praktijk in die streek. Zij houdt echter niet alles in, wat door den schrijver in zijne oorspronkelijke monographie was opgenomen. Deze was op eene zoo uitvoerige en in zoo vele bijzonderheden tredende wijze bewerkt, als voor onze Bijdragen minder noodzakelijk scheen, wanneer men deze beschouwt, gelijk zij beschouwd moeten worden, als eene verzameling van bouwstoffen voor eene toekomstige algemeene geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland. Toch zou de Commissie voor de redactie van de Bijdragen alles gaarne hebben behouden, ware het niet, dat het werk dan tot eenen omvang zou zijn uitgedijd, dien zij met grond vreesde een onoverkomelijke hinderpaal voor de uitgaaf

te zullen worden. Daarom werd met goedkeuring des schrijvers, en steeds in overleg met hem zelve en met de Commissie, de monographie door eene daartoe allezins bevoegde hand nader bewerkt en voor de uitgaaf gereed gemaakt. Naar het oordeel der Commissie is de bewerker in deze alles behalve gemakkelijke taak uitstekend geslaagd, en zij betuigt hem hier haren dank voor den tijd en de moeite, door hem aan dien arbeid besteed.

Eenige opmerkingen over die bewerking mogen hier eene plaats vinden.

Noch de bewerker, noch de Commissie hebben dr. VAN HENGEL's werk beschouwd als eene bloote verzameling van bouwstoffen, waaruit eene geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooi moest worden vervaardigd, maar als eene zoodanige topographie zelve, die echter voor het beoogde doel wat al te breed aangelegd was en dus zeer aanmerkelijk moest worden bekort.

Toen met de bewerking werd begonnen, was van de Bijdragen nog alleen het eerste stuk (Zeeland) in het licht verschenen. Den bewerker heeft in 't begin die bijdrage wel als eene soort van model voor den geest gestaan; doch toen de Commissie voor de redactie al spoedig als hare meening te kennen gaf, dat het beter ware, indien elk schrijver de methode volgde, die hem het geschiktst voorkwam, ten einde alzoo welligt te komen tot de kennis van den besten weg, om eenmaal uit de Bijdragen eene algemeene geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland op te bouwen, of zelfs nog vóór het zoover kwam ter navolging te kunnen aanbevelen, — heeft de bewerker zich meer aan het oorspronkelijke stuk aangesloten. Toch is bij de bewerking voor de pers eenige omzetting noodig geacht. Dit gold vooral de hoofdstukken *Armoede*, *Opéenhooping der bevolking en hare woningen*, en *Scholen*. Ook heeft het hoofdstuk *Voedsel en drank, kleeding en ligging*, eene aanmerkelijke wijziging ondergaan. Kenmerken wij in 't algemeen en in korte bewoordingen den arbeid des naderen bewerkers van het handschrift van dr. VAN HENGEL, dan komt die vooral daarop neer, dat hij dat handschrift aanmerkelijk heeft bekort, maar tevens omgewerkt en anders

geredigeerd, vooral met het oog op de hier zoo noodzakelijke zamendringing der feiten, zonder echter iets wezenlijks weg te laten of het verband van het geheel te verbreken, en zóó, dat ook daar, waar bekort werd, de eigenaardige kleur, die des schrijvers bekende oorspronkelijke wijze van behandelen hier en daar over zijn arbeid verspreidt, zooveel mogelijk gespaard bleef. Overigens heeft de schrijver, op aansporing des bewerkers, nog eene vijfde afdeeling aan zijn werk toegevoegd, waarvan, naar de meening des bewerkers en der Commissie, de titel in den tekst zelven voldoende geregtvaardigd is, en waarin de schrijver op ongezochte wijze in de gelegenheid is geweest om met de meeste onpartijdigheid het volle licht te laten vallen op eene onderneming van den jongsten tijd, die uit hygieinisch en medisch oogpunt allerbelangrijkst mag worden genoemd.

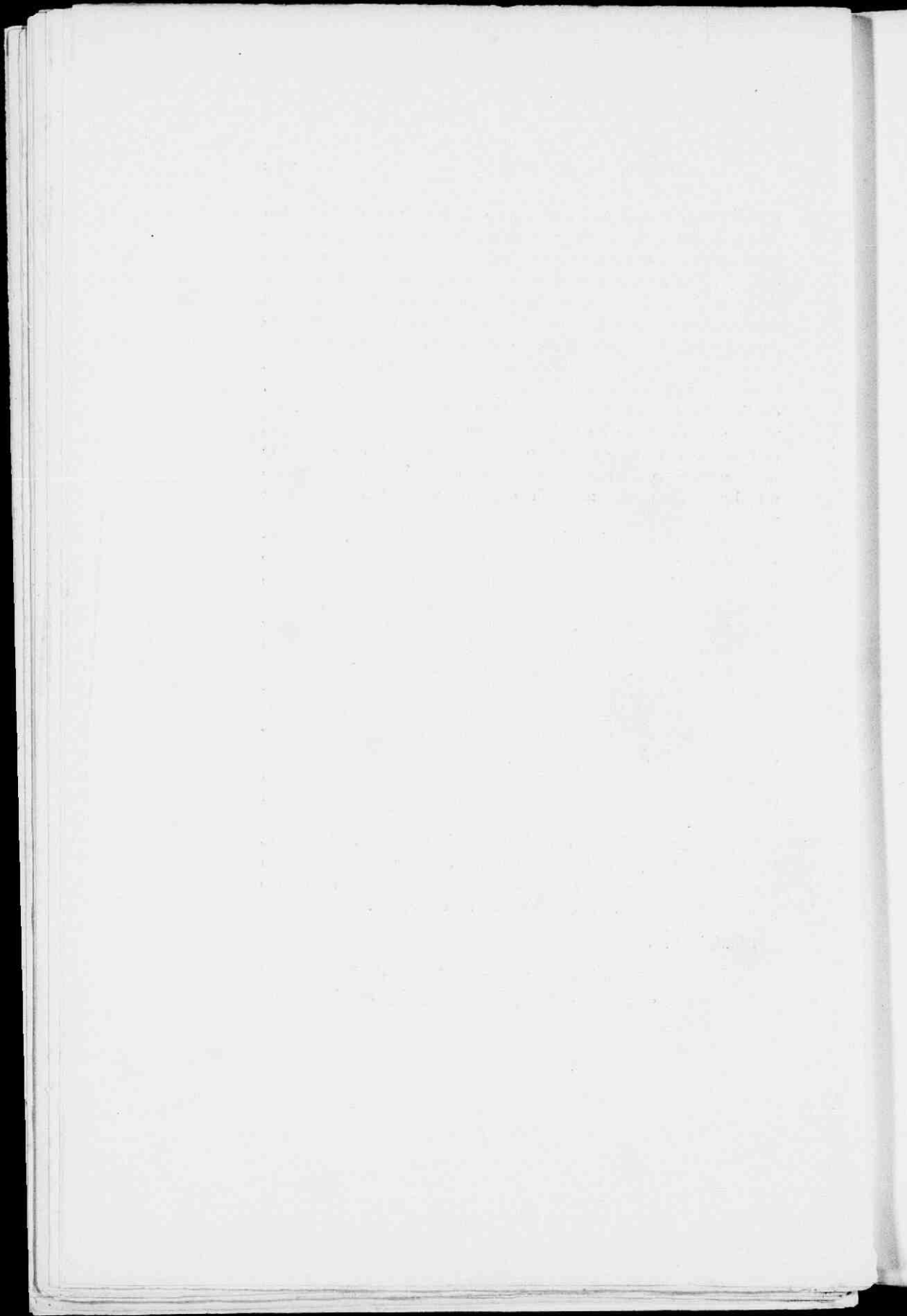
De statistieke tabellen in het oorspronkelijke zijn, voor zoover zij meer van voorbereidenden aard waren en den schrijver gediend hadden om door hare bearbeiding te komen tot zijne definitieve en samengetrokkene uitkomsten, weggelaten, omdat zij alleen nuttig waren, wanneer men die uitkomsten door narekening zou willen verifiëren. Zoodoende konden de 53 tabellen van dr. VAN HENGEL tot 14 worden teruggebracht. Al deze tabellen zijn uitsluitend door den schrijver vastgesteld, — enkelen onder het afdrukken door hem gewijzigd of veranderd. Voor de misstellingen in die tabellen verwijzen wij naar de » corrigenda.»

Van de oorspronkelijk overgelegde tien kaarten en zeven teekeningen is zooveel mogelijk behouden en aan de Bijlagen toegevoegd.

Wat de rapporten en andere stukken betreft, die in het handschrift tot de Bijlagen behoorden, maar reeds elders in toegankelijke bronnen stonden afgedrukt, is het voldoende geacht eenvoudig naar die bronnen te verwijzen.

15 Mei 1875.

De Commissie voor de redactie van de Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland.

I.

NATUURKUNDIGE PLAATSBESCHRIJVING.

GEDRUKT TER ALGEMEENE LANDSDRUKKERIJ.

GEOGRAPHIE.

In het zuidelijkste deel der provincie Noord-Holland, tusschen $52^{\circ} 17' 53''$ en $52^{\circ} 14' 37''$ noorderbreedte en tusschen $0^{\circ} 20' 58''$ en $0^{\circ} 14' 18''$ oosterlengte van Amsterdam, tien tot vijftien meter boven A.P., ligt eene strook lands, die zich zoowel door een schilderachtig voorkomen, als ook daardoor van de geheele provincie onderscheidt, dat zij de eenige streek is, die geen dijken noodig heeft om haar tegen overstromingen te beveiligen.

Hier hebben de eerste bewoners zich reeds gevestigd, toen het overige gedeelte nog geheel onder water lag.

Die strook lands, welke eene oppervlakte van 11821 hectaren bestaat en het Gooiland genoemd wordt, is niet geheel ten onrechte het lustoord van hare provincie geheeten.

Het oog glijdt hier over schoone natuurtafereelen, die zich, zoo rijk in afwisseling, bijna overal vertoonen.

De verheffing en daling van den grond valt wel 't meest in 't oog, waar beide die glooiende heuvelenrij vormen, wier rug of helling bedekt is en pronken mag met rusteloos wiegelende en golvende graanakkers, die buigen onder 't gewicht van rijk beladen aren; of waarop de bloeiende en welriekende boekweit afgewisseld wordt door 't zachte groen der aardappelvelden, getooid met paarsche en witte bloesems; daaromheen weer de donkerbruine tinten van 't heideveld, waarover de nijvere bij gonzend rondzweeft en dat gestoffeerd wordt door den herder, die met zijn hond de wijd verspreide kudde hoedt.

Soms wordt dat veld omzoomd door 't altijd groene naaldhout, dat nu eens voor den krachtigen eik of dan weer voor den statigen beuk plaats heeft moeten maken, maar beide noo-

dig schijnt te hebben om die rijke kleurschakering te kunnen geven, die 't landschap eigenaardig kenmerkt.

Stel u hierbij voor de levendigheid die er aan verleend wordt door de zangers van het woud, op en in en achter al dat groen; en de aanvulling die het krijgt door het menigvuldig hier aanwezige kreupelhout, waaruit in voorjaarsnacht de onnavolgbare melodiën van den nachtegaal vernomen worden; en gij hebt als 't ware één vergezicht voor u van de velen, die gij op *Boomberg*, *Trompenberg*, *Paviljoen*, *Zwarte Berg*, *den Tafelberg* en op nog zooveel andere plaatsen genieuten kunt.

Na deze teekening van den algemeenen indruk van 't uitwendig voorkomen dier streek te hebben vertoond, kunnen wij, aan de hand van den geoloog STARRING, tot de beschouwing van den bodem, ook in bijzonderheden, overgaan.

Voorheen geheel heidegrond, de weinige hooge veenen, die wij later noemen zullen, uitgezonderd, moet het Gooiland tot die afdeeling van het Scandinavisch diluvium worden gebracht. welke met den naam van gemengd diluvium wordt bestempeld. Zijn heuvelen strekken zich verre over de grenzen in zuidoostelijke richting uit, over eene lengte van ruim acht uur, van af de Zuiderzee tot aan den Neder-Rijn, bij de Grebbe, toe.

Aan de oostzijde wordt het door de offene diluviaallanden der *Geldersche vallei* begrensd; ook door de *Eemlanden*, die vroeger waarschijnlijk met veen bedekt waren; zuidwaarts door de kleilanden van den voormaligen Rijn; ten westen door de op zanddiluvium rustende lage veenen van Tienhoven, Loosdrecht, Kortenhoef en Ankeveen.

Noordwaarts (zie bijlage A) vertoont zich op de hellingen der Gooische hoogten, in eene rechte lijn van Huizen naar 's Gravenland, eene moerasstrook, die van Huizen tot Muiderberg en van 's Gravenland tot Weesp loopt en tegenwoordig in uitgestrekte weilanden veranderd is, welke, voor zooverre deze aan het Gooiland toebehooren, *Gooische Meent* genoemd worden. Oorspronkelijk uit zoogenaamd *moerasveen* gevormd, zijn zij, door vermenging van de veenkorst met aarde en zand, niet meer als zoodanig te herkennen.

Dat 's Graveland en Naarden thans zulke vlakke gronden hebben, komt van den grooten afvoer van grond naar Amsterdam uit de afzanderijen van 't Gooiland; zóó groot dat de Amsterdammer, al moge hij niet in de gezonde Gooische lucht leven, toch gezegd mag worden zich op Gooischen grond te bewegen.

De hoogten en hellingen loopen over 't geheel van 't noordoosten naar het zuidwesten. Hier en daar vindt men twee of meer ruggen; zoo, op eenigen afstand van elkaar, bij Hilversum de *Trompenberg* en de *Boomberg*, met eene aanmerkelijke hoogte; deze van 26 M. Zoo verheft zich, bij Huizen, de *Leeuwenberg*, als de meest noordelijk gelegen heuvel, 18 M. boven de zee; de *Tafelberg* 30 M.; terwijl de *Laarderberg* eene hoogte van 32 M. bereikt.

Aan den zuidwestelijken voet der diluviaalheuvelds liggen te Hilversum en te Naarden zandverstuivingen.

De samenstellende deelen van het gemengd diluvium zijn wel *zand*, *leem* en *steen*, maar hier en daar treft men er ook *zandoerbanken* in aan; harde banken (door ijzeroxydehydraat aaneen gebakken zand) van groote uitgestrektheid. *Ijzeroer* wordt bijna niet in het Gooiland gevonden, omdat de klei, voor zijne vorming vereischt, bijna overal ontbreekt. Wel komt de klei met zand gemengd in de Gooische heide veelvuldig voor, maar draagt dan, bij verandering van eigenschappen, den naam van *leem*. Die leembeddingen vormen nimmer regelmatige banken, maar zijn grillig daarheen geworpen klompen, dikwijls afwisselende met helder wit zand. Het leem, hoezeer ongeschikt tot het bakken van aardewerk (1), wordt toch gebruikt tot het bouwen van armoedige huisjes, de leemen hutten; en vooral tot vorming van de dorschvloeren der landbouwers.

De *steen* van 't gemengd diluvium krijgt verschillende namen naar verschil van vorm; grof poedervormig heet hij *zand*; grover, in grooter brokjes, *grint*; ter grootte van een kinderkop, *keien*; terwijl de ontzaglijke brokken van eenige duizende

---

(1) De *urnen*, die hier niet zeldzaam in de *tumuli* gevonden worden, zijn echter uit leem vervaardigd, dat in den omtrek opgegraven is.

kilo's den naam van *steenblokken* dragen, zooals ze b. v. op de reeds genoemde »bergen», op de buitenplaats »Lindenheuvel», enz. gevonden worden.

De steenen bestaan meest altijd uit *graniet*, vooral roode, enkele uit grauwe graniet; *Glimmerschiefer*; nu en dan *Gneis* in vele verscheidenheden met witten of vleeschkleurigen *veldspaat*; graniet met witten, bruinen of zwarten *glimmer*; enkele stukken graniet met *granaten* en oock enkele *Porphyrblokken*; verder *Silurischen* zandsteen en kwartsen; *Devonische psamieten*, *poddingsteenen*, *zandsteen*, *Senonische krijt* en uit zeer enkele brokken *muschelkalk*.

»Tot eene krijtvorming (1) moeten waarschijnlijk ook eenige zeer merkwaardige stukken zandige, witte kalksteen teruggebracht worden, die, als het afgodsbeeld op den Trompenberg bij Hilversum, vermaard en door den volijverigen navorscher onzer ouden, Dr. JANSSEN, beschreven zijn geworden. Het zijn een groote en een viertal kleinere, platachtige steenen; de grootste is een paar el hoog, anderhalf el breed en een half el dik; allen zijn zeer sterk afgerond; de een heeft een groot daarin als 't ware uitgewoeld gat, op die wijze als men in de opperlaag van gesteenten aantreft, wanneer die door loopend water afgesleten en afgerond is geworden. Men heeft de steenen overcind staande in een door kunst opgeworpen heuveltje gevonden, en meent, hetgeen ook volstrekt niet onwaarschijnlijk is, dat de vreemde vorm, die het grootste stuk op den romp van een menschelijk ligchaam doet gelijken, de voorvaderen heeft overgehaald om deze steenen als een afgodsbeeld op te rigten. Dat men deze, in die ruwe tijden, van verre, van het Tentoburgerwald welligt, herwaarts gevoerd zal hebben, is niet te denken; maar daarentegen is het zeer opmerkelijk, dat er tot dus verre geen tweede voorbeeld van het vinden van soortgelijken kalksteen, onder de keijen van het Nederlandsch diluvium, aan te wijzen is.»

Echter zijn er sedert meerdere stukken van dienzelfden kalksteen gevonden; als een krachtig getuige kan b. v. de

(1) Uit: W. C. H. STARING, De Bodem van Nederland enz. Deel II, pag. 94.

grootte hoek- of scheidsteen op den hoek van den Crailoschen weg en dien van Bussum-Hilversum gelden, terwijl daar, in den omtrek, in 1869, nog vele kleine, allen echter ronde brokken, opgedolven zijn. Van de bergkalk zijn bij Hilversum stukken aangetroffen, waaronder één met *Productus striatus* DE KON., volmaakt overeenkomende met soortgelijke van Visé boven Maastricht.

Onder de fossilen van dit gemengd diluvium komen een *haaiantand* (1) *Oxyrhina trigodon*, verder *Ceratites nodosus*, *Cyprina Panopaea*, eene Orthocerassoort in zandsteen, brokken van *Terebratula bidentata*, in aanmerking. Ook *Ostrea pecten*, *Echini* in vuursteen, evenals *Terebratula gracilis* en *Belemniten*.

Wij hebben gezien dat geheel het Gooiland uit gemengd diluvium bestaat, met uitzondering van de moeraskorst aan de noordzijde, tegenwoordig in weilanden herschapen, die gezamenlijk onder den naam van *Meent* begrepen zijn.

De *Hilversumsche Meent* (tusschen Naarden en Ankeveen en boven 's Graveland) wordt, bij gebrek aan bemesting, jaar op jaar slechter. Onder gunstiger omstandigheden verkeerden de andere meentlanden, *boven Huizen*. Bijna jaarlijks, in November of December, worden deze door de klei der Zuiderzee bemest, wanneer de hoog opgezweepte golven over de buitendijken heen gedreven worden en er al de landerijen onder water zetten. En wanneer, na twee of drie maanden, dat water weer verdwenen is, blijft er eene aanmerkelijke hoeveelheid slik achter, dat de weilanden bij uitstek vruchtbaar maakt. Doch deze klei komt niet verder dan de weilanden; de overige gronden moeten door den mensch verbeterd worden, wien 't hier reeds dikwerf gelukt is den schier geheel onvruchtbaren bodem in een humusrijken bouwgrond te veranderen.

Natuurlijk liggen in de onmiddellijke nabijheid van de bebouwde kom der gemeente de beste gronden, aan de rijkste boeren toebehoorende; de heide, die verderop ligt, zal heide moeten blijven, zoo lang de eigenzinnigheid der *Erfgooiers* haar om de schapen zal willen behouden.

(1) LE FRANÇO VAN BERKHEY. Nat. Historie van Holland. Deel II, bladz. 4081. Pl. 9, fig. 3.

De gansche oppervlakte van 't Gooiland wordt naar de gemeenten (alphabetisch opgenoemd), aldus verdeeld:

Blaricum	heeft	. . . . .	1 003	hectaren.
Bussum	"	. . . . .	633	"
's Graveland	"	. . . . .	484	"
Hilversum	"	. . . . .	4 868	"
Huizen	"	. . . . .	1 542	"
Laren	"	. . . . .	1 162	"
Naarden	"	. . . . .	2 129	"

Totaal . . . 11 821 hectaren; terwijl bij eene andere verdeling komen moeten:

voor weiland	. . . . .	1 573	hectaren.	
" bouwland	. . . . .	2 741	"	
" moestuin	}	. . . . .	408	"
" bloemtuin				
" boomgaard				
" boomkwekerij en blee- kerij	. . . . .	161	"	
" wegen en straten.	. . . . .	931	"	
" huizen en erven	. . . . .	211	" (zonder de tui- nen; alleen erven voor schuur, stal of werkplaats.)	
voor water	. . . . .	692	"	
" boschgrond	. . . . .	2 366	" (zoowel opgaand hout als hakhout.)	
" heide	. . . . .	2 738	"	

Totaal weer . . 11 821 hectaren.

Een overzicht van 't verbouw kan eindelijk de volgende verdeling van het bouwland geven :

voor tarwe (die al zeer weinig verbouwd wordt) moet men rekenen	2	hectaren.
" rogge, moet men rekenen	728	"
" erwten (zoowel grauwe als groene), moet men rekenen.	40	"
" haver, 't zij alleen, 't zij met klaver, moet men rekenen	43	"
" spurrie, moet men rekenen	8	"
" serradelle (veevoeder), moet men rekenen	57	"
" boekweit, moet men rekenen.	968	"
" aardappelen, moet men rekenen	895	"

Totaal . . . . 2741 hectaren.

De 740 hectaren knollen werden niet opgegeven, omdat dit gewas steeds als tweede vrucht, nadat rogge, tarwe en garst van 't veld zijn, wordt verbouwd.

De opgave in het provinciaal verslag wijkt van die van dezen staat eenigszins af; groote nauwkeurigheid is echter vooral hierbij eene moeilijke zaak.

Uit de jaarlijksche provinciale verslagen blijkt ook dat de gemiddelde som die in Hilversum alleen het hout opbrengt, op $\pm$ f 10 050 gesteld moet worden, als een bewijs voor de belangrijkheid van de houtteelt in 't Gooiland.

Terwijl de overige voortbrengselen later afzonderlijk ter sprake moeten komen, kunnen hier, slechts ter loops, nog de honderde mudden *boekenoten* (de vruchten van den beuk), aangestipt worden, die in November en December 1869, tot het slaan der *beukolie*, verzameld en uitgevoerd werden; tevens

de ontelbare mudden *eikels*, die tot varkenvoeder naar de Beijlmeerboeren vervoerd zijn. Een tabellarisch overzicht van de bevolking op 1 Januari 1870 moge dit hoofdstuk besluiten.

GEMEENTEN.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal der inwoners.
Blaricum	462	503	965
Bussum	601	559	1 160
's Graveland	580	693	1 273
Hilversum	3 221	3 379	6 600
Huizen	1 617	1 518	3 165
Laren	980	1 085	2 065
Naarden	1 388	1 279	2 667
Totaal der gemeenten	8 849	9 046	17 895

HYDROGRAPHIE.

Van de vierkante oppervlakte, die 't Gooiland inneemt, zijn er 692 hectaren water. De grootste plas is *het Naardermeer*, van 366 hectaren uitgestrektheid. Met eenige kleine meertjes, te zamen eene oppervlakte van 5 hectaren beslaande, en *de Hilversumsche Waschmeer*, *het Monnikenwater*, *de Laarder Waschmeer* en *het Kivitsdal* genaamd, vertoont het al het water van 't Gooi, dat *niet* aan menschelijke industrie zijn ontstaan verschuldigd is; tenzij men eenige zoogenaamde *kolken*, die in de binnen- en buitendijksche polders liggen en te zamen 3 of 4 hectaren groot zijn, ook in rekening brengen mag. De 317 hectaren wateroppervlakte, die alzoo overblijven, moeten

verdeeld worden over de vaart van Naarden naar Muiden, de grachten en vesten van Naarden, de vaart van daar naar Bussum, de *Karnemelksloot* (van Naarden naar en in de 's Gravelandsche trekvaart loopende), de vaart door 's Graveland, de Gooische vaart (van Hilversum naar 's Graveland), ook over het Tienhovensche kanaal, voor zooverre het op Gooischen grond loopt.

Eindelijk zijn onder die 317 hectaren nog begrepen de vele slooten bij Naarden, Bussum, 's Graveland en de enkele bij Hilversum; waarbij gevoegd moeten worden de afzanderijen van de heeren BREDIUS en RUTGERS VAN ROZENBURG, die van Bussum, Blaricum en van jhr. SIX.

Voor een gedeelte wordt dat water ondrinkbaar, wanneer nu en dan, zoo te Muiden als te Naarden, bij hooge vloedden, 't zeewater door de sluizen binnen de stadsgrachten stroomt en daardoor 't water brak wordt, — soms tot in de gemeente 's Graveland toe, waar 't in 1870 daardoor niet alleen ondrinkbaar werd, maar ook de bleekers in hun bedrijf zeer benadeelde. Te 's Graveland schreef men dit brak worden van de vaart aan den slechten toestand der zomerdijken tusschen Naarden en Muiden toe; hierdoor kon 't zeewater zich met het water van de *Karnemelksloot* vermengen en dit aan de 's Gravelandsche vaart mededeelen. Opmerkelijk blijft het intusschen, dat de noordelijke helft van 't 's Gravelandsche vaarwater alleen brak wordt, en het niet, meer zuidelijk, voorbij de *Smidsbrug* komen kan; deze omstandigheid moet zeker hieruit verklaard worden, dat er in de *Gooische vaart*, die zich in de 's Gravelandsche ontlast, steeds toevoer van water is, afkomstig van de Hilversumsche hoogten, en er dus streaming van het zuiden naar het noorden bestaat, waardoor het brakke water belet wordt voorbij het grenspunt te komen.

Van de oostzijde van de gemeente Huizen tot de westzijde van die van Naarden, wordt het Gooiland ten noorden door de Zuiderzee bespoeld; 't strand helt hier zoo weinig, dat men, bij gewonen waterstand, een half uur ver in zee kan gaan om dan nog nauwelijks 't water ter diepte van een meter te vinden. Hoe, bij de hooge waterstanden, wanneer

westewind in noorderstorm is overgegaan, 't zeewater de drager van vruchtbaar makende klei kan worden, is boven aangetoond.

't Vaartwater heeft slechts een verschil in waterstand van 5 dM. tot 1 M. toe; in den regel is 't zomerpeil 3 dM. onder AP., waarboven 't water in den winter licht niet meer dan 5 dM. rijzen zal. Gelukkig duurt de lage stand van 't water niet lang; want als de wind lang zuidwest geweest is, kan 't water in de Gooische vaart zoo laag zijn, dat het langs het toevoerkanaal der Hilversumsche stoomspinnerij en weverij niet meer binnenstroomt, waardoor de fabriek, bij gebrek aan materiaal voor stoom, stil moet staan. Dit ongeval had in 1869 tweemaal plaats.

Van al de gemeenten van 't Gooiland ligt alleen 's Graveland op eene veenlaag; meer in 't bijzonder dat gedeelte, waarin het dorp ligt. De buitenplaatsen zijn bijna allen aan de westzijde gelegen, waar diluviaal zand, gelijk overal elders in 't Gooi, de bodem is. In alle gemeenten wordt door de pompen dus welwater opgehaald, behalve in 's Graveland, waar het zakwater is; d. i. water dat *boven* die zandlaag gevonden wordt, die men gemeenlijk kiezellaag of loopzand noemt. Twee boringen hebben schrijver in dit gevoelen versterkt. De eerste aan het zuidereind, dicht bij den Kortenhoefschen veenpolder, gaf eerst eene laag veen van 2,20 M., als tweede laag 1,2 M. bruin en, als derde laag, wit zand. De tweede boring, aan 't noordeinde der gemeente bij het tolhek verricht, gaf eerst eene laag derrie tot 1,23 M. diepte, daarna eene laag bruin zand van 50 M. en dan eene laag wit zand. Dit zakwater van 's Graveland houdt plantaardige en dierlijke zelfstandigheden in oplossing; vandaar de gele kleur, onaangename reuk en smaak, die de ingezetenen noodzaken om 't water of te filtreeren of om zich, in de plaats van dit, met vaartwater te behelpen.

De aard van 't welwater is door het gansche Gooiland uitmuntend; hier en daar echter, waar dicht bij 't loopend zand of de kiezellaag eene leembank wordt gevonden, eenigszins geel van kleur; 't welk intusschen op enkele plaatsen ook van eene oerbank afhangen kan.

Alleen in de gemeenten Hilversum, Naarden en 's Graveland heeft men openbare putten en pompen. Binnen Naarden liggen 30 openbare welputten, waarop pompen geplaatst zijn; bovendien zijn de meeste particuliere woonhuizen van eenig belang nog voorzien van eigen put en pomp. Bijna overal is, op eene diepte van 4 M., het heerlijkste welwater te vinden. In de kom der gemeente Hilversum leveren 4 openbare pompen, uit eene diepte van 7 tot 15 M., onverbeterlijk water. Bussum, Huizen, Laren en Blaricum hebben geen openbare putten en pompen; hier zijn allen particulier eigendom. Maar niet alleen uit de pompen, ook uit vaarten en slooten is, over 't geheel genomen, helder, zuiver en drinkbaar water te verkrijgen; de oorsprong is overal dezelfde.

Eene nauwkeurige ontleding van water uit de Gooische of Hilversumsche vaart, toont aan, dat er niet meer dan 0,225 minerale stoffen op één liter water gerekend moeten worden, naar de voornaamste bestanddeelen verdeeld als volgt:

zwavelzure kalk . . .	0,037,
koolzure " . . .	0,097,
koolzure magnesia . . .	0,042,
chloorsodium.	0,049.

De afzetting van zoogenaamden „ketelsteen” in stoommachines zal bij dit water dus ook betrekkelijk gering moeten zijn. Ter vergelijking van dit water, uit de Gooische vaart, met datgene wat gebruikt wordt om de stoomketels der locomotieven van den Rijnspoorweg te voeden en met water uit de pompen van Hilversum (van deze 't gemiddelde gehalte), diene:

Gooische vaart	0,0906	vaste stoffen,
Rijnspoorweg (Utrecht) . . .	0,1255	idem
Hilversumsche pomp	0,2233	idem

Over 't verschil van niveau in welput en vaart kreeg schrijver eerst zekerheid door de nauwkeurige waarnemingen die hij liet doen, toen hij in 1862 het plan had om eene waterleiding

in Hilversum te leggen. De waterspiegel der vaart bleek toen, ten minste 2 dM. beneden het wateroppervlak in den welput te liggen. Het vaartwater in 't Gooiland moet echter, naarmate het langer aan de lucht is blootgesteld geweest en veel in beweging, meer in zijn scheikundige samenstelling veranderen. Men kan er zich door 't gezicht van overtuigen, hoe 't water verandert, naarmate 't verder van zijn oorsprong verwijderd is; tot op een afstand van bijna 20 M. van de uitgraving, zal men er geen van die menigvuldige kleine vischjes in vinden, die men er verderop in zoo grooten getale in wemelen ziet. Zij kunnen op zoo korten afstand van de welling niet leven, omdat zij dáár de voedende stoffen missen, die ze noodig hebben; ook omdat in den zomer 't water er te koud en in den winter te warm is. Om die reden bezwijkt ook visch of bloedzuiger in pompwater, tenzij dit eenige dagen, b. v. in eene groote tobbe, vooraf met de lucht in aanraking is geweest. Dat het welwater geen organische stoffen opgelost houdt, is voor dit water, als drinkwater, eene groote deugd. Maar zal nu dat pomp- of welwater op den duur zoo goed blijven? Daaraan is helaas! onder de tegenwoordige omstandigheden niet te denken. Sedert lang is 't reeds duidelijk dat, (1) waar de bovengrond door langdurige bebouwing en bemesting in scheikundigen aard veranderd is, ook het regenwater, dat dien bouwgrond doortrekt en zich als welwater beneden verzamelt, de gevolgen van die verandering moet ondervinden. Een merkwaardig voorbeeld hiervan levert de samenstelling van twee welwaters uit de zandstreken van de provincie Utrecht, door Dr. GUNNING in zijn »Onderzoek van eenige Nederlandsche Wateren» bekend gemaakt. »Het eene water, afkomstig uit de put op den Amerongschen berg, een diluviaal zandheuvel, met een bosch bedekt, dat niet bemest wordt, bevat slechts eene uiterst geringe hoeveelheid vaste stoffen en onder deze ontbroken phosphorzuur en de alcalische carbonaten geheel; terwijl het gehalte aan organische stoffen en aan salpeterzuur evenzoo

---

(1) Uit: *Het drinkwater in de Stad Utrecht*. 1860, pag. 7.

bijzonder gering is. Het andere water uit eene pomp in de nabijheid van Amersfoort op een terrein, geheel hetzelfde als dat van den Amerongschen berg, met dit onderscheid alleen, dat het jaren lang bebouwd is. vertoont geheel andere eigenschappen. De elders ontbrekende stoffen worden hier in tamelijke hoeveelheid aangetroffen en evenzoo is het quantum der andere zouten vermeerderd, zoodat de som der vaste stoffen hier ongeveer 10maal grooter is dan in het zoo evengoemde water."

Waar de welputten dus in 't Gooi niet veilig blijven voor den invloed der meststoffen in de onmiddellijke nabijheid op den bodem gebracht, waardoorheen 't regenwater zijne reis naar de wel afleggen moet, zal de zuiverheid van 't drinkwater reeds in erge mate bedreigd worden of dit in waarde verminderen. Maar er is meer. Reeds kan men op dien hoogen graad van waterbederf in 't Gooiland wijzen, die den overgang van zuiver drinkwater tot verdunde menschelijke gier aanwijst. Het uitgieten van potten met excreta rondom de pomp, vooral ook plaatsing van den sekreetkuil in hare nabijheid, verklaren 't verschijnsel.

De pomp bij de »de blaflende keeshond" of *Schrobbebank*, 't logies voor bedelaars en landloopers, vertoont dit onverantwoordelijk en walgelijk waterbederf. Het ongelukkige denkbeeld van hen, die tegen dit bederven van 't drinkwater waken moesten, is nog altijd, dat de aanzienlijke laag zand, die zich tusschen de oppervlakte van den grond en de wel bevindt, voldoende in staat is om 't regenwater, dat doorsijpelt, te filtreeren.

's Graveland heeft drie openbare putten, waarvan nog twee slechts pompen bezitten; van de derde put moest de pomp door 't gemeentebestuur verwijderd worden om den stank van 't water; dit is nu aan de lucht blootgesteld, in de hoop op verbetering; 't is om de veiligheid bedekt door een gesloten luik met groote gaten. Bijna niemand echter maakt gebruik van dat ongeschikte drinkwater. Met behulp der filtreermachines is de kleur er van wel vrij helder te maken, maar de nadeelige stoffen, in 't water opgelost, worden *niet* met het filtreeren door eenige duimen zand verwijderd. De over-

groote meerderheid gebruikt er buitendien 't water, zoo als het uit de vaart wordt opgeschept. Deze is een gegraven kanaal dat zich aan 't zuidoende van 's Graveland, waar het den naam van Loosdrechtsche vaart (de Drecht) draagt, met de Gooische vaart vereenigt. Tot aan de gemeente 's Graveland toe is 't vaartwater dus van de uitmuntendste hoedanigheid; maar hier begint het kwaad, dat door strenge bepalingen te keeren wezen zou.

Al de privaten dezer gemeente loozen, op een paar uitzonderingen na, in de vaart uit. Volgens een vroeger nauwkeurig ingesteld onderzoek is 't getal 205: 876 personen, met inbegrip van kinderen, maken er gebruik van. Nu kan men stellen dat ieder persoon in doorsnede 1,75 liter in de 24 uur aan excreta bijdraagt, zoodat er dagelijke $876 \times 1,75$ liter = 1533 liter in de vaart komen; en daar nu die vaart in de gemeente 's Graveland $\pm 220\ 000$ M³ water bevat, zoo mag men op 1 M³ water 7 c.M³ menschelijke excreta rekenen.

Indien het niet reeds genoeg bevestigd was, zou de ontdekking van 't najaar van 1869 en het voorjaar van 1870 bewijzen, de de excreta van typhuslijders de ziekte verspreiden. Die excreta gingen toen ook in de vaart; en daardoor kon schrijver, helaas! altijd met juistheid voorspellen waar in 't dorp de volgende typhuspatient te vinden zou zijn. Was de wind noord, dan ten zuiden van de woning, waarin de patient lag; benoorden, zoo de wind uit het zuiden kwam.

Het desinfecteeren der excreta, voordat zij in de vaart geworpen werden, maakte een einde aan de typhus-epidemie.

Die de sterftekaart aan cholera in de provincie Noord-Holland heeft nagezien, zal bespeurd hebben dat 's Graveland voor 1833 en ook voor 1848—1849 met eene zwarte kool staat aangeteekend. Om tusschen cholera te Amsterdam en cholera te 's Graveland 't verband te vatten, moet men ook weer op 't vaartwater van deze gemeente de aandacht vestigen. In deze gemeente toch wonen 28 bleekers, die meestal hun vuile wasch uit Amsterdam krijgen. Vooral het door diarrhae verontreinigde lijf- en bedlinnen wordt, bij besmettelijke ziekten, zoo spoedig mogelijk naar den bleeker gezonden. Bij hem wordt het uitgezocht. Wat het meest verontreinigd is, wordt in eene

kuip gedaan en daarop warm water gegoten. Zoo laat men 't linnen 2—4 uur staan. Is na dien tijd het linnen nog niet genoeg gezuiverd, dan wordt het met eene slappe kali-oplossing gekookt; en deze oplossing, en 't eerste aftreksel beide, worden in de vaart uitgestort. Maar door deze mededeeling is ook weer een nieuw gezichtspunt op het gewone drinkwater der ingezetenen van 's Graveland geopend.

Zeer wenschelijk blijft dus inderdaad 't verbod van verontreiniging. Maar wenschelijker mogelijk nog om, onder deze omstandigheden, in 's Graveland voor beter water te zorgen door 't verzamelen van regenwater in goede regen(water)-bakken. In 't geheele Gooiland heeft men nergens eene openbare verzameling van regenwater; en alleen in de woningen van aanzienlijke particulieren vindt men gemetselde regenbakken. De minder gegoeden hebben vaten of tonnen in den grond om 't regenwater op te vangen, dat nergens als drinkwater gebezigd wordt, maar alleen tot huiselijk gebruik, voor de wasch bijv., dienen moet.

Om te kunnen oordeelen over de aanzienlijke hoeveelheid water, die de regen jaarlijks geven kan, wil ik (zegt schrijver) eene waarneming mededeelen, die mogelijk evenzeer in dit als in 't volgende hoofdstuk op hare plaats geacht mag worden.

Een huis dat op 1 September een nieuw gemetselde regenbak had, die bijna 20 M³ water houden kon, had op 1 December $\pm$ 19 000 liter regenwater in den (regenwater)put, waaruit, omdat het huis onbewoond was, niets genomen was. Het huis zelf was ruim 7 M. breed en 14 M. lang.

Van de opgegeven hoeveelheid werden 15 000 liter of 1000 emmers ongeveer verkocht, zoodat er nog $\pm$ 4000 liter in den regenbak overbleef. Op 1 Maart was de bak bijna vol en teekende $\pm$ 19 500 liter. Dus was er reeds ongeveer 15 500 liter gevallen. Nu werd de bak geheel leeg gepompt, omdat men meende dat een der wanden zich uitzette, hetgeen eeter bij onderzoek bleek niet het geval te zijn.

Den 1sten Juni bevatte de regenbak wederom 14 000 liter; dit werd weggehaald, zoodat de bak den volgenden dag geheel leeg was. Den 26sten Augustus echter liep de bak over; 't weggelooopen water kan onmogelijk veel bedragen hebben.

Hieruit volgt dus, dat de dakoppervlakte van het bovenbedoelde huis:

tusschen 1 Sept. — 1 Dec. geven kon $\pm$ 19 000 liter water
” 1 Dec. — 1 Mrt. ” ” ” 15 500 ” ”
” 1 Mrt. — 1 Juni ” ” ” 14 000 ” ”
” 1 Juni tot ongeveer 1 Sept. ” 20 000 ” ” dus

totaal . . . $\pm$ 68 500 liter water kan opleveren.

De regenbak is 3,15 M. lang, 3,1 M. breed en bijna 2 M. hoog; en kan dus, zonder de looden aanvoerpip en de dunne laag van wit zand, dat den bodem bedekt, bijna 19 530 liter water bevatten.

METEOROLOGIE.

Gedurende de jaren 1856, '57 en '58 deed schrijver drie maal daags waarnemingen omtrent temperatuur, luchtdrukking en heerschende winden en ook aangaande de gesteldheid der lucht; in der tijd zijn ze aan het publiek in de Gooische courant meegedeeld; thans mogen ze volledigheidshalve hieronder eene plaats vinden.

THERMOMETER- STAND.	In hetzelfde jaar.		In de drie jaren.		BAROMETER- STAND in drie jaren.		AANMERKINGEN.
	Laag- ste.	Hoog- ste.	Laag- ste.	Hoog- ste.	Laag- ste.	Hoog- ste.	
	Fahrenh.				mm	mm.	
Jannari	9	47	9	60	728	784	Deze opgaf geldt voor Halversum. Terwijl de thermometer te Laren gewoonlijk een halven graad lazer stond, was hij te 's Graveland altijd iets meer dan een halven graad hooger.
Februari	17	49	16	52	750	778	
Maart	18	52	14	63	758	782	
April	28	69	21	70	738	769	
Mei	33	64	27	69	741	768	
Juni	44	78	32	80	750	771	
Juli	38	79	31	80	739	778	
Augustus	53	83	32	86	716	780	
September	49	80	30	84	732	777	
October	31	72	28	80	724	784	
November	29	70	29	79	729	779	
December	22	60	21	64	740	762	

WINDSTREEK.	1ste kwar- taal.	2de kwar- taal.	3de kwar- taal.	4de kwar- taal.	TO- TAAL.			
	dagen.	dagen.	dagen.	dagen.	dagen.			
Noordenwind . .	28	40	32	60	160	dus	Noordenwind. . 160	
Noordoost. . . .	40	22	30	32	124	124	} 358	
Oost	52	23	32	30	137	137		Oostelijke win- den alzo . . . 358
Zuidoost.	20	20	41	16	97	97		
Zuid	14	18	30	20	82		} 82	
Zuidwest.	24	40	31	22	117	117		Zuidenwind . . 82
West.	51	81	45	60	237	237	} 493	
Noordwest. . . .	42	30	33	34	139	139		Westelijke win- den. 493
TOTAAL	271	274	274	274	1093		TOTAAL. . . . 1093	

Wat de LUCHTSGESTELDHEID betreft, zoo leverde de waarneming:

dat de lucht was :	1ste kwar- taal.	2de kwar- taal.	3de kwar- taal.	4de kwar- taal.	TO- TAAL.	
	dagen.	dagen.	dagen.	dagen.	dagen.	
Zeer helder	65	33	66	58	222	Zoodat wij te Hilversum ge- middeld jaarlijks hadden:
Een weinig bewolkt.	52	90	81	57	280	pl.m. 74 dagen zeer helder weder.
Betrokken, veel wol- ken te zien.	80	61	65	76	282	" 93 " een weinig be- wolkten hemel.
Mistig, zonder zon.	10	7	3	17	37	" 94 " waarop de zon weinig te zien was.
Regenachtig	41	62	38	32	173	" 12 " mist.
Veel regen, stortre- gens.	41	9	17	14	81	" 57 " regen, die lang aanhield.
Sneeuw	10	3	—	13	26	" 17 " stortregens; bijna in ieder kwartaal evenveel.
Hagel	2	9	4	7	22	" 9 " dat het sneeuwde. " 7 " dat het hagelde; hierbij de donder- buien in den zomer.
TOTAAL	271	274	274	274	1093	In luchtsgesteldheid verschilde het Gooiland toen veel van Amsterdam.

Uit die waarnemingen blijkt, dat de wind hier *tweemaal* uit het noorden, tegen *eens* uit het zuiden waait; terwijl de westenwind in frequentie tot den oostenwind in verhouding staat als *vier tot drie*.

Bij onderzoekingen naar 't ozongehalte der lucht, is het schrijver gebleken, dat er bij *drooge* lucht bijna nooit enig spoor van ozon te vinden was; verder, dat er altijd in den winter en het voorjaar ruim een derde ozon meer waargenomen werd, dan in den zomer of herfst. Te Hilversum, waar deze waarnemingen aan het badhuis, even buiten het dorp, aan de westzijde, gedaan werden, gingen er soms dagen voorbij, vóórdat er reactie op den ozonometer kon bespeurd worden; en over 't algemeen is waarremer tot de gevolgtrekking gekomen, dat er weinig ozon in den dampkring dezer gemeente voorkomt. In 't begin van 1857 was de hoeveelheid echter nog al aanzienlijk en bleef vrij constant, toen in dien tijd veel typhus in het dorp heerschte; ook nadat die ziekte in hevigheid was afgenomen. Eerst meende hij enig verband tusschen typhus en 't ozongehalte te zullen kunnen aantoonen; later observaties leerden hem alleen, dat er altijd in het voorjaar, en vooral in de maand April, een ruim ozongehalte gevonden wordt. Liever wil hij dan ook aan 't verband gelooven tusschen dit feit en den vrij aanzienlijken invoer van panharingen (1), het zoogenoemde *arme lui's spek*, door de Huizer vischboeren, omtrent dienzelfden tijd. Want waren van deze vischsoort de kuit en andere ingewanden op straat of mesthoop geworpen, dan bleek altijd de aanwezigheid van ozon duidelijker; terwijl schrijver de invloed van dezen afval op de dampkringslucht, wanneer men aan den bij de ontbinding vrij wordenden phosphorus of de verbindingen van dit lichaam denkt, niet geheel onaannemelijk schijnt.

Wat de electriciteit der lucht betreft, valt op te merken, dat er hoogst zelden in 't Gooiland voorbeelden zijn van 't inslaan van den bliksem. Schrijver herinnert zich in 36 jaar slechts twee gevallen, en deze hadden beide weinig te beteekenen.

(1) In 1863 werden er te Huizen alleen 2,000 000 stuks gevangen en hiervan 't meerendeel naar Hilversum gebracht; bovendien is ook nog 't aantal zeer aanzienlijk dat van den Eem komt.

De gewone regel is: aftrekken der donderbuiën naar 't noordoosten. De landlieden zeggen: »*de zee trekt de bui aan*».

Waarnemingen, sedert drie jaar over komst of vertrek van zang- of trekvogels door schrijver gedaan, geven, bij veel verschil, nog vooreerst geen vrijheid om er eenige gevolgtrekking uit af te leiden. Liever wacht hij eerst een tiental jaren af; hij wenschte echter door dit schrijven ook andere waarnemers op dit verschijnsel oplettend te maken, even als op 't verschijnsel dat bladeren of bloesems der tuinvruchten en boomen nu eens vroeger, dan weer later, voor den dag komen.

FLORA

van 't *Gooiland*, is 't opschrift van eene naar klassen en familiën gerangschikte lijst, ons door Dr. J. F. VAN HENGEL bezorgd. Zij bevat ruim 600 nummers. Ze schijnt haar oorsprong aan eene andere lijst te hebben ontleend, die door den heer D. WATTES, boomkweeker en kruidkundige te Naarden, aan schrijver toegezonden was. Deze heeft bij de planten, door hem zelven gevonden, de groeiplaatsen opgegeven, en waar hij van de namen bij enkelen niet zeker was, is de hulp van den leeraar der kruidkundige school te Watergraafsmeer, den heer DE BEUCKER, ingeroepen.

Later is de lijst nog van enkele aantekeningen voorzien, die de heer ABELEVEN, leeraar in de botanie aan de hoogere burgerschool te Nijmegen, tevens secretaris der botanische vereeniging in Nederland, op verzoek van den schrijver gemaakt heeft. Na revisie van de rariora en van de namen der enkele planten van welke het twijfelachtig kon zijn, of ze wel goed gedetermineerd waren, is de lijst door schrijver vastgesteld. Na deze mededeeling is het dus wel niet vreemd, wanneer wij niet zonder leedwezen de verklaring moeten afleggen, dat er zoo weinig in de zorgvuldig opgemaakte lijst voor *onze* taak — het redigeeren van medico-topographische bijdragen — te vinden is. Want over 't geheel genomen zijn de namen der planten op de lijst van Dr. VAN HENGEL reeds in

de twee uitgegeven stukken der Bijdragen genoemd. Wij zullen ons daarom wel tot enkele korte aantekeningen moeten bepalen, die naar aanleiding van eene vergelijking tusschen het manuscript »Flora van 't Gooiland» met de reeds gedrukte Bijdragen te maken zijn.

Ranunculaceae *Juss.* Weelderiger groei dezer familie schijnt der vermelding waard. *Ranunculus arvensis* (*akkerboterbloem*) is overal door schrijver op de bouwlanden, vooral bij Naarden, opgemerkt. In de gemeente Hilversum bloeit op »Heidepark» de *R. auricomus* (*gulden ranunkel*), op »Kievitsdal» de *R. flammula* (*ezelgras*) en op »Nieuwenoord» de *R. repens* (*kruijpende ranunkel*). In 's Graveland, op den grintweg naar Loosdrecht, de *R. sceleratus* (*jeukkruid*); zij wisselt vooral de *R. acris* (*boterbloem*) af, die dikwerf op »Spiegelrust» gevonden is, en ook de *R. ficaria* (*speenkruid*), op schaduwrijke plaatsen voorkomende. Buiten deze is de *R. bulbosus* door D. W. te N. (1) opgeteekend; door denzelfden de (elders niet opgegeven) *R. muricatus*. De *Adonis aestivalis* (*kooltje-vuur*) is door Prof. G. VROLIK en de *Myosurus minimus* (*muizenstaart*) door Prof. DE GORTER in 't Gooi gevonden.

Fumariaceae *DC.* Behalve de *Corydalis officinalis* (*koegras*) op bouwlanden o. a. te Laren, Hilversum, Blaricum, in overvloed te vinden, werd door D. W. te N. de *Corydalis solida* (*leeuwenbekje*) en *C. fabacea* op »Hilverbeek» te 's Graveland gezien; in de heggen te Laren prijkt de *C. claviculata* (*geklauwierde helmbloem*). Dat, van de

Cruciferae *Juss.*, *Cardanum amarum* en *Erysimum virgatum* en, onder de

Violariaceae *DC.*, *Viola sylvatica*, *V. riviniana* en *V. mirabilis* (deze beide zeldzaam) hier door D. W. te N. zijn gezien, schijnt zeker; de drie laatsten zijn ook door Dr. HERINGA waargenomen.

Caryophyllaceae, Alsineae *DC.* Door D. W. te N. is *Cucubolus bacciferus* (*bekervrucht*), met bijvoeging van 't woord

(1) De letters D. W. te N. zijn kortheidshalve voor: de heer D. WATTES te Naarden, genomen.

zeldzaam, opgeteekend. De *Spergula arvensis* en *S. pentandra* (*geitenspurrie*) is in menigte onder Huizen, voor »Paviljoen» te zien en de *S. nodosa* (*zandkruid*) in de lage heide, die langen tijd onder water heeft gestaan, b. v. bij de Waschmeer en het Kivitsdal, onder Hilversum, door schrijver gevonden.

Elatineae. De *Elatinea hydropiper* (*olasleewoenbek*) door Prof. VAN GEUNS, te Naarden gezien.

Lineae *DC.* Geen *Linum usitatissimum* L. op de lijst te vinden; er wordt slechts vermeld dat *Linum catharticum* (*purgeervlas*) op de heide bij het »Monnikenwater» te Hilversum door schrijver gevonden is.

Tillaceae. *Tilia grandifolia* Ehrh. (*lindeboom*); vooral in Hilversum om Laren en Blaricum veelvuldig, waar de bloesems verzameld en als geneesmiddel door kruidenzoekers worden verkocht. Schrijver vraagt, of *T. parvifolia*, onder zekere omstandigheden, ook van het zaad der *grandifolia* komen kan? Driemaal had hij de *parvifolia*, als opslag, onder de *T. grandifolia* zien opkomen.

Hypericaceae *DC.* De geneeskrachtige *Hypericum perforatum* L. niet genoemd. Van deze familie zijn intusschen de *Hypericum hirsutum* (*ruigherfsthooi*), voorbij den Bussemer molen, de *H. lupinum* (*kruipend St. Janskruid*) bij 's Graveland, door schrijver verzameld; de *H. montanum* is *zeer zeldzaam* door D. W. te N. gezien.

Ampelideae *Humb. B. K.* De *Vitis vinifera* (*wijnstok*) met al zijn variëteiten, bijna tegen een tiende van de derpshuizen opgroeiende, te Laren en Blaricum vooral.

Papilionaceae *Juss.* *Spartium scoparium* ontbreekt. *Acacia vera* (*witte en roode acacia*) komt in het Gooiland zeer menigvuldig voor. De weg van Hilversum naar 's Graveland is alleen met die houtsoort beplant.

Amygdaleae *Juss.* *Prunus avium* (*vogelkers*), door schrijver nu en dan in 't wild gevonden. De *P. cerasus* (*kers*) wordt veel gekweekt. De *P. domestica* (*pruim*) eveneens; deze wordt ook in het wild onder lakhout gezien. Zij draagt hier dan den naam van *kroosjes*, veelvuldig aan den weg van Hilversum naar Laren voorkomende; de Latijnsche naam is *P. insititia*. De *P. padus* L., *kriek*, komt veel in de bosschen te 's Graveland

voor. De *P. spinosa* L. (*sleedoorn*) is, volgens Prof. DE GORTER, bij Naarden te zien.

Rosaceae *Juss.* Ontbreekt *Agrimonia Eupatoria* L. Naast *Geum urbanum* (*nagelkruid*), vooral bij de »Liersloot» op de Hilversumsche Meent, enkele malen, *G. rivale*, volgens D. W. te N.

De *Potentilla tormentilla* *Sibth.* staat niet opgeteekend.

Cucurbitaceae *Juss.* *Bryonia dioica* L. (*wilde wingerd*) veel in de heggen te Blaricum en Laren. Terwijl sommigen betwijfelen of de *B. alba* L. wel in 't Gooi voorkomt, verzekert schrijver haar roode vruchten 3 à 4 maal op »Larenberg» in de heggen te hebben opgemerkt.

Umbelliferae *Juss.* Hier ontbreken, volgens de lijst — onder de gekweekte planten — *Carum carvi* L., *Pastinaca sativa* en *Anthriscus sativus* Hoffm. (*gewone selderij*), terwijl de *A. sylvestris* (*pijpkruid*) in overvloed b. v. op de plaats »Gooiland» gevonden wordt; onder de geneeskrachtige planten — behalve de reeds genoemde *Pastinaca sativa* L., — *Levisticum officinale* Koch., *Chaerophyllum sativum* L., *Carum carvi* L. (reeds genoemd) en ook *Coriandrum sativum* L. Onder de vergiftige, of voor de gezondheid schadelijke gewassen, — zochten wij in deze familie te vergeefs naar de namen van *Hydrocotyle vulgaris* L., *Myrrhis temula* L. en *Sium latifolium* L., die alle voor Friesland zijn opgeteekend.

Araliaceae *Juss.* De *Hedera helix* (*klimop* ook *boomveil* genoemd) wordt in deze streken zeer veel aangetroffen. Het stelselmatig planten van den klimop aan de noord- en vooral aan de westzijde der woningen bewijst, dat men hier de vochtigheid werende eigenschap dezer plant veelal op prijs stelt.

Corneae. *Cornus sanguinea* L. wordt veel in 't Gooi gekweekt; nu en dan ook in 't wild gevonden, b. v. in de bosschen van »Wisseloord» te Hilversum, ook te 's Grave-land.

Van *C. mas* (*winterkers*) oetbare kornoukje, zag schrijver 2 à 3 boomen in 't wild op »Nieuwenoord» in het bosch.

Caprifoliaceae *Juss.* Genoemd worden *Sambucus nigra* (*gewone vlier*), overal, vooral te Laren, bij de boerenhofsteden, om de bloem; *S. ebulus* (*wilde vlier*) veel in 't hakhout te Laren;

de *S. nigra*, var. *laciniata* L. (*Spaansche vlier*) schijnt hier, volgens de lijst, niet voor te komen.

Compositae *Adans.* Vele geneeskrachtige planten ontbreken hier; zoo *Carduus benedictus* L., *Carlina vulgaris* L., *Petasites officinalis* Mönch., *Pyretrum Parthenium* L. en *Artemesia*-soorten.

De *Centaurea calcitrapa* (*sterredistel*) schijnt hier (volgens Prof. DE GORTER) gevonden te zijn. Van de *Leontodon taraxacum* wordt door schrijver bericht, dat ze in zoo groote menigte voorkomt, dat van het zoeken dezer plant, voor molsalade, in April en Mei, menig huisgezin leeft. Van de familie der

Anthirrhineae *Juss.*, is 't Gooiland ruim voorzien. De *Digitalis purpurea* (*vingerhoedskruid*) wordt niet alleen dikwerf in 't wild gevonden, b.v. in overvloed te 's Graveland op »Gooilust» onder het hout, maar ook zeer veel in tuinen als kweekplant. Terwijl de vergiftige maskerbloem, *Linaria vulgaris* Mill., op de lijst ontbreekt, is zij rijk aan tal van *Veronicas*soorten; want hoewel de *V. anagallis* L. en de *V. chamaedrys* L. niet zijn opgesomd, noemt zij de *V. arvensis* (door Prof. DE GORTER), te Naarden gezien; en onder de *V. officinalis* (aan den Soestdijkerweg naar Hilversum vooral) en de *V. beccabunga* (*waterpunge*) aan de Waschmeer te Hilversum gevonden, staan de *V. hederifolia* (*veelbladerige eereprijs*), aan den waterweg van Bussum naar Naarden te zien, de *V. scutellata* en de *V. triphyllos* (*driebladerige eereprijs*) opgeteekend. Van de

Rhinanthaceae *Koch.* ontbreken de *Pedicularis palustris* L. en de *P. sylvatica* L. Volgens Prof. REINWARDT, behoort de *Melampyrus vulgatus* vooral te Naarden thuis. Bij de

Labiatae *Juss.*, herinneren wij aan de *Galeopsis ochroleuca* (*geele hennipnetel*) te Naarden (volgens Prof. VAN HALL en aan de *Stachys arvensis* (*alkkerandoorn*) te Laren (volgens Prof. REINWARDT) gevonden. De *S. palustris* (*moerasandoorn*) is aan de Hilversumsche vaart tegenover »Nieuwenoord» licht te vinden.

Van *Teucrium* wordt de *Chamaedrys* L. niet, maar wèl de *scordium* (waterlook) opgegeven. Schrijver noemt als groeiplaats der *Marubium album* (*malrove*) den kerkweg van Bussum naar Naarden en voor de *M. vulgare* (*witte malrove*) den straatweg van Hilversum naar 's Graveland.

Primulaceae Vent. Geen *Anagallis arvensis* L., alleen de *A. phoenicea* opgeteekend; 't is de *roode meer*, in havervelden te Hilversum groeiende.

Polygonaceae Juss. Behalve de kweekplant *boekweit*, de *Polygonum fagopyrum* L., komt hier de *P. bistorta* (*adderwortel*, *slangenwortel*), de eenige geneeskrachtige plant dezer familie, aan den Vuurschen weg bij de Waschmeer te Hilversum dikwerf voor. Vergiftige eigenschappen heeft de *P. hydropiper* (*waterpeper*) aan den Blaricummer weg, bij Laren, te vinden. De *P. tartaricum* is in 't Gooi als *zeeboekweit*, *wilde boekweit*, ook als *Franschmannen* bekend, die zich op »Nieuwoord» te Hilversum vertoonen. De *P. convolvulus* heet *zwarte wind* ook wel *zwaartong* en is onder Hilversum (loor Prof. VAN HALL) gezien. Of *Rumex acetosa* L. (*veldzuring*) in tuinen gekweekt wordt, blijkt niet; in 't wild komt ze veel voor aan de vaart van 's Graveland naar Ankeveen. Deze familie wordt in 't Gooi nog bovendien vertegenwoordigd door *R. hydrolapathum* (*waterzuring*) *R. crispus* (*gekrulde zuring*) in de Hilversumsche Meent, door *R. obtusifolius* (*ijzerhard*) ook wel *spitse zuring* geheeten; door de *schaapzuring* (*R. acetosella*) en door de gekweekte *R. acetosa Hispanica* (*gewone zuring*). Onder de

Empetreae wordt de *Empetrum nigrum* (*besheide*) door D. W. te N. opgegeven. Schrijver herinnert zich niet deze plant anders in 't Gooiland te hebben ontmoet dan daar, waar zij opzettelijk tegen zandverstuivingen was gezet. Bij de

Urticeae Juss. staat geen *Cannabis sativa* L. aangeteekend. Om houtcultuur en grootere of geringere geneeskraft, verdienen zeker ook vermelding de opgesomde Gooische soorten der

Cupuliferae Rich., der **Salleinae Dc.** en der **Betullinae Rich.**, tot nauwkeurige vergelijking met de soorten, die van elders uit Nederland, voor ons doel, reeds werden opgeteekend.

Van *Quercus pedunculata* (*gewone eik*) wordt er hier van een prachtig exemplaar, stellig tien eeuwen oud, gewaagd, dat het buiten »Hilverbeek» te 's Graveland siert.

Q. sessiliflora Sm. (*wintereik*) wordt gemist; de *tamme kastanje* (*Castanea vesca* Lam.) en de *hazelaar* of *hazelnoot* (*Corylus avellana*), hier, even als de *haagbeuk* (*Carpinus betulus* L.), gelijk elders gekweekt.

De *Salix alba* L. (*schietwilg*) vertoont zich aan den slootkant van den kerkweg naar Bussum, waar hij dikwijls in het wild voorkomt. Het *waardershout* der *Salix triandra*, tusschen Naarden en Huizen, schijnt meer uitsluitend eigendom van 't Gooi te wezen en *S. viminalis* (*katwilg*) vooral aan de kanten der slooten te 's Graveland voor te komen; de meeste soorten van *Salix* schijnen hier echter te ontbreken. Hiertoe behooren de *S. pentandra* L., *S. Babylonica* L., *S. purpurea* L., *S. acuminata* L., *S. aurita* L. en *S. amygdalina* L. Van de populieren ontbreekt de *Populus nigra* L., maar *P. alba* komt des te menigvuldiger voor; om de klompenmakers hout te bezorgen wordt zij veelvuldig gekweekt, wat, al is 't dan ook om andere reden, ook met *P. monilifera* (*Canadasche populier*) het geval is.

Tot beschutting voor houtgewas wordt de *Betula alba* (*berk*) in menigte aangekweekt; de *Alnus glutinosus* (*els*) te 's Graveland tot hakhout.

Hydrocharideae. De *Elodea Canadensis* (*waterpest*) in menigte in de slooten van »Nieuwenoord,» te Hilversum. Uitsluiting dezer waterkaarde door de *Lemna minor* (*eendenkroos*) scheen schrijver opvallend. Eene andere opmerkelijke waarneming, hier dikwerf gedaan, schijnt deze: waar veel *Elodea* is, komt weinig febris intermittens voor; het tegenovergestelde geldt voor die plaatsen waar zich veel *Lemna minor* vertoont.

Van de

Liliaceae *De.*, valt op te merken, dat er zoo weinig kweekplaatsen opgetoekend staan: alleen de *Allium vineale*, hier *wijngaardslook*, elders *kraailook* geheeten. Van de *Allium*soorten ontbreken o. a. op de lijst: *A. cepa* (*cipel*), de *A. proliferum*, de *A. Ascalonicum* L. (*sjalot*) en de *A. sativum* L. (*knoflook*).

Omdat de belangrijkste soorten der

Gramineae in een ander hoofdstuk besproken worden, gaan wij deze familie, even als zoo vele andere, met stilzwijgen voorbij. Schrijver legt bij de *Cleistocarp*i de verklaring af, dat hij zich minder met cryptogamie heeft bezig gehouden. De belangrijke alphabetische lijst der cryptogamen echter, die daarop volgt, zal zeker door den botanicus van 't Gooiland met de meeste belangstelling worden nagegaan, al moet ook de medicus topo-

graphicus slechts in zeer bijzondere gevallen naar haar verwijzen.

Wij eindigen onze phytographische aantekeningen van 't Gooi met bij de familie der

Lycopodiaceae *De.* op te merken, dat ook hier weer de *Lycopodium clavatum* (*wolfsklauw*) zich overal laat vinden, waar er maar heide in 't Gooiland te zien is, en dat men van de

Confervoidae, de *Ulva lactuca* (*zeelatuw*) te Huizen op de keisteenen onder het zeewater vindt; in welke gemeente ook de *U. compressa* door den heer GEVERS DEYNoot is gezien; de *U. purpurea* is als *waterlies* in de sloot, langs de buitenplaats „Schapenb erg” te 's Graveland, door schrijver verzameld.

FAUNA.

Om niet in noodelooze herhalingen te vervallen, na 'tgeen reeds in de gelijksoortige bijdragen — Zeeland en Friesland — over de opvatting van dit hoofdstuk is meegedeeld, wenschen wij hier slechts op te merken, dat er voor 't Gooiland alleen van korte aantekeningen sprake wezen kan. Het materiaal, waaraan ze ontleend en waaruit ze gezift zijn, is uitsluitend door Dr. J. F. VAN HENGEL geleverd, in den vorm eener lijst der fauna van 't Gooiland, welke uit 664 nummers bestaat en die, op uitnoodiging van den schrijver, door Dr. A. A. VAN BEMMELN, directeur van den zoölogischen tuin te Rotterdam, werd nagezien.

ANIMALIA VERTEBRATA.

Mammalia (*Zoogdieren*).

De orde der CHIROPTERA (*Handvleugeligen*) vindt men in 't Gooi door 5 soorten van vleermuizen vertegenwoordigd: de *Vespertilio auritus* (*grootoor vledermuis*), de *V. noctula* (*rosse vledermuis of vroegvlieger*), de *V. murinus* (*vale vledermuis of langoor*), de *V. pipistrellus* (*dwergvledermuis*) en de soort, die men zoo algemeen over den straatweg en de heide nabij Hil-

versum vliegen ziet, de *V. serotinus* (*grootte vledermuis of laatvlieger*).

INSECTIVORA (*Spitsdieren*). Behalve *Sorex araneus* (*huisspitsmuis*) ook *wittand* genoemd, die eenige schade veroorzaakt, verdient, buiten de gewone, opmerking de oranjekleurige *Talpa Europaea* (*mol*), die meermalen op » Hilverbeek » te 's Graveland gevangen werd; ook nu wederom in Augustus 1870. De *Sorex fodiens* (*waterspitsmuis*) komt op de lijst niet voor.

FERAE (*Roofdieren*). De *Meles taxus* (*das*) is er zeer zeldzaam en schrijver zag hem slechts drie maal in dertig jaar.

De *Mustela foina* (*steenmarter*) ontbreekt op de lijst, terwijl de *Lutra vulgaris* (*vischotter*) zich alleen te 's Graveland schijnt te vertoonen.

GLIRES (*Knaagdieren*). Van *Sciurus vulgaris* (*eekhoorn*) zegt Dr. SCHLEGEL: » komt in de provincie Noord-Holland niet voor »; dit zal moeten zijn: behalve in 't Gooiland, waar hij talrijk gevonden wordt.

Mus musculus, *M. sylvaticus*, *M. minutus* en *Arvicola arvalis* (*Hypudaeus arvensis* *Pall.*) zijn in 't Gooi als huis-, bosch-, dwerg-, veld- en akkermuis bekend.

RUMINANTIA (*Herkauwende dieren*). Vóór zestig jaar was *Cervus elaphus* (*hert*) hier niet zeldzaam. In Augustus '70 is het echter nog op » Kivitsdal », onder Hilversum, gespoord; de jagers meenen, » dat het dier door den oorlog opgejaagd en uit Luxemburg naar hier gekomen is. » Dit schijnt echter wat ver gezocht te zijn, daar deze dieren dichterbij, op de Veluwe, in den natuurstaat voorkomen; en 't is dus eerder aan te nemen dat het dier uit Gelderland is overgelopen.

De zoogdieren, die in tammen staat voorkomen, leveren voor onze aantekeningen niets bijzonders op of worden in een later hoofdstuk uitvoerig behandeld. *Mustela furo* (*fret*) wordt tam gemaakt en tot *fretteeren* — voor de jacht op konijnen — gebezigd. De Gooische behoort tot het *zeer kleine* ras.

Aves (*Vogels*).

RAPTATORES (*Roofvogels*). Wel worden de *Falco tinnunculus*, *F. aesalon* en *F. subbuteo* (*torenvalk*, *smelleken* en *boomvalk*), maar niet de *F. communis* Gmel. (*slechtvalk*) vermeld; wèl de *Haliaetus albicilla* (*zeearend*), niet de *Pandion haliaetos* (*vischarend*). Ook ontbreken *Milvus* (*wouw*) en *Buteo* (*buizerd*). Naast *Strix flammea* (*kerkuil*), *Otus brachyotus* en *O. vulgaris* (*veld- en ooruil*), wordt hier de *Athene noctua* (*steenuil*) gevonden.

INSESSORES (*Roestvogels*). Onder deze orde verdienen *Ficedula rufa* om den eigenaardigen naam van *tjif-tjaf* en de *Motacilla alba* (*witte kwikstaart*) aangestipt te worden. Hoezeer deze tot de vogels behoort, die hier te lande broeden, doch in de koudere tijden van het jaar naar warmer landen verhuizen, werd deze echter, van af November 1869 tot Mei 1870, bijna dagelijks gezien; zoo ook werd ze door schrijver op 13 December van 't zelfde jaar waargenomen. *Regulus cristatus*, elders *goudhaantje* geheeten, wordt hier *spurresijsje* en de *Garrulus glandarius* (*Vlaamsche gaai*) hier *markolf* genoemd. Onder de vogels, die zich met insecten, wormen en andere kleine dieren voeden, komen hier ook de *Emberiza nivalis* en *E. Schoeniclus* in aanmerking. De eerste heet in 't Gooi gewoonlijk *sneeuwvink* of *sneeuwputter*, de tweede *rietmusch* of *rietgors*.

Van *Loxia curvirostra* (*kruisbek*) was er in Sept. '67 te Hilversum eene groote menigte te zien. 't Vangen van den *Sturnus vulgaris* (*spreeuw*) is hier een tak van industrie. 's Graveland belooft in den regel de rijkste vangst. Van daar gaan de gevangenen naar de poeliers te Amsterdam, uit wier winkels zij als „lijsters” naar de consumenten gebracht worden. Onder

GALLINACEAE (*Hoenderachtige vogels*), is 't opvallend dat de *Tetrao tetrix* L. (*korhoen*) ontbreekt. Van

NATATORES (*Watervogels*) komen hier voor de keuken in

aanmerking: de *Mareca penelopo* (*sluiteend*) ook *smient* genoemd; de *Anas boschas* (*wilde eend*), enkele malen slechts in tammen staat; *Dafla acuta* (*pijlstaarteend*) *Anas strepera* (*krok-eend*), *Spatula clypeata* (*sloheend*), *Fuligula marila* (*toppereend*), *F. ferina* (*tafeleend*), ook wel met den naam *valinger* aangeduid. *Querquedula crecca* (*winter-*) en *Q. cirea* (*zomertaling*), behooren hierbij. Behalve de bekende *Anser cinereus* (*wilde gans*), komen de *A. segetum* (*rietgans*), ook *zaadgans* in 't Gooi genoemd, de *A. albifrons* (*rolgans*) en de *Bernicla brenta* (*rotgans*), met de *B. leucopsis* (*brandgans*) voor. *Larus ridibundus* wordt *lachmeew* genoemd en de *Phalacrocorax carbo* *schollevaar*. Vooral voor een jaar of drie waren deze vogels op het Naardermeer in grootē menigte te vinden.

In tammen staat komen, buiten de meer bekende, nog eenige vogels voor, waarvan nog 't volgende op te merken valt. De *Phasianus colchicus*, *P. pictus* en *P. nyctemerus* (*gewone goud- en zilver-fazant*), komen wel als tamme vogels voor, maar worden ook te 's Graveland en ook onder Heidepark te Hilversum in 't wild gevonden.

Voor eenige jaren nl., heeft Prins HENDRIK te Soestdijk fazanten »geplant», wat voor 8 à 10 jaren reeds te 's Graveland heeft plaats gehad. De kalkoen (*Meleagris mexicana*) ontbreekt hier niet. Onder de tamme eenden is de *Caërina moschata* als *Turksche eend* niet zeldzaam. *Cygnus olor* (*zwaan*) mist men in 't Gooi natuurlijk niet; wèl zijn stamverwant de *C. musicus* (*kloekzwaan* of *wilde zwaan*), die in andere streken van ons vaderland voorkomt.

Onder de **Reptilia** (*Kruipende dieren*), herinneren wij hier alleen aan den overvloed van exemplaren der *Natrix torquata* (*ring slang*) en ook daaraan, dat naast de *Bufo vulgaris* (*gewone*), de *B. calamita* (*groene pad*) hier moet worden genoemd.

Pisces (*Visschen*).

Van de Gooische visch verdient naast de *Perca fluviatilis* (*baars*) en de *Acerina vulgaris* (*post*), de *Gasterosteus aculeatus* (*driedoornige stekelbaars*) en de *G. pungitius* (*zwarte stekelbaars*)

of *tiendoornige*) vermelding. Dan de *Cyprinus carpio* (*karper*), door schrijver in prachtexemplaren van 14 pond gezien.

Opmerkelijk schijnt de menigvuldigheid van *Leuciscus rutilus* (*voorn*), terwijl er als soorten van L. o. a. *L. erythrophthalmus*, *ruischvoorn*, *L. dobula*, *dikkop* en *L. jesus*, *windvoorn*, op te geven zijn. De *L. vulgaris* is de eigenlijke *witvisch*. Voor 't overige wijkt deze waterfauna niet van die van de omstreken af. De zeevisch wordt uit Huizen aangebracht en in 't Gooi verkocht. In een later hoofdstuk zal zij besproken worden.

MOLLUSCA.

Gasteropoda (*Buikpootigen*) vertoonen: *slakken* in allerlei vorm, dikwerf schadelijk in den tuin of op den akker, enkele malen dienende tot voedsel, ook voor den mensch. Tot de *eersten* behoort *Limax rufus* (*gewone aardslak*), *L. fuscus* (*tuinaardslak*), *L. agrestis* (*akkeeraardslak*), *L. albus* (*witte aardslak*), *L. maximus* (*grootte aardslak*), *Succinea oblonga* (*amberhorenslak*), *Helix nitidula* (*blinkende slak*), *H. rotundata* (*boerenknoopje*), *H. fasciolata* (*gestreepte slak*), *H. ericetorum* (*heideslak*), *H. cellaria* (*kelderslak*); verder de *Limnaea glutinosa*, *L. peregra* en *L. palustris* als *poelstakken* en de *Paludina contacta*, als *moerasslak* in de sloten te 's Graveland bekend. Tot de *eersten* en *laatsten* behooren: *Helix hortensis* en *H. nemoralis* als *tuin-slakken*; tot de *laatsten*, vooral ook de *Helix pomatia* als *wijn-gaardslak* en bij de liefhebbers als *caracol* bekend. Hiervan is, te 's Graveland ten minste, overvloed in 't Gooi. Soms worden ze in groote manden, 12 liter inhoudende, naar Utrecht uitgevoerd, waar deze diertjes gegeten worden.

Terwijl wij de overige dieren, die onder deze rubriek gerangschikt kunnen worden, met stilzwijgen voorbijgaan, herinneren wij aan 't voorkomen in 't Gooi niet alleen van de *Littorina littorea* (*gewone alikruik*), maar ook van de *L. rudis* (*ruwe alikruik*).

Conchifera (*Schelpdieren*). Met *Teredo navalis* (*paalworm*) *Pholas candida* (*boorschelp*), hier *wieg* genoemd, en *Pisidium amnicum* (*riviersjnschaal*), komen hier de *Unio batavus* (*rivier-*

mossel), de *U. margaritifera* (parelmossel), de *U. pictorum* (groenachtige mossel) en van de Anodonta's, de *A. cellensis* (zwanenmossel), de *A. ventricos* (gezwollen zoetwatermossel), de *A. piscinalis* (vijvermossel) en de *A. anatina* (eendenmossel) in aanmerking.

De *Anodonta cygnea* (grootte riviermossel) ontbreekt op de lijst.

Tusschen Huizen en Naarden, aan de zee kust, vindt men nu en dan de *Ostrea edulis* (oester). De schelp, die den naam van *Pholas crispata* draagt en in ons vaderland aan de zee gevonden wordt, schijnt hier te ontbreken. Bij de

Tunicata (*Manteldieren*), teekenen wij op, dat er te Huizen op zee wier dikwijls eene geleikorst gevonden wordt van *Botryllus Schlosseri*.

ANIMALIA ARTICULATA.

Onder de **Crustacea** (*Schaaldieren*), te Huizen alleen de *Cancer pagurus* (gewone zee krab), maar niet de *Carcinus moenas* Leach. (*strandkrab*); verder de *Portunus depurator* (*kleine zee krab*); in schelpen werd aldaar ook *Pinnotheres Pisum* (*roodkrabbetje*) gevonden. De *Oniscus murarius* Cuv. de *kelderpissebed*, het walgelijk volksmiddel tegen hydrops, ontbreekt; terwijl de *kelderpissebed*, die *O. asellus* heet, zich hier ophoudt.

De slooten van Bussum en 's Graveland vertoonen de *Cyclops vulgaris* en te Huizen kan men op stukken hout en steenen de *Anatifa laevis* (*zeetulp*) en op schelpen de *Balanus sulcatus* (*zeepok*) dikwerf waarnemen.

Arachnoidea (*Spinachtige dieren*).

Onder deze rubriek meenen wij slechts 't volgende te moeten opteekenen. De *Epeira diadema* (*kruis spin*), doet bij de boeren in 't Gooi door zijn spinrag den dienst van bloedstelper. 't Is daar eene vaste gewoonte om, wanneer men zich snijdt, dat spinrag op de wonde te leggen.

De *Tyroglyphus siro* (*kaasmijt*), vertoont zich hier vooral in de zoogenoemde Leidsche kaas en de *Tyroglyphus farinae* is licht de eenigste mijt die gezocht is. Deze *meelmijt* wordt

veel verzameld om ze op buitenplaatsen in bakjes in de boomen te hangen, ten einde zoo doende den nachtegaal te lokken.

Insecta (*Gekorvene dieren*).

Behalve door den *Melolontha vulgaris* (*meikever*) — hier *molenaar* geheeten — wordt er ook nog door den *M. solstitialis* (*kleine Junikever*) en den *M. fullo* (*Julikever*), schade aan 't plantsoen veroorzaakt.

Dat de *Hylecoetes dermestoides* (*zeepaaldoorboorder*) hier waargenomen is, schijnt eigenaardig.

Onder de voor blad, schors of hout der boomen nadeelige kevers schijnen *Attelabus betuli* L. (*beukekever*), *Hylobus abietis* L. (*snuitkever*), *Hylosinus cunicularius* L. (*sparrebastkever*) en *Bostrichus typographus* (*letterzetter*), ook *B. stenographus* (*boekdrukker*) te ontbreken. De *B. curvidens* (*dennekever*) daarentegen niet.

Behalve de bekende *Euceptogaster scolytus* (*ijpenspintkever*) hoort hier de *E. destructor* (*berkenspintkever*), de *Cryptorhynchus lapathi* (*wilgenkever*), de *Balaninus nucum* (*hazelnootkever*), *Anthonomus pomorum* (*appelsnuitkever*), de *A. rubi* (*frambozensnuitkever*), de *Pissodes notatus* (*Weymouthsdenkever*) onder de schadelijke insecten te huis. De *Hylesinus pinniperda* (*dennenscheerder*) heeft tot dusverre nog slechts in een klein gedeelte van 't Gooiland de dennenboomen ontbladerd. Voor de ontbrekende *Chrysomela populi* (*goudhaan*) vinden wij *Chrysomela polita*, het *moertje*, in de plaats.

De *Gryllus migratorius*, de *grootte sprinkhaan*, elders in ons vaderland waargenomen, vertoont zich niet in 't Gooi, anders aan sprinkhanen zoo rijk; onder meer: *Meconema varium* (*kleine sabelsprinkhaan*), *Acrydium stridulum* (*klappersprinkhaan*), en *Oedipoda coerulescens* (*blauwe sprinkhaan*). De *Atropos pulsatorius* (*houtluis*) of *houtworm*, speelt in 't bijgeloof nog altijd een voorname rol. Wanneer des nachts bij een zieke gewaakt wordt en men de houtluis hoort, dan moet meestal 's anderen daags de geneesheer de verzekering vernemen dat patient niet weer herstellen zal; » want de doodsklopper heeft zich van nacht laten hooren". In oude eikenhouten meubels vindt men dit insectje veel.

De galwespen moet men in 't Gooiland onderscheiden in *Cynips quercusfolii* (*eikentoofgalwesp*), *C. fecundatrix* (*eikentakg.*) en *C. terminalis* (*eindeikentakg.*); ze zijn in het eiken hakhout langs den Laarderweg overvloedig te vinden. De *Athalia spinarum* (*knollenbladwesp*) is in deze streken te gevaarlijker, naarmate de knollen hier tot voeding voor 't rund van grooter gewicht zijn, dan bijna overal elders in Nederland.

De *Apis mellifica* (*honigbij*) geeft hier overvloedig werk; in het Gooiland zijn meer bijenkorven, dan in 't overige gedeelte der geheele provincie Noord- en Zuid-Holland te zamen.

De rupsen van vele LEPIDOPTERA (*Schubvleugeligen*) doen daarentegen groote schade aan de gewassen; hiervan teekenen wij *Pieris rapae* (*koolwitje*) en *P. crataegi* (*geaderd witje*) op.

De *Noctua piniperda* (*gestreepte dennenrups*) is de rups die hier in 1844 zooveel dennenbosschen vernietigde, en de *Tinea pellionella* draagt hier den naam van *tapijtmot*.

Onder de DIPTERA (*Tweevleugeligen*), vertoont zich in den zomer de *Simulia marginata* (*menschenmug*), ook *kriewelnmug* genoemd, in groote menigte, meestal bij 't binnenkomen van ieder dorp. De *Bibio marci* (*zwarte vlieg*) is de mug die een schrik der boomgaarden is, omdat zij de vruchtzetting der appel- en perenboomen belet.

Onder de HEMIPTERA (*Halfvleugeligen*) is ook hier de *Acanthia lectularis* (1) (*weeghuis*) of *bedwants* eene ware plaag. Van de

Annulata (*Ringwormen*),

vermelden wij alleen dat de *Spio seticornis* (*haarspriet*) onder garnalen uit Huizen gevonden en dat de *Terebella conchilega*

(1) Het beste middel ter verdrijving van dit lastig gedierte bestaat hierin: men neme 12 D. G. gehakte bladeren van den zevenboom (*Herba Sabinae*) en 6 D. G. *Aloe Socotrina* tot poeder gestampt. Dit zet men 24 uren lang te trekken, op een liter jenever, gemengd met 3 liters water. Men giet het af, en mengt nu in het aftreksel 1.5 D. G. wit rattenkruid (*acidum arsenicosum*), waardoor het mengsel een verschrikkelijk vergift wordt. Nadat men dit in alle retsen en spleten van het aangestoken vertrek heeft gesmeerd, wit men de muren en verft planken en beschotten. De grootste zindelijkheid blijft voorts altijd bijzonder aan te bevelen. (Blz 279 van Mr. S. C. SNELLEN VAN VOLLENHOVEN, De Dieren van Nederland. Gelede Dieren.)

(gewone schelpkokerworm) onder een hoop schelpen te Valkeveen is opgevischt.

Wij sluiten dit hoofdstuk met een paar aanteekeningen op

Entozoa (Ingewandswormen).

Door schrijver is *Distoma lanceolatum* (lancetvormige bot) bij den mensch waargenomen, wat niet met de leverbot: *D. halmatobium*, 't geval schijnt te zijn. Bij den hond evenmin de lintworm, die als *Taenia coenurus* bekend is; hoewel de *T. serrata* in de lijst is opgenomen.

ANTHROPOLOGIE.

Voor een groot gedeelte geldt nog heden, wat LE FRANCO VAN BERKHEY (1) voor 60 jaren over den lichaamsbouw der bewoners van 't Gooi geschreven heeft.

„In dit alles gelijken zij (de Zuid-Hollanders) meer op de Stichtschen en Gelderschen; en dit is evenzeer het geval met de Gooilanders, die ook middelmatig van grootte en minder lang dan de Noord-Hollanders zijn, maar daarentegen zwaarder gebouwd en breeder geschouderd. Hun aangezicht is ook breeder, hunne huid over het geheel minder blank, hun haar donkerder, terwijl men er meer bruinoogigen onder vindt, dan onder de Noord-Hollanders.”

Als men de fabriekarbeiders uitzondert, valt de mindere lengte der Gooilanders niet meer in 't oog. Bijzonder zwaar gebouwde en breedgeschouderde inwoners heeft de gemeente Huizen. Bij de mannen, veelal ook bij de vrouwen, is de voorovergebogen gang opmerkelijk, die òf om de sterke zee-winden aangenomen, òf wel een gevolg is van het zitten aan de zeer lage achthoekige ouderwetsche tafels, welke daar veel

---

(1) Natuurlijke Historie van Holland. Amsterdam 1769—1811. Deel III, 2de stuk.

in gebruik zijn. Mogelijk dat ook het aanhoudend kruien met visch hierbij in rekening kan worden gebracht.

Schrijvers uitgebreide verloskundige praktijk heeft hem het groote aantal scheeve en nauwe bekkens nauwkeurig leeren kennen. Kunsthulp moet meestal bij deze bekkens worden verleend aan vrouwen, die met fabriekmatigen arbeid den kost verdienen, — aan de spinsters.

Voor al het *vroegtijdig* begin door meisjes met deze soort van arbeid gemaakt, is de oorzaak der misvorming. Zij toch moeten van af haar zevende of achtste jaar *dagelijks* acht à tien uur — soms twaalf uur — om het spinnewiel in beweging te houden en den haardraad om de klos te spinnen, onophoudelijk met den linkervoet snel eenen pas vooruit doen en 't linkerbeen daarna langzaam weder terugtrekken, waardoor wel het lichaam beurtelings dan op den eenen dan op den anderen voet rusten zal, maar waarbij toch de drukking op het linkerbeen steeds veel sterker dan op het rechterbeen wordt uitgeoefend; zoodat men ook in den regel *de linkerzijde van het bekken iets lager dan de rechterzijde* vinden zal.

Eene andere gewichtige oorzaak van pathologische ontwikkeling der bekkens, in 't Gooi, houdt thans bijna geheel op te bestaan. Men placht hier de kleinen, van haar tweede tot haar vierde of zesde jaar af, naar die ellendige (men vergeve 't woord) *kakschooltjes* te brengen, waar men de kinderen den geheelen morgen op een »brilletje" met daaronder geplaatsten pot, liet zitten, waarvan zoo licht overmatig of aanhoudend persen 't gevolg was en waardoor het bekken zoo licht eene afwijking van den natuurlijken vorm moest krijgen.

Goede, gave tanden zijn hier uitzondering. Schrijver wijt dit niet aan dyscrasiën, maar zoowel aan dat gedurig eten van »balletjes", dat in iedere huishouding gebeurt, als aan de leelijke gewoonte van vele moeders om hare kinderen, tot hun tweede jaar toe, een lapje, waarin suiker of vijgen, in den mond te geven.

Door de Commissie »belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende" aangezocht, heeft schrijver, op uitgebreide schaal, meer dan 1010 individuen aan een onderzoek onderworpen.

Van de 760 mannelijke voorwerpen waren er 378 die fabriekarbeid verrichtten; de rest, 382, die gemengden, maar geen fabriekmatigen arbeid uitoefenden. De leeftijd hier 1010 gaat van zeven tot drie en zeventig jaar; het aantal boven de vijftig jaar is dikwijls maar twee of drie en dus niet groot genoeg om daaruit met zekerheid een gemiddelde te geven; daarom loopen de vergelijkende tabellen slechts tot den vijftigjarigen leeftijd (1).

Volgens eene opmerking, uit die tabellen gemaakt, staan de *geestelijken* (jongelieden op seminariën) en *onderwijzers*, bij de gemengde bevolking, in lengte, gewicht, uitkomst met spirometer en dynamometer, 't laagst; *smeden*, *metselaars* en *timmerlieden* daarentegen het hoogst. Onder de fabriekarbeiders staat de *streepwever*, die in eene ellendige woning huisindustrie moet uitoefenen, 't laagst, en wel tegenover den *kalfakter*, die veel werk buiten 's huis verricht en aan wien hier de hoogste plaats moet worden toegekend.

Wij geven hier eerst een vergelijkenden staat en daarna eenige gevolgtrekkingen, uit de statistisch beschouwde punten verkregen. Schrijver geeft van de vrouwen geene vergelijkende tabel, omdat hem het getal waarnemingen tot dat doel al te gering voorgekomen is.

---

(1) De tabellen, in hun geheel, zijn te vinden in 't Rapport der Commissie bovengenoemd, van pag. 1084—1114.

Staat van het gemiddelde der 1010 onderzochten.

Fabriekarbeiders. MANNEN. (Geen fabrieks- maar)
Gemengde bevolking.

Ouderdom.	Lengte.	Gewicht.	Spirometer.	Dynamometer.	Wanneer begonnen te werken.	Lengte.	Gewicht.	Spirometer.	Dynamometer.	Ouderdom.
7	109	21 $\frac{1}{2}$	614	22	6	112	22	815	24	7
8	112	23	643	24	7	115	25	989	31	8
9	116	24	700	34	6 $\frac{1}{2}$	124	27 $\frac{1}{2}$	1172	46	9
10	124	26 $\frac{1}{2}$	760	40	7	130 $\frac{1}{2}$	34	1348	48	10
11	127	30	1000	48	7	132	31	1400	50	11
12	130	32	1100	51	6 $\frac{1}{2}$	138	35	1530	64	12
13	134	35	1417	54	7	145	41	2090	69	13
14	138	38	1490	56	7	142	42	2000	70	14
15	141	43	1760	63	6	153	47	2270	84	15
16	147	44	1870	67	6	154	52	2280	78	16
17	149	48	2100	76	7	157	56	2500	118	17
18	156	47	1900	65	6	165	67	2900	109	18
19	160	55	2200	76	6 $\frac{3}{4}$	164	67	3240	122	19
20	159	58	2200	71	6	170	73	3090	122	20
21	162	62	2622	113	6 $\frac{1}{2}$	167	76	3180	144	21
22	163	62	2730	120	6 $\frac{1}{2}$	171	69	3260	170	22
23	170	65	2833	115	7	166	69	3670	152	23
24	159	68	2742	121	5 $\frac{3}{4}$	163	67	3125	131	24
25	165	57	2650	121	6	165	76	3057	141	25
26	175	67	2627	114	7	151	81	2887	157	26
27	165	68	3000	130	6 $\frac{1}{2}$	169	72	3085	140	27
28	163	62	2800	119	6 $\frac{3}{4}$	171	72	3000	153	28
29	163	63	2470	120	6 $\frac{3}{4}$	174	73	3825	160	29

Fabriekarbeiders.

MANNEN.

(Geen fabrieks- maar)
Gemengde bevolking.

Ouderdom.	Lengte.	Gewicht.	Spirometer.	Dynamometer.	Wanneer be- gonnen te werken.	Lengte.	Gewicht.	Spirometer.	Dynamometer.	Ouderdom.
30	165	73	2600	124	7	165	69	3650	171	30
31	164	67	2416	130	6 ³ / ₄	164	75	3850	169	31
32	162	62	2666	109	6 ¹ / ₂	170	73	3100	135	32
33	167	67	2850	121	7	174	65	3260	122	33
34	163	59	1925	107	6 ³ / ₄	171	76	3880	148	34
35	162	71	2930	113	6 ¹ / ₂	173	70	3175	121	35
36	163	61	2200	99	6 ¹ / ₂	172	80	2860	151	36
37	165	66	2330	123	7	177	78	4033	171	37
38	165	68	2222	116	7	172	71	3266	151	38
39	161	64	3272	116	6 ³ / ₄	173	81	3900	152	39
40	162	62	2470	128	6 ³ / ₄	172	78	3600	151	40
41	154	57	2400	113	6	160	64	2990	137	41
42	164	70	2133	115	6 ¹ / ₄	168	72	3100	138	42
43	166	66	2033	105	6 ¹ / ₂	173	76	3500	140	43
44	160	58	1933	114	6 ¹ / ₂	171	74	2900	140	44
45	166	62 ¹ / ₂	2130	96	7	168	69	3067	133	45
46	164	65	2766	119	7	171	67	2000	148	46
47	128	65	2200	79	6	171	69	3100	134	47
48	164	58	2266	105	7	167	69	3433	133	48
49	152	55	2333	114	7	165	70	3600	109	49

Door of van wege de Commissie, hier bedoeld, zijn 11,310 mannelijke en 7,218 vrouwelijke, dus in 't geheel 18,528 individuen onderzocht. De resultaten van des schrijvers (der Hilversumsche) onderzoekingen zijn hieruit getrokken en aan

't bovengenoemd Rapport enz. (1) is door hem 't volgende ontleend:

1. Kinderjaren (van 7—13 jaar).

Lengte. *De Hilversumsche niet-fabriekjongen* staat op 7 jaren beneden den Zuid-Hollandschen weesjongen, en den Noord-Brabantschen, Zuid-Hollandschen en Overijsselschen schooljongen, *doch, op 13 jaar, bovenaan van alle categorieën.*

Gewicht. *De Hilversumsche niet-fabriekjongen*, die op 7 jaren de tweede in volgorde staat, dat is benedeu den Noord-Brabantschen school- en den Zuid-Hollandschen weesjongen, *is op 13jarigen leeftijd bovenaan op de lijst.*

Vitale capaciteit. *De Hilversumsche niet-fabriekjongen*, die op 7 jaren staat beneden den Zuid-Hollandschen weesjongen en de Noord-Brabantsche en Overijsselsche schooljongens, *staat op 13 jaren, ook hierin, bovenaan op de lijst.*

Spijkracht. *De Hilversumsche niet-fabriekjongen staat en op 7 en op 13 jaren beneden den Zuid-Hollandschen weesjongen en de Noord-Brabantsche en Zuid-Hollandsche schooljongens.*

2. Jongelingsjaren (van 13—24 jaar).

Lengte. Op 13, 19 en 20—24 jaren staat de Hilversumsche niet-fabriekarbeider bovenaan.

Gewicht. Ook in gewicht staat op 13, 19, 20—24 jaren de Hilversumsche niet-fabriekarbeider bovenaan.

In vitale capaciteit staat de Hilversumsche niet-fabriekarbeider, op 19 jaar, onder den Zuid-Hollandschen ijzerfabriekarbeider en den Noord-Brabantschen sigarenfabriekarbeider; op 20—24 jaren staat hij boven de overige.

Spijkracht. De Zuid-Hollandsche ijzerfabriekarbeider staat op 13, 19 en 20—24 jaren bovenaan. Op 20—24 jaren volgt op hem eerst de Leidsche en daarna de Hilversumsche niet-fabriekarbeider.

3. Mannelijke leeftijd (van 24—49 jaar).

Lengte. Deze is op 24 jaar niet meer klimmende.

Gewicht. In beide tijdvakken (30—39 en 40—49) staat de Hilversumsche niet-fabriekarbeider bovenaan.

Vitale capaciteit. Op den leeftijd van 30—39 staat de

(1) Rapport enz., pag. 116, regel 12 van boven.

Hilversumsche niet-fabriekarbeider bovenaan, doch op den leeftijd van 40—49 staat hij beneden den Noord-Brabantschen wolfabriekarbeider.

Spierkracht. In beide tijdvakken staan de Zuid-Hollandsche ijzerfabriekarbeiders, de Leidsche en de Hilversumsche niet-fabriekarbeider bovenaan.

Door elkander genomen, zijn de verhoudingen nagenoeg dezelfde als gedurende de jongelingsjaren.

Nemen wij als laatste proef nu nog den gevorderden ouderdom van 50—59 jaren, dan blijkt:

1°. dat in het gegeven gewicht de Hilversumsche niet-fabriekarbeider en de Zuid-Hollandsche ijzerfabriekarbeider hunne plaats bovenaan blijven handhaven;

2°. dat in vitale capaciteit de Hilversumsche beneden den Zuid-Hollandschen ijzerfabriekarbeider en den Leidschen niet-fabriekarbeider staat, doch boven den Noord-Brabantschen wolfabriekarbeider;

3°. dat in spierkracht de Zuid-Hollandsche ijzerfabriekarbeider bovenaan staat, zelfs boven de Leidsche en Hilversumsche niet-fabriekarbeiders.

Tusschen 30—39 en 40—49 begint bij bijna alle categorieën eene afneming van krachten, vooral in de gegevens vitale capaciteit en spierkracht.

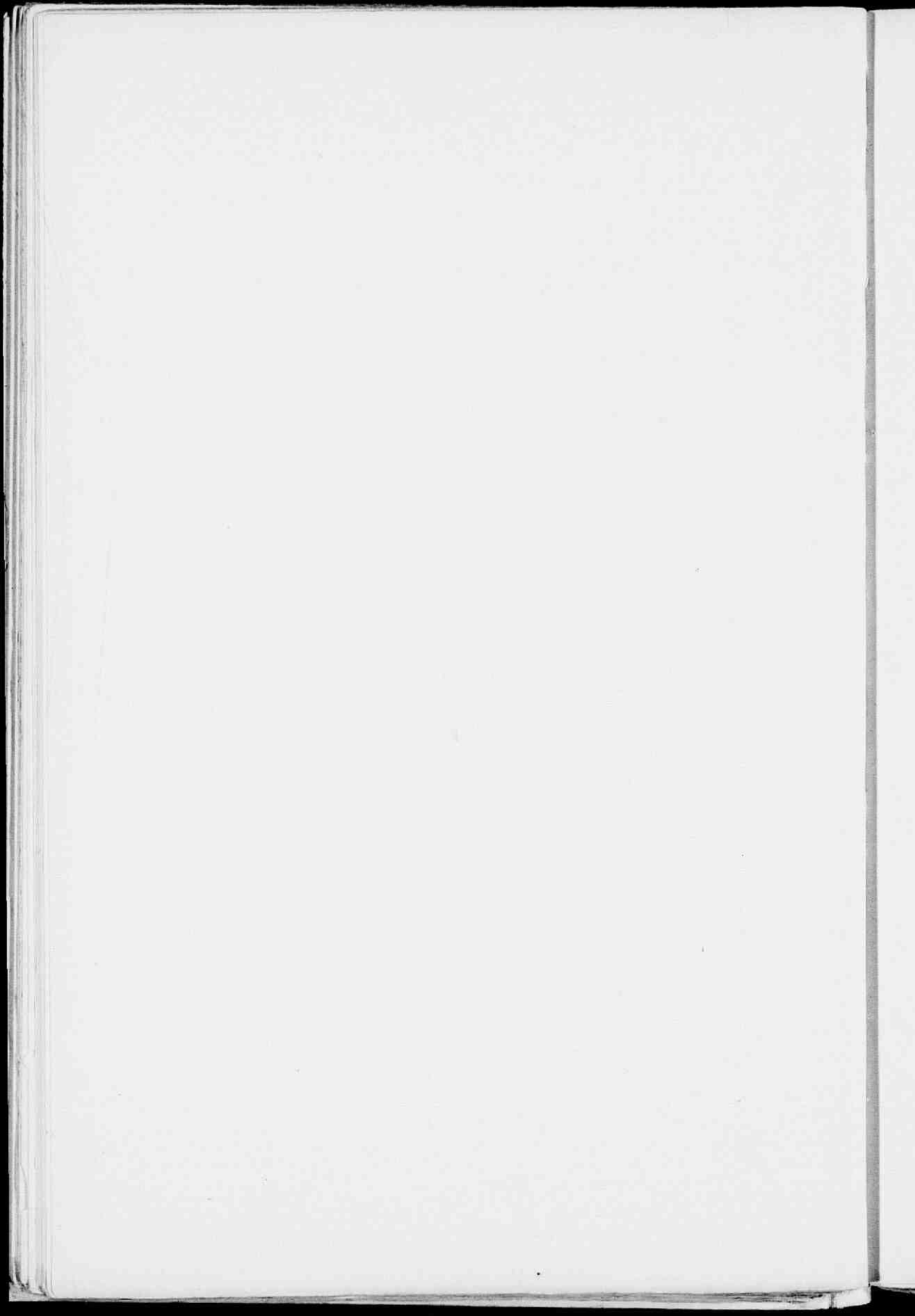
De Hilversumsche niet-fabriekarbeider b. v. neemt in het tijdvak van 30—39 jaren 18, en de Zuid-Hollandsche niet-fabriekarbeider 10.6 K. G. aan spierkracht af; terwijl die afneming van kracht, gedurende het tijdvak van 40—59, slechts 4 K. G. bedraagt.

II.

GENEESKUNDIGE STATISTIEK.

ALGEMEENE STATISTIEK DER BEVOLKING VAN HET GOOILAND.

Vooreerst is het van belang de resultaten op te teekenen, die schrijver uit zijn statistieke tabellen over al de gemeenten van 't Gooiland verkregen heeft. De groote zorg en de bijzondere moeite aan die becijferingen besteed, schenken haar wellicht grooter waarde dan die, welke men in den regel aan statistieke gegevens toekennen mag. Voor de betrouwbaarheid zijner cijfers pleit, onder meer, reeds in dit hoofdstuk, de wijze waarop, haast bij ieder tabellarisch overzicht van elk der 7 gemeenten (*niet* door ons opgenomen), de opgaven der 10 laatste jaren vergeleken zijn met tabel I (bevolking van het Gooiland), die hier gegeven wordt. Bij de eene tabel herinnert schrijver aan de welwillende inlichtingen van den heer JACOBI, chef van het bureau voor statistiek te Haarlem; en bij een ander geeft hij historische aantekeningen van de omstandigheden, waaronder in deze of gene gemeente de statistiek werd vastgesteld. Zeker is het ook, dat het overzicht der bevolking van iedere gemeente op zich zelve, uit de provinciale verslagen van 't laatste tiental jaren opgemaakt, zooveel mogelijk vergeleken of aangevuld is en eerst na kritische beschouwingen, als 't ware, door schrijver is aangenomen. De bewijzen, dat schrijver zich jaren lang met dit onderwerp bezig hield, zijn bovendien o. a. in »Schat der Gezondheid» te vinden.

Intusschen zouden wij de ruimte, die wij voor eene bijdrage tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van een *gedeelte* eener provincie beschikbaar meenen te mogen stellen, stellig al te veel overschrijden, als wij ons door onze ingenomenheid met de deugdelijkheid van schrijvers bewerking lieten verleiden om al die tabellen hier over te nemen.

Wij zullen trachten de slotsommen weer te geven, waartoe schrijver, in de eerste plaats na een algemeen overzicht van 't Gooiland over 40 jaar gekomen is, en daarna ten gevolge van 't opmaken eener bevolkings-statistiek over 10 jaar (1860—1870), voor ieder der zeven gemeenten afzonderlijk.

TABEL 1. **Bevolking van het Goolland in veertig jaar.**

De bevolking was op 1 Januari in de gemeente	1			2			3			4			5					
	1830.			1840.			1850.			1860.			1870.			Dus in veertig jaar vermeerderd		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.			
Bharicum	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Bussum	346	341	687	369	377	746	433	417	850	447	443	890	462	503	965	416	462	278
's Graveiland	299	289	588	304	376	740	452	469	921	513	528	1041	601	559	1160	302	270	572
Hilversum	507	633	1140	548	667	1215	560	687	1247	564	703	1267	580	693	1273	73	60	133
Huizen	2113	2254	4367	2407	2502	4999	2598	2856	5454	2770	3082	5852	3221	3379	6600	4108	4125	2233
Laren	4008	1029	2037	4156	1186	2342	1325	1205	2520	1412	1364	2776	1617	1548	3165	609	519	1128
Naarden	864	968	1820	917	1012	1929	931	1050	1981	949	1014	1963	980	1085	2065	419	417	236
Totaal in het Goolland	1216	1133	2379	1361	1229	2590	1173	1186	2359	1091	1122	2213	1388	1279	2667	142	146	288
	6380	6647	13027	7122	7439	14561	7472	7960	15432	7716	8256	15972	8849	9046	17895	2469	2399	4868

Tabel I geeft de bevolking van het Gooiland op, naar de uitkomsten der volkstellingen in December 1829, 1839, 1849, 1859 en 1869 gehouden. Iedere gemeente vertoont hare bevolking; aan 't slot der opgaven van iedere volkstelling is 't aantal personen genomen, die toen in 't Gooiland woonden. Men ziet uit deze tabel verder, dat het Gooiland in bevolking was toegenomen:

op 1 Januari 1840 met	742	mannen en	792	vrouwen;	totaal	1534	inwoners;
• 1 " 1850 "	350	" " 521	" " 871	"			
• 1 " 1860 "	244	" " 296	" " 540	"			
• 1 " 1870 "	1133	" " 790	" " 1923	"			

dus in 't geheel met 2469 mannen en 2399 vrouwen; totaal 4868 inwoners;

dit is in 40 jaar met 4868, dus ieder jaar met 121 personen; iets meer dan 1 pCt. Deze onvoldoende aangroei moet hier later zijne verklaring vinden. Verder blijkt het onderscheid tusschen kolom 4^a en 5^a voor Totaal in het Gooiland al te groot om een gewonen aanwas van bevolking waarschijnlijk te maken; afwisseling in de sterkte van 't garnizoen te Naarden kan hier alleen de oorzaak zijn.

Gaat men de cijfers der gemeenten, één voor één, op deze tabel na, en voegt men hierbij 'tgeen schrijver uit zijne statistiek, voor iedere gemeente afzonderlijk, heeft kunnen afleiden, dan krijgt men voor de gemeenten van 't Gooiland het volgende overzicht.

BLARICUM. Eene landelijke gemeente, wier ingezetenen vooral van landbouw en veeteelt leven. Enkele inwoners spinnen voor de Hilversumsche tapijtfabrieken. In tien jaar tijds werd zij gemiddeld met 70 personen vermeerderd; dit is dus jaarlijks met 7 of ± 1 op de 100 inwoners. 't Verschil in geslacht bij 't aantal geboren en is opmerkelijk. Terwijl er in 1864, op 26 meisjes, 14 jongens, en in 1868 op 29 meisjes, 15 jongens geboren werden, had het omgekeerde in 1866 plaats, toen er 25 jongens en 12 meisjes ter wereld kwamen.

Het getal doodgeborenen is niet zeer groot; 15 op 348 = 1 op 23 geboorten. De emigratie gaat bijna geheel tegen de

immigratie op. Evenzoo de sterfte van mannen tegen die van vrouwen. Jaarlijks worden er $\pm$ 4 huwelijken gesloten, dat is één op de twee honderd inwoners.

BUSSUM. Even als de vorige eene landelijke gemeente; veel bleekerijen en eenige trafieken. De grond is hier mager en schraal; de boeren worden lui en arm genoemd. De bevolking werd ieder tiental jaren met 140 vermeerderd; dus met bijna tweemaal zoo veel als de vorige gemeente, wat neerkomt op 2 pCt. van 't zicental. Bij de geboorten valt, voor 1865, hetzelfde verschijnsel als voor 1866 te Blaricum, waar te nemen: bijna de helft meer jongens dan meisjes. De verhouding van dood- tot levendgeborenen hier veel ongunstiger: 1 op 20. Als men de verhuizenden van de inkomenden aftrekt, dan krijgt men daardoor reeds eene toeneming van de bevolking met 255 personen. Het sterftcijfer blijkt hier iets gunstiger dan in de vorige gemeente; dáár 1 op 34; hier 1 op 38 inwoners.

's GRAVELAND is eene schoone streek met zeer veel bleekerijen van naam en uitgestrekte buitenplaatsen, wier vermogende eigenaars de armoede der behoeftige ingezetenen zoodanig lenigen, »dat men in de ware beteekenis van het woord te 's Graveland geen armen heeft.» Vermeerdering der bevolking: 30 in tien jaar, dus 1 op de 400. Het grootste verschil in aantal bij het geslacht der geborenen valt in de jaren 1864, '65 en '66, toen de jongens ook hier weer in de meerderheid waren. Het aantal geborenen is hier minder dan in de twee reeds genoemde gemeenten; dáár was de verhouding één geborene op de 25 inwoners; hier is het één op de dertig.

Daar deze gemeente ongeveer 150 mannen *minder* dan vrouwen telt, is 't opmerkelijk dat er toch 25 *meer* mannen dan vrouwen gestorven zijn. Echter bleek de sterfte gunstig te wezen; gemiddeld één op 39 personen. Huwelijken gemiddeld elf per jaar en wel op de 108 personen één huwelijk; meer huwelijken dan in de vorige gemeenten. In

HILVERSUM vooral fabriekwezen; landbouw en veeteelt worden in deze gemeente tevens uitgeoefend. Zij onderscheidt

zich als de grootste en volkrijkste, maar ook als de armste van geheel het Gooiland.

Volgens Tabel I had deze gemeente in 40 jaar eene vermeerdering van 2233, dat is dus 558 in tien jaar, of 56 per jaar (van af 1830); alzoo één op de *acht en zeventig*.

In overeenstemming met hetgeen reeds werd opgemerkt, is ook te Hilversum in 1866 het meest in 't oog vallend verschil tusschen het geslacht der geboren en (zie bladz. 68).

HUIZEN is een visschersdorp met akkerbouw en veeteelt, dat in de laatste jaren in welvaart toegenomen is, 't welk het voor een gedeelte aan zijn haven te danken heeft. 't Statistisch overzicht der 10 jaren geeft voor deze gemeente het volgende. Waren er niet 104 menschen meer uit Huizen vertrokken, dan er ingekomen zijn, zoo zoude Huizen door eigen procreatie, na aftrek der dooden, in tien jaar 471 personen zijn vooruitgegaan; dat is bijna 17 pCt. De ongelijkmatige verdeling van 't cijfer der geboren en naar 't geslacht, is hier in '67 en '68 het grootst; de jongens overtreffen in getal de meisjes. 't Getal geboorten is vrij aanzienlijk, één op 24 inwoners; terwijl het totaal doodgeborenen (42) maakt, dat er op de 29 geboorten één doodgeboren kind komt, bijna tweemaal zoo gunstig als te Hilversum, waar deze cijfers 1 op 15 waren. De sterfte van mannen en vrouwen, vrij wel gelijk, was in 1865 en 1868 zeer groot; '69 vertoont daarna weer een veel geringer sterftecijfer. De gemiddelde jaarlijksche sterfte volgens het tienjarig overzicht is één op 39 inwoners; een gunstig cijfer, dat ook voor 's Graveland gevonden is.

LAREN. Deze gemeente bestaat grootendeels van de Hilversumsche tapijtindustrie. Eigen fabrieken heeft ze ook; niet alleen van tapijten, maar ook van koedekken, paklinnen, dweilgoed, enz. Akkerbouw en veeteelt moeten als middelen van bestaan 't laatst worden genoemd.

In bevolking is Laren niet bijzonder toegenomen. Wij zien zelfs (tabel I), dat deze gemeente van '50 tot 1860 met 48 personen verminderd is en in veertig jaar slechts met 236 personen is vooruitgegaan; dat is $\pm$ 60 in de tien jaar of zes per jaar

op de 1829 inwoners, wat weer gelijk is aan *één op de driehonderd*. 't Grootst verschil in geslacht der geboren en viel in 1861 voor 't laatste tiental jaren waar te nemen, toen er 46 jongens tegen 29 meisjes werden aangegeven; in 1866 had het omgekeerde plaats; 12 meisjes meer dan jongens. Aantal geboorten één op de 25 inwoners, dat der *dood*geborenen één van de achttien geboorten; na Hilversum de ongunstigste verhouding. 't Sterftecijfer *één op dertig* moet gunstiger worden, want het is vrij wel onhoudbaar. Op 145 inwoners werd in tien jaar gemiddeld jaarlijks één huwelijk voltrokken.

De stad NAARDEN, eene sterke vesting met eenige zeer bloeiende boomkwekerijen, vermeerderde in 40 jaar (Tabel 1) met 288, dat is dus 70 per tien jaar, gelijk 7 per jaar of één op de 340 inwoners.

In 1862 werd te Naarden het strafbataillon geplaatst; hierdoor wordt o. a. de sprong in bevolkingsaanwas verklaarbaar, dien men verkrijgt, als men de tientallen volgt.

Naarden was b. v. van 1830-'40 met 211 personen *voortuit*gegaan,
 „ 1840-'50 „ 231 „ *achteruit*gegaan,
 „ 1850-'60 „ 146 „ „ en
 „ 1860-'70 „ 454 „ *voortuit*gegaan.

't Aantal verlossingen beliep er in tien jaar 842, dat is dus *één* geboorte op 30 inwoners; dat der *dood*geborenen 37; en geeft één levenloos kind op de 23 levenden. Het sterftecijfer is hier het gunstigst voor geheel het Gooiland en bedraagt *één op de acht en veertig inwoners*.

Verder blijkt uit de cijfers der volkstelling (opgave aan het gouvernement), dat in de tien jaar (1860-'70)

Blaricum	is toegenomen met	75 personen	=	8 op de 100 inw.
Bussum	„	„	119	„ = 11 „ „ 100 „
's Graveland	„	„	6	„ = 2 „ „ 100 „
Hilversum	„	„	748	„ = 12 „ „ 100 „
Huizen	„	„	389	„ = 14 „ „ 100 „
Laren	„	„	132	„ = 7 „ „ 100 „
Naarden	„	„	454	„ = 20 „ „ 100 „

De veranderingen in de 7 gemeenten, *alleen* ten gevolge van immigratie en emigratie (vestiging en vertrek) ontstaan, heffen elkaar wederkeerig vrij wel op; zoodat er hierdoor al zeer weinig fluctuatie in de bevolking van haar totaal, het Gooiland, ontstaan is; iets wat duidelijk wordt uit TABEL 2.

GEMEENTEN.	IN TIEN JAAR (1860—'70)					
	VERMEERDERD met			VERMINDERD met		
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
Blaricum	—	10	2	8	—	—
Bussum	33	7	40	—	—	—
's Graveland	—	—	—	28	30	58
Hilversum	86	98	184	—	—	—
Huizen	—	—	—	56	48	104
Laren	—	4	2	2	—	—
Naarden	—	9	—	108	—	99
Te zamen	119	128	228	202	78	261

Voor Blaricum blijkt, dat er 8 mannen meer zijn uitgegaan dan ingekomen; 't zijn meest boerenknechts, door die gemeente veel aan den omtrek geleverd.

Het verschil tusschen emigratie = 261 en immigratie = 228 over een tienjarig tijdvak, is dus voor 't Gooiland zeker niet groot te noemen.

De statistiek der *doodgeborenen* geeft, wanneer daarbij op 't geslacht wordt gelet, deze uitkomst:

In tien jaar tijds (1860—'70) zijn te

Blaricum	9 jong. en 6 meisj., in 't geheel	15 <i>doodgeborenen</i> ,
Bussum	17 " " 5 " " "	22 "
's Graveland 4 " " 8 " " "	12 "	
Hilversum .98 " " 84 " " "	182 "	
Huizen	20 " " 22 " " "	42 "
Laren	24 " " 20 " " "	44 "
Naarden.	20 " " 17 " " "	37 "
Totaal	192 " " 162 " " "	354 "

Later zal er eene poging gewaagd worden om de reden te verklaren van de onevenredigheid, dat in Bussum 17 jongens en slechts 5 meisjes *doodgeboren* zijn; of te 's Graveland slechts 4 jongens tegenover 8 meisjes.

Wat er voor sommige jaren in enkele gemeenten van de geboorten is aangestipt, b. v. opmerkelijk overwicht van 'teene geslacht boven 't andere in 1864, '65, '66 en '68, viel bij de *doodgeborenen* in de eindcijfers niet te bespeuren, Hilversum uitgezonderd: hier toch werden voor 1869 als *doodgeborenen* opgeteekend 21 jongens en 8 meisjes. Ook de verklaring dezer cijfers zal later beproefd worden.

Over 't geheel loopen de cijfers van alle *doodgeborenen* der 7 gemeenten, van ieder jaar te zamen gevat, wanneer men daarbij de vermeerdering van 't zielental in 't oog wil houden, niet al te ver uiteen; want in

1860	werden er in 't Gooi	26	kinderen	<i>doodgeboren</i> ,
1861	" " " " "	29	" "	" "
1862	" " " " "	37	" "	" "
1863	" " " " "	36	" "	" "
1864	" " " " "	33	" "	" "
1865	" " " " "	42	" "	" "
1866	" " " " "	36	" "	" "
1867	" " " " "	34	" "	" "
1868	" " " " "	37	" "	" "
1869	" " " " "	44	" "	" "

geeft voor tien jaar wederom 354 kinderen, die *doodgeboren* werden. Wanneer men nu die 354 in het totaal der geboorten = 6854 deelt, dan krijgt men 't getal 19; welk cijfer beteekent, dat er in het Gooiland één levenloos geborene op de 19 geboorten voorkomt.

Eindelijk is er nog een punt dat hier op verklaring wacht. Hilversum namelijk, dat ongeveer een derde gedeelte van de bevolking van 't Gooiland uitmaakt, wijst 118 jongens meer dan meisjes aan in het totaal der geborenen van 1860—'70. Zoo hiervoor te Hilversum geene bijzondere oorzaak bestond, zouden

er in het geheele district het Gooiland 354 jongens meer dan meisjes geboren moeten zijn, terwijl de uitkomst slechts een plus van 264 voor de jongens aangeeft. Ook naar de verklaring hiervan zal later worden getracht; genoeg zij het hier thans nog te vermelden, dat zich die meerderheid van 't mannelijk geslacht, zelfs eenigszins vergroot, weer afspiegelt in de sterftestatistiek van 't Gooiland over de vroeger genomen jaren. De totale sterfte van 4921 toch wordt verdeeld in 2633 voor 't mannelijk en 2288 voor 't vrouwelijk geslacht; 345 mannen dus meer dan vrouwen.

De verhouding *van het aantal geboorten tot het zielental in elke gemeente* is voor Hilversum 't gunstigst en moet hier over 10 jaren gemiddeld door 't cijfer 22 worden aangeduid. Daarna komt Huizen met ééne geboorte op 24 inwoners. Op 25 inwoners komen te Blaricum, Bussum en Laren gemiddeld ééne geboorte, terwijl te 's Graveland, zoowel als te Naarden, eerst op 30 inwoners ééne geboorte gerekend mag worden.

De verhouding *van het aantal sterfgevallen tot het zielental in elke gemeente* verschilt aanmerkelijk van de vorige. Het gemiddelde sterftecijfer over de tien jaren, 1860—'70 zooals 't werd opgegeven, is 't ongunstigst voor Hilversum met 28; dan volgt Laren met 30, daarna Blaricum met 34, waarna Bussum met 38 komt; voor 's Graveland en Huizen staat de verhouding gelijk (39) en voor Naarden is zij zelfs zeer gunstig te noemen (48).

Wanneer men bedenkt, dat in Engeland de sterfte van één op de twee en dertig onhoudbaar geoordeeld wordt, zou men voor Nederland, met minder zorg voor de openbare gezondheid, in de mortaliteitsstatistiek één op de dertig als de grens kunnen stellen, beneden welke een onhoudbare toestand geboren wordt.

En houden we ons nu aan de gemiddelden van zoo even, dan komen Hilversum en Laren beneden of juist op die grens; en Blaricum, Bussum, 's Graveland en Huizen er eenigszins boven. Alleen Naarden staat er hoog genoeg boven om in dit opzicht een zeer gunstigen indruk te mogen geven. Doch het tegenovergestelde is hier statistisch van Hilversum gebleken, en 't zal dus ruim der moeite waard zijn om die gemeente nog eens uit het oogpunt der statistiek *meer in bijzonderheden na te gaan*, om

zoo mogelijk in dat belangrijk deel van 't Gooi den ziekelijken toestand duidelijk te onderkennen en daarna aan te wijzen, wat tot beterschap dienen kan.

BIJZONDERE STATISTIEK DER BEVOLKING VAN DE GEMEENTE HILVERSUM.

Tot basis dienen de tabellen 3—12, niet zonder moeite door Dr. J. F. VAN HENGEL geleverd, waarvan ééne (in 1861) door schrijver met Dr. S. S. CORONEL te zamen. (1) De eerste tabel, (bladz. 56), is een staat van geboorte en sterfte over dertig jaar, benevens de feitelijke bevolking; de verhouding van geboorte en sterfte tot de bevolking, enz.

Beginnen wij nu met de feitelijke bevolking van al die 30 jaren bij elkander te tellen, dan krijgen wij (A_2, B_2, C_2 , in tien jaar =) 172,819; optelling van al de geboorten geeft ($A_3 + B_3 + C_3$ in tien jaar =) 7,705; en als men dit cijfer in het bevolkingscijfer deelt, krijgt men de uitkomst van ± 22 , dat is dus, dat er één kind geboren wordt op de 22 inwoners, 't welk eene *buitengewone vruchtbaarheid* aanwijst. Schrijver kan dan ook moeders noemen, die op 36 jarigen leeftijd reeds 15 kinderen hadden; voor een paar jaar nog stierf in deze gemeente eene vrouw in het kraambed *van haar twee en twintigste kind*. Men heeft gemeend, dat die vruchtbaarheid van Hilversum in lucht of bodem te vinden was. Niet zelden zag schrijver

---

(1) In 1861 is door beide heeren, terwijl de inschrijvingsbiljetten der volkstelling ter hunner beschikking waren, van 1860 een staat der werkelijke bevolking opgemaakt. Voor dien van 1870, alleen door Dr. J. F. VAN HENGEL, samengesteld, kon van die biljetten geen gebruik worden gemaakt, omdat ze nog op 't bureau voor statistiek te Haarlem waren. Door schrijver zijn daarom destijds ten eerste alle geboorten bijgeschreven, de sterfgevallen afgetrokken; is er nota genomen van ieder geval van immigratie afzonderlijk; en zijn daarna de 14 deelen volksregisters, niet wijksgewijze maar alphabetisch gesteld, nagegaan. Die tijdroovende arbeid is beloond met het verkrijgen van 't overzicht, waaruit de belangrijke gevolgtrekkingen konden worden afgeleid.

echtelingen, wier huwelijk kinderloos bleef, van elders naar hier hunne huisvesting overbrengen, om ook iets van die vermeende vruchtbaarheid der streek deelachtig te worden. De natuurlijke vruchtbaarheid echter meent schrijver als 't gevolg van die onnatuurlijke handeling der Hilversumsche moeders te moeten beschouwen, waardoor het kroost de moedermelk onthouden wordt. Evenwel is er in dit opzicht reeds duidelijk beterschap te bespeuren; want, toen schrijver, ruim dertig jaren geleden, zich hier neerzette, waren er maar *acht* moeders die hare kinderen zoogden, welk getal sedert dien tijd allengs tot *ruim twee honderd* geklommen is. Tegenover 't cijfer, dat buitengewone vruchtbaarheid beteekent, staan er twee, die zeer ongunstige verhoudingen uitdrukken. Het eene is dat der doodgeborenen; 't ander het sterftecijfer; beide gevonden uit:

TABEL 3.

Statistiek der bevolking van Hilversum over

A

In de JAREN	Was de feitelijke be- volking	Er werden geboren	Hiervan waren levenloos geboren.	Dus één levenloos op geboorten.	En éné geboorte op inwoners.	Het getal overledenen was	Dus één ste. geval op inwoners.	In de		
								JAREN	Was de feitelijke be- volking	Er werden geboren
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	1.	2.	3.
1840.	4099	250	17	44	20	202	24	1850	5529	253
1841.	5234	263	11	23	20	192	27	1851	5541	271
1842.	5224	232	13	17	23	245	21	1852	5650	260
1843.	5314	213	11	19	25	165	32	1853	5751	257
1844.	5446	236	10	23	23	189	28	1854	5867	268
1845.	5466	222	18	12	25	211	26	1855	5812	242
1846.	5512	238	10	23	23	251	22	1856	5845	254
1847.	5526	212	9	23	26	172	32	1857	5845	245
1848.	5590	213	6	35	26	182	30	1858	5877	259
1849.	5495	239	13	18	23	180	31	1859	5825	298
In tien jaar	53806	2307	118	p. m. 20	23 ² / ₅	1989	p. m. 27	In tien jaar	57542	2607

(*) In de tien jaar van 1860 tot 1870 zijn hier 17 kinderen geboren, wier ouders hier voor de zomermaanden; strikt genomen is het getal dus 2774.

dertig jaren, wat geboorte en sterfte betreft.

B

C

	Hiervan waren levenloos geboren	Dus één levenloos op geboorten.	En ééne geboorte op inwoners.	Het getal overledenen was	Dus één sterfgeval op inwoners.	In de JAREN	Was de feitelijke bevolking	Er werden geboren	Hiervan waren levenloos geboren	Dus één levenloos op geboorten.	En één geboorte op inwoners.	Het getal overledenen was	Dus één sterfgeval op inwoners.
	4.	5.	6.	7.	8.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
53	13	19	22	193	29	1860.	5852	247	13	22	24	201	29
71	9	30	20	215	26	1861.	5931	270	15	17	22	219	27
80	13	20	22	201	28	1862.	6093	278	20	14	22	222	27
87	12	21	22	214	27	1863.	6128	300	17	18	20	190	32
98	18	15	22	199	29	1864.	6170	285	22	13	22	211	29
12	22	11	24	306	19	1865.	6196	279	23	12	22	208	30
54	11	23	23	217	27	1866.	6235	267	18	15	23	250	25
45	18	14	24	335	17	1867.	6186	284	11	24	22	241	26
59	14	18	23	279	21	1868.	6294	277	14	20	23	243	26
98	15	20	20	247	24	1869.	6386	304	29	10	21	226	28
07	145	p. m. 19	22 1/5	2406	p. m. 25	In tien jaar	61471	(*) 2791	182	p. m. 17	22 1/10	2211	p. m. 28

geen domicilium hadden, die hier gelogeerd waren of tijdelijk verblijf hielden (bijvoorbeeld

Bij de opgaaf van geboorten zijn ook de doodgeborenen, welke de officieele lijst niet bevat, door schrijver geteld, omdat hij gemeend heeft, dat het, voor eene medische topographie althans, beter was die er bij te rekenen. De vrouwen toch, die de *zoogenaamd* doodgeborenen kinderen ter wereld brachten, werden even als de anderen zwanger en baarden kinderen, die of levenloos ter wereld kwamen of vóór de aangifte bij den burgerlijken stand stierven, nadat deze laatste wel degelijk levend ter wereld gekomen waren; alle deze behooren dus tot het aantal der geborenen, ofschoon ze niet of zeer kort hebben geleefd.

Van de 7705 kinderen, die ter wereld kwamen, waren, volgens kolom 4, A, B en C tezamen, 445 doodgeborenen. Dat dit zeer veel is, wordt men eenvoudig door deeling gewaar en men zal dan zien dat er op zeventien verlossingen één doodgeborene komt. (1) Van A, B en C leert ons kolom 7, zoo wij al die eindcijfers bij elkaar tellen, dat er in dertig jaar een getal personen gestorven is gelijk aan het getal der thans levenden (Tabel I, 5c, Hilversum), plus zes, dat is: er zijn in 30 jaar 6606 gestorven. Deelt men dit getal in 172,819 (= de feitelijke bevolking), zoo is de uitkomst dat er van de zes en twintig personen jaarlijks één sterft.

't Ongunstig cijfer der doodgeborenen is oorzaak, dat Hilversum, vergeleken met veel andere plaatsen, al zeer laag aangeschreven staat; 't zelfde geldt van het sterftcijfer, 't welk door den samensteller dezer tabellen met recht *verschrikkelijk* genoemd is; te meer omdat het niet de toevallige uitkomst is van een of ander ongelukkig jaar, maar omdat het de slotsom voorstelt, waartoe men na 't overzicht van een dertigjarig tijdvak gekomen is. Dit sterftcijfer op zijne beurt is oorzaak van het *ongunstig* antwoord, dat de statistiek moet geven op de vraag: »hoe oud kan de Hilversummer worden?» Na, over dertig jaar, uit al de registers van den burgerlijken stand, bij iedere acte van overlijden, den ouderdom van den overledene opgeteekend en daarna al die ouderdomcijfers van een geheel jaar bij elkaar opgeteld te hebben, kon men door

(1) Ter vergelijking met andere gemeenten in Nederland, zie: Dr. J. F. VAN HENGEL in *Schat der Gezondheid* 1860, pag. 144 en verder.

TABEL 4.

Statistiek over 30 jaar, tot bepaling van den ouderdom in Hilversum.

1		2		3							
JAREN.	Overledenen.	Gemiddelde leeftijd	JAREN.	Overledenen.	Gemiddelde leeftijd						
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>						
1840. . . .	202	3459	p. m. 17 jaar	1850 . . .	193	3555	p. m. 18 jaar	1860	201	6212	31 jaar
1841. . . .	492	3219	17 "	1851 . . .	215	3211	15 "	1861	219	5911	27 "
1842. . . .	245	3955	16 "	1852 . . .	201	3671	18 "	1862	222	5328	24 "
1843. . . .	465	3170	19 "	1853 . . .	214	4951	23 "	1863	190	4988	26 "
1844. . . .	189	4940	20 "	1854 . . .	199	3968	20 "	1864	214	5268	25 "
1845. . . .	211	5053	27 "	1855 . . .	306	4808	16 "	1865	208	4821	23 "
1846. . . .	251	3841	15 "	1856 . . .	217	5124	23 "	1866	350	5073	24 "
1847. . . .	172	3933	23 "	1857 . . .	335	6599	20 "	1867	241	5284	22 "
1848. . . .	182	4018	22 "	1858 . . .	279	5646	20 "	1868	243	3336	14 "
1849. . . .	180	3740	21 "	1859 . . .	247	5366	22 "	1869	226	5029	24 "
In tien jaar	1989	3928	p. m. 20 jaar	In tien jaar	2406	4688	p. m. 19 jaar	In tien jaar	2214	52750	p. m. 24 jaar

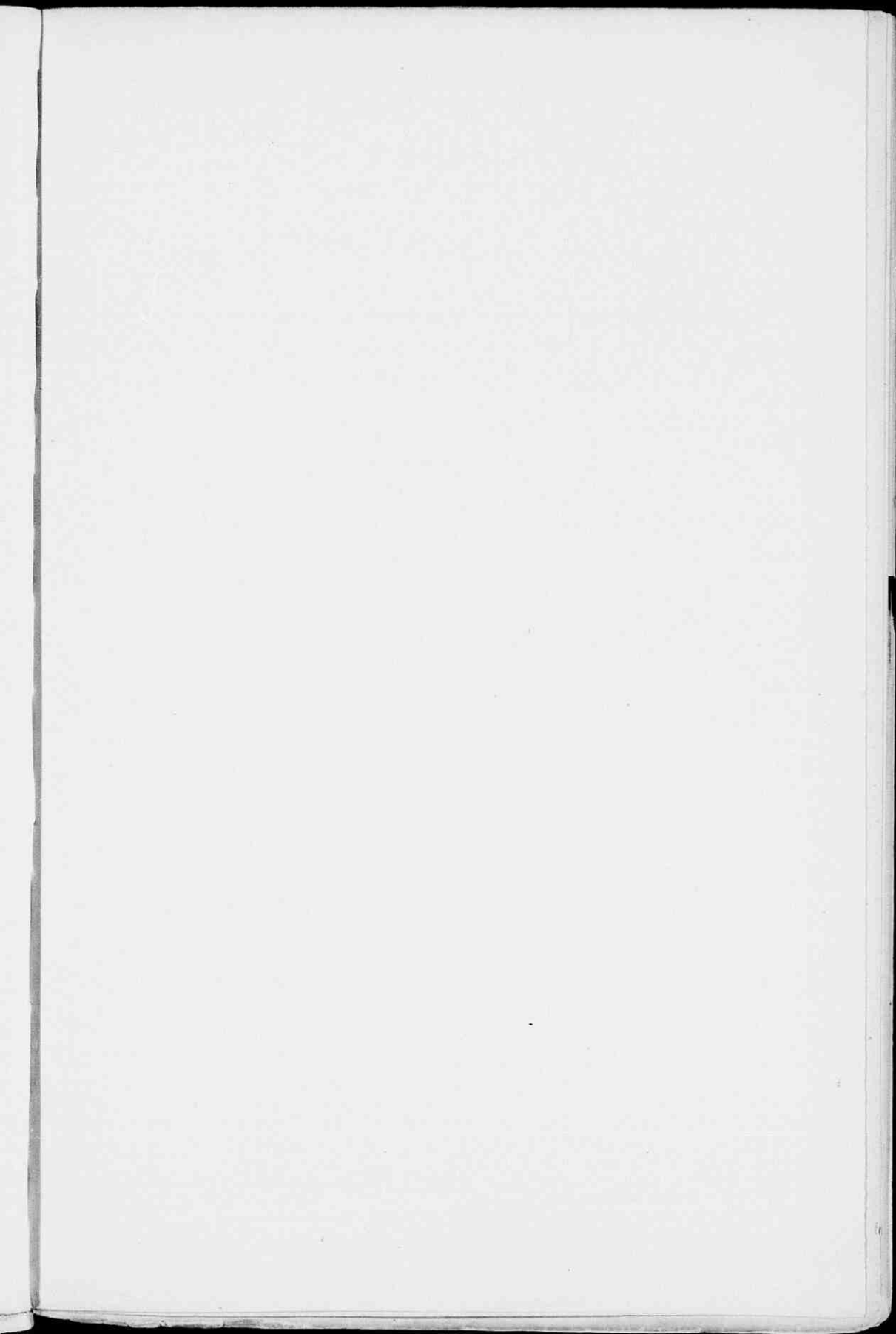
het antwoord op die vraag geven. Het cijfer van overlijden b , b' en b'' , op de respectieve cijfers onder c , c' en c'' gedeeld, geeft naar de jaartelling den gemiddelden levensduur onder d , d' en d'' . Enkele jaren overtreft dat cijfer de 25; meestal ligt het er beneden. Eénmaal was (in 1868) de levensduur maar 14 jaren. Het gemiddelde cijfer over dertig jaar genomen, verkrijgen wij door de opgaven over 10 jaar b , b' en b'' bijeengevoegd, te deelen in 't getal 't welk door de optelling van c , c' en c'' ontstaat. En dan geeft $\frac{139576}{6606} =$ ruim

21; d. i. de waarneming, uit een statistisch oogpunt, leert, dat de Hilversummer (tusschen 1840 en '70) ouder dan 21, maar geen 22 jaar geworden is. Door nauwkeurig onderzoek over dezelfde 30 jaar, naar de *kindersterfte*, is schrijver in 't bezit gekomen van cijfers, die de oorzaak van die bedroevende uitkomst moeten verklaren. De geheele sterfte (van grooten en kleinen) was, volgens tabel 3, kolom 7, onder A, B en C, te zamen, 6606 personen.

De sterfte der kinderen in 't 1ste jaar	2529
" " " " " " 2de "	479
" " " " " " 3de "	203
" " " " " " 4de "	116
" " " " " " 5de "	85

= 3412 kinderen; dus bijna *honderd meer* dan de helft der sterfte over alle leeftijden; en geen wonder derhalve, dat men zulk een ongelukkig cijfer voor den gemiddelden levensduur van den Hilversummer vinden moet.

Van het algemeene: vruchtbaarheid, levensduur en sterfte, komt men door

TABEL 5.

Statistiek van Hilversum op de

Zielental 6600; — ~~3221~~ 3221 mannen
02

Wijken.	1 Grootte der wijk in M ² .	2 Aantal huizen.	3 Aantal huisgezinnen.	4 Aantal personen in iedere wijk.		5 Van die 1549 huisgezinnen waren			6 Die 6600 zielen behoorden kerkgenootschappen			
				Mannen.	Vrouwen.	a Bemiddelden.	b Oubemiddelden.	c Armen.	d Rooms-Katholieken.		e Hervormden.	
									Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
A	30642	66	182	320	353	2	19	161	162	175	115	129
B	42025	96	292	638	614	3	21	268	364	342	177	184
C	27420	78	188	357	427	9	53	126	258	291	47	67
D	45250	88	170	324	360	10	47	113	153	169	114	123
E	46990	79	150	323	344	11	58	81	183	211	123	115
F	28866	95	196	381	411	12	73	111	190	215	135	150
G	24807	97	174	382	434	17	67	90	199	236	147	148
H	Buiten de kom	126	197	487 60	436 55	15	63	119	173	131	293	311
	186000	725	1549	~~3221~~ 02	~~3378~~ 98	79	401	1069	1682	1770	1151	1239
				6600		1549			3452		2389	
										Tota		60

P de 1sten Januari 1870, naar de wijken.

aanne en 3370 vrouwen.

98

8

9

tot de navolgende schappen:		Het beroep van die 6600 personen, in vier standen verdeeld, was aldus:										Totaal aantal zielen in iedere wijk.	
<i>f</i>		<i>g</i>		<i>h</i>		<i>i</i>		<i>k</i>		<i>l</i>			
Bisschoppelijke Cleresie.		Israëlieten.		Fabriekarbeiders.		Daglooners.		Landbouwers.		Burgers.			
Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.		
46	42	6	7	165	175	29	20	40	31	95	127		682
69	66	28	22	245	306	51	52	36	31	306	225		1252
30	34	22	35	280	220	14	10	12	10	51	187		784
24	26	33	40	102	156	36	20	26	27	160	157		684
14	16	3	4	160	159	20	27	10	11	133	147		667
48	37	8	10	170	168	21	12	115	71	75	460		792
20	28	16	22	114	175	20	20	70	75	178	164		816
—	—	2	1	162	180	30	38	80	82	196	156		923
251	249	118	141	1398	1539	221	199	389	338	1194	1322		6600
500		259		2937		420		727		2516			
6600				Totaal 6600									

tot het bijzondere. Om vooreerst over de dichtheid der bevolking in de bebouwde gedeelten der wijken (zie Bijlage H) te kunnen oordeelen, kan men uit die tabel al dadelijk het volgend staatje opmaken:

In wijk:	had ieder huis eene gemiddelde oppervlakte van M ²	met een getal huisgezinnen van	en een getal bewoners van
A	464	3	10
B	437	3	12
C	351	2	10
D	173	2	8
E	215	2	8
F	303	2	8
G	255	1 ³ / ₄	8
H	(buitenwijk)	1 ¹ / ₂	7

waaruit wij nl. zien, dat wijk A, B en C de dichtst bevolkte zijn. Kolom 6 van tabel 5 is belangrijk, omdat men er door in staat wordt gesteld om over de meerdere of mindere goeheid der bewoners, van iedere wijk op zich zelve, te kunnen oordeelen. In Hilversum wordt eene inkomstenbelasting geheven, waardoor de ingezetenen, reeds door de autoriteiten, in verschillende klassen, naar hun vermogen zijn verdeeld. De hoogste klasse draagt f 120.— en de laagste f 0,70 per jaar bij. Kolom 6a bevat het getal van hen die jaarlijks van f 120.— tot f 25.— bij den gemeentelijken fiscus storten; en onder kolom 6c is 't getal opgegeven van hen, die geen f 0,70 jaarlijks betalen kunnen. 't Getal der overige belastingschuldigen komt er, onder 6b, tusschen in te staan.

Wijk A en B moeten op 't kleinste getal goeode en zeer goeode bewoners wijzen, in tegenoverstelling van de wijken G en H. Deze daadzaak is, bij de beschouwing der sterfte volgens de wijken, niet uit het oog te verliezen. Tot ophelde-

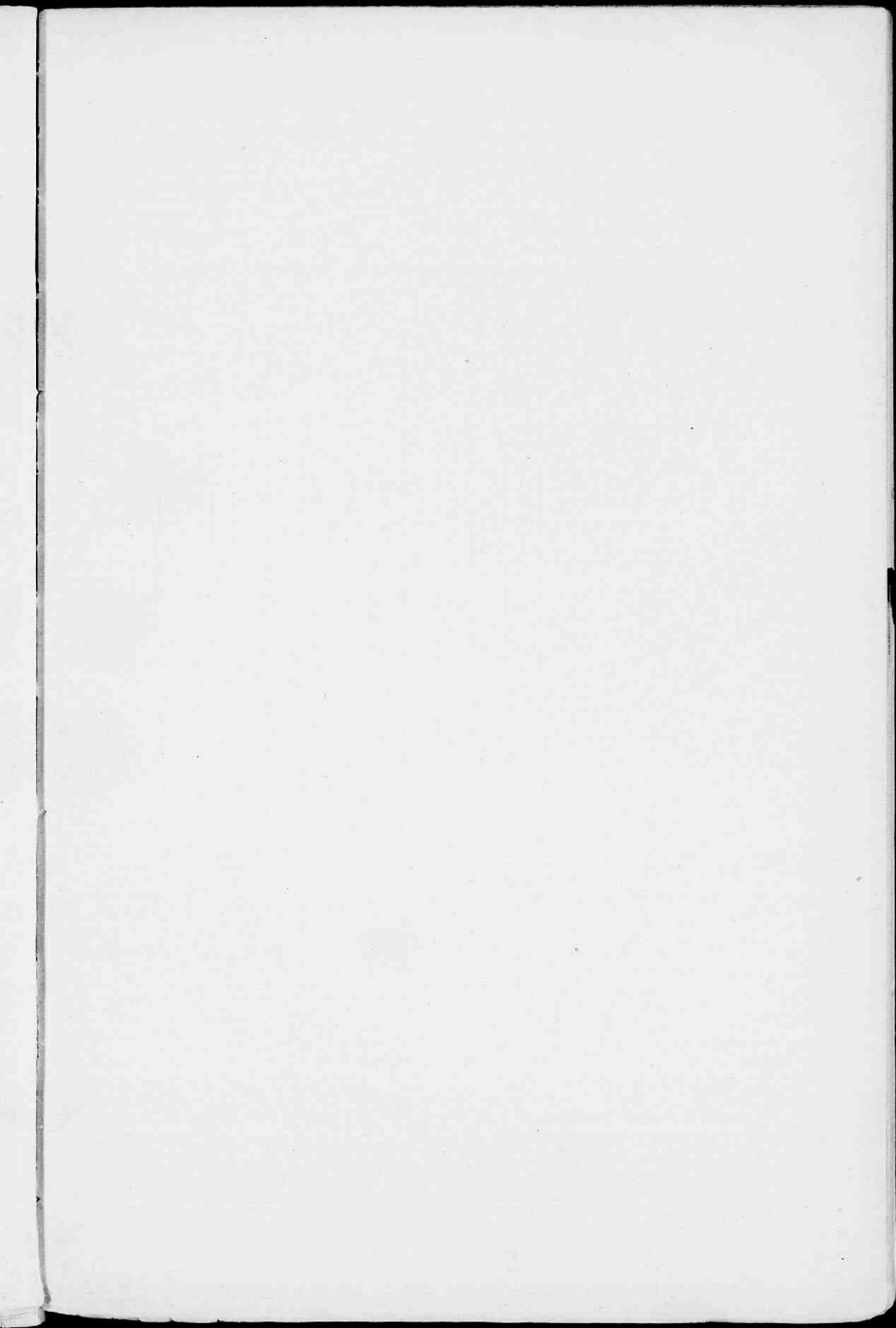
ring van de beroepen, onder kolom 8, eenige opmerkingen. Vooreerst (letter *h*) de stand, welke 't sterkst in de gemeente vertegenwoordigd is, die der fabriekarbeiders. Eerlang zal deze stand in twee onderdoelen gesplitst moeten worden. 't Eene moet dan de arbeiders bevatten, die door handenarbeid alleen, en 't andere hen, die met behulp van stoomkracht hun werk verrichten. 't Verschil tusschen die twee soorten van fabriekarbeiders is groot en 't verschil van werk is ook belangrijk voor den invloed op 't sociale leven; maar omdat het gebruik van stoom hier nog in staat van wording verkeert, is de tweede soort van arbeiders vooreerst nog onder de fabriekarbeiders gebracht. Dat deze stand daardoor niet ongunstiger in de statistiek moet uitkomen, zal men licht bevroeden.

Onder letter *i* van diezelfde kolom zijn daglooners, sjuwerlieden, en zeker soort van werklieden begrepen, die allen gedeeltelijk het Amsterdamsch kruierwerk verrichten, maar ook voor een gedeelte letterlijk alles, wat hunne hand vindt om te doen. Men kan ze nu eens aan 't diepspitten van den heidegrond vinden, om daarin later eikenhout te poten, en dan weer boven op de daken zien, bezig met het groen der dakpannen af te boenen; hier privaatputten ledigende en daar op 't land liggende om aardappelen te rooien; met één woord, bezig in zooveel ambachten, als er maanden in 't jaar zijn. De ongelukken bij al die ambachten blijven echter niet uit; en des winters, als er weinig of niets te verdienen valt, wordt in dien stand bitter armoede geleden en de ellende maar al te vaak door den jenever vreeselijk verzwaaard.

Onder letter *k* zijn allen opgesomd, die van 't landbouwbedrijf en de veeteelt leven; tot dien stand zijn ook de boerenknechten en meiden gebracht. Allen eindelijk, die niet tot een der drie vorige standen te brengen waren, zijn opgeteld onder letter *l* en onder den naam van burgers opgeteekend. Hiertoe kan men o. a. rekenen de ambachtslui en allen, die van nering of hanteering leven. De getrouwde vrouwen en kinderen zijn allen bij den stand van het hoofd van 't huis gevoegd, tenzij zij zelve een beroep hadden; is er b. v. een wever, wiens vrouw naaister is, dan wordt de man onder de fabriekarbeiders en de vrouw onder de burgers gerekend. De vrouw van

een opperman spint b. v. en zijn zoon is koehoeder; dan komt de vader bij de burgers, de moeder bij de fabriekarbeiders en de zoon bij de landbouwers.

Om nu eens weer tot eenige algemeene resultaten uit deze bijzondere statistiek van Hilversum te kunnen geraken, dient men de volgende tabel (6) te beschouwen.

TABEL 6.

Staat der geboorten, naar de

WYKEN.	Er werden geboren van 1860—1870, met inbegrip															
	1860		1861		1862		1863		1864		1865		1866		1867	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
A	18	12	18	12	21	22	25	21	18	15	21	19	30	18	28	23
B	31	17	30	20	29	26	39	25	30	22	30	26	27	25	30	26
C	17	16	18	16	17	14	20	15	19	17	15	15	14	13	15	13
D	12	13	14	14	16	15	15	15	17	17	15	15	14	12	18	18
E	11	14	13	14	11	12	16	18	22	17	17	18	16	10	16	16
F	10	15	12	13	15	19	12	13	18	17	11	15	14	10	17	15
G	15	18	15	27	15	15	12	14	13	12	16	16	13	16	12	11
H	10	18	14	20	15	16	17	21	12	13	14	16	15	20	12	14
	124	123	134	136	139	139	158	142	155	130	139	140	143	124	148	136
	247		270		278		300		285		279		267		284	

wijken; van 1860—1870.

		der doodgeborenen:						De levenloos geborenen kwamen voor in de wijken, in de jaren:											
		1868		1869		Totaal													
Vrouwen.		Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal-generaal.	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	Totaal.
23		19	15	22	19	220	176	396	1	2	4	—	4	3	4	2	4	5	29
26		28	22	31	28	311	237	548	5	6	3	8	6	10	6	4	3	7	58
13		23	17	19	17	177	153	330	2	2	2	2	2	4	2	2	1	5	24
18		24	16	18	18	163	153	316	—	1	4	2	2	2	2	2	1	4	20
16		16	14	20	19	160	152	312	—	—	2	2	1	1	—	1	2	2	11
15		12	13	21	18	142	148	290	3	—	3	1	2	1	1	—	—	1	12
11		16	18	15	13	142	160	302	2	—	2	1	3	2	1	—	1	3	15
14		10	14	14	12	133	164	297	—	4	—	1	2	—	2	—	2	2	13
136		148	129	160	144	1448	1343	2791	13	15	20	17	22	23	18	11	14	29	182
4		277		304		2791													

Let eens op 't verschil in 't eindcijfer van jongens en meisjes in wijk A en B. In deze beide wijken is het aantal jongens veel grooter dan dat der meisjes; en 't omgekeerde hiervan ziet men in wijk H. En niet alleen in enkele wijken is dat verschil op te merken, maar ook in jaartallen (1864, 1866, 1868 en 1869). Wat deze jaren in de gemeenteverslagen onderscheidt, komt b. v. voor 1869, Hoofdstuk X (Armwezen), hierop neer: » de toestand der behoeftigen was *minder gunstig* » dan ten vorigen jare, vooral veroorzaakt door 't mislukken » van den aardappelenoogst en door minder werk voor de » tapijtfabrieken.» (1)

Zijn er dus, in slechte jaren en bij weinig verdiensten, meer jongens dan meisjes ter wereld gekomen, kolom 6c, tabel 5 leert ons, dat in wijk A en B de meeste behoeftigen gevonden worden. Uit deze beschouwingen rijst het vermoeden, dat niet alleen zorg en kommer de procreatie vermeerderen, maar dat er ook een vaste reden bestaan moet tusschen kommer of gebrek en 't aantal der jongens, dat er geboren wordt; terwijl welvaart of overloed de oorzaak van een grooter getal der meisjes wezen moet.

Om dit vermoeden hooger graad van waarschijnlijkheid te geven, heeft schrijver de registers van 1813, volgende op het ongelukkige jaar 1812, nageslagen en gevonden, dat er in 1813 te Hilversum 120 kinderen zijn geboren, waarvan $\frac{2}{3}$ jongens en dus slechts $\frac{1}{3}$ meisjes waren. Na deze uitkomst werd nog van 1814 gevonden 't geboortecijfer van 127 kinderen, waarvan 78 voor jongens en 49 voor meisjes komen. Het verschil wordt daarna voor 1815, 't jaar van Nederlands herstelling, tot slechts 7 beperkt.

Tabel 5, uit dit oogpunt nauwkeurig beschouwd, bevestigt die opvatting.

Tevens zien wij uit diezelfde tabel, dat wijk A ongeveer een tiende gedeelte van al de inwoners der gemeente bevat. Een tiende gedeelte der geboorten zou dus ook voor die wijk moeten komen, dat is $\frac{1}{10}$ van 2791 geboren; stel dus 279. Maar

(1) Bijna woordelijk vindt men dat ook voor de andere genoemde jaren aangetekend.

tabel 6 geeft het cijfer 336, dat is bijna de helft meer. In wijk B echter zou men om dezelfde reden $\frac{2791}{5} =$ ongeveer 558 geboren en tusschen 1860 en '70 verwachten. Hier wijst tabel 6 't cijfer 548, dus tien te min aan. Van waar komt hier een *minus* op 't cijfer, dat de procreatie voorstelt? Wanneer men nauwkeurig acht geeft op de kolommen *e* en *f* van de 5de tabel, ziet men, dat er voor wijk B het grootst aantal leden van de Bisschoppelijke Cleresie en van die der Hervormde gemeente (met uitzondering van wijk H) staat opgeteekend. En al is 't nu niet te ontkennen, dat deze meest tot de armen behooren, mag men toch vooral niet over 't hoofd zien, dat beide kerkgenootschappen gelukkig genoeg zijn om hunne armen zóó te kunnen bedeele, dat zij voor ellende (gebrek aan 't noodzakelijke) bewaard zijn. Voegen we nu die beide gezindten bijeen, die te zamen 496 zielen tellen, en dus iets *meer* dan een derde der wijsbevolking uitmaken, dan mogen wij stellen, dat er voor *die* gezindten ongeveer 200 geboorten, ± 100 jongens en ± 100 meisjes komen, zoodat er voor de wijk B, wat de Roomsche-Katholieken en Israëlieten betreft, $(311 - 100 =) 211$ jongens en $(237 - 100 =) 137$ meisjes overblijven; cijfers, die in hunne verhouding al vrij levendig aan die van 't jaar 1813 herinneren. En ook wanneer wij nu, na aftrek der 496, die althans geen gebrek aan 't allernoodigste hebben, de berekening nog eens weer willen maken, die hierboven van 't vermoedelijk cijfer der geboren reeds tweemaal gemaakt werd, dan zullen wij weer noodzakelijk tot de uitkomst geraken, dat er — geen *minus*, maar — een *plus* komt bij 't cijfer, dat de procreatie voorstelt.

Slaat men een oog op de meerdere geegoedheid of de grootere welvaart, die volgens tabel 5, 6a, in wijk G en H gevonden worden, en vergelijkt men hiermee tabel 6, dan wordt aan den anderen kant het vermoeden bevestigd, dat voorspoed, zoowel als onbezorgde welvaart, de kweekster is van 't vrouwelijk geslacht; met andere woorden, *dat daar, waar de minste armen zijn, de meeste meisjes geboren worden.*

Tabel 6 stelt ons tevens in staat om over de levenloos geboren te oordeelen. Het totaal van 182 leverloos geboren

bestaat, volgens schrijver, uit 98 jongens en 84 meisjes; zoodat van de jongens juist *een veertiende* meer dan van de meisjes levenloos ter wereld kwamen. Met het oog gevestigd op tabel 5 zal 't niet moeielijk vallen dit feit, met behulp der statistiek, te verklaren. De ongunstige cijfers toch, die er (volgens kolom 6c) voor de wijken A en B gevonden worden, herinneren er ons aan, dat we hier te doen hebben met wijken, waar over 't geheel weinig gegoedheid heerscht en waar ook, in bijna alle jaren (1), meer jongens dan meisjes geboren zijn. De overgrootte meerderheid die, in wijk B vooral, woont, bestaat uit fabriekarbeiders (tabel 5, kolom 8h); en onder hun vrouwen treft men, door 't vroegtijdig werk aan 't spinnewiel, meer scheeve bekkens aan (tabel 6, laatste cijfer achter wijk B = 58) dan onder die der andere standen, waarin de inwoners der gemeente zijn verdeeld. In de verloskunde geldt het immers als waarheid, dat het hoofd van den jongen in den regel grooter is, dan dat van het meisje; en 't grooter aantal jongens in wijk A en vooral in wijk B geboren, zal op zijn beurt noodzakelijk moeielijker en langduriger baring hebben moeten veroorzaken. De statistieke opgaaf door schrijver van zijn forcipale verlossingen geleverd, sluit zich ook geheel aan deze beschouwingen aan. *Van de 363 keeren, dat zijne hulp voor tangverlossing noodig werd, was het aantal van de jongens 217, terwijl dat der meisjes slechts 146 bedroeg.*

Treurige cijfers heeft schrijver uit een twintigjarig overzicht van de levenloos geboren en geput, om de veel ongunstiger kans op leven, die 't kind van den fabriekarbeider ten deele viel, dan die van een der andere standen, in 't oog te doen vallen. In 20 jaar werden er levenloos geboren in den stand der

fabriekarbeiders . . .	91	jongens	en	58	meisjes	=	149,
daglooners	21	"	"	27	"	=	48,
landbouwers	14	"	"	11	"	=	25,
burgers	44	"	"	50	"	=	94.

(1) Achter wijk A, tabel 6, zien wij meer jongens dan meisjes in 1860 en in 1861; alleen in 1862 grooter cijfer voor meisjes; in de overige jaren meer jongens. Achter wijk B wijzen *alle* jaren op meer jongens

En dat het vooral de jongens zijn, die 't cijfer der levenloos geborenen zoo belangrijk verhoogden, valt ook weer duidelijk op in een staatje over 1869.

Hilversum over 1869.

				Jongens.		Meisjes.
Fabriekarbeiders	vertoonden	't cijfer	van	10	tegen	4,
Daglooners	"	"	"	3	"	0,
Landbouwers	"	"	"	2	"	1,
Burgers	"	"	"	6	"	3,

Te zamen 21 tegen 8,

die levenloos geboren waren.

Alleen uit vrees, dat hij al te veel van 't geduld en de inspanning van den lezer vergen zou, heeft de verloskundige schrijver hierbij geen andere staten, bijv. van keering, van placenta praevia, enz. willen volgen. Hij eindigt dit gedeelte der bijzondere statistiek met te wijzen op de uit tabel 6 afgeleide ongunstige omstandigheid, dat er in de plaats zijner inwoning 10 jaar aaneen op ieder 15tal geboorten één kind levenloos ter wereld kwam.

TABEL 7. **Statistiek van ongelukkige (kwade) verschijnselen in de wijken van Hilversum (1860—1870).**

Wijken.	1.										2.					3.						
	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	Aan de volgende besmettelijke ziekten stierven in tien jaren:						4.	Mestvaalten.	Brandpunten van ziekten:			
											a	b	c	d	e	f			g	h	i	j
A	1	—	1	—	1	1	—	—	—	—	26	16	12	2	4	7	1	68	81	1	0	
B	2	2	5	3	2	2	4	2	2	26	38	20	18	4	6	8	3	97	92	2	20	
C	1	—	—	1	—	1	1	1	1	6	16	8	10	1	4	8	2	49	40	2	3	
D	1	—	—	1	—	1	—	—	—	4	18	6	11	—	5	4	6	50	55	—	3	
E	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	17	13	12	—	5	2	1	50	36	—	2	
F	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	8	22	9	2	4	3	—	48	32	—	2	
G	—	—	—	1	—	1	1	1	1	4	7	22	8	1	4	4	1	47	28	—	2	
H	—	—	1	1	1	—	—	1	—	5	5	35	11	2	3	10	—	66	Buiten de kom	—	5	
	5	2	5	12	6	5	4	9	5	58	135	142	91	12	35	46	14	475	364	5	43	
											475											
											5											

Deze tabel biedt naast het overzicht van 't getal onwettige kinderen, dat tusschen 1860 en '70 in Hilversum geboren werd, cijfers ter beschouwing aan, die, bij de bespreking der meest voorkomende ziekten, hunne waarde kunnen toonen. Hier alleen dit. In kolom 2, onder *b*, vindt men voor wijk H een betrekkelijk groot sterftecijfer, dat niet alleen ongunstig afsteekt bij al de overige wijken, maar ook bevreemdt, omdat het voor eene buitenwijk staat opgeteekend, waarin de frissche Gooische buitenlucht naar hartelust spelen kan.

Wanneer men op tabel 5, kolom 7, onder *e*, ziet, wordt men gewaar, dat er, behalve de Roomsche-Katholieken, 606 personen in wijk H wonen, die tot de hervormde godsdienst gerekend worden. En daar nu over 't geheel die hervormden meer calvinistisch zijn dan Calvijn zelf, wijzen zij in den regel zoowel de vaccinatie als de herenting af, waardoor de pokziekte hier grooter offers dan elders vraagt.

Wat de *slaapsteden* (tabel 7, 3) te Hilversum zijn, is vroeger reeds openbaar gemaakt (1); wat *kroegen* (tabel 7, 3) doen, zal later in deze bijdrage genoeg in 't oog vallen.

Tabel 8, die nu aan de beurt komt, wijst (bladz. 79) op de groote sterfte, vooral van wijk A, die in evenredigheid van haar bevolking (zie tabel 5, 9) niet meer dan 221 sterfgevallen moest kunnen aanwijzen en dus, bij een cijfer van 353, omtrent 60 pCt. te veel aantoonde. Wijk B had 442 dooden moeten leveren, maar teekent 15 pCt. er boven. Wijk E, G en H komen hier gunstig uit en door hen blijkt het, dat, ofschoon er (volgens tabel 7) ook veel gevonden wordt, dat nadeelig op den gezondheidstoestand werkt, Hilversum eene *gezonde plaats* genoemd mag worden. In wijk G toch sterft er *één* op de *veertig*; in wijk H *één* op de *zes en veertig*. Trekt men, naar de opgaven van tabel 7, kolom 2, letter *h*, nu eens 66 van de totale sterfte dier wijk af, dan verkrijgt men, de dooden aan de opgegeven besmettelijke ziekten alzo buiten rekening latende, (139 — 66 =) 133 sterfgevallen in 10 jaar, dat is voor ieder jaar gemiddeld 13. Op de bevolking van 923 (tabel 5, kol. 9) zou dit dus geven *de sterfte van één op één en zeventig*, buiten 't getal

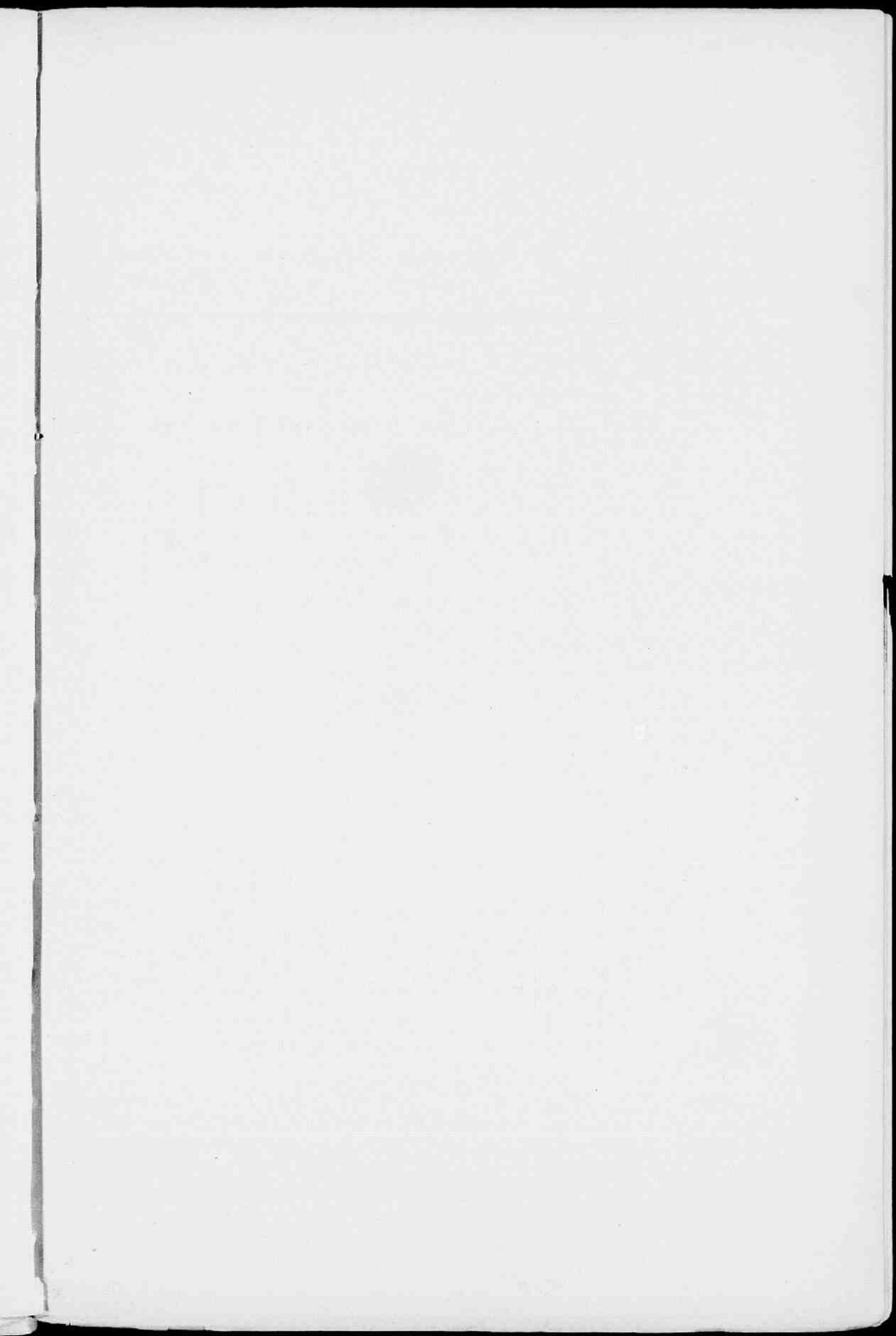
(1) Verkort, in het Verslag aan den Koning enz. over 1868, pag. 419.

van hen, die aan de met name genoemde ziekten bezweken zijn. Trekken wij nu *alleen 't cijfer voor pokken* (= 35) van de 199 af, dan blijven er, voor 10 jaar, 164 sterfgevallen over; dat is voor ieder jaar gemiddeld 16. Op de bevolking van 923 personen geeft dit *eene sterfte van meer dan één op zeven en vijftig*. Ieder nu staat bloot voor de ziekten op tabel 7 aangeteekend, behalve voor 't gevaar der pokziekte; tenzij men van 't voorbehoedmiddel tegen pokken geen gebruik wil maken.

Verder, leert ons tabel 8, werden er in vijf jaar 264 kinderen grafwaarts gedragen, voor geen van welke geneeskundige hulp was ingeroepen; voor het tienjarig overzicht der tabel had die soort van kindersterfte dus door 't cijfer 528 moeten worden voorgesteld. En aan de groote waarschijnlijkheid eener verklaring van dit akelig cijfer door het *begrafenisfonds*, zullen wij in een later hoofdstuk moeten herinneren (1).

---

(1) Tot kennismaking met die instelling, zoowel van hare goede als kwade zijde, zie ook dr. J. F. VAN HENGEL in *Schat der Gezondheid*, 1859, pag 51.

TABEL 8.

**Staat van overlijden volgens de wijken, van
keeren dat er geene genees**

WIJKEN.	<i>a</i> Er stierven, met inbegrip van de doodgeborenen.															
	1860		1861		1862		1863		1864		1865		1866		1867	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
A	15	13	19	18	18	18	10	14	22	17	19	18	18	16	22	17
B	32	27	30	25	30	27	30	20	23	20	27	24	30	26	29	21
C	10	10	12	21	10	19	15	10	14	12	15	15	15	13	16	15
D	9	10	9	10	9	12	12	8	12	11	10	11	15	14	13	13
E	5	6	8	7	8	14	14	9	9	9	9	10	12	11	13	14
F	14	12	7	8	7	15	11	8	11	10	9	11	13	13	10	10
G	13	10	9	10	6	8	6	12	13	10	7	8	11	13	15	13
H	3	12	9	17	8	13	6	5	8	10	8	7	13	17	11	9
	101	100	103	116	96	120	104	86	112	99	104	104	127	123	129	112
	201		219		222		190		211		208		250		241	

1860—1870; met vermelding van 't aantal kundige hulp gevraagd werd.

men,

in de navolgende jaren:

7

Vrouwen.

17

21

15

13

14

10

13

9

112

11

b

Vijfjarige staat, aanwijzende hoe dikwijls en in welke wijken geene hulp werd ingeroepen bij ziekten, die den dood ten gevolge hadden.

	1868		1869		Totaal in 10 jaar.		Totaal-gene-raal.	1865					Totaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.		1.	2.	3.	4.	5.	
	21	19	24	15	188	165	353	6	10	13	7	8	44
	25	20	24	20	280	230	510	15	10	16	18	11	70
	13	14	15	12	135	141	276	3	5	8	5	4	25
	18	17	18	16	125	122	247	8	6	7	3	5	20
	11	13	11	11	100	104	204	7	4	6	4	3	24
	12	13	12	12	106	112	218	3	5	4	3	2	17
	10	11	12	7	102	102	204	4	5	6	5	2	22
	11	15	9	8	86	113	199	2	6	6	7	3	24
	124	122	125	101	1122	1089	2211	48	60	66	52	38	264
	243		226		2211								

(12/2%)
(15/2%)
(7/2%)

(11,6%)

Gaan wij thans over tot de beschouwing van tabel 9 en 10.

In tabel 10, kolom 5, vergeleken met tabel 9, kolom B, zien wij dat het verschil tusschen mannen en vrouwen, 'twelk in 1860 *zeven en dertig* bedroeg, tot *een en dertig* is gedaald; het overwicht der geboorten van jongens is alzoo reeds op den leeftijd van 10—20 jaar dus bijna geheel weer opgewogen. In '70 waren er van de jongens beneden de 20 jaar reeds 15 tot een huwelijk overgegaan, wat toch tien jaar vroeger met slechts 4 't geval was. Wanneer al de 8 getrouwde vrouwen (tabel 10, kolom 5) ook al met mannen van haar leeftijd zijn gehuwd geweest, dan blijven er toch nog 7 mannen beneden de 20 jaar, die zich met eene oudere vrouw dan zij zelve zijn, in 't huwelijk hebben begeven.

Kwam in 1860 het huwelijk op dien leeftijd bij vrouwen ongeveer 100 pCt. meer voor dan bij mannen, omgekeerd was de verhouding in 1870. Weduwnaars en weduwen beneden 20 jaar waren er in 1870 niet, wel in 1860. Men kan uit kolom C en kolom 6, der respectieve tabellen, 't besluit trekken dat men in Hilversum na 1860, lang zoo spoedig niet tot een onberaden huwelijk is overgegaan, daar er in 1860 *vijf en zeventig* mannen meer *getrouwd* dan *ongetrouwd*, en er in 1870 van de mannen *twee honderd en zes* meer *ongetrouwd* dan *getrouwd* waren. Wat de vrouwen betreft, waren er (volgens dezelfde kolommen) in 1860 wel *vijf en negentig* van dien leeftijd meer *ongetrouwd* dan thans (1870), maar er waren in 1870 maar *twee en twintig* meer gehuwd dan in 1860, terwijl er in 1870 slechts *vier* weduwen *meer* opgesomd konden worden.

Om 't verminderd getal huwelijken in 't bijzonder te beschouwen, dienen we een blik te laten gaan over den stand waartoe de inwoners, volgens afspraak, gerekend worden. In 1860 vindt men (kol. C) voor fabriekarbeiders op de gehuwden 62 pCt. ongehuwden en in 1870 reeds 230 pCt. Bij hunne vrouwen, op den leeftijd van 20—30 jaren, rees insgelijks dit percent der ongehuwden. In 1860 was het = 108, terwijl 't in 1870 tot 168 geklommen was. Veilig kan men dus een aanzienlijk gedeelte van 't grooter getal ongehuwden in 1870, bij den fabriekarbeiderstand in rekening brengen. Maar ook voor een gedeelte bij den stand der landbouwers. Want al daalde

't percent der ongehuwde van de gehuwde vrouwen, tusschen 1860 en 1870, ook van 481 tot op 206, 't aantal ongehuwde mannen, dat men op de 100 gehuwde aantrof, was in 1870, sedert tien jaar, van 66 tot 241 pCt. gestegen. De reden is evenzeer van maatschappelijken als van godsdienstigen aard. Den boeronstand kan men in Hilversum niet bloeiend noemen, en daarom worden er geen nieuwe boerderijen aangelegd. De bestaande zijn allen bezet en dus moet er menig boerenzoon jaren lang wachten, eer er eene boerderij open komt. Dat dit invloed op 't sluiten van huwelijken heeft, ligt voor de hand. Minder aannemelijk schijnt het, dat de trouwlustige boerenzoons dan niet naar het Gein of de Beijlmermeer gaan, of aan de Vecht eene plaats trachten te huren of te koopen. Voor geld en goede woorden zijn daár voor hen toch wel boerderijen te krijgen; maar terwijl de overgrootste meerderheid onder hen tot de Bisschoppelijke Cleresie behoort, zullen ze daár licht hun pastoor moeten missen, die maar in zoo weinige plaatsen aan 't hoofd eener eigene gemeente staat.

Bedenkt men zich, sedert 1860, in Hilversum langer, eer men er trouwt, 't schijnt dat er in 1870 ook meer oude krasse menschen gevonden worden, dan wel tien jaar vroeger, waarvoor kolom I en kolom 12, ieder op haar eigen tabel, kunnen pleiten. Eindelijk springt het, bij 't bezien dezer staten, in 't oog, dat de eindcijfers der verschillende standen een gunstig getuigenis van vooruitgang afleggen. Toegenomen toch zijn de

fabriekarbeiders met	235 zielen;
daglooners "	119 "
landbouwers "	122 "
burgers "	299 "

dus te zamen eene aanwinst van 775 zielen.

De grootste vermeerdering ziet men bij den dagloonersstand, die 't kleinste getal inwoners omvat. De omstandigheid, dat het loon van die klasse van menschen in de twee laatste jaren (vóór '70) aanmerkelijk is verhoogd, is de oorzaak dat er velen, onder den stand der burgers begrepen, tot den dagloonersstand

zijn overgegaan, wat o. a. met de opperlui in groote mate 't geval schijnt te zijn.

In kolom 16 der 10de tabel is voor de gehuwde landbouwers 't cijfer 131 en voor de gehuwde landlieden van 't vrouwelijk geslacht 132 opgeteekend. De reden is, dat één fabriekarbeider eene vrouw heeft, die geiten houdt, rogge en boekweit verbouwt, waardoor zij in deze statistiek gerekend wordt in een anderen stand dan haar man te leven. 't Eincijfer der gehuwden in diezelfde kolom geeft 1182 voor de getrouwde mannen en 1184 voor de getrouwde vrouwen, omdat er twee getrouwde mannen buiten het dorp wonen.

Uit een zorgvuldig opgemaakte statistiek der geboorten in Hilversum van de laatste 20 jaar, naar de beroepen, heeft schrijver eenige resultaten opgeteekend, waarvan wij vermelden:

- 1°. dat er jaarlijks gemiddeld 270 kinderen geboren werden;
- 2°. dat er bij jongens tot meisjes, in de totaalgoorte-cijfers van 1850—1860, eene verhouding is gelijk 52,5 : 47,5, welke
- 3°. tevens de verhouding voor 't laatste tiental jaren ('60—'70) alleen genomen, bleek te zijn. Let men
- 4°. bij die verhouding op de standen, dan krijgt men een aanmerkelijk verschil; want er kwamen, op de 100 levend-geborenen, bij:

	Tusschen 1850 en '60.		Tusschen 1860 en '70.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Fabriekarbeiders	56	44	55	45
Daglooners	53	47	59	41
Landbouwers	44	56	44	56
Burgers	49	51	48	51

een verschil, waardoor wij ten volle bevestigd zien, wat wij boven reeds uit de statistiek hebben afgeleid: *de procreatie*

staat in omgekeerde reden tot de welvaart; terwijl, in rechte reden, armoede en 't meerder aantal zonen staan. Maar dan moeten wij ook tot het besluit komen, dat de toestand der daglooners achteruit is gegaan, wat werkelijk 't geval is. Sedert kort, zoo als wij zagen, is hun loon veel verhoogd, en welken invloed dit hebben zal, moet de tijd nog leeren; de statistiek leert echter nu reeds dat, terwijl in '68 't getal der levendgeboren jongens in dien stand tot dat der meisjes stond als 20 tot 12, de verhouding in '69 reeds, gunstig gewijzigd, op 12 tot 10 gekomen is.

Na deze korte beschouwing van 't verband tusschen *geboorte* en *beroep*, komt dat tusschen *sterfte* en *beroep* aan de beurt. Ook hier weer heeft schrijver een degelijke basis gelegd, door een tabellarisch overzicht van 1860—'70, waaraan wij, hem volgende, eenige statistische gegevens ontleenen.

De kindersterfte (sterfte beneden 5jarigen leeftijd) is bij:

fabriekarbeiders	52 pCt.	jongens	op	48 pCt.	meisjes;
daglooners	52	"	"	48	"
landbouwers	48	"	"	52	"
burgers	46	"	"	54	"

Na aftrek der levenloos aangegevenen, blijkt dat er gestorven zijn van:

fabriekarbeiders	675	kinderen	(verre boven de helft van al de overleden fabriekarbeiders);
daglooners	77	"	(bijna de helft der overleden daglooners);
landbouwers	70	"	(ver beneden de helft van al de overleden landbouwers);
burgers	143	"	(beneden 't vierde gedeelte der overledenen in dien stand),

en, daar de cijfers over 10 jaar loopen, mag men stellen voor *ieder jaar*:

± 68 fabriekarbeiders,	dus	$\frac{1}{43}$	gedeelte van den geheelen stand,
± 8 daglooners,	"	$\frac{1}{52}$	" " " " "
± 7 landbouwers,	"	$\frac{1}{104}$	" " " " "
± 14 burgers,	"	$\frac{1}{179}$	" " " " "

Opmerkelijk is het ook, dat de sterfte onder de burgers zoo groot blijkt tusschen den ouderdom van 5 en 10 jaren. Schrijver houdt het voor zeker, dat eene statistiek naar de geloofsbelijdenis er op wijzen zal, dat hier vooral onder de Protestantsche kinderen groote sterfte door pokkenepidemiën veroorzaakt wordt. De meeste fabriekarbeiders zijn Katholiek en hun kinderen gaan naar de Katholieke bewaarschool, waar, even als dit met den hoofdonderwijzer der Roomsch-Katholieke dorpsschool 't geval is, trouw de hand aan de verordeningen op de koepok-inenting gehouden wordt; want de liedezusters, die op de bewaarschool onderricht geven, zijn met de vaccinatie ingenomen en zorgen er (1870) steeds voor, dat de kinderen, aan hare leiding toevertrouwd, worden ingeënt.

Tusschen de 40 en 50 jaar komt 't hoogste sterftecijfer op de fabriekarbeiders, wat, hoewel in mindere mate, ook geldt voor den leeftijd van dien stand, zoowel tusschen de 30 en 40 als tusschen de 50 en 60 jaar. (1)

Anders is het bij de burgers. Voor dezen stand ligt het hoogste sterftecijfer tusschen de 60 en 70 en tusschen den 70 en 80jarigen leeftijd. De meest ongelukkige sterftecijfers bij de daglooners blijken op den leeftijd tusschen 10 en 20 en ook tusschen 20 en 30 jaar te vallen. — *Quem Deus diligit, adolescens moritur.*

De eindcijfers leeren ons, dat de totale sterfte is bij:

fabriekarbeiders	4 pCt.,
daglooners	4½ "
landbouwers	2 "
burgers	2½ "

zoodat dan toch bij slot van rekening het leven van den landman hier, ook in dit opzicht, „genoeglijk heenrolt”.

En nu de eenvoudige verklaring die dr. VAN HENGEL ons door zijne statistiek leert geven, van den invloed dien 't voedsel heeft op de sterfte der kleinen beneden 't jaar.

(1) Natuurlijk is de *kindersterfte* (bladz. 83) hier buiten rekening gelaten. Van de 2214 gestorvenen (1860—70) waren er 1147 beneden de 5 jaar.

Motto: *De spijs geeft ons het bloed; --- en is het voedsel kwaad,
't Is zeker dat het lijf in haast te gronde gaat.*

CATS.

**Staat, wat het voedsel betreft, der gestorvenen
beneden 't jaar; van 1850—1860.**

A	B	C	D	E	F	G	H	I
STAND DER OUDERS.	In het geheel stier- ven kinderen	Levenloos geboren	Die moedermelk kre- gen	Wier voedsel koe- melk was	Die pap tot voeding kregen	TOTAAL	Van die kinderen werd geen genees- kundige hulp ingeroepen door	De verdeeling van het aantal zielen is in ronde getallen aldus (1870)
Fabriekarbeiders . . .	1387	62	21	112	495	628	321	p.m. 3000
Daglooners	202	27	4	23	61	88	31	" 400
Landbouwers.	213	8	3	8	19	30	6	" 600
Burgers.	613	28	15	24	68	107	52	" 2600
	2415	125	43	167	643	853	410	p.m. 6600

Wanneer ooit cijfers welsprekend kunnen zijn, moeten het deze wel wezen. Toelichting is hier bijna geheel overbodig. Wij geven dan ook slechts ééne, met het oog op 't eerste cijfer onder H, en laten hierbij dr. VAN HENGEL uitsluitend aan 't woord. »Had ik vrijheid om bekend te maken, hoeveel van die gestorven kinderen in begrafenisfondsen waren ingeschreven, waarlijk! bij menig lezer zou eene koude rilling over 't ligchaam gaan, als hij bedacht, dat zooveel ouders voordeel bij den dood van hun kroost hadden. Alleen dit mag ik zeggen, dat van de 43, in kolom D opgeteekend, er maar 6 kinderen in begrafenisfondsen waren, en wier dood dus rente afwerpen kon.»

't Aantal der huwelijken te Hilversum, in de onderscheiden standen gesloten, blijkt weer uit eene andere groepeerings van cijfers.

Jaarlijks bij p. m. 2900 fabriekarbeiders.	25,
» » 400 daglooners.	11,
» » 700 landbouwers	4,
» » 2500 burgers.	14,

zoodat bij de daglooners 't getal huwelijken, in verhouding tot de bevolking, 't grootst blijkt te zijn; waarop dan de stand der fabriekarbeiders volgt.

Met tabel **11** en **12** wenschen we dit hoofdstuk te besluiten. De eerste wijst ons aan, dat we wel tot die uitkomst moeten geraken, die ons de tweede geeft.

In tabel **11** zijn de gemiddelden van 10 observaties genomen (1), zoowel van hen, die op, als van hen, die buiten de fabriek werk verrichten. 't Verschil der kolommen *a* en *b* valt, bij de eerste cijfers onder kolom 4, even als op meer gevorderden leeftijd, op de tabel, duidelijk genoeg in 't oog.

In tabel **12** spreken authentieke cijfers. Daglooners en landbouwers zijn, hier bij uitzondering, tot den burgerstand gerekend. Zooals reeds gebleken is, maakt de bijvoeging van den dagloonersstand 't cijfer voor den stand der burgers niet gunstiger; en toch waren er van de 415 lotelingen, wier ouders reeds overleden waren, 135 die bij de burgers, tegen 280 die bij de fabriekarbeiders zouden moeten behooren. Uit kolom E volgt, dat er in die 40 jaar 523 lotelingen beneden de maat voorkwamen, en uit kolom F, welk contingent ieder der beide standen hiertoe bijdroeg.

---

(1) Toen voor eenige jaren eene commissie met het onderzoek van fabriekskinderen werkzaam was, werd dr. VAN HENGEL uitgenoodigd dat onderzoek te Hilversum in te stellen; bij p. m. 800 verschillende individu's is hieraan voldaan; en aan de tabellen daarnaar opgemaakt, heeft tabel **11** haar ontstaan te danken.

TABEL 9.

Januari 1860,

STANDEN.	E									F								
	Beneden			Van 40 tot 50 jaar.						Van 50 tot 60 jaar.								
	1 maand.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.					
	M.	V.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.			
Fabriekarbeiders .	7	6	11	20	113	6	15	110	32	10	92	11	7	80	20			
Daglooners	2	1	2	3	9	—	1	5	5	—	8	2	—	5	1			
Landbouwers	1	1	—	9	22	3	3	16	1	4	13	1	3	14	1			
Burgers	4	5	12	30	82	4	20	91	16	5	60	12	13	39	24			
	14	13	25	62	226	13	39	222	54	19	173	26	23	138	46			
	27			301			315			218			207					
	688 (M)			616						425								

STANDEN.	M						N						Total-geslacht.	
	Van 60-70 jaar.			Bevolking van elken leeftijd.			Bevolking van elken leeftijd en elk geslacht naar den Burgerlijken Stand.							
	Mannelijk.			M.		V.		Mannelijk.			Vrouwelijk.			
	O.	G.	V.	M.	V.	O.	G.	W.	O.	G.	W.			
Fabriekarbeiders .	—	33	181	1251	1451	731	465	55	796	544	111	2702		
Daglooners	—	6	49	174	127	83	82	9	79	35	13	301		
Landbouwers	1	12	40	338	267	195	131	12	183	75	9	605		
Burgers	4	28	139	906	1221	505	364	37	718	410	93	2217		
	5	79	309	2759	3066	1604	1042	113	1776	1064	226	5825		
	122		2	5825		2759			3066					
	5825													

(1) Op tabel 1. kolom 4 (bl. 27 personen, uit Hilversum, afwezig waren en deze tabel naar de inschrijvingsbiljetten is opge-

Opmerkelijk is het ook, dat de sterfte onder de burgers zoo groot blijkt tusschen den ouderdom van 5 en 10 jaren. Schrijver houdt het voor zeker, dat eene statistiek naar de geloofsbelijdenis er op wijzen zal, dat hier vooral onder de Protestantsche kinderen groote sterfte door pokkenepidemiën veroorzaakt wordt. De meeste fabriekarbeiders zijn Katholiek en hun kinderen gaan naar de Katholieke bewaarschool, waar, even als dit met den hoofdonderwijzer der Roomsche-Katholieke dorpsschool 't geval is, trouw de hand aan de verordeningen op de koepok-inenting gehouden wordt; want de liefdezusters, die op de bewaarschool onderricht geven, zijn met de vaccinatie ingenomen en zorgen er (1870) steeds voor, dat de kinderen, aan hare leiding toevertrouwd, worden ingeënt.

Tusschen de 40 en 50 jaar komt 't hoogste sterftecijfer op de fabriekarbeiders, wat, hoewel in mindere mate, ook geldt voor den leeftijd van dien stand, zoowel tusschen de 30 en 40 als tusschen de 50 en 60 jaar. (1)

Anders is het bij de burgers. Voor dezen stand ligt het hoogste sterftecijfer tusschen de 60 en 70 en tusschen den 70 en 80jarigen leeftijd. De meest ongelukkigste sterftecijfers bij de daglooners blijken op den leeftijd tusschen 10 en 20 en ook tusschen 20 en 30 jaar te vallen. — *Quem Deus diligit, adolescens moritur.*

De eindcijfers leeren ons, dat de totale sterfte is bij:

fabriekarbeiders	4 pCt.,
daglooners	4½ "
landbouwers	2 "
burgers	2½ "

zoodat dan toch bij slot van rekening het leven van den landman hier, ook in dit opzicht, „genoeglijk heenrolt”.

En nu de eenvoudige verklaring die dr. VAN HENGEL ons door zijne statistiek leert geven, van den invloed dien 't voedsel heeft op de sterfte der kleinen beneden 't jaar.

(1) Natuurlijk is de *kindersterfte* (bladz. 83) hier buiten rekening gelaten. Van de 2211 gestorvenen (1860—'70) waren er 1147 beneden de 5 jaar.

Motto: *De spijs geeft ons het bloed; -- en is het voedsel kwaad,
't Is zeker dat het bij in haast te gronde gaat.*

CATS.

**Staat, wat het voedsel betreft, der gestorvenen
beneden 't jaar; van 1850—1860.**

A	B	C	D	E	F	G	H	I
STAND DER OUDERS.	In het geheel stier- ven kinderen	Levenloos geboren	Die moedermelk kre- gen	Wier voedsel koc- melk was	Die pap tot voeding kregen	TOTAAL	Van die kinderen werd geen genees- kundige hulp ingeroepen door	De verdeling van het aantal zielen is in ronde getallen aldus (1870)
Fabriekarbeiders	1387	62	21	112	405	628	321	p.m. 3000
Daglooners	202	27	4	23	61	88	31	" 400
Landbouwers.	213	8	3	8	19	30	6	" 600
Burgers.	613	28	15	24	68	107	52	" 2600
	2415	125	43	167	643	853	410	p.m. 6600

Wanneer ooit cijfers welsprekend kunnen zijn, moeten het deze wel wezen. Toelichting is hier bijna geheel overbodig. Wij geven dan ook slechts ééne, met het oog op 't eerste cijfer onder H, en laten hierbij dr. VAN HENGEL uitsluitend aan 't woord. » Had ik vrijheid om bekend te maken, hoeveel van die gestorven kinderen in begrafenisfondsen waren ingeschreven, waarlijk! bij menig lezer zou eene koude rilling over 't ligchaam gaan, als hij bedacht, dat zooveel ouders voordeel bij den dood van hun kroost hadden. Alleen dit mag ik zeggen, dat van de 43, in kolom D opgeteekend, er maar 6 kinderen in begrafenisfondsen waren, en wier dood dus rente afwerpen kon.»

't Aantal der huwelijken te Hilversum, in de onderscheiden standen gesloten, blijkt weer uit eene andere groepeerings van cijfers.

Jaarlijks bij p. m. 2900 fabriekarbeiders . . .	25,
» » 400 daglooners	11,
» » 700 landbouwers	4,
» » 2500 burgers	14,

zoodat bij de daglooners 't getal huwelijken, in verhouding tot de bevolking, 't grootst blijkt te zijn; waarop dan de stand der fabriekarbeiders volgt.

Met tabel **11** en **12** wenschen we dit hoofdstuk te besluiten. De eerste wijst ons aan, dat we wel tot die uitkomst moeten geraken, die ons de tweede geeft.

In tabel **11** zijn de gemiddelden van 10 observaties genomen (1), zoowel van hen, die op, als van hen, die buiten de fabriek werk verrichten. 't Verschil der kolommen *a* en *b* valt, bij de eerste cijfers onder kolom 4, even als op meer gevorderden leeftijd, op de tabel, duidelijk genoeg in 't oog.

In tabel **12** spreken authentieke cijfers. Daglooners en landbouwers zijn, hier bij uitzondering, tot den burgerstand gerekend. Zooals reeds gebleken is, maakt de bijvoeging van den dagloonersstand 't cijfer voor den stand der burgers niet gunstiger; en toch waren er van de 415 lotelingen, wier ouders reeds overleden waren, 135 die bij de burgers, tegen 280 die bij de fabriekarbeiders zouden moeten behooren. Uit kolom E volgt, dat er in die 40 jaar 523 lotelingen beneden de maat voorkwamen, en uit kolom F, welk contingent ieder der beide standen hiertoe bijdroeg.

---

(1) Toen voor eenige jaren eene commissie met het onderzoek van fabriekskinderen werkzaam was, werd dr. VAN HENGEL uitgenoodigd dat onderzoek te Hilversum in te stellen; bij p. m. 800 verschillende individu's is hieraan voldaan; en aan de tabellen daarnaar opgemaakt, heeft tabel **11** haar ontstaan te danken.

TABEL 9.

**Staat der werkelijke bevolking van Hilversum op den 1sten Januari 1860,
naar ambt of beroep.**

STANDEN.	A		B				C						D						E						F																																	
	Beneden 1 maand.		Beneden 1 jaar.		Van 1 tot 5 jaar.		Van 5 tot 10 jaar.		Van 10 tot 20 jaar.			Van 20 tot 30 jaar.			Van 30 tot 40 jaar.			Van 40 tot 50 jaar.			Van 50 tot 60 jaar.																																					
	1.		2.		3.		4.		Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.																																		
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.																										
Fabriekarbeiders .	7	6	30	37	145	138	129	106	258	2	—	256	3	1	62	100	—	160	148	4	32	160	5	60	174	11	20	113	6	15	110	32	10	92	11	7	80	20																				
Daglooners.	2	1	7	12	23	26	21	18	11	—	—	12	—	—	11	10	—	6	7	—	5	48	2	3	15	2	3	9	—	1	5	5	—	8	2	—	5	1																				
Landbouwers	1	1	6	9	36	30	32	28	40	—	—	35	1	—	36	54	—	53	11	—	10	44	1	18	24	—	9	22	3	3	16	1	4	13	1	3	14	1																				
Burgers.	4	5	30	20	112	124	103	83	169	2	—	201	5	1	78	98	—	160	109	—	37	103	3	74	135	12	30	82	4	20	91	16	5	60	12	13	39	24																				
	14	13	73	78	316	318	235	235	478	4	—	504	9	2	187	262	—	379	275	4	84	355	11	155	348	25	62	226	13	39	222	54	19	173	26	23	138	46																				
	27		151		634		520		482			515			449			658			450			528			301			315			218			207																						
	688 (M.) + 644 (V.) = 1332																												997						1107						978						616						425					

STANDEN.	G						H						I						K						L		M		N						O
	Van 60 tot 70 jaar.						Van 70 tot 80 jaar.						Van 80 tot 90 jaar.						Van 90 tot 100 jaar en daar boven.						Bevolking beneden de 6 jaar.		Bevolking van elken leeftijd.		Bevolking van elken leeftijd en elk geslacht naar den Burgerlijken Stand.						
	Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			M.	V.	M.	V.	Mannelijk.			Vrouwelijk.			
	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	M.	V.	M.	V.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	
Fabriekarbeiders .	—	33	22	10	27	28	—	3	10	1	2	13	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	182	181	1251	1451	731	465	55	796	544	111	2702
Daglooners.	—	6	2	—	2	2	—	1	3	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	49	174	127	83	82	9	79	35	13	301
Landbouwers	1	12	6	3	7	3	1	4	1	—	1	3	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	43	40	338	267	195	131	12	183	75	9	605
Burgers.	4	28	8	6	26	28	3	11	9	—	5	9	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	146	139	996	1221	595	364	37	718	410	93	2217
	5	79	38	19	62	61	4	19	23	1	9	28	—	—	3	—	1	5	—	—	—	—	—	1	403	409	2759	3066	1604	1042	113	1776	1064	226	5825
	122			142			46			38			3			6			—			1			812		5825		2759			3066			
	264						84						9						1						812		5825		5825						

(1) Op tabel 1, kolom 4 (blad. 46) staat 5852. Dit verschil vindt zijne verklaring in de omstandigheid, dat er óp den dag der inschrijving 27 personen, uit Hilversum, afwezig waren en deze tabel naar de inschrijvingsbiljetten is opgemaakt.

TABEL 10.

Staat der werkelijke bevolking van Hilversum op den 1sten Januari 1870,
naar ambt of beroep.

STANDEN.	1		2		3		4		5						6						7						8						9					
	Beneden 1 maand.		Beneden 1 jaar.		Van 1 tot 5 jaar.		Van 5 tot 10 jaar.		Van 10 tot 20 jaar.						Van 20 tot 30 jaar.						Van 30 tot 40 jaar.						Van 40 tot 50 jaar.						Van 50 tot 60 jaar.					
	M. V.		M. V.		M. V.		M. V.		Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.		
	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.		
Fabriekarbeiders .	8	7	48	54	161	160	164	163	291	4	—	265	5	—	152	66	3	152	90	7	30	166	8	57	188	10	40	75	6	15	105	25	8	102	15	10	105	20
Daglooners	2	2	9	15	26	32	28	26	12	1	—	13	1	—	14	15	1	6	18	1	10	40	7	1	37	2	4	18	2	2	15	4	—	15	4	—	6	3
Landbouwers	2	2	9	10	35	28	30	27	65	—	—	43	—	—	70	29	—	60	29	—	20	48	1	14	46	1	6	28	2	3	30	1	3	17	2	4	16	1
Burgers	4	4	35	24	173	161	145	136	125	10	—	210	2	—	141	61	—	88	160	—	24	230	3	73	149	4	8	90	4	60	62	8	6	94	14	35	40	25
	16	15	101	103	395	381	367	352	493	15	—	531	8	—	377	171	4	306	297	8	84	484	19	145	420	17	28	211	14	80	212	38	17	228	35	49	167	49
	31		204		776		719		508			539			552			611			587			582			253		330			280			205			
	1730						4047						1163						4169						583						545							

STANDEN.	10						11						12						13						14		15		16						17					
	Van 60 tot 70 jaar.						Van 70 tot 80 jaar.						Van 80 tot 90 jaar.						Van 90 tot 100 jaar en daar boven.						Bevolking beneden de 6 jaar.		Bevolking van elken leeftijd.		Bevolking van elken leeftijd en elk geslacht naar den Burgerlijken Stand.											
	Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			Mannelijk.			Vrouwelijk.			M. V.		M. V.		Mannelijk.			Vrouwelijk.								
	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	O.	G.	W.	M.	V.	M.	V.	O.	G.	W.	O.	G.	W.						
Fabriekarbeiders .	—	40	25	12	43	30	—	5	10	2	3	10	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	217	221	1398	1539	872	458	68	897	539	103	2937					
Daglooners	—	4	5	—	6	5	1	2	1	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	49	221	199	106	95	20	98	84	17	420					
Landbouwers	1	6	7	3	7	4	1	2	3	—	3	4	—	1	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	46	40	389	338	242	131	16	194	132	12	727					
Burgers	1	6	9	24	11	20	4	7	6	1	5	15	1	—	3	2	—	3	—	—	—	—	—	—	212	189	1194	1322	657	498	39	818	420	75	2516					
	2	56	46	39	67	59	6	16	20	4	12	31	1	1	5	2	1	5	—	—	—	—	—	—	512	499	3202	3398	1877	1182	143	2007	1184	207	6600					
	104			165			42			47			7			8			—			—			1011		6600		3202			3398			6600					
	269						89						15						—						—		—		—											

TABEL II.

Physieke gegevens van jongens (7—20 jaar).

OUDERDOM.	Wet van groei, volgens berekening van Quetelet,	2		3		4		5	
		Gemiddelde lengte van knapen		Gemiddelde zwaarte (in K. G.) van knapen		Gemiddelde capaciteit der longen (Spirometer)		Gemiddeld krachtsvermogen (Dynamometer)	
		in de fabriek.	buiten de fabriek.	in de fabriek.	buiten de fabriek.	in de fabriek.	buiten de fabriek.	in de fabriek.	buiten de fabriek.
7 jaar.	4,105	a	b	a	b	a	b	a	b
8 "	4,102	4,09	4,12	21	22	614	815	22	26
9 "	4,219	4,12	4,15	23	25	643	980	28	29
10 "	4,275	4,16	4,24	24	27	700	1172	35	36
11 "	4,330	4,24	4,30	26	34	760	1348	40	43
12 "	4,385	4,27	4,32	30	31	1000	1400	49	49
13 "	4,439	4,30	4,38	32	35	1100	1530	52	55
14 "	4,493	4,34	4,45	35	41	1417	2090	53	60
15 "	4,546	4,38	4,42	38	42	1490	2000	54	71
16 "	4,549	4,41	4,53	43	47	1760	2270	63	76
17 "	4,634	4,47	4,54	44	52	1870	2280	71	74
18 "	4,658	4,50	4,57	48	56	2100	2560	62	95
19 "	4,669	4,56	4,65	47	67	1900	2900	65	117
		4,60	4,64	55	67	2200	3240	83	133

TABEL 12. —
Veertigjarige statistiek van de lotelingen in de gemeente Hilversum.

LOTINGS- JAREN.	A		B		C			D		E		F			
	Aantal lote- lingen.	Gemid- delde leugte- maat.	Van deze lotelingen behoorden tot			Van deze lotelin- gen waren wezen:		Lote- lingen kleiner dan 1,570.	Van deze te kleine lotelingen behoorden tot						
			de burgers.	de ouders. of de loteling.	of beiden	burgers.	fabriek- arbei- ders.		de burgers. a	de ouders. b	de loteling c	of de fabriekarbeiders d			
1830—1835	201	1,632	88	15	30	68	21	40	45	11	2	3	3	20	
1835—1840	211	1,608	80	13	30	82	19	35	54	6	2	2	2	44	
1840—1845	253	1,610	94	13	38	108	21	40	59	11	3	9	9	36	
1845—1850	241	1,590	113	21	27	80	20	39	91	10	0	1	0	68	
1850—1855	214	1,594	86	9	23	96	15	36	80	7	2	—	—	71	
1855—1860	258	1,581	117	16	29	96	27	37	115	14	1	4	4	66	
1860—1865	223	1,663 (1)	89	17	32	85	22	53	56	9	3	2	2	41	
1865—1870	250	1,680	133	?	?	117	?	?	24	5	?	?	?	19	
Totalen	1851		800	104	215	732	145	280	524	79	19	21	21	404	

(1) In 1862 is de wet in werking gekomen, dat de lotelingen, in plaats van achttien, twintig jaren moeten zijn; vandaar dat betere cijfer.

(2) Van 1863 af is uit de registers niet meer op te maken welk beroep de ouders uitoefenen, noch of zij overleden zijn.

TABEL 13

Oorzaken van overlijden over zes jaar afzonderlijk, in de zeven gemeenten van het Gooiland gezamenlijk; van 1866-1872.

		1865.		1866.		1867.		1868.		1869.		1870.		1871.		TOTAAL.		TOTAAL- GENERAAL.
		Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	
Doodgeboren		11	12	14	13	14	17	29	15	Zie groep XI.		—	—	68	57	125		
Overlelen vóór de aangifte		2	1	3	1	4	1	—	—	24	17	20	18	53	38	91		
Ziekten van algemeene en afwisselende zijaats. I.	N ^o .	NAAM DER ZIEKTEN.																N ^o .
	1	1	2	3	3	6	1	10	6	3	4	7	2	30	18	48	1	
	2	23	13	41	32	48	40	36	28	52	57	66	43	266	213	479	2	
	3	1	1	9	14	10	4	7	5	2	6	3	4	32	34	66	3	
	4	11	13	12	12	17	25	6	8	27	12	12	20	85	90	175	4	
	5	1	—	1	—	2	6	3	3	3	—	3	1	13	10	23	5	
	6	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	—	2	3	
	7	—	—	1	2	2	2	3	1	—	—	2	1	8	6	14	7	
	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	
	9	2	1	2	—	—	1	—	2	1	1	—	—	5	5	10	9	
	10	6	14	8	6	5	6	5	3	4	7	3	3	31	39	70	10	
11	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	1	—	3	1	4	11	
Koorsien. II.	12	12	23	6	7	12	8	5	3	8	12	7	6	50	59	109	12	
	13	—	—	—	1	2	1	—	2	1	—	1	1	4	5	9	13	
	14	2	1	4	6	7	6	4	3	3	2	3	1	23	19	42	14	
	15	—	2	1	3	2	2	4	2	3	2	2	3	12	15	27	15	
Huidziekten. III.	16	23	19	2	1	7	5	3	1	2	—	60	60	106	95	201	16	
	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
	18	—	—	13	12	—	—	—	—	—	—	—	—	13	12	25	18	
	19	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	1	—	2	3	5	19	
	20	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	2	20	
Ziekten van de hersenen en zenuwen. IV.	21	31	17	31	17	29	13	14	10	14	13	17	12	136	82	218	21	
	22	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—	2	22	
	23	4	—	8	4	6	14	10	12	2	5	3	16	33	59	92	23	
	24	2	—	3	1	4	1	2	4	7	3	7	0	25	21	46	24	
	25	—	—	—	1	2	1	—	—	1	—	1	2	4	5	9	25	
	26	—	—	1	2	1	1	1	—	2	1	—	—	5	4	9	26	
Ziekten van de ademhalings- en werktuigen. V.	27	12	24	8	12	7	21	7	14	14	15	20	15	68	101	169	27	
	28	1	2	2	1	3	5	4	2	1	1	1	1	12	12	24	28	
	29	—	—	5	9	2	5	6	11	6	7	—	1	10	33	52	29	
	30	1	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	5	6	30	
	31	9	9	18	18	15	12	17	14	23	17	26	25	108	95	203	31	
	32	21	14	17	32	13	13	16	15	13	10	6	12	86	96	182	32	
Ziekten van het hart en de vaten. VI.	33	—	2	—	1	1	—	—	1	2	2	2	2	5	8	13	33	
	34	—	—	—	—	—	—	1	2	1	1	—	2	2	5	7	34	
	35	1	4	1	3	4	3	5	10	2	4	3	6	16	30	46	35	
Ziekten van de spijsverterings- en werktuigen. VII.	36	2	—	1	—	3	7	1	2	—	1	—	—	7	10	17	36	
	37	2	1	13	15*	28	27	1	1	15	9	18	13	77	66	143	37	
	38	8	4	2	—	2	—	—	—	—	—	1	—	13	4	17	38	
	39	1	—	1	1	1	1	6	2	3	1	1	2	13	7	20	30	
	40	12	7	5	14	6	10	9	9	8	5	9	5	40	50	99	40	
Ziekten van de geslachts- en werktuigen. VIII.	41	3	7	9	6	16	9	5	7	4	—	7	2	44	31	75	41	
	42	1	1	—	1	1	—	—	—	3	—	—	—	5	9	7	42	
	43	—	—	1	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	5	5	43	
Ziekten van de voortplantings- en werktuigen. IX.	44	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	1	3	1	4	44	
	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	45	
	46	—	2	—	2	—	3	—	2	—	—	—	—	9	9	9	46	
Overige oorzaken van overlijden. X.	47	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2	2	47	
	48	—	—	—	1	—	—	5	—	2	—	—	—	8	8	8	48	
	49	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	49	
	50	2	—	3	—	5	—	1	1	1	2	1	—	13	3	16	50	
	51	1	1	—	—	3	1	—	1	—	—	—	—	4	3	7	51	
Onbekend (geneeskundig behandeld). XI.	52	1	—	1	1	4	2	2	2	2	—	2	1	12	6	18	52	
	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	
Onbekend (zonder geneeskundige behandeling).	54	22	13	6	4	18	13	6	6	8	5	2	0	62	41	103	54	
	55	7	5	12	2	2	5	14	15	1	1	1	1	38	20	67	55	

Kan niet opgegeven worden.

* Cholera Asiatica (?)

oorzaken van overlijden in de zeven gemeenten van het Goolland afzonderlijk, over zes jaar gezamenlijk; van 1866-1872.

	N ^o .	NAAM DER ZIEKTEN.	Blaricum.		Bussum.		's Grave-land.		Hilversum.		Huizen.		Laren.		Naarden.		TOTAAL.		TOTAAL-GENERAAL
			Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	
Doodgeboren	1		1	1	9	4	3	6	40	25	6	8	4	8	4	7	67	59	125
Overleden vóór de aangifte	2		2	1	8	5	1	3	20	9	8	7	7	6	8	7	53	38	91
Ziekten van algemeene en afwisselende zitplaats.	3	Onvoldragen misvormingen. Atelectasis pulmonum	3	1	1	2	4	—	13	5	4	3	2	4	4	4	30	18	48
	4	Levenszwakte. Paedathrophia. Tabes miseraica	7	8	20	10	15	16	141	105	27	17	39	40	20	16	266	213	479
	5	Tering van volwassenen (excl. 27) van 14 tot 65 jaar	1	2	2	2	1	1	24	20	2	3	4	5	1	3	32	34	66
	6	Marasmus senilis, boven 65 jaar	6	2	2	3	6	2	31	48	16	6	11	10	9	17	85	90	175
	7	Scrophulosis. Rhachitis. Syphilis	1	—	—	—	1	1	7	8	—	—	—	—	—	—	1	2	3
	8	Haemorrhagiën (excl. 27 en 46)	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	1	2	3
	9	Abces. Ulcus. Gangraena. Hectische toestand	2	—	—	—	2	—	1	3	—	—	2	3	1	—	8	6	14
	10	Scorbutus. Morbus macul. Werlhofii	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	11	Carcinoma (excl. 39 en 45)	1	—	—	—	1	—	1	1	1	1	1	1	—	2	5	5	10
	12	Hydrops (excl. 15, 17 en 52)	7	1	1	2	3	3	16	26	1	4	1	4	1	—	31	39	70
	13	Plotselinge dood	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	3	1	4
Koorts.	12	Typhus	1	4	2	4	4	—	14	31	11	12	6	3	12	5	50	59	109
	13	Febris typhoiden	—	1	1	1	—	—	1	—	1	1	—	—	2	4	5	9	
	14	Febris continua	—	—	2	—	—	1	10	11	5	2	2	3	4	2	23	19	42
	15	Febris intermittens en gevolgen	2	—	2	—	1	2	—	—	3	8	2	3	2	2	12	15	27
Huidziekten.	16	Variolae en gevolgen	—	—	1	—	10	9	49	48	37	30	1	—	8	8	106	95	201
	17	Scarlatina	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	18	Morbilli	1	1	—	—	4	—	5	10	3	1	—	—	—	13	12	25	
	19	Andere acute ziekten. Anthrax. Carbunkel	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	1	—	—	1	2	3	5
20	chronische " Dauwworm, enz.	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	1	2	
Ziekten van de hersenen en zenuwen.	21	Convulsien (excl. 27). Trismus. Tetanus. Epilepsia	10	2	10	13	10	7	43	29	26	13	12	9	15	9	136	92	218
	22	Krankzinnigheid. Delirium tremens	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	—	2
	23	Apoplexia	1	6	—	8	2	6	18	21	4	7	3	5	5	5	33	50	92
	24	Acute hersenziekten	4	—	2	3	1	1	8	8	2	4	4	2	4	3	25	21	46
	25	Chronische "	—	—	—	1	—	2	1	2	—	—	—	—	3	—	4	5	9
	26	Ruggemergslijden. Paralysis	1	1	2	—	1	—	—	1	—	—	—	7	2	—	5	4	9
Ziekten van de ademhalingswerkluigen.	27	Phthisis pulmonum, laryngea. Haemoptoë	1	4	5	3	4	17	33	36	8	18	7	8	10	15	68	101	169
	28	Croup	—	—	—	1	—	2	11	4	3	5	1	—	—	1	12	12	24
	29	Kinkhoest	1	—	—	1	2	6	7	10	2	6	1	5	7	5	19	33	52
	30	Griep. Influenza	—	—	—	—	2	1	—	1	—	1	1	—	—	—	3	3	6
	31	Acute ziekten van ademhalingswerkluigen	5	8	6	5	13	7	45	37	16	11	8	20	9	12	108	95	203
	32	Chronische "	4	7	7	17	4	4	45	22	8	14	17	5	8	6	86	96	182
Ziekten van het hart en de vaten.	33	Acute ziekten van hart en vaten	—	—	—	—	2	—	—	3	—	2	1	1	2	2	5	8	13
	34	Chronisch rheumatisme. Arthritis. Gangraena senilis	—	—	—	—	—	2	2	2	—	—	—	—	—	1	2	5	7
	35	Organische gebreken van het hart. Aneurisma	—	—	—	1	—	4	6	6	1	2	7	10	2	7	16	30	46
Ziekten van de spijsverteringswerkluigen.	36	Angina diphterina	—	—	2	—	1	2	4	8	—	—	—	—	—	—	7	10	17
	37	Diarrhoea. Dysenteria	3	4	10	7	—	1	37	23	10	11	11	14	5	4	77	66	143
	38	Cholera	—	—	—	—	4	—	6	2	2	2	1	—	—	1	13	4	17
	39	Carcinoma organorum digestionis	2	—	1	2	1	—	8	4	—	1	3	1	2	2	17	10	27
	40	Acute ziekten der spijsverteringswerkluigen. Hernia incarcerata	2	2	4	2	4	5	29	32	3	4	4	2	3	3	49	50	99
41	Chronische "	1	—	5	1	4	1	24	21	4	1	3	2	3	5	44	31	75	
Ziekten van de pis- en geslachtswerkluigen.	42	Morbus Brightii	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	3	2	5	2	7
	43	Acute ziekten van pis- en geslachtswerkluigen	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	2	1	4	5
	44	Chronische "	—	—	—	—	2	—	1	—	—	1	—	—	—	3	1	4	4
	45	Carcinoma uteri. Carcinoma testis	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1
Ziekten van het kraambed.	46	Metrorrhagia. Dystokia. Abortus	—	1	—	1	—	—	—	2	—	—	—	2	—	3	—	9	9
	47	Eclampsia. Mania puerperalis	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2
	48	Febris puerperalis	—	—	—	1	—	1	—	4	—	1	—	1	—	—	—	8	8
Geweldige invloeden.	49	Gebrek en verwaarloozing	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2
	50	Verdrinken	—	—	4	2	1	—	3	2	4	—	—	—	—	—	12	1	13
	51	Verbranden	—	—	1	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	4	3	7
	52	Geweldige dood. Zelfmoord	—	1	1	—	2	1	4	1	2	—	—	3	—	3	12	6	18
	53	Vergiftiging (zelfmoord door vergiftiging)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Onbekend.	54	Onbekend (geneeskundig behandeld)	4	—	2	3	3	2	23	17	13	7	4	3	13	9	62	41	103
	55	Onbekend (zonder geneeskundige behandeling)	3	8	1	—	—	—	12	11	12	2	8	7	2	1	38	29	67

Onbekend. Geweldige invloeden.

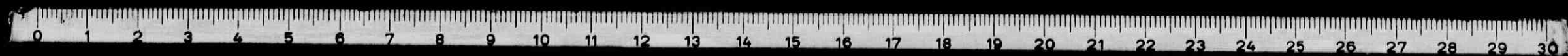
TYPEN VAN ARBEIDERSWONINGEN IN HET GOOILAND.

	'S GRAVELAND.											HILVERSUM.											HUIZEN.																									
	Blok van tien woningen, tegenover de buitenplaats Gooilust.						Tiental woningen van Mevrouw van der Oudermeulen.					Woningen der Bisschoppelijke Cleresie (Leeuwensteeg).					Woningen op den Nieuwen Kamp.					Woningen op den Schapenkamp.					Vereeniging tot aanbouw van doelmatige woningen, enz.					Arbeiderswoningen der stoomveverij en spiarerij. (1)						De «Poreleinen Pot.»										
	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.	L.	B.	H.	Opp.	Inh.	Aanteekeningen.						
	M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .		M.	M.	M.	M ² .	M ³ .	
Voorkamer (A).	4.1	3.9	2.95	15.99	± 47	Eenige woning; van de breedte moet 4.8 M. voor de bedstede af.	3	3.5	2.4	10.50	25	—	2.9	5.5	3	16	48	—	4	4.5	—	18	—	Eigenlijk de werkplaats der wevers.	a 3.5 b 3.5	3.6	—	3.80	—	a 32 slechte. b 20 betere.	4	4.5	3	18	± 54	De vloer bestaat hier uit blauwe vloerbakken of esterikken.	4.5	4	3	18	54	—	5	4	3.5	20	70	Deze opgaven gelden voor de grootste woning van dit huis.
Venster (A).	—	0.75	0.95	0.7125	—	—	—	1.3	1.8	2.34	—	Kan voor de helft opgeschoven worden, en heeft 48 ruiten.	—	1.2	—	—	—	Ruiten gelijk aan die van 't bovenlicht.	—	—	—	1	—	Dit is een klepraam.	a b	0.65	1.4	0.91	—	—	—	1.1	2	2.2	—	—	—	1.1	2	2.2	—	—	—	—	—	—	—	
Bovenlicht der deur van A bestaat uit ruiten waarvan ieder heeft eene	—	0.1	0.1	—	—	Aantal ruiten gelijk 8.	—	—	—	—	—	—	0.15	0.15	—	0.45	—	Aantal ruiten gelijk 20.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.45	0.6	—	0.27	—	Aantal ruiten gelijk 6.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Totaal bovenlicht.	—	—	—	0.08	—	—	—	—	—	0.70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Totale glasoppervlakte.	—	—	—	0.79	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Voordeur.	—	4	2	—	—	—	—	4	1.8	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Middendeur.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Achterkamer (B).	—	—	—	—	—	—	2	3.5	—	—	—	—	—	—	—	10	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Kelder.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Venster (B).	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Moestuin achter de woning.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Privaat.	—	—	—	—	—	Onder het aflakje, achter de kamer.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Zolder.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Straatje om huis.	—	—	—	—	—	Achter onder het aflakje; straatsteenen.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							
Huurprijs per week.	—	—	—	—	—	f 0.55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—							

(1) Ten tijde dat schrijver met zijne beschrijving dezer woningen bezig was, werden er wederom een twintigtal woningen voor de fabriekarbeiders gebouwd. De bouwmaterialen schenen hem echter slecht te zijn, te oordeelen naar zijne proefneming met een baksteen, die voor binnenmuur dienen zou. Nadat hij toch dien steen in eene kom met water had gelegd, vond hij twee dagen later niets dan eene roode, kleverige en papachtige massa terug.

(2) In iedere woning is hier een los schot van 6 M. hoog, dat van boven met twee à drie latten tegen den zolder bevestigd is, waardoor het omvallen belet wordt. Het schot vormt eene soort van gang, die van de voordeur naar het achtervertrek loopt.

(3) Tien woningen hebben, met inbegrip van de pomp, f 4700.— gekost.

STERFTELIJSTEN VAN HET GOOILAND.

KORTE AANTEKENINGEN.

N°. 3. Deze treft men vooral aan in Hilversum, Laren en Blaricum, waar men koehaar spint en waar de kiem voor deze ziekte wordt opgedaan.

N°. 12. Altijd te Hilversum, Huizen en Naarden.

N°. 15. Te Naarden en Huizen, plaatsen dicht bij zee gelegen. Geen enkele in Hilversum, waar men geen water heeft, althans niet in de nabijheid.

N°. 19 slechts 5 en

N°. 20 slechts 2, schijnt mij een zeer gunstig teeken voor de gezonde lucht van het Gooiland, waarvoor tevens n°. 8 even als n°. 6 kan pleiten; zoo ook n°. 34, waar men maar *zeven* lijken over *zes* jaar in het geheele Gooiland aantreft.

N°. 21. Dit groote getal zal waarschijnlijk door stuipen van zeer jonge kinderen veroorzaakt zijn; van deze bezwijken veel meer jongens dan meisjes. Kan dit ook van forcipale hulp afhangen? In Bussum b. v., waar de obstetricator bijna nooit de tang gebruikt, is dat verschil niet te vinden; maar in Blaricum, Hilversum en Laren is het groot. Nu is het eene bekende waarheid, dat jongens lichamenlijk meer ontwikkeld zijn dan meisjes en grootere hoofden hebben. In diezelfde drie gemeenten nu verdienen de vrouwen uit den minderen stand haar kost met spinnen; dus moeten ook dáár, wegens de scheeve, nauwe bekkens, zeer veel jongens forcipaal ter wereld worden gebracht; en mijne waarneming omtrent *jongens*, die

ik met de tang geboren worden deed, leerde mij, dat deze later veel meer aan convulsies onderhevig waren dan *meisjes*, die *viribus naturae* geboren werden. Had ik, bij de geboorte van jongens, de baring alleen aan de natuur overgelaten, dan konde ik die convulsies later ook niet waarnemen. Deze observatie schijnt mij eene reden te meer om toch niet al te spoedig naar de tang te grijpen!

N°. 23, zien wij in de gemeente Blaricum, Bussum en Huizen, vooral bij vrouwen. Ik meen de reden daarvan vooral aan dat aanhoudend gebruik van gekookte koffie toe te moeten schrijven, waarvoor die gemeenten bekend staan. De mannen in Blaricum, Hilversum en Laren verdienen met weven den kost, en die wevers staan als echte »pimpelmeezen" bekend; en ziet! in die gemeenten overtreft ook, achter n°. 39, het aantal mannen dat der vrouwen.

N°. 50. Onder Huizen en Hilversum. In eerstgenoemde plaats mannen, als visschers op zee; in Hilversum kinderen, die in regentonnen, in mestgaten en van wie ook twee in de Gooische vaart verdronken zijn.

N°. 51. Hieronder zijn de drie kinderen, die in de ouderlijke woning verbrand zijn, doch waarvan de ouders door de rechtbank niet strafschuldig zijn verklaard aan *moord door nalatigheid*, omdat de noodige bewijzen ontbraken.

N°. 52. Jammer dat die sterftelijsten niet over 25 jaar loopen; want dan zou men allicht hebben kunnen zien, dat mijne observatie goed is, dat namelijk iedere gemeente om denzelfden tijd steeds een gelijk getal zelfmoordenaars zal hebben aan te wijzen, die met dezelfde middelen een einde aan hun leven maken. Zoo leert mijne 30jarige waarneming te Hilversum, dat men er in twee à drie jaar geen zelfmoord heeft; en dan weer twee jaar achtereenvolgende ieder jaar twee; dan weder geen zelfmoordenaar in twee jaar, enz. Hier wordt de zelfmoord steeds door ophanging gepleegd; maar nooit gaat de Hilversumsche zelfmoordenaar naar boven, den trap

op;
sta
N
een
186

V
bere
mins
Bov
1871
geno
hoev
die
later
Te
en m
W
krijg
of v
per
vole

op; hij blijft bijna altijd beneden en hangt zich op in schuur, stal of werkhok. Achter

N°. 53 wordt *niets* opgegeven. Schrijver legt hierbij over eene nota van ingeslagen hoeveelheden gedestilleerd van af 1865 tot en met 1871.

Gemeente Hilversum.

1865.	34,515	liter.
1866.	39,203	"
1867.	39,859	"
1868.	46,376	"
1869.	52,060	"
1870.	51,895	"
1871.	53,141	"

Te zamen . . . . 317,079 liter.

Van af 1865 tot en met 1871 kan men berekenen, dat op geleibiljet is ingeslagen minstens 2000 liter per jaar; dus in 7 jaar 14,000 "

Bovendien kan nog voor het jaar 1870 en 1871 ongeveer 5000 liter, voor ieder, worden genomen, daar door sommige personen groote hoeveelheden op vervoerbiljet ontvangen zijn, die zij door de branders in Schiedam hebben laten veraccijnsen . . . . . 10,000 "

Totaal-generaal der inslagen van af '65 tot en met '71 . . . . . 341,079 liter.

Wanneer men dit cijfer door 7 (jaar) deelt, krijgt men. . . . . 48,725 $\frac{1}{2}$ "

of voor de 6600 inwoners van Hilversum . . . . . 7 $\frac{1}{2}$ "

per hoofd, wanneer al de oude vrouwen, zuigelingen en zoo vele anderen meedrinken.

ik met de tang geboren worden deed, leerde mij, dat deze later veel meer aan convulsies onderhevig waren dan *meisjes*, die *viribus naturae* geboren werden. Had ik, bij de geboorte van jongens, de baring alleen aan de natuur overgelaten, dan konde ik die convulsies later ook niet waarnemen. Deze observatie schijnt mij eene reden te meer om toch niet al te spoedig naar de tang te grijpen!

N°. 23, zien wij in de gemeente Blaricum, Bussum en Huizen, vooral bij vrouwen. Ik meen de reden daarvan vooral aan dat aanhoudend gebruik van gekookte koffie toe te moeten schrijven, waarvoor die gemeenten bekend staan. De mannen in Blaricum, Hilversum en Laren verdienen met weven den kost, en die wevers staan als echte »pimpelmeezen" bekend; en ziet! in die gemeenten overtreft ook, achter n°. 39, het aantal mannen dat der vrouwen.

N°. 50. Onder Huizen en Hilversum. In eerstgenoemde plaats mannen, als visschers op zee; in Hilversum kinderen, die in regentonnen, in mestgaten en van wie ook twee in de Gooische vaart verdronken zijn.

N°. 51. Hieronder zijn de drie kinderen, die in de ouderlijke woning verbrand zijn, doch waarvan de ouders door de rechtbank niet strafschuldig zijn verklaard aan *moord door nalatigheid*, omdat de noodige bewijzen ontbraken.

N°. 52. Jammer dat die sterftelijsten niet over 25 jaar loopen; want dan zou men allicht hebben kunnen zien, dat mijne observatie goed is, dat namelijk iedere gemeente om denzelfden tijd steeds een gelijk getal zelfmoordenaars zal hebben aan te wijzen, die met dezelfde middelen een einde aan hun leven maken. Zoo leert mijne 30jarige waarneming te Hilversum, dat men er in twee à drie jaar geen zelfmoord heeft; en dan weer twee jaar achtereenvolgende ieder jaar twee; dan weder geen zelfmoordenaar in twee jaar, enz. Hier wordt de zelfmoord steeds door ophanging gepleegd; maar nooit gaat de Hilversumsche zelfmoordenaar naar boven, den trap

op; hij blijft bijna altijd beneden en hangt zich op in schuur, stal of werkhok. Achter

N°. 53 wordt *niets* opgegeven. Schrijver legt hierbij over eene nota van ingeslagen hoeveelheden gedestilleerd van af 1865 tot en met 1871.

Gemeente Hilversum.

1865.	34,545	liter.
1866.	39,203	"
1867.	39,859	"
1868.	46,376	"
1869.	52,060	"
1870.	51,895	"
1871.	53,141	"

Te zamen . . . . 317,079 liter.

Van af 1865 tot en met 1871 kan men berekenen, dat op geleibiljet is ingeslagen minstens 2000 liter per jaar; dus in 7 jaar 14,000 "

Bovendien kan nog voor het jaar 1870 en 1871 ongeveer 5000 liter, voor ieder, worden genomen, daar door sommige personen groote hoeveelheden op vervoerbiljet ontvangen zijn, die zij door de branders in Schiedam hebben laten veraccijnsen . . . . . 10,000 "

Totaal-generaal der inslagen van af '65 tot en met '71 . . . . . 341,079 liter.

Wanneer men dit cijfer door 7 (jaar) deelt, krijgt men. . . . . 48,725½ "

of voor de 6600 inwoners van Hilversum . . . . . 7½ "

per hoofd, wanneer al de oude vrouwen, zuigelingen en zoo vele anderen meedrinken.

N°. 54. Gedachtig aan het *Quantum est quod nescimus* heeft schrijver veel briefjes met een vraagteeken ingevuld en daarbij de vermoedelijke oorzaak van den dood opgegeven. Hij vond de cijfers der overledenen dan terug onder de oorzaken van den dood, die door hem waren *gegist*. 't Zal dus voorzichtiger zijn — zegt dr. VAN HENGEL — om later de vermoedelijke ziekte op te geven, doch n°. 54 daarachter te zetten.

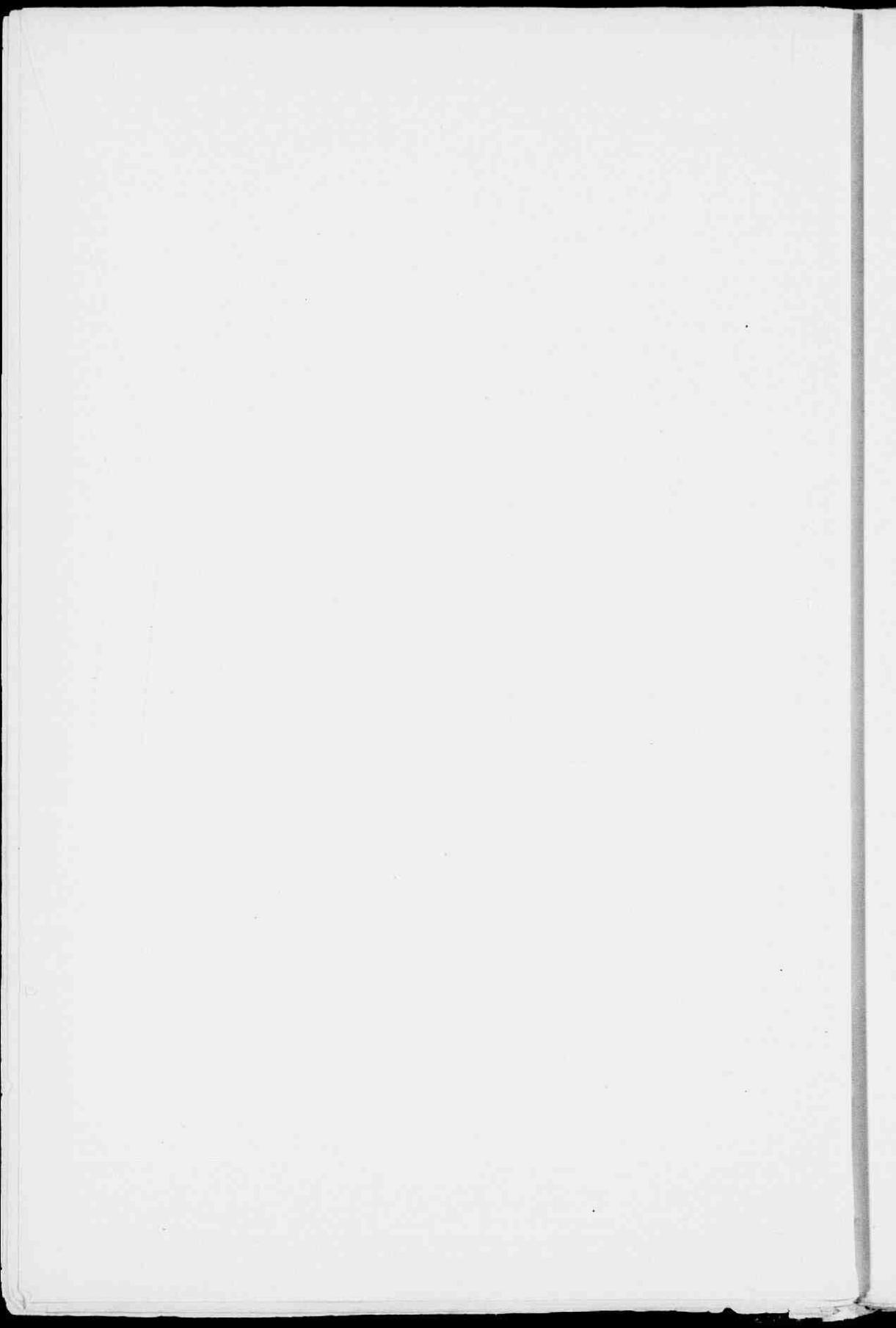
mus
en
ren.
or-
dus
de
te

III.

MAATSCHAPPELIJKE TOESTAND.

LANDBOUW.

Over 't geheel genomen is de toestand van den landbouw in 't Gooiland ongunstig. Weinig landbouwers hebben eigen land; terwijl de huurwaarde der landerijen, in 't laatste tiental jaren, sterk gerezen is. Verscheiden akkers zijn in die jaren tot tuin of buitenplaats aangelogd; de producten zijn in prijs gestegen; bijna alle hoofden van huisgezinnen, onder de mindere standen, moeten akkers hebben om aardappelen te verbouwen; en bij al deze omstandigheden, die de hooger landhuur verklaren, komt nog de sterk toegenomen vraag, juist van den kant der landbouwers zelve, wier getal toeneemt en die, zoo als we reeds hebben gezien, hun bedrijf ongaarne elders gaan uitoefenen.

Uit eene statistieke tabel der huurwaarde van 't bouw- en weiland, in al de gemeenten van 't Gooi tusschen 1860—'70 naar de gemeenteverslagen opgemaakt, is schrijver gebleken dat de gemiddelde prijs, in 1860, voor weiland f 54.— bedroeg, welke in 1870 reeds tot f 80.— geklommen was, en dat voor 't bouwland, 'twelk in '60 per hectare f 18.— opbracht, de huur in 1870 reeds f 30.— bedroeg. Volgens 't bestuur van de Afdeling Gooiland der Nederlandsche Maatschappij van Landbouw is dit verschil ruim genoeg genomen. Maar iets kan er ook nog wel van dat verschil worden afgetrokken om de sterke rijzing der huurwaarde te kunnen aanwijzen. Bij 't doorbladeren der gemeenteverslagen vindt men die meening overal bevestigd. »De prijzen, welke tegenwoordig voor de landerijen worden besteed, zijn meer dan eens zoo hoog als vóór 20 jaar (1), en 20 jaar vroeger verkeerde de landbouw in een meer bloeienden toestand; toen werd, bij gunstigen korenprijs en matige hooipachten, uit heidegrond bouwland aangemaakt; werd er houtland geroid om in akkerland herschapen te worden. Thans houdt dit laatste op en een gedeelte van 't laatst aangemaakte bouwland blijft onbewerkt liggen.» In 1870 was dit

(1) Gemeenteverslag—Hilversum, 1867.

met meer dan honderd twee en zestig hectares, over 't geheele Gooiland, het geval.

In Blaricum vindt het meerendeel der ingezetenen in den landbouw en de veehouderij hun middel van bestaan; dit is de oorzaak van den hoogen prijs der landen (1), en daar 't meerendeel ook onbemiddeld is, moet de oogst al zeer ruim wezen, om eenige zichtbare verbetering in den finantieelen toestand van de landbouwers te brengen.

Wat voor den stand der landbouwers te Hilversum geldt (2), is ook op Blaricum van toepassing. »De landbouwers alhier leven (op enkele uitzonderingen na) bij het jaar; hebben zij een goeden oogst, dan betalen zij goed en doen dubbel hun best om vooruit te komen; maar de beste oogst kan niet zoo veel geven, dat één slecht jaar hen niet in verlegenheid brengt.» Onder deze omstandigheden is het gemakkelijk te verklaren, dat er geen verbeteringen in den landbouw hebben plaats gehad. »Bij den ongunstigen finantieelen toestand van het meerendeel der landbouwers is de lust en kracht tot proefnemingen zeer gering; gezonde kennis is zeer schaarsch (3).»

Alleen 's Graveland heeft, vooral aan zijn beteren grond, een gunstigen toestand van vooruitgang in 't landbouwbedrijf te danken. Wordt hier de vinger in de aarde gestoken, dan haalt men er hem bemorst weer uit, ten teeken dat op die plek de meest goeode boeren wonen moeten; in tegenstelling met Hilversum en naburige gemeenten, waar, in het zand, niets aan den vinger kleven blijft.

De uitkomst van schrijvers beschouwingen is somber genoeg. De bevolking, die in 't Gooi van den landbouw leeft, noemt hij *arm en dom*. Anderen (4) noemen dit oordeel over 't algemeen

(1) Gemeenteverslag-Blaricum, 1865.

(2) Landbouwverslag-Hilversum, 1868.

(3) Idem, 1869.

(4) Vóórdat de heer VAN HENGEL de hoofdstukken: Landbouw en Veeveelt, zijner monographie in onze handen stelde, heeft schrijver die aan 't bestuur van de Afdeling Gooiland der Nederlandsche Maatschappij van Landbouw ter inzage gezonden, met verzoek om daarop de bedenkingen of opmerkingen van dat bestuur te mogen ontvangen. Van de aanteekeningen daarop, namens 't bestuur der Afdeling ingezonden, meenden wij in de twee genoemde hoofdstukken een nauwgezet gebruik te moeten maken.

te ongunstig voor eene streek waar nog verscheidene gegoede landbouwers te vinden zijn, waarvan velen, ofschoon niet zeer ontwikkeld, met een goed oordeel begaafd zijn. — *In medio tutissime ibis.*

Het verbouw van 't Gooiland bestaat uit rogge, haver, erwten, boekweit en aardappelen; verder tot voeding: knollen, klaver, serradella en spurrie. Sedert de laatste 40 jaren is 't verbouw van aardappelen buitengewoon toegenomen; van den anderen kant dat van haver sterk verminderd.

Tot de uitzonderingen op 't verbouw behoort voor en na een enkel akkertje met tarwe of garst.

De 2285 hectares bebouwd land van 't Gooi worden, naar haar producten, aldus verdeeld:

	Aantal hectaren in 1870.	2de gewas.
<i>Vruchten:</i>		
Rogge	646	—
Haver	8	—
Erwten	23	—
Boekweit	911	—
Aardappelen	691	—
<i>Voedergewassen:</i>		
Knollen	—	677
Klaver	3	—
Serradella	1	—
Spurrie	2	—
Totaal aantal hectaren . .	2285	677

Van deze producten afzonderlijk de volgende mededeelingen:

ROGGE.

Dat haar oogst in de laatste tien jaar (1860—'70) niet voor-

deelig was, is schrijver uit de jaarlijksche verslagen gebleken. Voor de 7 gemeenten verkreeg hij, over tien jaar, 70 afzonderlijke uitkomsten: twee en vijftigmaal ongunstig, tegen achttienmaal gunstig. 't Gemiddelde voor de 7 gemeenten (1860—'70) afzonderlijk blijkt uit de volgende opgaaf:

GEMEENTEN.	Gemiddeld aantal hectoliters op één hectare.	Gemiddelde kwalificatie.	Gemiddelde prijs per hectoliter.
Blaricum.	20	Middelmatig.	f 7.25
Bussum	12	Slecht.	- 6.—
's Graveland	18	Voldoende.	- 7.30
Hilversum	16	Redelijk.	- 6.70
Huizen	15	Zuinig.	- 6.75
Laren.	17	Tamelijk.	- 6.85
Naarden.	19	Goed.	- 7.60

De rogge, die in 't Gooiland verbouwd wordt, is alleen winterrogge; uiterst zeldzaam wordt zomerrogge gezaaid, even als tarwe, waarvoor de grond ongeschikt schijnt te zijn. Men wachte zich om uit de meerder hectoliters rogge, die Blaricum op 't staatje aanwijst, tot de meerdere voortreffelijkheid van den bouwgrond te besluiten. Die gemeente heeft integendeel het slechtste bouwland; en, terwijl men in Bussum ook vele schrale en lichte gronden aantreft, kan niet Blaricum maar wel Laren over 't algemeen den vruchtbaarsten bouwgrond vertoonen. Het nitmuntend roggeverbouw heeft Blaricum alleen aan de vlijt zijner landbouwers te danken, wier welgesteldheid in den regel grooter uitgaven voor ruime bemesting veroorlooft.

Meest wordt het geld, dat er van den roggebouw komt, door den boer besteed om huisschulden te betalen. Als hij zich b. v. een bed, een kabinet of ander meubelstuk heeft aangeschaft, moet dit met het roggegeld voldaan worden. *Beroeps*-schulden moeten door den verkoop van boekweit worden afgedaan.

HAVER.

Zij wordt hier weinig verbouwd. Enkele malen voor eigen gebruik gezaaid, gaat zij in den regel naar de grutters, die den kleinen boer een redelijk hoogen prijs voor dat weinigje koren, haver of erwten betalen, 'twelk hij niet naar de markt wil brengen. Deze grutters, meestal in goeden doen, zijn mannen van gewicht in hunne arme landbouwende omgeving.

ERWTEN.

Meestal capueijners; bij uitzondering groene of grauwe erwten. Om den wisselvalligen bouw en de uitputting van den grond, als gevolg, blijft het verbouw echter vrij beperkt. In Bussum, 's Graveland en Blaricum werd, soms jaren aaneen, in 't geheel niets van dit gewas gevonden. Het gemiddeld gewicht der erwten was 77 kilogram, per hectare berekend; de opbrengst, over dezelfde uitgebreidheid, 17 hectoliter.

BOEKWEIT.

Deze vrucht is hier voor de landbouwers van 't grootste belang, omdat uit de opbrengst de landhuur gevonden worden moet en ook nog 't een en 't ander wat van landbouwgereedschap of vee dient aangekocht. Het groote voordeel van dezen bouw bestaat daarin, dat hij zonder nieuwe bemesting verkregen worden kan; wel ook op aardappelakkers, maar vooral op land, dat het vorige jaar met rogge werd bebouwd. De prijs van de boekweit, in vergelijking met die der rogge, is in de laatste dertig jaar aanmerkelijk gestegen. De gemiddelde opbrengst, door 't geheele Gooiland heen, was over 10 jaar 19 hectoliters per hectare, tegen een prijs van f 6.15 per hectoliter.

AARDAPPELEN.

De vroege worden gewoonlijk tot eigen gebruik verbouwd en door enkele tuinders ook tot verkoop, waarvoor meestal de soorten *negenwekers* en *muisjes* dienen. Van de latere soorten worden de *dekkertjes*, *roosjes* en *roode* hier 't meest verbouwd. 't Hoofd van ieder huisgezin, uit den minderen stand, heeft

tot zijn aardappelverbouw (b. v. voor man, vrouw en 3 kinderen) twee *spint* land noodig = $\frac{2}{16}$ hectare, omdat één hectare vier *schepel* (1) en ieder *schepel* vier *spint* is. De werkmán moet aan den boer 7 gulden huur voor een *spint* land betalen; per hectare dus f 112.—; daarvoor moet de boer 't land echter ook beploegen en daarheen den mest vervoeren. Voor dezen zorgt de huurder, die op ieder *spint* vier voer brengen moet. Stellen wij nu ieder voer op f 1.—, dan kost de hectare aan huur met de 64 voer mest (f 64.— + f 112.— =) f 176.—, waarvan men gemiddeld 150 hectoliter aardappelen verwachten mag. Volgens een vijftienjarig overzicht, hebben deze eene waarde van f 1.65 per hectoliter, zoodat er van de hectare f 247.50 getrokken worden kan. De mest kost den werkmán niets dan eenigen arbeid en tijd. Hij heeft alzoo een voordeel van f 135.50 verkregen, waarvan 't verlies aan arbeidsloon moet worden afgetrokken den dagen, die hij aan 't poten, wieden, rooien en 't binnenhalen van zijn oogst heeft moeten besteden. De boer of landeigenaar gaat bij dit verhuren echter met het leeuwenaandeel weg. Want vooreerst moet hem de werkmán f 112.— huur van de hectare geven, die hij mogelijk zelf tegen f 40.— heeft gepacht. Maar bovendien wordt zijn land veel schooner gehouden; daar de arbeidsman, aan wien hij 't verhuurde, op feestdagen en bij ontijden, steeds dapper in de weer is om 't onkruid uit zijn aardappelen te wieden. Eindelijk kan er het volgend jaar op een stuk land, dat het vorige met aardappelen bebouwd was, boekweit worden gezaaid, zonder eenige voorafgaande bemesting. Vooral moet men ook wel bedenken, dat de boer aan den werkmán niet het beste land, maar wel dat land afstaat, 't welk 't verst van zijn boerderij afligt en daardoor minder deugdzaam is. Intusschen geeft dit met het oog op de openbare gezondheid een niet onbelangrijk voordeel. De fabriekarbeider, daglooner of werkmán heeft zijn eigen mesthoop en deze wordt (behalve mogelijk in Naarden) in 't Gooi nog overal in de kom der gemeente geduld. Hij bestaat uit huiselijken afval, asch en vooral uit privaatmest.

(1) Dit geldt voor Hilversum; te Laren en Bussum, ook te Huizen en Blaricum houdt één hectare vijf *schepel*.

Is nu, b. v. iemand aan de eene of andere besmettelijke ziekte, in zijn huisgezin ziek, dan gaat hij niet naar 't privaat, maar gebruikt een pot, wiens inhoud op de mestvaalt geworpen wordt en aldaar de verspreiding dier ziekte in de hand werken kan. Hoe verder die mest nu van 't dorp wordt weggevoerd, des te beter; want wie zegt ons hoeveel gevallen van typhus en andere ziekten uit deze bron ontstaan, zonder dat de geneesheeren 't weten?

De aardappelziekte (*rotziekte*), die vooral onder de fijnere soorten, zooals de *blauwkieltjes*, voorkomt, is in de laatste tien jaren in geen der 7 gemeenten (1) van deze streek oorzaak der mislukking van den oogst geweest. In 't algemeen waren de zomer- of vroege aardappelen uitmuntend van kwaliteit. Gemiddeld leverde ieder hectare 150 hectoliters op; en als men 't aantal hectaren bouwland in aanmerking neemt, 'twelk in 't Gooiland gemiddeld voor aardappelveld bestemd wordt, dan moet de totale opbrengst van dit product op meer dan 102,000 hectoliters worden geraamd; bijna groot genoeg om in eigen consumptie te voorzien, zoo men ieder persoon jaarlijks op 5 hectoliters rekenen mag. Voor uitvoer kan er alzoo niet veel overblijven.

Uit een staat — van den *landbouw in Hilversum* — over 15 jaar (1855—'70) geven wij voor de veldvruchten nog 't volgend tabellarisch overzicht:

	Hectoliter op één hectare.	K.G. per hectoliter.	Prijs per hectoliter.	Aantal hectaren bebouwd met	Totaal- opbrengst in hectoliters.
Rogge.	48 $\frac{1}{2}$	72 $\frac{1}{2}$	f 6.90	295	—
Haver.	26	44	5.10	13	—
Erwten	20	80	10.—	8	—
Boekweit.	20	68	6.75	530	—
Aardappelen.	142	—	1.65	218	—

(1) Die *zeven* gemeenten moeten, bij de beschrijving van haren landbouw, eigenlijk tot *vijf* gereduceerd worden, omdat de landbouw in Naarden, even als in 's Graveland, eene zeer geringe betekenis heeft.

VOEDERGEWASSEN.

Van deze komen in de eerste plaats de *stoppelknollen* in aanmerking, die hier als tweede vrucht gezaaid worden, en de rogge, erwten of haver dus onmiddellijk opvolgen. Echter worden deze knollen niet, als in Gelderland, te gelijk met die vruchten gezaaid, maar eerst dan, als de genoemde vruchten van 't land zijn. De prijs dezer knollen (1) kan men op 90 cent per hectoliter stellen; 't meerendeel blijft echter onverkocht over, omdat de boeren die vrucht, in plaats van hooi, tot voeder gebruiken, dat 1°. veel melk geeft (2) en 2°. de koeien, bij goede oppassing, dik en vet maakt. Intusschen is de oogst, van 1861 af, bijna altijd schraal geweest, met uitzondering alleen van 1867.

't Verbouwen van de *serradella* of *Portugeesche vogelpoot* tot veevoeder is herhaaldelijk beproefd; in den beginne soms met gunstigen uitslag; later, omdat de bouw al te wisselvallig bleek, en het bijna altijd te laat in den zomer werd, vóór dat dit gewas tot veevoeder dienstig was, zijn de proefnemingen als mislukt beschouwd.

De *klaver* wordt alleen verbouwd op enkele stukjes laag land, dat goed gemest is; veelal op afgezaand land. 't Is jammer, dat er in 't Gooi zeer weinig bouwland te vinden is, dat voor dit gewas geschikt blijkt; omdat men van ieder vk. Rijnlandschen voet (= $\frac{1}{700}$ hectare) f 0.30 maken en, daar 't bij gunstig weer twee of drie keer gemaaid wordt, dus ruim f 420.— van de hectare verkrijgen kan.

Spurrie wordt hier zeer weinig verbouwd;

Spurrie is wel goed voer,

Maar maakt een armen boer,

omdat dit het land zoozeer bederft. dat er jaren toe noodig zijn om de spurrie, die zich overal in den omtrek van zelve zaait, weer weg te krijgen. Buitendien is de bijsmaak, die de boter er door krijgt, bekend door den naam van *spurrieboter*.

(1) Zie Landbouwverslag—Hilversum, 1867.

(2) Koeien, met stoppelknollen gevoederd, geven echter tevens melk met een sterken bijsmaak, zoodat men door den smaak der melk kan weten of dit voeder gegeven werd.

TUINBOUW.

Deze heeft hier weinig te beteekenen. De meeste menschen hebben, vooral te Laren, Blaricum, Bussum en Huizen hun eigen moestuin; de meer aanzienlijken koopen hunne groenten, die niet uit het Gooi maar uit Utrecht, Amsterdam en Loosdrecht afkomstig zijn.

BEMESTING.

Die geschiedt hier bijna uitsluitend met paarden-, koeien-, varkens-, schapenmest en sekreetbeer. Sommige heerboeren alleen beproeven een enkele maal vreemde mestspeciën. De mestvaalt der boeren, die ook de beer uit de privaten der burgers ontvangt, wordt goed met aarde bestrooid, en verschilt dus in dit opzicht hemelsbreed van de mestvaalten van den werkman, die onbedekt blijven liggen totdat ze op 't land worden gebracht.

Braakliggen van 't land komt nog enkel voor, doch ongelijk minder dan vroeger; vele van de gronden die men vroeger braak liet liggen, of, zooals men 't noemt, liet *driesten*, zijn thans met eikenhout beplant.

Sedert eenige jaren gebruikt men echter ook voor bemesting de *kaarden* (*stratiotes aloides*), ook wel *manen* of *moerasaloë* genoemd, eene waterplant die uit de afgeveende polders van Kortenhoef en Ankeveen wordt opgevischt. Over 't geheel schijnt echter de wijze van mestwinning nog gebrekkig te zijn (1).

DE BOERENKNECHT.

De leefwijze van den boer, naar waarheid (volgens deskundigen) door schrijver geschetst, verspreidt eenig licht over den harden, onvermoeiden arbeid van den Gooischen landbouwer. Tot type is een boerenknecht genomen: de boer en zijn zonen werken even hard als hij. *Meep* (in Blaricum een zeer gewone boeren naam), de knecht, is getrouwd en woont dus

(1) Landbouwverslag-Hilversum, 1868.

niet bij den boer in. Reeds om 3 à 4 uur 's morgens verlaat *Meep* bed en woning en gaat naar zijn boer. In den winter dorscht hij het koren en snijdt van 't stroo, met den afval der boekweit vermengd, haksel voor de paarden.

Om 8 uur eet hij twee sneden roggebrood met boter en drinkt zijn drie of vier kommetjes koffie, bij de vrouw in 't voorhuis, — alles in minder dan tien minuten. De laatste brok is niet in den mond of de boer staat op en wordt hierin door zijn zonen en *Meep* gevolgd. Nu wordt de paarden- en koestal uitgemest; men werpt plaggen en stroo onder de paarden, en zodoende is het 12 uur geworden. Dan gaat men eten; gewoonlijk aardappelen met knollen of, naar den tijd van 't jaar, met de een of andere groente er doorheen gekookt; waarbij dan een stuk spek wordt uitgedeeld. Hierna de pap, bereid uit karnemelk met meel en stroop. Des zomers wisselt salade of koude zoetemelk met roggebrood die karnemelkspap wel eens af. Ook 't middagmaal wordt door tafelkout niet gerek; het eenige geluid, dat men bij zulk een maaltijl trouwens hoort, is het rammelen van den lepel, het knarsen der tanden, 't slurpen en 't smakken. Nauwelijks heeft men een half uur aan tafel gezeten, of *Meep* gaat naar den paardenstal, brengt de paarden in het gareel en klimt met den boerenzoon op zijn wagen met krommen dissel, om zich naar de heide te spoeden, vanwaar plaggen of zand gehaald moeten worden, die tot strooing in de stallen van paarden, koeien en schapen of van 't varkenshok moeten dienen. De zoon rijdt zijn vracht naar huis en *Meep* is in dien tusschentijl bezig om nieuwe plaggen te steken. Vier of vijf voer worden er in zoo'n middag naar huis gebracht. Als 't laatste voer in huis gekomen is, wordt er staande een kop koffie gebruikt en de plaggen op den plaggen-schelf gebracht, waarna het voederen van paard en koe op nieuw begint. De boer en de meid melken intusschen de koeien; vervolgens brengt *Meep* de melk naar den bakker en gaat om 8 uur met een boterham naar zijne woning.

In Maart worden er iederen dag vier tot zes voer mest naar 't weiland gebracht en later de akkers voor de veldvruchten omgeploegd, waarna 't zaaien aan de beurt komt. De slooten om het weiland moet hij in April schoonsteken. In de volgende

maand laat hij de koeien in de weide en dan moet *Meep*, iedereen morgen om 3 uur, met den ezel naar het land, dat een uur of vijf kwartier van de woning ligt, om er te melken. Hij krijgt voor den ezel brood mee, en om zeker te zijn, dat het brood goed is, proeft hij er iedereen dag van. En de warme melk, die hij er bij gebruikt, maken, met de dagelijksche wandelingen, dat *Meep* er ieder voorjaar sterker en beter uitziet.

In Juli melkt de meid en dan gaat *Meep* naar het hooiland. 's Maandags gaat hij weg; 's nachts om 2 uur is hij al op reis om, als 't weer eenigszins goed is, verscheiden dagen, dagen nacht, in 't hooiland te blijven. Daár brengt de boer, als hij met den leegen hooiwagen terugkomt, hem zijn eten en drinken. Dit drinken bestaat uit karnemelk, waarvan de boerin de zure hui heeft weggeworpen en waarvoor ze evenveel schoon water in de plaats heeft gedaan. Na 't hooien komt de rogge aan de beurt, die in Augustus door hem gemaaid wordt; is de rogge van 't veld, dan wordt dit dadelijk omgeploegd, om er knollen in te zaaien tot voeding voor de koeien.

In September wordt de boekweit onder dak gebracht, als ze niet reeds eerder van den akker was gehaald; knollen wieden en plaggen steken geeft dan bovendien altijd werk.

Het aardappelen rooien gebeurt in October; en in November moeten de koeien weer op stal. Dan is het dagelijks: knollen trekken, plaggen steken, 't boekweitland omploegen, om winterrogge te kunnen zaaien, die later nog met gier bemest zal worden. Zoo is er altijd werk in overvloed, en 't meegedeelde moge volstaan om de dikwerf moeielijke rol te leeren kennen en — waardeeren, die *Meep* bij de verdeling gekregen heeft.

VEENVELT.

Een groot ongerief voor den landbouwer in 't Gooi is 't gebrek aan

WEILAND.

De boeren zijn verplicht ieder voorjaar 't vee, dat zij op de najaarsmarkten in Noord-Holland hebben gekocht, weer van de hand te doen. Er wordt daarom zeer weinig beter

bereid; vooral echter ook, omdat bij de aanzienlijke overige bevolking, in de fabrieken werkzaam, de melk voordeelig in 't klein te gelde kan worden gemaakt. Mogelijk dat de heidegrond, in de onmiddellijke nabijheid van Hilversum, door gepaste bemesting in weiland zou kunnen worden herschapen. Schrijver zelf heeft van 2 hectaren heidegrond, door bevoeiing met water uit de dorpsgoten, dat bij bezinking vrij wat slibbe achterliet, land gewonnen, waarin geen jaar daarna vijf koeien graasden. De boer in Hilversum kent echter nog altijd geen ander weiland dan de *Meent*, waar ieder *Erfgooier* recht op een *schaar* heeft; dat is: 't recht om zeven koeien in die weide te brengen. Die geen *Erfgooier* is, kan zijn vee tegen eene kleine vergoeding insgelijks op 't gemeenschappelijk weiland laten loopen. Maar die *Meent* is door een dwazen *schaarbrief*, waarbij verboden wordt om iets te verkoopen, zóó verarmd, dat het vee er in den regel des najaars zeer verminderd vandaan komt en nog niet de helft der melk kan geven, die van goed land te verwachten is. Daarom besteden de Hilversumsche boeren dan ook dikwerf hunne beesten liever, op uren afstands, voor hoog weiloon, dan hun vee op dezen schralen grond te doen verarmen. Ongelukkiger nog is die toestand, als men bedenkt, dat die *Hilversumsche Meent*, bij eene oppervlakte van 425 hectaren, stellig meer dan een half millioen guldens waard moet zijn; ook om den veengrond, die daaronder gelegen is.

In gunstiger omstandigheden verkeerden de *Naarder*, *Blaricummer* en *Huizer Meent*, door de bemesting bij hoogwater met zeeslib, waarop reeds gewezen werd.

HOOILAND

is nog moeilijker te krijgen. Vandaar dat bijna al het hooi van Eemnes, Blaricum en omstreken komt, waar de meeste boeren in het Gooi, 'tzij in eigendom, 'tzij in huur, land hebben liggen. Voor een goed deel komt het buitendien ook nog van de *Gooische Maten*, de lage streek langs de zee, boven de Huizer en Blaricummer Meent. Het hooi is op deze *Maten* en te Eemnes duur, maar ook extra best. Vóór 10 jaar betaalde men f 8.— voor de 500 K. G. en thans is die prijs reeds tot f 20.— gestegen.

VEESTAPEL.

Meer en meer beginnen de landbouwers zich toe te leggen op 't aankokken van

PAARDEN.

Geen veulens, maar paarden van twee tot vijf jaar, worden aangekocht; gedeeltelijk verrichten de veehouders met die paarden 's winters 't werk, om ze daarna des voorjaars, vet gevoerd, weer naar de markt te brengen. Weiland is er voor veulenmerriën met haar veulens, zooals we zagen, al te weinig in 't Gooi te vinden. De gezondheid der paarden was in de laatste 10 jaar zeer gunstig.

EZELS EN MULEZELS.

Als regel mag men stellen, dat het aantal ezels, 'twelk men in de verschillende gemeenten vindt, in omgekeerde verhouding tot het aantal hectaren weiland staat. En werkelijk blijkt dan ook 't aantal ezels in het Gooiland grooter te zijn dan dat der overige ezels van de geheele provincie, na aftrek der gemeente Amsterdam. De ezels dienen om de melk van 't verafgelegen weiland naar de boerderij te dragen: een afstand van op zijn minst één uur; in Laren wordt dikwijls 4 uur voor ieder melkgetij gerekend. Natuurlijk zijn die groote reizen, vooral in den zomer, voor de melk nadeelig, omdat zij, door dat aanhoudend schudden, dan reeds de boter afzet, waardoor het karnen zeer bemoeijikt wordt. Vandaar dat men zich te Laren meer op het vetmesten van kalveren toelegt.

In 's Graveland en Hilversum worden veel ezels voor 't genoegen der kinderen, ook door groenteboeren tot vervoer hunner tuingewassen, gehouden. Een groote handel in melkgevende ezelinnen wordt in Laren gedreven. Maar 't gebrek aan voeder heeft ook hier en daar reeds tot afschaffing dezer dieren doen besluiten, waarvoor de boeren zich honden en hondenkarren hebben aangeschaft. In Blaricum worden de ezels alleen voor den landbouw gebezigd; in Hilversum en Bussum meer voor weelde. In de eerste gemeente krom het cijfer der ezels,

dat in 1861 door 26 werd voorgesteld, in de 3 laatste jaren ('68—'70) tot 40. Stoffelijke vooruitgang van den burgerstand kan alleen de beteekenis van 't cijfer wezen; van de landbouwers toch heeft reeds een tiende gedeelte den ezel afgeschaff en daarvoor den hond in de plaats gesteld. In Naarden is de ezel uitsluitend *trekdier*; hij vervoert er koopwaren (manufacturen) en allerlei mondbehoefden. Tot overzicht diene 't volgend staatje over tien jaar ('60—'70).

GEMEENTEN.	PAARDEN.	MUILEZELS EN EZELS.
Blaricum	100	20
Bussum	77	5
's Graveland	74	11
Hilversum	330	37
Huizen	118	1
Laren	114	75
Naarden	77	6
Totaal	890	155

RUNDEREN.

Het getal runderen in 't Gooiland (1870) bedraagt 4320. Van veehandel is hier bijna geen sprake; het vee wordt schier alleen des winters gehouden, vooral om de mest. In Huizen en Blaricum leggen de landbouwers zich meer op het vetmesten van rundvee toe, waartoe daár de vele knollen en de afval der boekweit wordt gebruikt. De boterbereiding is in 't Gooi van geringe beteekenis, meestal uitsluitend voor eigen gebruik. Handel in boter wordt er bijna nergens gedreven; de landbouwers houden daarvoor des zomers te weinig koeien en de verkoop van melk aan bakkers en andere klanten levert grooter voordeel op. Schrijver rekent, dat iedere koe door elkander dagelijks 18 liter melk geeft en dat de liter tegen 7 cent

verkocht kan worden, zoodat de dagelijksche opbrengst dus voor iedere koe op $\pm$ f 1.25 te stellen is, 'twelk, ook na aftrek van den tijd dat zij geen melk geeft (of, zooals de boeren zeggen, *dat zij toe is*) voor een rond jaar zeker een aardig sommetje oplevert.

SCHAPEN.

Minder voordeel brengen de schapen aan, die alleen om de mest gehouden worden; terwijl men gewoonlijk rekent dat de waarde der wol, die zij leveren, gelijk staat met de onkosten van den herder, wiens weekloon f 0.02⁵ per stuk bedraagt. De hoeveelheid wol, van ieder schaap gewonnen, varieert tusschen één en twee K. G., waarvan de middenprijs op f 0.67⁵—0.70 per kilo geschat kan worden. De schapen van 't Gooiland zijn meestal *heideschapen* of *langstaarten*; te 's Graveland vindt men een klein getal *Texelsche* schapen. Tot eene algemeene voorstelling der cijfers voor deze beide soorten van dieren met gespleten hoeven, 't volgend overzicht over tien jaar ('60—'70), gemiddeld getal:

GEMBENTEN.	RUNDEREN.	SCHAPEN.
	van ieder geslacht en van elken leeftijd.	
Blaricum	655	423
Bussum	280	234
's Graveland	366	263
Hilversum	1500	1651
Huizen	625	427
Laren	775	426
Naarden	520	402
Totaal	4721	2976

Opmerkelijk is de overeenstemming van 't grooter getal runderen van een jaar, met het gunstiger landbouwverslag van

't zelfde jaar. Vooral springt het voor 1867, wat de gemeente Hilversum betreft, in 't oog. Het getal runderen bereikte in dit jaar zijn maximum (van het overzicht 1860—'70) en beliep 2004. In het verslag over den oogst van dat jaar wordt de uitkomst voor de boekweit, die zich eerst ongunstig aanzien liet, *bijzonder goed* genoemd. Van de knollen werd, voor datzelfde jaar, bericht, dat zij *zeldzaam goed* waren uitgevallen. Ook tegenover het groote cijfer van 1951 runderen in Hilversum, voor het daaropvolgende jaar, kunnen de bij uitstek gunstige landbouwberichten over de kwaliteit der knollen, in '68, gesteld worden; bij minderen omvang schenen ze meer voedsel te bevatten, blijkbaar uit de opvallend betere melk en 't groeien van 't vee. Tegenover 't maximumcijfer is het minimumcijfer, voor Hilversum (1870) op 941 geraamd. In dat jaar was, blijkens de verslagen, de mislukking van knollen- en boekweitbouw in 't Gooiland bijna algemeen; in stellige bewoordingen wordt die tegenspoed voor Hilversum genoemd. Met dergelijken tegenspoed gaat de vermindering van 't aantal koeien, ook in de andere gemeenten, duidelijk gepaard. En waar minder koeien zijn, daar is ook minder melk; dáár wordt de melk duurder en deze moeilijker te verkrijgen voor den minderen man, die zijn kind met koemelk en water op de been wil brengen. Het gevolg daarvan is, dat hij het kind iets goedkoopers om van te leven geeft, 'twelk, als ongeschikt voedsel, meestal een vroegen dood veroorzaakt. *De sterftelijsten, door de gemeenten opgegeven, komen nauwkeurig in haar jaartallen met mislukking van den oogst (veevoeder) en vermindering van 't getal koeien overeen.*

VARKENS.

De magere varkens worden van elders ingevoerd; zij worden vetgemest en, door vreemde kooplieden opgekocht, te Amsterdam aan de markt gebracht. Het mesten dezer dieren is voor de mestvaalt voordeelig en sedert '67 toegenomen. Het houden van varkens geschiedt dus in de eerste plaats om de mest, verder om den handel en eindelijk ook om eigen proviand op te kunnen doen. Niet de boeren alleen houden varkens, maar ook bij den burger worden ze in 't Gooi gevonden. Bij deze

omstandigheid moet, van ons standpunt uit, niet alleen op 't ontstaan der mesthoopen in de onmiddellijke nabijheid van diens woning worden gelet, maar ook op de ligging van 't varkenshok. Men zal geen boerenhofstede vinden, waar de muizenkat ontbreekt, die vrijen toegang tot het varkenshok heeft. Bij den burger is dit niet het geval; hier liggen de varkenshokken meestal in een afgezonderd gedeelte. Vandaar dat ratten en muizen hier vrijer spel hebben; maar ook dat dit ongedierte dikwerf oorzaak van *trichinosis* (1) der varkens wordt, die ratten en muizen verslinden.

GEITEN EN BOKKEN.

De laatste worden bijna alle geslacht en dienen den minderen man tot voedsel. De eerste kregen hooger waarde en haar getal groeide opmerkelijk aan, toen de koemelk door de veepest (2), duurder en voor de onvermogenen bijna niet te verkrijgen was. 't Gemiddeld cijfer van beide moet men voor 't Gooiland, tusschen 1860 en '70, per jaar op 335 stellen; dat der varkens op 1016.

Tot slot een enkel woord over

PLUIMVEE EN BIJENTEELT.

In het Gooi mag men, wat het eerste betreft, als jaarlijksch gemiddelde stellen:

Hoenders.	5840
Kalkoenen	63
Eenden	220
Ganzen	19
Zwanen	18

Handel in pluimvee bestaat er niet; zelfs worden er nog eieren van buiten ingevoerd, niettegenstaande de arbeiders

(1) Van de *ziekten van 't vee* wordt later melding gemaakt.

(2) Volgens 't Landbouwverslag-Naarden, 1866.

en werklieden (die meest allen kippen houden) de eieren hunner kippen aan de meerbemiddelden verkoopen. In den regel kunnen de eersten den vrij hoogen prijs van 6, 7 tot 8 cent per stuk bedingen. Hunne kippen leggen over 't geheel goed en ook vroeg, om de bijzondere zorg, die er voor gedragen wordt. 't Is hier niets vreemds dat de arme werkman zijne woning met de kippen deelt, of dat aan deze 's winters een plaatsje achter de kachel wordt afgestaan, waar ze dan met een warm aardappesopje geregeld worden gevoerd.

Het ruime boekweitverbouw in 't Gooiland maakt, dat de *bijenteelt* hier aanzienlijk is; ook biedt hier de beidebloem aan de bijen een geschikt najaarsvoedsel. 't Getal *korven* of *stokken* wordt tusschen de 3 à 4000 geschat. Dat der geheele provincie, buiten 't Gooi, bedraagt niet veel meer dan 1000. Groote voordeelen werpt deze teelt echter niet af; er moet nog altijd te veel honig voor den aanfok worden bewaard.

De prijs van den honig was (gemiddeld per kilo) f 0.46,
 van het was. . . . . - 0.90,
 van gezuiverd was . . . . . - 2.04,
 terwijl 't gewicht eener korf gemiddeld op slechts 17 K. G. gesteld schijnt te mogen worden.

VISSCHERIJ.

In de binnenwateren is zij van luttel weinig beteekenis; en niemand bijna wordt er in 't Gooi gevonden, die uitsluitend door deze visscherij zijn middel van bestaan kan vinden.

In 's Graveland is buitendien, van af Hilversum tot aan de Amsterdamsche vaart, al het vaarwater verpacht, zoodat er alleen eenige weinige dwarssloten overblijven.

Snoeken van 7 à 8 K. G. worden in Hilversum niettemin enkele malen gevangen; voor eenigen tijd op Schapenburg nog eene zeelt van 3 K. G.

Dit visschen in de binnenwateren geschiedt met *zegen*, *schakel*, *fuik* of *aalkorf*; zeer zelden ziet men het zoogenaamde *aalpeuren*.

Van meer belang is de zeevisscherij te Huizen. Op *aal*, *ansjovis*, *bot*, *garnalen*, *kabeljauw*, *spiering* en *schol* wordt afzonderlijk gevischt. Bij deze vertoont zich de *knorhaan*, *pieterman*, het *scharretje*, de *schelvisch*, *tarbot* en *tong* in de netten.

Al dat vissen geschiedt met een en dezelfde soort van vaartuigen, *botters* genaamd; ze zijn bestemd voor de Zuidzee en grooter dan *schokkers*, doch kleiner dan *kwakkers*, gelijk de Urkers veel gebruiken. Enkele Huizers gaan ook met hun *botters* in de Noordzee op *kabeljauw* en *schol* uit; doch dan zorgen zij om des avonds binnengaats te zijn.

De *aal* wordt met de *kubbe* gevangen, d. i. een teenen korf, die van voren een wijden mond heeft, welke puntig toeloopt. De *aal* zwemt door den mond der *kubbe* naar binnen, afgaande op het aas, dat de schipper in den binnenkorf gedaan heeft en dat meestal uit *spiering* of *garnalen* bestaat. Terugkeeren is voor den *paling* bijna niet mogelijk. omdat hij, bij pogingen daartoe, tegen het netje drukt, dat aan de binnenopening van den wijden mond, kegelvormig, met de punt naar binnen gespannen is.

De *aalkubbe* wordt met een stok in den modder gestoken, zoodat zij op den grond ligt. Zij worden met een bootje uitgezet en men laat haar dan een etmaal staan.

Bij goede vangst heeft men 5, 6 à 7 halve nederlandsche ponden, die ieder tegen 8 tot 10 cent door den opkoper worden betaald. In Juni, Juli en Augustus wordt hier de meeste *paling* gevangen.

Ansjovis wordt gevangen met netten van tien voet lengte en vijf voet breedte; ze hebben van boven stukken kurk en van onderen brokjes lood, zoodat ze meestal rechtop in het water staan. Twee schippers of *botters* gaan nu met volle zeilen voor den wind af, nadat er tusschen hen ongeveer 8 zulke netten gekoppeld zijn. Dit is het *polkavisschen* der Huizers. Hierdoor wordt de *ansjovis*, bij het vlugge varen der *scheepjes*, gevat en in de mazen van het net verward; — eene manier van vissen, die veel meer geeft, dan die met een enkele schuit, waarbij het net anders ingericht is en *dwaarskeul* heet, waarmee men eveneens de *garnalen* vangt.

De *ansjovis* wordt iederen dag na de vangst naar Huizen

gebracht of reeds op zee aan de Vollandammers — in den regel de opkooers van visch op zee — afgestaan.

Te Huizen ontvangt de visscher voor de 100 stuk 20, en is de visch schaarsch, soms 30 cent. De ansjovis wordt stuk voor stuk door den opkooer in de linkerhand genomen en nu met duim en voorsten vinger der rechterhand de kieuwen en het ingewand er uit gerukt (dat is gekaakt) en dan laag-gewijze in het vat (*anker*) gelegd, waarna zij met grof of zoogenaamd onbereid zout bestrooid wordt. Jaarlijks worden er $\pm$ 780 ankers ansjovis uit Huizen uitgevoerd. (1)

Bot, waarvan een bekend versje zegt:

— *De haring gedaan;*

De bot vangt weer aan, —

kan op tweederlei wijze gevangen worden. Vooreerst in ondiepen, waar de vangst altijd zuinig is, maar waar tevens fijnere en betere bot wordt opgehaald. Men zet dan, al wadende door het water, de netten aan stokken vast. De karige vangst, die op deze wijze verkregen wordt, schijnt echter niet voldoende door de betere kwaliteit vergoed te worden; want gewoonlijk gaat men op de tweede manier te werk. Hierbij worden sleepnetten van 20 voet lengte tot 5 voet hoogte gebruikt, waarvan een acht- of tiental aan elkaar verbonden en, rechts en links, met groote steenen bezwaard, tusschen twee schuitjes of botters, met touwen, dicht bij het roer, zijn vastgemaakt. De twee schepen liggen dan dwars, met volle zeilen in den wind. Eene goede vangst, op de Zuiderzee gedaan, bedroeg, toen de schipper ieder anderhalf uur ophaalde, stellig 300 à 400 stuks, en hij had „met zen eigen eujen” gezien dat *Meeuwis Schram*, in één „drijfje” van een half uur, 900 botten gevangen had, waaronder ook nog verscheidene tongen waren. (1)

Een gevreesde vijand bij de botvangst is de zeehond. Hij duikt, als de schipper vischt, naar beneden, bijt de netten aan stukken, om de botjes te krijgen, die hij anders niet machtig schijnt te kunnen worden.

De bot, die gevangen is, wordt spoedig in de *bun* gedaan,

(1) Volgens 't Provinciaal Verslag van Noord-Holland. 1869.

waarvan de scheepjes er twee of drie aan boord hebben. Gewoonlijk wordt de bot aan de opkoozers overgedaan, die op zee rondzwalken. Ziet de botter geen opkoozer, dan gaat hij naar Huizen, waar de bot gewoonlijk voor f 4.— à f 5.— de honderd stuks, of voor f 9.— à f 10.— de 50 K G. verkocht kan worden. De opbrengst is voor de gemeente Huizen van bijzonder groot belang; valt de vangst goed uit, dan verdienen de schippers veel geld; echter hebben ze altijd groote onkosten aan het netwerk, dat zoo ontzaggelijk veel te lijden heeft van het sleepen over den grond.

Garnalen worden met een botter gevangen in een zakvormig net, 5 voet breed, met kurken van boven en beneden, en van een gewicht voorzien. Met twee touwen is dit net aan de schuit vastgemaakt, waarna men deze dwars wegdrijven laat. Dit net heet *keul*.

Haring wordt met *schakelnetten* gevangen, tusschen twee bidders in, die ieder 5 netten hebben. Al deze netten worden aan elkaar gekoppeld. De bidders zeilen bij 't visschen evenwijdig, langzaam voort, waardoor de netten eenigszins naar beneden getrokken worden, zoodat zij 2 à 3 voet onder de oppervlakte der zee, waar zich gewoonlijk de haringschool ophoudt, voortbewogen worden. De haringvangst duurt gewoonlijk van November tot Maart uit. Om de koude dragen de schippers dan »wanten», die zeker hinderlijk moeten zijn, wanneer de visscher den haring, die met den kop in de mazen van het getaande katoenen net vastzit, er uit wil halen. In Mei, als 't warmer wordt, zwemmen er dikwijls ontzaglijk groote hoeveelheden op lagerwal. Dan zet men op de ondiepten, van 6 à 7 voet, met bootjes *fuiken*, die met 3 stokken vastgemaakt worden. Van tijd tot tijd maken de visschers den zak der fuik, na 't uithalen van den stok, open en werpen den rijken voorraad haring — hier *pankaring* geheeten — in het bootje. De vangst is in den regel zoo groot, dat het hun letterlijk onmogelijk is om al deze harings tot bokkings te rooken. Deze visch wordt dan op wagens geladen en zoo naar de Gooische dorpen vervoerd, waar de 200 gewoonlijk voor 15 à 25 cent verkocht wordt. De koopers moeten dan zelve voor zouten en rooken zorgen.

Dat rooken van haring tot bokking geschiedt in den *hang* (d. i. een groote schuur, waarin duizende harings kunnen worden opgehangen). Men krijgt rook door *mot te branden* (te laten smeulen). *Mot* zijn de spaanders, die bij 't klompenmaken overblijven.

Volgens 't gemeenteverslag '63, werd er door Huizer schippers 350 last gevangen, waarvan ieder 10,000 haringen telt; en als men nu deze haring zeer laag, op 75 cent de 200 stelt, dan is ieder last $\pm$ f 37,50, dus in het geheel die vangst $\pm$ f 13125.— waard geweest.

Kabeljauw wordt in de Noordzee gevangen. De wijze van visschen is bijna gelijk aan die van bot; echter zijn de netten anders en gelijken meer op sleepnetten, maar grooter en zakvormig van gedaante.

Ze heeten *korren*. Enkele malen vangt men den kabeljauw met den haak, waaraan een kleine spiering wordt gedaan. (Letterlijk: een spierinkje uitgooien, om een kabeljauw te vangen.) De visscherij met de *kor* geeft nu en dan 18 à 20 stuks, waarbij dan niet zelden eenige schelvischen, tarbotten en pietermannen zijn.

De kabeljauw wordt aan de opkoozers voor f 4.— tot f 5.— per stuk verkocht. Meestal op zee; hoogst zelden wordt hij te Huizen aangebracht.

De *knorhaan* vindt men in de netten der garnalen en bot.

De *pieterman* is een zeer gezocht gerecht van de Israëlieten. Deze visch kost gewoonlijk 10 à 12 cent per stuk.

Spiering vangt men, als er ijs is, en door te *peuren* (even als de aal in zoetwater) en met fijne schakelnetjes van gele zijde, die zeer kleine mazen hebben; deze worden door den *schakelstok*, in eene ronde bijt, onder het ijs gedreven, op eene wijze, die we hier niet verder kunnen nagaan.

Over dag wordt er zelden veel gevangen; maar tusschen 's avonds 6 en 's morgens 6 wordt er dikwijls eene goede vangst gedaan; zoodat een visscher meermalen 's nachts f 8.— à f 9.— verdient. (Van daar het bekende spreekwoord: 's nachts visschen en daags slapen.)

Spiering komt ook in de haringnetten voor; maar des zomers is de spiering weinig waard.

Scharretjes, schelvisch, schol, tarbot en tong eindelijk worden alle in de Noordzee, bij 't kabeljauwvisschen, gevangen:

de eerste vischsoort tegen f 5.— de 200 stuks;

de schelvisch tegen f 8.— tot f 13.— de 100 stuks;

de schol tot f 40.— de 100 stuks en

de tarbot tegen f 0.80 tot f 2.— per stuk verkocht.

De tong geldt in den regel f 0.20 het stuk.

Om over 't getal botters te kunnen oordeelen, diene 't volgend overzicht.

BOTTERS, UIT DE HAVEN VAN HUIZEN TER VISCHVANGST
UITGEZEILD,

	in de jaren										Gemiddeld
	'1861	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68	'69	'70	
Naar de Noordzee.	30	46	24	20	46	12	10	9	12	17	17
Totaal naar Noord- en Zuiderzee. . .	122	118	119	113	112	112	110	111	42	119	108

De toestand van het armwezen te Huizen kon in '69 gunstig worden genoemd, omdat de vischvangst, bijna 't geheele jaar door, voordeelig was geweest. Zoo ook was de toestand van 't armwezen in '70 zeer bevredigend te noemen, terwijl er voor datzelfde jaar in de verslagen bericht wordt:

a. van bot: door elkander werden er 800 stuks per week, à f 4.— de 100, dat is dus in de week voor f 32.— verkocht. De botvangst duurt bijna 26 weken, dat is dus aan bot f 832.— maar omdat twee botters die som moeten deelen, blijft er f 416.— voor ieder afzonderlijk over;

b. van panbaring: in het voorjaar bracht het span of de twee schuiten 12,000 stuks per week aan, waarvan de prijs f 1.— de 100

was. In het najaar was die haring tweemaal zoo duur en toen brachten de visschers 16,000 stuk per week aan wal, dus in 't voorjaar f 120.—, in 't najaar f 320.— in de week. Stellen wij nu telkens 13 weken, dan verkrijgen wij $13 \times f 120.$ — = f 1560.—

en $13 \times f 320.$ — = 4160.—

zoodat er in 't geheel met haring verdiend was. . . f 5720.—

dus voor elk der twee botters aan haring. . . . . 2860.—

hierbij voor bot . . . . . 416.—

in 't geheel dus . . . f 3276.—

Eene zeer goede som zal men zeggen; doch men bedenke, dat de botter met toebehooren bij de f 3000.— kost en men dus aan onderhoud en slijtaadje stellig 10 % mag rekenen, dat is dus . . . . . f 300.—

en voor den knecht, à f 6.— in de week . . . . . 312.—

terwijl er voor netten, die ieder f 19.— kosten en waarvan er ieder jaar $\pm$ 20 stuks noodig zijn, gerekend moet worden op . . . . . 380.—

een totaal alzoo van . . . f 992.—

en dit van de f 3276.— afgetrokken, geeft . . . f 2284.—

Maar ook deze som lijkt nog veel mooier dan zij is. De visscher moet zeer duur gekleed zijn, om de wol en de baai, die hij noodig heeft. Verder heeft hij twee gezinnen te onderhouden: één aan boord, waar ook de knecht voor zijne rekening komt, en één aan wal, waar vrouw en kinderen leven.

De cijfers en aantekeningen in 't volgende staatje, vergunnen een kijkje op de

Visscherij te Huizen in 1870.

MAANDEN.	Aan- gekomen schepen met vracht.	TOESTAND DER VISSCHERIJ IN DIE MAANDEN.
Januari	—	Spieringvangst zuinig; ijs in zee.
Februari	10	Panharingvangst beter.
Maart	6	Kabeljauw zeer duur; panharing goed.
April	3	Zeer ruim.
Mei	14	Haring min; zoo ook ansjovis; bot zeer voor- deelig.
Juni	38	Bot als in Mei.
Juli	2	Bot als in Juni.
Augustus	119	Prijs van alle visch hoog.
September	83	Prijs van bot zeer hoog, zoodat er veel geld verdiend wordt.
October	72	Haring, goed aanzien; men maakt f 2.50 uit de 100 stuks.
November	20	Botvangst redelijk; haring goed; prijs zeer hoog.
December	6	Spieringvangst, door het ijs, zeer gunstig.
In 't geheele jaar	373	Scheepjes met visch.

Het leven aan boord is zeer eenvoudig; het voedsel daarbij rijk aan eiwitstoffen. Vier maaltijden in 't etmaal. 's Morgens om 6 uur brood met een gebakken botje van den vorigen avond, of met *gerookte* visch. 's Middags om 12 uur gewoonlijk pannekoeken of karnemelksbrij, waarbij gebakken visch. Des avonds om 7 uur visch; gewoonlijk *gekookte* tong of bot en des nachts om 12 uur *gebakken* visch met brood en zwarte koffie. Van sterken drank wordt weinig gebruik gemaakt.

NERING EN HANTEERING. BEROEP EN AMBACHT.

De namen der beroepen, veelal met frissche opmerkingen verrijkt, heeft schrijver alphabetisch gerangschikt en achter bijna alle een cijfer geplaatst, dat aanduidt hoeveel personen dat beroep in *Hilversum* uitoefenen.

Aannemers (20); diezelfde personen vinden we bij timmerlieden en metselaars terug, omdat deze eenvoudig een patent als aannemer vragen, waardoor zij tevens zonder andere patenten kunnen metselen, timmeren, schilderen, enz.

Aansprekers (3); een voor de algemeene gezondheid tot dusverre gevaarlijk beroep. Schrijver kent vele voorbeelden uit zijne praktijk, dat aansprekers, die met de lijken van aan besmettelijke ziekte gestorvenen in aanraking waren geweest, te gelijk met de doodstijding tevens de ziekte hebben overgebracht. Van de nieuwe epidemiewet verwacht schrijver in dit opzicht veel verbetering.

Agenten van Begrafenis- en Ziekenfondsen (10); ook op deze is 't bovenstaande gedeeltelijk van toepassing.

Apotheker (1). Door onthouding van raadgevingen aan zieken, wordt de eenige bron gestopt, waardoor bij dezen stand nadeel aan de gezondheid zou kunnen worden toegebracht.

Barbiers (9). Het scheermes kan, door verwonding, besmettelijke ziekten, ook huidziekte, overbrengen, wat schrijver herhaaldelijk waargenomen heeft.

Bakers (23); geen stand in de maatschappij, die reeds zoo vroeg aan 't menschelijk organisme nadeel doet. Zonder

overdrijving meent schrijver aan haar een vierde van het getal sterfgevallen beneden 't jaar te moeten wijten, zeker ook omdat hij, bij den naam van haar beroep, aan 't enge inbakeren, aan 't laten drinken van koffie of pekkel — aan dot en slaapstroop, denken moet.

Bakkers (16). Beter toezicht op 't brood schijnt wenschelijk; vooral ook, omdat te Hilversum de fabriekarbeider zijn brood uitsluitend van den fabrikant ontvangt; de arbeider kan dus niet bij dien bakker gaan, bij wien, volgens zijn oordeel, het beste brood te krijgen is (1870).

Banketbakkers (4). Gevallen van vergiftiging door gekleurd suikergoed, waartoe men schadelijke verstoffen bezigde, zijn niet zeldzaam. Tweemaal moest schrijver een voorraad suikerboonen laten verbranden, die met *chromaatgeel* (chromas plumbi) waren gekleurd.

Ook wil schrijver hun de vrijheid hebben benomen om »wormkoekjes en wormpatronen» te verkoopen.

Beddenwinkels (4). Op het verkoopen van bedden, waarvan de veeren uit oude bedden genomen zijn, mag wel de aandacht gevestigd worden; in Hilversum heeft er altijd (scheikundige) reiniging plaats. Eene andere zaak verdient hier ook vermelding.

Zeer veel menschen verhuren hier des zomers de kamers, die ze maar eenigszins kunnen missen. In den regel verlangen de huurders echter ook ledekanten met toebehooren, wat de verhuurders niet bezitten, maar 'twelk zij beloven toch te zullen leveren en dat ze zelve uit de beddewinkels moeten huren. Dikwijls worden er nu kranken met ongeneeslijke gebreken of kwalen, — om toch *nog iets* te beproeven — naar 't Gooi gezonden; en deze liggen en transpireeren dan op die gehuurde bedden, die morgen weer verhuurd zullen worden aan anderen, wier ziektekiem alleen maar eene gelegenheds-oorzaak als deze noodig heeft, om tot ontwikkeling te komen.

Beurt- of veerschippers (4). Om niet te spreken

van de schade, die zij door onvoorzichtigheid kunnen aarichten, door b. v. op balen met rijst, knasters met suiker of soortgelijke artikelen, tonnetjes met verwaren te plaatsen, zoodat de kleurstof uit die vaatjes zich met de eetwaren vermengen kan, verhaalt schrijver 't volgende:

Te 's Graveland is het kerkhof van het noordelijk gedeelte van 't dorp stellig meer dan een uur verwijderd. Nu was een tuinbaas, die daar woonde, aan typhus gestorven en men huurde — wat iets zeer gewoons is — voor de begrafenis de beurtschuit of »(volks)trekschuit" af. In het ruim stond de kist en de dragers zaten er om heen, terwijl de naastbestaanden in de roef plaats genomen hadden; alleen de aanspreker zat bij den schipper in den stuurstoel en moest, geholpen door de zwarte vlag en zijn kostuum, toonen dat er een lijk vervoerd werd.

Toen schrijver die schuit zag varen, vreesde hij, dat er brand in 't ruim was — zooveel rook kwam er uit een open raampje —; maar de geruststellende verzekering, die hij ontvangen mocht, luidde ongeveer: »Och neen, meneer! de overledene is aan de kwade koorts gestorven en nu rooken de 12 dragers, die rondom de kist zitten, zoo sterk, omdat ze bang zijn om zelve die ziekte te krijgen!"

Den volgenden dag echter deed die schuit, zonder voorafgaande reiniging hoegenaamd, weer dienst als volksschuit en gaf dus ruimschoots gelegenheid tot verspreiding der besmetting, waartoe ook het vuile waschgoed, dat zij naar de bleekerijen brengt, het zijne kan bijdragen.

Dikwerf reizen minvermogenden per schuit; en door gemis aan contrôle is het o. a. ook op deze wijze gekomen, dat de pokkenepidemie in '72 naar 's Graveland is overgebracht.

Bezemmakers (8). De meeste huizen, waarin dit beroep wordt uitgeoefend, zijn overbevolkt met weegluisen, die zich bij voorkeur in de heideplant of den bezem verschuilen. Een weinig terpentijn met petroleum op de bezems is een goed middel tegen die plaag.

Bleeker. In 's Graveland en Bussum vooral een gevaarlijk

beroep. Vroeger (bladz. 16) is reeds aangetoond hoe zij, door 't waschwater van 't vuile linnen, het drinkwater vergiftigen kunnen.

Bloemisten, boomkwekers kunnen schaden, indien zij vergiftige planten afleveren. Worden deze planten door den koper verlangd, dan wenscht schrijver ze vooraf kenbaar te hebben gemaakt, waartoe hij een rood bordje voorstelt, waarop met zwarte letters staat: *vergift*.

Boekdrukker (1), boekbinder (1), boekverkoopers (3). De ongezondheid van het eerste beroep blijkt uit de staten van Dr. HANNOVER te Kopenhagen.

Boter- en kaaswinkel. Een geval van sterk laxeerende boter is schrijver voorgekomen, waarin men, om de hooiboter op grasboter te doen gelijken, eene oplossing van guttegom had gevoegd.

Kaas, waarop groene plekken (schimmel) voorkomen, is altijd zeer verdacht (*kaasvergift*).

Bijenhouders (12). 't Is ongeoorloofd in de kom der gemeente bijenstallen te dulden. Schrijver kent, uit eigen ondervinding, meer dan één geval van 't steken van een geheel zwerm bijen, met doodelijken afloop.

Daglooners; de soort van werklieden, die reeds van de vroegste tijden af bestaan heeft. Wij lezen toch in den bijbel (1): »Op zijnen dag zult gij zijn loon geven, en de zon zal daarover niet ondergaan: want hij is arm, en zijne ziel verlangt daarnaar;» — een gebod, dat thans niet meer nagekomen wordt; anders zou men op den Zaterdagavond en des Zondags licht niet zooveel (ongelukkige) dronkaards vinden!

De daghuur bedraagt (1871) in het Gooiland door elkander f 0.70, waarvoor de »daggelder» 9 tot 14 uur arbeiden moet, al naar dat het geld des zomers of des winters verdiend wordt.

(1) Deuteronomium XXIV, vers 15.

Het verschil tusschen ambachtsman en daglooner bestaat hierin, dat de eerste gewoonlijk maar één enkel bedrijf uitoefent, terwijl de laatste alles schijnt te kunnen doen. Want buiten 'tgeen reeds vroeger (1) over hem is meegedeeld, ziet men hem

rogge, haver enz. . . . . *dorschen*,
 boomen. . . . . *hakken*,
 mest . . . . . *laden*,
 knollen voor den boer . . . . *plukken*,
 de sneeuw weg . . . . . *scheppen*,
 steentjes en grind . . . . . *ziften*,
 steenen. . . . . *bikken*,
 schoenen . . . . . *poetsen* en
 oppassers werk verrichten; ook nu en dan *tot estafette dienen* en nog andere diensten bewijzen.

Daar deze menschen geregeld werken en geregeld rusten — meestal in de heerlijke, vrije natuur zich bewegen — en, door verschil van werkzaamheden, verschillende spiergroepen oefenen of inspannen moeten, zal het wel niemand verwonderen, dat schrijver deze klasse van arbeiders in den grooten maatschappelijken wijngaard gezondheid en kracht bij uitnemendheid toekennen moet.

Debiteurs van loterijen (23). Den schadelijken invloed dezer menschen op de welvaart van den minderen man heeft schrijver in eene zijner hygieinische noveilen geschetst. (2) Hij vat onder dezen beroepsnaam ook zamen de zoo menigvuldig in het Gooiland rondloopende venters van lootjes op een half varken, op meubels, enz.

Dekkers (4) van leien, pannen, enz. De leidekkers worden bij loodgieters en koperslagers genoemd, omdat hun werk

(1) Zie Bijzondere Statistiek enz., bladz. 65.

(2) In het tijdschrift „Nederland”, 1862.

aan het eerste verbonden is; als pannendeekkers fungeeren soms de daglooners.

Dienstmelden (166). (1) Haar loon bedraagt in den burgerstand gewoonlijk van f 20.— tot f 50.— en bij de meer aanzienlijken f 45.— tot f 70.—. In het Gooi worden gewoonlijk zeer jonge dienstmeisjes — kinderen — tot kindermeisjes genomen. Dit vertrouwen der ouders is opmerkelijk. Zulke kindermeisjes verdienen f 12.— per jaar, zoo zij in den vollen kost zijn en, is dit niet het geval, dan f 0.60 per week, waarvoor zij van 's morgens 8 tot 's avonds 8 in dienst zijn; den kost krijgen zij in dit geval 's middags toe. Vergelijk ook hoofdstuk Armoede (Oorzaak).

Doodgraver (3). Treurig bedrijf! dat zoo dagelijks predikt: »Stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren;» kunt ook gij nog de bron van meerdere treurigheid worden?

Schrijver beantwoordt deze zijne vraag door te herinneren aan de wijze, waarop de armen in zijne buurt begraven worden.

Wanneer de eene of andere gemeente er door eene besmettelijke ziekte wordt aangetast, dan sleept deze haar slachtoffers bij voorkeur uit de woningen der behoeftigen weg. Zij hebben geen eigen graf; als ze in de kist zijn, worden ze op elkaar gestapeld, totdat het graf vol is, en dan begint men weer met een nieuw graf. De doodgraver werpt dus weinig of geene aarde op de kist in het graf, om die aarde er morgen mogelijk weer uit te moeten gooien.

Dat gedeeltelijk blootstaan der kisten kan de verspreiding van veel ziekten in de hand werken; en zulks te meer, wanneer de kerkhoven, zooals dat van Hilversum, door bewoonde perceelen ingesloten zijn.

Galanteriewaren-handelaars (5). Wenschelijk zou 't zijn, dat de verkoop van dat kinderspeelgoed (poppen, ratels, trompetten, enz.) niet werd toegelaten, 'twelk met eene kleur-

---

(1) Dit cijfer bevat alleen de dienstboden, die zich bij het jaar verhuurd hebben; geen week- of dagmeisjes.

stof is geveerd, die zich in water — en dus ook in speeksel — oplost; die kleurstof is niet zelden hoogst vergiftig.

Garen- en bandwinkels (22). Schrijver herinnert hierbij alleen, dat er, eenigen tijd geleden, van vergiftiging door roodgekleurde merkkatoen melding is gemaakt.

Glazenmakers (7); zie Rijtuig Schilders.

Groenteverkooper (7). Hij zij voorzichtig dat er geene *dolle kervel* onder de peterselie of kervel, en geen *pijpkruid* onder de molsalade kome.

Tegen den verkoop van onrijpe vruchten, in het bijzonder kruisbessen en pruimen, moet gewaarschuwd worden. Schrijver heeft dikwijls met verbazing gezien dat de politie in bijna al de gemeenten van het Gooi, ten tijde der kermissen in Augustus, als choleric heerschende was, geheele wagens vol onrijpe pruimen toeliet.

Grossiers (4); zie Kroegen.

Grutters (5) doen denken aan de vervalschingen van het meel; aan den semilometer van LEGREP en den aleurometer van BOLAND.

Herbergiers (6). Als kenmerkend onderscheid tusschen deze en de slaapsteehouders noemt schrijver het gehalte en de afzondering der logeergasten: of ieder b. v. een kamer afzonderlijk krijgen kan, enz.

Het reinigen van 't beddegoed laat dikwijls al te veel te wenschen over. Men slaapt niet zelden onder dezelfde lakens, waarop en waaronder een ander geslapen heeft, en die daarna geene andere bewerking ondergaan hebben, dan dat ze netjes opgevouwen en onder de pers gezet zijn.

Vergeeten kan schrijver niet, wat hij eens bij 't soepkoken heeft gezien, toen van een trommel, door een der kinderen aan stukken geslagen, het kalfsvet genomen en in den ketel met water werd gedaan » om daardoor de soep meer gelei te geven »;

hij begreep toen, beter dan vroeger, den wensch onzer voorouders bij 't begin van den maaltijd: smakelijk eten!

Herders (5); dit beroep is zeer gezond om de harding van 't lichaam. Op eene tabel van de sterfte naar de beroepen, staat de herder de tweede van beneden af.

Horlogemakers (8); een zeer ongezond beroep; de meeste sterfgevallen zijn aan toring. Als oorzaak wordt opgegeven 1°. de zittende levenswijze en 2°. de onophoudelijke prikkeling der longen door metaalstof. De opname van koper veroorzaakt koortsen. Koperen wijzerplaten met kwik te verzilveren, kan hier ook een schadelijken invloed hebben.

Houthakkers (2) hebben wij reeds bij daglooners behandeld. Schrijver is tegen de houthakkers, omdat zij met hun hakken — noem het nooit snoeien — den boom voor zijn geheele leven bederven en dikwerf zijn vroegtijdigen dood veroorzaken, terwijl ze nog daarenboven zoo onbillijk zijn, om de »kankergaten" in den stam aan den onschuldigen specht toe te schrijven,

Kaarders; zie hoofdst. Fabriek en Trafiek.

Karrellieden (15); in 't Gooi over 't geheel arme boertjes, die men beter *vrachtrijders* zou kunnen noemen; zij brengen b. v. den turf van de Gooische vaart (een goed kwartier van het dorp gelegen), waar de schipper met zijn turftjalk ligt, naar de woningen der ingezetenen. Zij rijden over het algemeen met hunne doodmagere paarden zóó langzaam, dat er van gevaar van overrijden geene sprake wezen kan.

Kleermakers (4) hebben groote voorbeschiktheid tot herzenziekten door de zittende levenswijze; gelijk het dan ook bekend is, dat zij, even als de schoenmakers, gewoonlijk tot de drijvers in godsdienstzaken behooren. Het algemeen kunnen zij schaden door kleedingstukken te maken en af te leveren, wanneer er bij hen aan huis besmettelijke ziekten heerschen. De

kopergieter (1) — wel te verstaan geelkopergieter — heeft veelal vergiftigingsverschijnselen als hij 't druk heeft met de koperen handvatsels voor doodkisten te gieten. Schrijver raadde hem aan om een ruimen breeden schoorsteen, waaronder het gietfornuis geplaatst kon worden, te bouwen en rekent hem, na 't opvolgen van dezen raad, thans meer beveiligd, wat van de bureu nog niet zeker gezegd kan worden, daar de schoorsteen laag is.

Koperslagers, loodgieters, blikslagers, leidekkers (6). Kopergieter is er maar één in het Gooiland; koperslagers zijn er te Hilversum 6, die allen het ambacht van loodgieter, blikslager en leidekker tevens uitoefenen. De koperen pannen worden soms slecht vertind niet alleen, maar het tin, dat men tot vertinnen gebruikt, is dikwijls arsenikumhoudend. Dit geldt ook van blik (= vertind ijzer).

De leidekker neemt in den regel te zwakke tinnagels om de leien vast te maken. Vrees voor het afvallen der leien van 't dak der kerk is hierom niet ongegrond — te meer, daar kinderen dikwijls rondom de kerken hunne speelplaats kiezen!

Kroegen, tapperijen (50) worden later behandeld.

Schrijver geeft op de vraag: waar zijn deze kroegen in Hilversum? dit antwoord: »Eilieve! gaat des avonds kwart » vóór elf op straat en als gij dan twee of drie vrouwen uit den » minderen stand, wier tong als een lazarusklep gaat, bij elkaar » ziet staan, dan kunt gij zeker zijn in de nabijheid van eene » kroeg te wezen. Verberg u en blijf nog wat staan! Daar » opent zich eene deur; een man treedt er uit, die van iemand, » die nog in huis is, een duw in den rug krijgt. De man » schijnt door de duisternis bevangen of bevreesd om tegen » iemand aan te loopen en praat hardop in zich zelve. Maar » hij heeft nog geen tien woorden kunnen spreken, of daar » schieten, even als de snoek op den voorn, die twee vrouwen » op hem toe en begroeten hem: » » zoo jou zuiplap! is het » » alweer d..... met jon!"" En of de man vloekt en wil of » niet, zij grijpen den patient onder den arm en laveeren, » sussende en*stropelende, met hem naar huis."

De krankzinnigengestichten en zij, die de statistiek opmaken van de oorzaken van den dood door zelfmoord, kunnen verder 't antwoord geven op de vraag, wat voor kwaad de drank hier doet.

Kruidenterswinkels (80). Deze zijn dikwerf te veel opgepropt, zoodat niet zelden het eetbare door het oneetbare verontreinigd wordt.

Leerlooier (1). Op het voetspoor van Solon, heeft het gemeentebestuur van Hilversum geene wet tegen schadelijke beroepen gemaakt; van daar dat de leerlooierij hier midden in het dorp staat, en het stinkende looiwater, zonder eenige verandering te hebben ondergaan, 50—60 M. door de opene goten van 't dichtstbevolkte gedeelte der gemeente loopen mag.

Manufacturiers (26). Hun »katoentjes» zijn niet altijd onschuldig. Eens haalde schrijver uit den mond van een kind een gekleurd popje (dotje), dat, over een schoon receptpapiertje gestreken, eene gele streep achterliet, die, toen ze met zwavelwaterstof in aanraking was gebracht, bruinzwart werd.

Melkverkoopers. Hierbij herinnert schrijver aan het bezwaar om melk van dieren, die aan de tongblaar lijden, te verkoopen en te gebruiken, en beroept zich daarbij op een officieel rapport van Dr. WELLENBERGH, vroeger directeur van 's Rijksveeartsenijschool te Utrecht.

Metselaars (6), **timmerlieden** (20), **smeden** (8). Van al deze beroepen heeft men hier keur. Zij kunnen het publiek weinig schade toebrengen. Echter zou schrijver 't geene overbodige zorgvuldigheid noemen, indien de politie zich bij hun arbeid van tijd tot tijd van de deugdelijkheid van tuw-werk, steigerdeelen, enz. overtuigde; of eenige bepalingen maakte over het steigerwerk en over de plaats waar de kalk gebluscht moet worden; terwijl hij, wat de smeden betreft, wenschen zoude, dat des avonds, als het donker is, de smidse gesloten

ware, opdat de paarden voor dat helle vuur niet schrikken en daardoor ongelukken veroorzaken.

Meubelmakers (3). Bij dit beroep heeft schrijver 't volgend geval aangeteekend:

» Een oude kastenmaker had in zijn laatste jaren den grooten naam verworven, dat in *zijn* meubels nooit ongedierte kwam. » Drie jaren lang was hij zoo vermaard, toen zijn laatste ziekte » hem belette zijn winstgevend bedrijf verder uit te oefenen. » Nadat ik eenigen tijd over hem gepractiseerd had, wezen » alle verschijnselen duidelijk op arsenikumvergiftiging; en » waarlijk! bijna stervende verhaalde hij mij, dat zijn geheim » middel tegen wandluizen hierin bestond, dat hij in de naden » *operment* stopte, waardoor hij na drie jaar kwijnens bezwijken » moest. Door minder maar langduriger gebruik zullen anderen » de toepassing van dit middel ook met den dood kunnen » moeten boeten."

Modemaaksters, naaisters (72). Voorheen zorgde de moeder, dat de dochter datgene kende, wat der toekomstige huisvrouw noodzakelijk te pas moest komen: breiden, naaien, stoppen, verstellen en knippen. Maar deze bezigheden zijn door de toenemende weelde op den achtergrond geschoven; zij hebben voor fraaie handwerken hare plaats moeten ruimen. En 't voorbeeld, door de hoogere standen gegeven, wordt door de minder bemiddelden nagevolgd. Wat men zelf niet verrichten kan, wordt door zoogenaamde naaisters gemaakt; in de groote wereld buitenshuis; in den minderen stand, binnenshuis. Zij, die binnenshuis werken, noemen zich *modemaakster*, en hare kleine verdiensten zijn niet in staat om aan de ontembare zucht tot opschik te voldoen, die aan deze klasse eigen is. Niet zelden worden zij alzoo tot de onzedelijkste wezens verlaagd, of aan wanhopige armoede blootgesteld. De anderen, die buitenshuis werken en *naaisters* heeten, zijn minder opgeschikt; zij werken en zitten van 's morgens 7 tot 's avonds 9 uur, om daarna te huis, tot laat in den nacht — soms ook door ontucht — nog iets te verdienen. Hoe radeelig haar aanhoudend zitten op zedelijkheid en gezondheid werkt, is, door fransche schrijvers vooral, met sterke kleuren geteekend.

Molenaars (2). In de uitoefening van hun bedrijf kan schade worden berokkend, zoo de molen te dicht aan den weg staat, zoodat de paarden er voor schrikken; of, zoo de wieken van den molen te laag bij den grond zijn, zoodat menschen er door getroffen kunnen worden. Het eerste is op den molen van Bussum, het tweede op één der molens van Hilversum toepasselijk.

De molenaar moest geen graan mogen malen, waarin moederkoorn aanwezig is.

Rijtuigschilders (2), **schilders** (9); kladschilders, hier bedoeld, moesten geen verfstoffen, die vergiftige bestanddeelen bevatten, welke voor verdamping vatbaar of oplosbaar zijn, in den winkel voorhanden hebben, zóó dat iedereen er bij kan komen. De koopman in verfwaren zou ze nooit anders dan met lijnolie vermengd mogen afgeven. Al deze schilders zijn tevens behangers en de bezwaren tegen 't groen gekleurde behangselpapier overbekend. Schrijver wenschte dat op soortgelijk behang de letters: *vergiftige kleurstof*, mochten staan.

Schoenmakers (17) maken bijna nooit *goede* schoenen of laarzen. Het zijn in den regel menschen, die zeer zwaarmoedig zijn, ten gevolge van obstructie, die zij meestal aan hun zittend ambacht te danken hebben.

Slaapsteehouders (5). Over dit onderwerp kan men een uitvoerig rapport, ook van schrijver dezer bijdrage, in het Verslag aan den Koning enz. van '68, lezen. De verschrikkelijke typhus, die in 1857 te Hilversum woedde, nam zijn oorsprong in de slaapstee „de blaffende keeshond“. Wat er in die huizen gebeurt, en hoe men er leeft, heeft schrijver elders bekend gemaakt (1).

Slagers (12) handelen verkeerd, als zij het vleesch, dat door de warmte gedeeltelijk bedorven is, voor een prijsje aan behoeftigen overdoen; zij moeten aan de vilders het verkoopen van vleesch van ziek vee overlaten, en het is hun aan

(1) In het tijdschrift „Nederland“, 1869. Vergelijk vooral hoofdst. Opeenhooping der Bevolking en hare Woningen (Slaapsteden). Ook hoofdst. Brandpunten van Besmetting.

te raden om wel toe te zien, of het slachtvee ook kort geleden geneesmiddelen gebruikt heeft. Voor eenige jaren b. v. werd het gebruik van rattenkruit als een uitstekend geneesmiddel tegen de longziekte aanbevolen.

Stalhouders (9) zullen ziekte kunnen overbrengen, als zij b. v. iemand, die 't eerste begin van pokken of roodvonk heeft, moeten vervoeren. Nog al dikwijls zijn dit dienstmeiden, die, wanneer zij eene besmettelijke ziekte krijgen, dadelijk als een last van den hals geschoven worden door haar heer of mevrouw, die met hun gevoel en geweten vrede zoeken te houden door de voorstelling, dat de meid het bij haar moeder rustiger heeft, of dat zij er beter oppassing krijgen kan. Nauwelijks heeft de geneesheer 't woord besmetting genoemd of er wordt eene boodschap naar den stalhouder gezonden » om een toerijtuig ». Nadat het rijtuig, dat de zieke wegbrengt, goed gesloten is, geeft men den koetsier de boodschap mee: » geen raampjes open! » En zoo trekt in het lakensch bekleedsel al de smetstof, die de zieke ontwikkelt en waaraan de volgende reiziger blootgesteld wordt. Hiertegen konden maatregelen genomen worden.

Tabak, sigaren en snuff. Jongens zoeken ook hier de weggeworpen » eindjes » sigaar bijeen, die met speeksel van rein en onrein doortrokken zijn. Tegen 19 à 20 cent het pond verkocht, worden ze uitgerold, gedroogd, van een nieuw dekblad voorzien en daarna weer aan den man gebracht.

Snuff mag niet in bladtin verpakt worden. Gekleurde snuff, b. v. de » Pompadour » bevat zeer dikwijls menie. 't Overmatig gebruik van snuff eindelijk, meent schrijver, kan aanleiding tot poliepachtige uitwassen geven.

Tuinders en warmoezeniers (2); zie Groenteverkooper.

Uitdragers (7) zijn menschen, die het op eene verkooping of elders gekochte, tegen winst weer aan den man brengen. Wat kleeding en stukken lijnwaad betreft, moet schrijver

ieder bepaald afraden om iets te koopen, zoo hij niet weet, wie de kleeren gedragen of 't linnen gebruikt heeft. »Zoo »zullen wij bij den fabriekarbeider (bijlage F) zien, dat Kees, »de streepwever, drie broeken had, waarvan de uitgebeten »kleur, aan het kruis, genoegzaam aantoonde, dat de vorige »eigenaar een lijder aan incontinentia urinae was; en ik weet »nog niet wat mij meer trof: de verschrikkelijke inhaligheid »van den verkooper (mij bekend), of de heldenmoed van Kees, »die courage had, om zijne beenen in zulke pijpen te steken!...»

Behalve van kleedingstukken is ook op den uitdrager toepasselijk al wat wij van Beddenwinkels hebben gezegd.

Vilders (9). Er is in het fraaie dorp Hilversum, ten oosten, een meer afgelegen hoekje grond, waar zich sedert vele jaren zes à zeven vildershuisgezinnen gevestigd hebben. Verslaafdheid aan den drank, de gemeenste taal en bij dat alles toch eenige welvaart en zekere weelde, die zich vooral in den bonten opschik en de gouden oorbellen, spelden en kruisjes der vrouwen verradde, onderscheiden hen van de overige inwoners. Kwaad, door geschrevene wetten strafbaar gesteld, of door 't gericht te achterhalen, bedrijven ze niet. Maar hun honden, die van den koude-slachtersafval leven, lijden soms honger en dan pakken ze in keuken of kast, op den reuk afkomende, menig stuk vleesch, of wat ze anders maar krijgen kunnen; en de hongerige vilderspaarden houden des nachts op menigen akker hunne strooptochten. Paarden, koeien, schapen, varkens en geiten nu, aan wat kwaal of welk gebrek ook gestorven, worden van heinde en verre op hondenkarren, of door die broodmagere paarden op stertkarren, naar den bloedakker vervoerd; — een aanvoer, die des te grooter wezen moet, wanneer men bedenkt, dat geen van de aangrenzende gemeenten een eigen vilder heeft, waardoor alle kringen uit den omtrek naar Hilversum worden gesleept. Dikwijls gebeurt het toch, dat die soort van menschen zich niet ontziet om vee, dat door den eigenaar als niet voor de consumtie geschikt beschouwd wordt, en in den grond gestopt is, weer op te graven, nadat de speurhonden de kuilen hebben aangewezen. Het gestorven (en al of niet begraven) dier wordt van huid en

ingewanden ontdaan en in stukken gehouwen. De ingewanden zijn de spijs der vildershonden. De beste stukken vleesch gaan bij nacht en ontijd langs verschillende wegen naar Utrecht en worden daar door menig burgerman voor goed vleesch genuttigd (1). Een ander gedeelte van 't vleesch wordt (misschien wel op raad van een scheikundigen industrieel) in eene slappe oplossing van creosoot gelegd, daarna gedroogd en in den schoorsteen opgehangen om als heerlijke »muisjes» in Amsterdam te worden ingevoerd. Wat in geen van beide steden aan den man te brengen is, blijft te Hilversum; en daár vergast er zich de arme man — de fabriekarbeider, aan. Wellicht kan hij door den verkoop van 't een of ander stuk huisraad centen genoeg krijgen om zich een ongewoon genot te verschaffen, waarbij hij de grenzen der matigheid soms verre overschrijdt. 't Genot van vleesch te kunnen eten wordt hem hier voor weinige centen aangeboden; en is 't nu te verwonderen, dat hij en zijn gezin zich hier in de hoeveelheid en de hoedanigheid van vleeschspijs zóó tegen de natuur bezondigen, dat eene bedenkelijke, somtijds doodelijke ongesteldheid de straf worden moet?

Hoezeer er nu ook bepalingen op het slachten en vervoeren van vee gemaakt zijn, wordt het door schrijver betreurd, dat hier geen keurders van vleesch zijn aangesteld.

Vischverkoopers (7). De Huizer visschers komen hier niet zelden met bedorven visch, die toch nog altijd koopers schijnt te kunnen vinden. Als een kijkje op de werkelijkheid diene 't volgende:

» Eens zag ik eene weversvrouw met een vischboer over 3 »schelvisschen in onderhandeling. 't Was in Augustus. Toen »ik den vischboer zeggen hoorde: » »Als je 44 centen geeft, »dan krijg je ze alle drie", bevreemdde mij dit; en naar den »kruiwagen gaande, waarin die visch lag, zag ik uit den kop »van een dier visschen 2 à 3 wormen kruipen. Ik maakte den »vischboer hierop opmerkzaam en toen antwoordde hij zeer »laconiek: » »Och heertje! dat had ik nog niet eens gezien!

(1) Eenmaal heb ik zelf gezien, dat eene vigelante van anderen met dergelijke stukken volgeladen werd en daarna als leege wagen naar Utrecht reed.

Nu moeder! daar behoef je geen cent meer voor te geven; die beestjes heb je op den koop toe! — gerust.””

In Mei worden de panharingen hier, met boerenwagens vol, 20 voor 2 cent, te koop aangeboden!

De garnalen, die de vischverkoopers aan de markt brengen, hebben in de maand October meestal vergiftige eigenschappen. Zoude het waarlijk niet raadzaam zijn, dat er in groote gemeenten, vooral waar — zooals hier — veel Roomsch-Katholieken wonen, eenige keuring op visch bestond?

Vroedvrouw (1). Bij dit beroep heeft schrijver aan eene ervaring herinnerd, die hij in de verloskundige praktijk had opgedaan.

Wanneer de vroedvrouw bij eene verlossing, voor het aanleggen van de tang, voor aangewezen keuring, enz. hulp gevraagd had, diende, buiten de vroedvrouw, ook de verloskundige zijne declaratie voor bewezen diensten in. Deze omstandigheid had zich van tijd tot tijd herhaald. 't Gevolg hiervan was, dat men bij 't bespreken van verloskundige hulp aldus ging redeneeren: » Ik neem de vroedvrouw niet weer; want als zij zich alleen » niet redden kan, dan moet ik haar betalen en den vroed- » meester, die haar helpen moet, nog bovendien. Ik wil liever » het zekere voor 't onzekere nemen en bespreek daarom alleen » den vroedmeester.”

Zoodoende begon de vroedvrouw te begrijpen, dat zij bij ieder gezin, waarin zij bij eene verlossing hulp inriep, de praktijk verliezen moest. En wat was nu natuurlijker, dan dat zij steeds wachtte en wachten bleef op het goede en veelgeprezen laten werken der natuur; niet zelden ook dan, als wachten geheel verkeerd was en de verlossing daardoor, voor moeder of kind, een doodelijken affoop had?

Toen Dr. VAN HENGEL deze oorzaak van vele ongelukkig afgeloopen verlossingen had leeren kennen, nam hij het besluit — waarvan hij in de laatste 25 jaar niet afgeweken is — om de vroedvrouw verlof te geven, hem, zoodra zij 't noodig acht, te laten halen, zonder dat hij voor deze assistentie eene rekening isdienen zal.

Schrijver wenscht dus de aandacht te vestigen op de wen-

schelijkheid, om bij de aanstelling van vroedvrouwen bepalingen in dien geest vast te stellen.

Wij besluiten dit hoofdstuk met eene verwijzing naar bijlage E, waaruit schrijver deze gevolgtrekking maakt: »de paarden, die de haver verdienen, krijgen ze niet.»

FABRIEK EN TRAFIEK.

HET LEVEN VAN DEN HILVERSUMSCHEN FABRIEKARBEIDER.

Kil en vuil is het vertrek, waarin onze aanstaande fabriek-
arbeider geboren wordt. Zijne moeder ligt op een bed van mos,
door haar zelve gezocht, en zij heeft tot hoofdkussen een zak
met *duilen* (kaf van haver), terwijl een stuk tapijt haar tot
deksel dient. Het pasgeboren kind wordt door een stoet van
buurvrouwen als een »dikkertje» bewonderd. Vader schenkt
intusschen met milde hand den brandewijn en geeft het voor-
beeld om lustig te drinken. En onder deze omstandigheid wordt
er een allerge wichtigst besluit genomen, dat voor de toekomst
van den pasgeborene beslissend wezen kan.

Die babbelachtige vrouwen, wier tong door het genoten
sprakwater nog losser geworden is, vertellen afgrijselijke en
akelige voorbeelden van vrouwen, die zweren in de borsten
kregen ten gevolge van het zoogen harer kinderen; en zoo
komt men er gemakkelijk toe om eenparig te besluiten dat de
kleine, niet aan de borst gedaan, maar met pap gevoerd zal
worden.

Onze *Kees*, want zoo is zijn naam, komt echter de *papkuur*
door (zie Statistiek, bladz. 85): en werkelijk eet hij in zijn 14de
week al mee uit den pot, dat is, hij krijgt 's morgens van de
warme opgebakken en fijn gemaakte aardappelen, 's middags
van den meelpap of aardappelen met een weinig kool, wortels,

nien of bieten, en des avonds van de sijngemaakte warme aardappelen, in een koekepan opgebakken.

Kees groeit op en gaat, als hij twee jaar oud is, reeds naar de bewaarschool, — om daar den eenigen gelukkigen tijd van zijn gansche leven te genieten — en blijft er tot aan zijn zesde jaar. Want dan reeds is de tijd gekomen dat hij vader moet steunen »in diens geldelijke verlegenheid»

Kees gaat nu *spoelen*: dat is: hij draait met zijn linkerhand een rad van circa 6 decimeter middellijn rond. Om dat rad heen is een koord gespannen, zoodat een beweegbare spil snel omgedraaid kan worden. Op die spil wordt een rietpijpe stevig bevestigd en daaromheen kunnen dus de gesponnen haren of de katoenen draad gewonden worden, totdat de spindel voldoende dikte verkregen heeft, om in de schietspoel geplaatst te worden. En wat of ons *Keesje* nu wel verdient? Let wel; — 2½ cent in de week en één boterham. Heeft hij nu 13 boterhammen verdiend, dan klijnt zijn loon tot 30 cent per week; en bij noeste vlijt en oplettendheid kan hij, dagelijks acht uur werkende, het allengs tot 50 cent brengen.

»Jongen! prent deze plaats goed in uw geheugen; want als gij op den mannelijken leeftijd reeds een grijsaard zult geworden zijn, dan vindt ge u op datzelfde plekje terug, al verdient gij ook dan slechts één gulden of één daalder in de week!»

De wevers toch, die door het aanhoudend stof, zooals zij zeggen, een kwade borst krijgen, en dus niet meer *kunnen* weven, gaan dan weer tot het spoelwiel terug; »een altijd weer pijnlijk treffend gezicht» zegt Dr. VAN HENGEL, »dat van een oud man aan het spoelwiel.»

Kees heeft intusschen reeds zes jaar onder het weeftouw gezeten; maar hij zal nu dan ook een stap verder doen, te meer daar zijne oudere zuster reeds lang met *spinnen* f 1.70 verdiend heeft. Zij, *Lijsje*, was er al, vóórdat *Kees* zijn vader met *Kees* zijne moeder trouwde

Het zusje, *Lijsje*, is dus eene spinster. Zij spint met de rechterhand de prop haar, *lok* genaamd, tot een draad, terwijl de linkerhand het spinnewiel, ruim 1½ meter in middellijn, draait. Hierbij doet de linkervoet gedurig een stap voorwaarts en dan weer achterwaarts, en op 't nadeelige van het heen

en weder drukken op de linkerheup voor meisjes, werd vroeger (onder Anthropologie) reeds gewezen. Ook kan het de omstandigheid voldoende verklaren, dat de chirurg hier ten minste tien linker breukbanden, tegen één rechter, noodig heeft.

Sedert het treurige getuigenis, dat schrijver in 1861 (1) van het lot van den Hilversumschen fabriekarbeider genoodzaakt was te geven, is men gelukkig reeds begonnen dat garen, zoowel koehaar als wol, hier machinaal gesponnen in te voeren, zoodat het aantal spinsters gaandeweg vermindert en daarmede tevens dat eentoonige gesnor van 't spinnewiel en het begeleidende onzedelijk gezang, aangeheven door krijschende, hoesche stemmen, die uit het spinhuis vernomen werden. En men kon het te gemakkelijker hooren, omdat de snel ronddraaiende wielen de stofwolken altijd in beweging hielden, waardoor spinners en spinsters wel gedrongen waren om het werk met open deuren te verrichten. Den invloed van dien bedorven dampkring, kan schrijver evenals tien jaar vroeger, in '70, nog altijd wedervinden in de drie en veertig aan borstziekten overledenen, die hij op de honderd sterfgevallen moest blijven aanteekenen.

Bij dat spinnen behoort nog eene andere bewerking, meest altijd door één en denzelfden persoon uitgeoefend, namelijk het *kaarden*. Dat kaarden is niets anders dan het koehaar van 't stof, waardoor het verontreinigd is, te zuiveren, dat door kloppen met twee stokjes geschiedt, en vervolgens de verwarde draden door kammen of kaarden uit elkander te kammen. Dit is het ongezondste werk van alles, wat hier verricht wordt. De tijd, die dagelijks aan 't spinnen en kaarden wordt besteed, is van 13—17 uur, tegen de schrale belooning van op zijn meest f 2.50 in de week.

Maar keeren wij tot *Kees* terug. Nu hij bijna 14 jaar geworden is, kan hij *op het touw*, d. i. op het weefgetouw van het zoogenaamd *Hilversumsch wit* komen. Dit weven geschiedt uit de hand door middel van een handspoel; en (al ware 't alleen om 't aanschouwelijke der voorstelling) veroorloven wij ons hier de reproductie van het beeld (2), dat schrijver er

(1) Zie *Schat der Gezondheid*, 1861, n°. 11.

(2) Zie t. a. plaatse, bladz. 331.

reeds in '61 van aan 't publiek heeft aangeboden en dat nog altijd getrouw genoemd mag worden.

» Na dat leerjaar is hij gewoon streepwever, en behoort tot » die klasse van arbeiders, ongeveer 300 in getal, wier hoogste » verdienste f 3,50 belooft. In dat geval moet hij in veertien » dagen 160 el afweven; want de ketting is 160 el lang. Hij » drukt nu de rechter schamel met het rechterbeen naar beneden. Daardoor gaat de eene helft van de *scheering* of » kettingdraden naar boven, de andere helft naar beneden. » Tusschen de ruimte der draden werpt hij met de rechterhand » de spoel door. Van die spoel loopt een draad af, die *inslag* » genaamd wordt, en liggen blijft. Dan vat hij met de linker- » hand de spoel aan; en drukt de *lade* met de andere hand » tegen den draad aan. Nu drukt hij weer op de linker schamel, » de draden openen zich andermaal, de spoel wordt van de » linker- naar de rechterzijde geworpen, de draad blijft liggen » en wordt door de lade aangeslagen. Nu is het werk twee » draden gevorderd. Eén el bevat gewoonlijk 800 draden inslag. » Een goed werkman weeft 13½ el op een dag; alzoo slaat » hij ieder dag 10,800 maal de borstplank tegen de maagstreek. » De meesten dier wevers klagen dan ook over pijn in de maag. » Onze wever, nog slechts veertien jaar oud, klaagt er reeds over. » Hij heeft gehoord en gezien, wat anderen deden om die » maagpijn te verdrijven" — en de slok bitter jenever begint hem al spoedig lekker te smaken. Hij is onder omstandigheden geplaatst en op een leeftijd gekomen, waarop hij meer dan ééne klip omzeilen moet, zal hij niet reeds vroeg schipbreuk lijden of vergaan! Want niet alleen loopt hij thans gevaar om zich aan den drank te verslaven, maar hij wordt er nu zoo licht ook toe gebracht om te offeren aan de Venus van de allerlaagste orde. Dat aanhoudend zitten, dat wrijven van de beenen tegen de genitalia, en wat hij vroeger hoorde en zag in het spinhuis, dat alles te zamen veroorzaakt niet zelden masturbatie; — geene zeldzame zonde onder het jeugdig fabriekarbeidersvolk!

Maar wat wij, onder deze omstandigheden, ozen *Kees* toewenschon, dat is gebeurd. De jongste dochter van *Jaap Haarbaal* is door *Kees* opgemerkt. Daar, bij vader *Haarbaal* aan

huis, is het geheel anders dan bij *Kees* zijn ouders aan huis; daar hoort hij andere praat, daar ziet hij andere dingen, dáár komt het beter beginsel bij *Kees* weer boven. Hij hoort *Jaap Haarbaut* van zijn afzweren van jenever op den Laarderweg vertellen: en edele naïver en edele geestdritt doen *Kees* zeggen: »ik mag lijden dat ik omval, eer ik weer een glas jenever drink»; en hij houdt zijn woord, aan *Mie Haarbaut* gegeven; en doet eerlijk zijn best om zwartwever te worden, nu vol ambitie op den leeftijd van 20 jaar; want *Mie* heeft hem immers ook ronduit gezegd, dat hij, zoolang hij streepwever is, 't maar niet » in den kop » moet krijgen, om bij haar zijn pijp op te steken. En zoo komt het, dat *Kees* eerst kalfakter en later zwartwever wordt.

Als kalfakter (1) weeft *Kees* niet, maar stoekt het fornuis en verft haarbalen, hangt de strengen aan het paard op (d. i. op een schraag met lange pennen), wringt ze uit, klopt ze en vereenigt ze in bossen, welke hij daarna op den kruiwagen legt en naar de Gooische vaart, dicht bij het dorp, brengt, om ze daar in het water te spoelen. Door deze betrekking kan hij f 5.— in de week verdienen.

In groote fabrieken zijn twee kalfakters. Een van hen, de minste in rang, gaat in den snormolen (2), waar het haar van stof gezuiverd wordt. Deze kalfakter verdient slechts f 3 50 in de week.

---

(1) *Kalfakter* is een Latijnsch middeneeuwsch woord. *Calefactor* was in de kloosters de *warmemaker*, de stoker. De plaats, die hij verwarmde, werd *calefactorium* genoemd. Zijn ambt droeg ook denzelfden naam. Gelijk vele woorden uit de kloosters in het dagelijksche leven opgenomen en verbasterd zijn, is ook *kalfakter* opgenomen en in de fabrieken gebleven (Schat der Gezondheid, 1861, bladz. 336).

(2) Men gebruikt, gelijk bekend is, in de leerlooientjen veel kalk om de huiden van het haar te zuiveren. De verkooper van het haar ziet juist niet zoo nauwlettend toe, of dat haar en die kalk scherp van elkander gescheiden zijn. Dat moet nu verder in den *snormolen* geschieden door den tweeden kalfakter. Die kalfakter zuivert het haar van kalk en stof, maakt het losser en zonder klonters. In welke wolken moet dan de tweede kalfakter ademen! Dit oefent dan ook den verderfelijksen invloed op zijne gezondheid uit, en van daar het spreekwoordelijke: *Liever vijf jaar bij de strafdivisie, dan één jaar in den snormolen*. Zie t. a. p., bladz. 337.

Twee jaar was *Kees* kalfakter en toen werd hij *zwartwever*. Dat *zwartweven* is, wat bewerking betreft, gelijk met *streepweven*, maar veel zwaarder werk. Het komt erg op voeten en armen aan, vooral indien twee wevers op één getouw zitten, dat is, een vier à vijf els karpel maken. » Dan (1) werpen ze » elkander de zoogenaamde vliegende handspool, de een met » de rechter- de ander met de linkerhand, toe. Die wevers » hebben gewoonlijk in hun gang iets van onzen huishaan. » Zijne knieën zijn min of meer hoepelvormig gebogen en staan » van elkander. Hij tilt ze hoog op, en maakt eene zonderlinge » slingerende beweging met de rechterhand. Men ziet in den » infanterist eenigermate dezelfde beweging met den linkerarm. » Maar de wever heeft bovendien nog iets, dat de infanterist » niet heeft: namelijk een hoogen eenzijdigen schouder, rechte, » platte borst en gewelfden rug.

» De stand van *zwartwever* is de meest begerlijke van » allen fabriekarbeid. En toch zijn de verdiensten, naar even- » redigheid van 'tgeen hij ten koste zijner gezondheid met zoo » veel inspanning verdient, niet voldoende om in het noodige » te kunnen voorzien."

Zijne verdiensten zijn in de laatste jaren tot f 6.— à f 7.— per week gestegen.

Het is nu drie jaar geleden (toen *Kees* reeds een jaar *zwartwever* was geweest) dat een aanhoudend schieten met eene pistool in 't dorp de aandacht trok. Die aan 't venster ging staan, kon een stoet van zestien paren zien, in 't midden waarvan men *Kees* kon opmerken met zijn versierden bruijgoms- pijp en met *Mie Haarbaal* aan den arm, hossende, zingende, tierende door het dorp trekken, nadat zij ook kerkelijk door den band des huwelijks vereenigd waren.

Een inventaris en het budget van het gezin, toen *Kees* nog *streepwever* en bij vader in huis was, is hierachter in bijlage F te vinden.

Het huisgezin van den *zwartwever* verkeert in gunstiger omstandigheden. Echter mag men hierbij niet uit het oog verliezen, dat de eerste uitgaven voor den inboedel, alsmede voor

(1) Zie t. a. pl., bladz. 388.

den hooger stand, hier veel meer bedragen. De zwartwever slaapt, om iets te noemen, gewoonlijk op bedden, waarvan de laagste prijs stellig boven de f 12.— komt.

Om een overzicht van de verdiensten in de tapijt- en baai-industrie te Hilversum te kunnen geven, diene 't volgende staatje:

Verschillende beroepen.	Werk-uren per week.	Verdiens-ten per week.	Verdiens-ten per uur.	<i>Aanmerkingen.</i>
a. Spoelder	66	f 4.00	f 0.01 ⁵	Ongezonder.
— b. Spinner	77	— 2.40	— 0.03	id
— c. Kaarder	66	— 4.30	— 0.02	Allerongezondst.
— d. Twerner	70	— 2.10	— 0.03	Ongezonder.
e. Kalfakter	66	— 5.00	— 0.07 ⁵	id.
— f. Streepwever	70	— 3.50	— 0.05	Door het stof zeer nadeelig.
g. Zwartwever	66	— 7.00	— 0.10 ⁵	Niet bijzonder ongezond.

Hierbij moet opgemerkt worden dat het beroep *b*, *c*, *d* en *f* niet op de fabriek wordt uitgeoefend, maar tot de huisindustrie behoort en dus voor de gezondheid nadeelig is, te meer, omdat hierop niet het minste toezicht wordt gehouden.

In Laren en Blaricum worden dweilen en koedekken, in Naarden goeizakken gefabriceerd. De bewerking is gelijk aan die van het koehaar; echter wordt de hennep niet gesponnen, maar hij komt, als machinaal gesponnen draden, uit Gouda en van andere plaatsen; terwijl alleen de afval van vlas, waaruit de dweilen en koedekken gemaakt worden, in die beide gemeenten tot draden gesponnen en op weefgetouwen wordt afgeweven, die iets plomper zijn dan die, welke voor 't katoen gebruikt worden.

De atmosfeer te Hilversum is bijna altijd met *koehaarstof* vermengd. Om zich hiervan te overtuigen heeft men slechts

des middags, als het 's nachts gesteeuwd heeft, de sneeuwvelden in de buurt te bekijken. Het dwarrelen van haarstof is zóó sterk, dat het voor de bureu van zoodanige fabriek onmogelijk is om moesgroenten en andere vruchten, noch moerbeien, frambozen of aardbeziën te telen. De schoorsteenou der fabrieken, waarin steenkool gestookt wordt, zijn ook te laag; — eene ware plaag voor zindelijke huismoeders.

Het werkloon is te Laren niet, als te Hilversum, bij het stuk vastgesteld, maar als werkloon tot een bedrag van f 4.50 tot f 5.—, waarvoor 78 uur gewerkt moet worden; wat neerkomt op eene verdienste van $\pm$ f 0.06 per uur.

Eene schets van

DE HILVERSUMSCHE STOOMSPINNERIJ EN WEVERIJ

laten wij voor ons doel nog volgen.

Hier worden de balen katoen naar boven, op de tweede verdieping in eene brandvrije kamer gebracht en daar dooreengemengd, om betere en mindere kwaliteit te vereenigen. Hiertoe zijn vier man noodig; elk van deze verdient f 4.50 en werkt gemiddeld 66 uur per week. Na de vermenging wordt het katoen naar beneden geworpen in een bak, waarbij een werktuig, de *willow*, geplaatst is, dat door de fabriekarbeiders *duivel* genoemd wordt. Die *willow* bestaat uit een rad met zes rijen lange stalen tanden. In den trommel, waarin het rad draait, zitten ook zulke tanden in evenveel rijen; het werktuig dient om het katoen uit elkaar te trekken.

Bij den *willow* is maar één man werkzaam, die in 66 werkuren gewoonlijk f 5.— per week verdient.

Wanneer men veronderstelt, dat het katoen genoeg uit elkander is gekamd, komt het uit dit werktuig om naar de tweede machine, den *opener*, te gaan, welke dient om het katoen uit elkander te pluizen. Zij bestaat uit een viertal rollen met trommels, even als de *willow* van tanden (maar van fijnere) voorzien. De *opener* dient bovendien om het katoen van het zand en de menigvuldige zaadhuisjes te bevrijden, welke beneden in een gesloten bak vallen, terwijl het stof door stofkanalen onder

den grond naar het stoffhuisje gevoerd wordt, dat geïsoleerd op het terrein is opgetrokken. Voor de bediening dezer machine is ook maar één persoon noodig, wiens werkloon eveneens f 5.— bedraagt. Nu wordt het gedeeltelijk gezuiverde katoen tot vellen watten in elkander gewerkt en wel eerst door het werktuig dat *double scutcher* heet en later door een cilindervormigen rollenden rooster, die den naam van *creeper* draagt en wier staafjes uit zwarte latjes, en om de 32 (engelsche) duim uit één wit latje bestaat. Een meisje weegt hiervoor 1 K.G. katoen af en dat kilogram wordt door eene vrouw op de latjes regelmatig uitgestrooid, waardoor ieder strook watten van 32 engelsche duim overal even dik wordt. Van deze werktuigen zijn er twee. Het meisje, dat weegt, verdient f 3.— en de vrouw, die verdeelt, f 6.— 's weeks.

Om de vellen nu nog zuiverder te krijgen, gaan die katoenen watten nog eens door den *single scutcher*, waarvan er weer twee in getal zijn, die door vier personen, voor f 4.50 à f 5.— per week worden bediend. Nu komen de vellen in de *single carding engines*, onder het werkvolk *krasmachines* geheeten. Dit werktuig bestaat uit zeer groote trommels met fijne stalen naalden bekleed, die de vellen watten uit elkaar pluizen en in één enkelen zeer dikken, maar los in elkander gewerkten draad uitrekken. Vier man en één meisje zijn bij de 23 *krasmachines* bezig; ieder man verdient f 7.— en het meisje f 4.50 in de week. De draad, door den *single carding engine* eindelijk voortgebracht, moet zes maal genomen worden om door de *drawing frames* tot ééne draad vereenigd te kunnen worden; deze wordt echter tevens aan sterke uitrekking blootgesteld. Vervolgens wordt hij door de *slubbing frames* voor het eerst op een klos tot dikken draad gesponnen en dan door verschillende werktuigen (*intermediate f.*, *roving f.*, *throstle f.*, den *moultor twist*, enz.) tot spindels verwerkt. Bij deze bewerking wordt er bijna uitsluitend van vrouwelijken arbeid gebruik gemaakt; de meisjes, die hier veelal werken, verdienen tusschen f 4.— en f 5.— in de week.

Schrijver zag in deze fabriek met genoegen de *roving frames* van JOHN ELCE & Co., die, door een bekleedsel onder om den wagen, gezorgd heeft dat de rokken der arbeidsters niet door de radertjes gepakt kunnen worden. De spindels en klossen

gaan naar de *winderij*, waar ongeveer 25 à 30 meisjes bezig zijn, die voor iedere 25 K.G. f 0.50 krijgen, zoodat haar verdienst tot f 3.— à f 4.— in de 66 uur beloopt kan. Hoe de klossen op het *scheerraam*, den *scheerboom*, vervolgens in de *sterkerij*, enz. komen, om eindelijk in de *weverij* tot katoen geweven te worden, kan hier niet worden nagegaan.

De weverij is de grootste zaal met de meeste menschen; 400 weefgetouwen worden hier twee aan twee door één wever en één weversleerling of jongen bediend, die gewoonlijk een vierde van 't weversloon verdienen kan. Voor ieder stuk, door den wever afgewerkt, ontvangt hij 25 cts. arbeidsloon; en 't getal stukken (van 32 M.) bedraagt in ééne week gewoonlijk zestien en daarboven. Zijn 16. stukken aan 't einde der week gereed, dan ontvangt hij als premie 50 cent en krijgt daarenboven voor ieder stuk, meer dan zestien, eens extra premie van 25 cent per stuk.

Er zijn wevers, die 3 weken achtereen, 23 stuk per week afgeweven hebben; maar aan deze was dan ook f 2.50 extra beloofd, wanneer zij 3 weken zóó doorwerkten.

Voor een overzicht van 't werkloon zie bijlage G.

Over 't geheel was de indruk, dien schrijver van deze fabriek gekregen heeft, zeer gunstig, en de orde en tucht die er heerschten schenen voorbeeldig te zijn.

De schaduwzijde van dit etablissement echter was, dat schrijver er kinderen, zoo hij meende van 9 en 10 jaar, onder de wevers-helpers heeft aangetroffen, die 14 uur moesten werken. (1)

T R A F I E K.

De *bierbrouwerij* te Bussum en de *gasfabriek* te Hilversum hebben niets, waardoor zij zich, met het oog op ons doel, van andere dergelijke inrichtingen onderscheiden.

(1) Dr. J. F. VAN HENGEL verhaalt omtrent dit punt nog 't volgende: „De technische directeur, wiens welwillendheid om mij behulpzaam te zijn, ik niet genoeg kan roemen, zeide mij, dat hij ieder kind, beneden de 12 jaar dat door hem op de fabriek gevonden was, had weggezonden. Doch ik meen te weten dat juist deze handelwijze maakt, dat kinderen van 9 jaar zich reeds voor kinderen van 12 jaar uitgeven.”

COMMUNICATIEMIDDELEN.

Het snelst werkend middel van communicatie, de telegraaf, bewijst sedert 1865 in het Gooiland zijn dienst, dat daardoor behalve met Amsterdam en Amerfoort, ook met het buitenland verbonden is.

De beide kantoren te Naarden en Hilversum verschillen aanmerkelijk in opbrengst. Dat van Hilversum toch kon in 1870 f 1126.35 en dat van Naarden, in 'tzelfde jaar, slechts f 436.90 opbrengen. Om over 't verschil in aantal der verzonden en ontvangen telegrammen eenigszins te kunnen oordeelen, geven wij het *getal* voor 1870 op:

	Binnenland.	Buitenland.	Dienst-telegrammen.	Totaal.
<i>Verzonden telegrammen:</i>				
van Naarden	1342	48	niet bekend	1360
" Hilversum	2840	120	"	2960
<i>Ontvangen telegrammen:</i>				
voor Naarden	1409	7	212	1628
" Hilversum	2781	403	209	3093

evenzoo voor 'tzelfde jaar, van de verzonden telegrammen, de *grootte en strekking*:

GROOTTE			STREKKING		
	te Naarden.	te Hilversum.		te Naarden.	te Hilversum.
van 1 tot 20 woorden	1199	2485	Regeringstelegrammen	15	5
" 21 " 30 "	97	268	Beurs- of effectentelegrammen . .	11	120
" 31 " 40 "	35	63	Handelstelegrammen	400	1366
" 41 " 50 "	8	14	Gemengde of particuliere telegrammen	916	1339
" 51 " 100 "	2	10	Dagbladtelegrammen	—	10
meer dan 100 "	1	—			
Totaal . . .	1342	2840	Totaal . . .	1342	2840

Het verschil in regeeringstelegrammen ligt hierin, dat er te Naarden garnizoen is; en wat ook aan de aandacht niet ontsnappen mag, is, dat er te Naarden minder dan de helft handelstelegrammen tegenover particuliere telegrammen verzonden werden, terwijl er te Hilversum 27 handelstelegrammen meer dan particuliere telegrammen aangeboden zijn.

Hoe de telegraaf er toe kan bijdragen om, bij ziekte, ongekend snel, rust aan het gemoed te bezorgen — weet ieder.

Brievenposterij. (1)

Van de beide postkantoren te Hilversum en Naarden, de twee distributiekantoren te 's Graveland en Laren, en de drie bestelluizen te Bussum, Blaricum en Huizen, waar geen postzegels en wissels te verkrijgen zijn en men geen brief aangeteekend krijgen kan, willen we alleen op de opbrengst der beide eerste kantoren wijzen. Zij was in het

J A A R	te Naarden	te Hilversum
1867	f 4216.39 ⁵	f 6029.14 ⁵
1868	- 4225.07	- 6614.54
1869	- 4392.68	- 6904.86
1870	?	- 7304.91 ⁵

De vooruitgang in ontvangst te Naarden kan dus met dien van Hilversum geen gelijken tred houden.

Vervoer van passagiers en goederen te water

geschiedt met trekschuit, beurtschip, soms ook (Naarden) met stoomboot.

(1) Vóór de opening van den Oosterspoorweg werden de brieven, couranten, enz., tweemaal daags en thans (Aug. '74) worden zij vijfmaal daags besteld.

Schrijver gewaagt, na de wettige vervoermiddelen te hebben besproken, ook nog van eene wetsontduiking. Een schipper heeft iemand in het dorp Hilversum aangesteld, die al de pakjes en goederen ontvangt. Deze nu expedieert al die goederen alleen; de schipper vaart alzoo voor één persoon en is door deze handelingen buiten het bereik der wet.

Dat toezicht hier echter nog noodig schijnt, hebben wij — onder Nering en Hanteering — bij Beurtschipper gezien.

Vervoer van passagiers en goederen te land. (1)

Blaricum. Hier geschiedt het goederenvervoer door een bode die pakjes bezorgt en zich met boodschappen belast. 't Zelfde doet de brievenbode. Van hier vertrekt alleen des Zaterdags een vrachtwagen.

In Bussum bezorgen de groenteverkopers pakjes en boodschappen. 's Maandags neemt de vrachtwagen naar Amsterdam passagiers en goederen mee. In 's Graveland doet het, tweemaal daags, de diligence van Hilversum. Eens per dag ook naar Utrecht. 's Maandags gaat de zoogenaamde *bleekerswagen* naar Amsterdam.

Over 't geheel heeft Hilversum dezelfde middelen van vervoer. Dagelijks gaat er bovendien nog een bode met pakjes per hondekar naar Loosdrecht (Oud- en Nieuw-).

Van Amersfoort vertrekt ook, tweemaal per week, een vrachtrijder naar Hilversum.

In Huizen belasten enkele *vischventers* zich met geregelde bestelling van goederen.

In Laren gaat het vervoer, behalve door diligences, passagiers- en vrachtwagens, dagelijks per hondewagen naar Hilversum. (2)

---

(1) Dit gold in 1872. Thans (Aug. 1874), onder het afdrukken, is de communicatie van Hilversum met Amsterdam en Utrecht *negenmaal* daags, met Amersfoort en Baarn *zesmaal* daags, met Naarden en Bussum *vijfmaal* daags en met Maartensdijk *driemaal* daags geworden.

(2) Van Laren rijdt thans tweemaal daags een omnibus naar het station Hilversum.

Spoorwegen.

Welk een voordeel de pas geopende Oosterspoorweg aan fabriek, handel en nijverheid zal kunnen schenken, zal men te eerder beseffen, wanneer men in aanmerking neemt, dat tot dus verre 't oponthoud, 't welk de goederen der fabrikanten leden, bijna ongelooflijk was. De tijd toch, dien eene baal katoengaren van Rotterdam naar Hilversum noodig had, was gewoonlijk tweemaal zoo lang als de tijd, dien zij behoefde om van Londen naar Rotterdam te komen. Behalve die versnelde gemeenschap, verwacht schrijver van dien spoorweg ook in oeconomisch opzicht (en hier wordt vooral de gedwongen nering bedoeld) groote verbeteringen.

Straat-, grint- en sintelwegen.

Zie bijlage A.

De grintweg, die te 's Graveland van af *Spaanderswoud* 1°. op den *Scheiwal* (dat is de straatweg van Hilversum) en 2°. op de helft van den grintweg Hilversum/Bussum uitkomt, is een particuliere weg, waarvan het berijden kan worden verboden, doch die steeds voor alle geneeskundigen, die hunne patienten bezoeken, openstaat.

Zandwegen en voetpaden.

Ook voor enkele dezer verwijzen wij naar het kaartje van 't Gooiland.

Het bijgeloof beweert nog ten huidigen dage dat het bij de tumuli aan den *Lieberger zandweg* spookt— bij die zeven heuveltjes, waarin de urnen onzer voorouders bewaard worden, doch die, op een paar heuvels na, reeds doorgraven en doorzocht zijn.

Opmerkelijk is ook de *Doodweg*, die uit iedere gemeente van 't Gooiland, of onmiddellijk of langs een zijweg, de lijken naar het St. Jans kerkhof van Laren brengt, dat steeds in hooge vereering gehouden wordt.

ARMOEDE.

Het begrip, dat dr. VAN HENGEL aan dezen maatschappelijken toestand verbindt, is, in dit hoofdstuk althans, ruim genomen.

Vooreerst verstaat hij hieronder die klassen van menschen, welke door gemeentebesturen geholpen worden; menschen, van wie in het dagelijksch leven gezegd wordt: » zij zijn tot de armen vervallen"; dus de *bedeelden* en *hulpbehoevenden*.

Maar verder worden hiertoe vooral ook gebracht zij, die bijna geene bezitting hebben en toch — hoe gebrekkig dan ook — nog in hun levensonderhoud voorzien. Deze hebben wel genoeg om den honger te stillen, maar krijgen slechts zelden — en dan nog zeer spaarzaam — vleesch te eten. Hiertoe worden (met enkele uitzonderingen) alle arbeiders en daghuurders gerekend; ook vele handswerklieden, die niets bezitten dan hun gereedschap, enz.

In de 3 afdelingen van dit hoofdstuk zal het, naar wij vertrouwen, overigens duidelijk blijken, welke klasse van menschen er bedoeld is, voor zoo verre dit niet bepaaldelijk wordt opgegeven.

In de eerste afdeling worden *twintig* oorzaken van armoede aangenomen en deze weer in twee rubrieken afgedeeld; iedere bron van armoede eerst in het algemeen vluchtig bekeken en daarna wordt er bij aangestipt in hoe verre zij op het Gooiland betrekking heeft. Bij iedere rubriek krijgen wij tien oorzaken:

Buiten schuld.

1. Overbevolking.
2. Gebrek aan werk.
3. Laagte der loonen.
4. Onderdrukking.
5. Misgewas.
6. Kwalijk bestede liefdadigheid.

Eigen schuld.

11. Te vroege huwelijken
12. Onbezonnen huwelijken.
13. Weinig godsdienstige of verstandelijke ontwikkeling.
14. Gebrek aan overleg.
15. Snoeplust en vraatzucht.

Buiten schuld.

7. Slapte der politie.
8. Ziekte.
9. Verwaarloosde opvoeding.
10. Het slechte voorbeeld der ouders.

Eigen schuld.

16. Morsigheid en slordigheid.
17. Luiheid.
18. Pronkzucht en verkwisting.
19. Dronkenschap.
20. Wangedrag (ontucht, liederlijkheid en diefstal).

De wijze waarop de tweede en derde afdeeling van dit belangrijke hoofdstuk behandeld worden, vereischt hier geene nadere toelichting.

O O R Z A A K.

1. Overbevolking

is, naar schrijvers meening, overal waar het aantal bewoners niet meer in evenredigheid staat tot den grond en de industrie; waar dus niet genoeg land of arbeid gevonden wordt om in het onderhoud van den inwoner te voorzien.

Is die bepaling juist, dan vindt men in het Gooiland geene overbevolking; want duizende hectaren heide wachten er nog op de vlijtige handen, die haar in vruchtdragende akkers veranderen moeten.

Uit andere plaatsen der provincie en ook uit andere provinciën komen jaarlijks menschen om in het Gooiland hun bestaan te zoeken.

Hiertegenover kan men eenigszins de verhuizing van vrouwelijke dienstboden stellen. Zij gaan uit het Gooiland naar Amsterdam; en ook wel naar (de stad) Utrecht. Haar aantal beloopt, in de laatste tien jaar gemiddeld 60 à 61 per jaar; doch even zooveel, ja iets meer, komen uit Kortenhoef, Loenen, Eemnes, de Vuursche, maar voornamelijk uit Loosdrecht, op haar beurt in het Gooiland, om een dienst te zoeken. Zij, die het Gooiland verlaten, doen het niet omdat er voor haar geen diensten open zijn of geen werk te vinden is, maar wijl in die steden de loonen zoo ontzaglijk veel

hooger zijn dan in het Gooi, vooral voor haar, die reeds twee à drie jaar hebben gediend.

Wat elders eene oorzaak van overbevolking is: onevenredige aanwas der lagere standen, kan voor het Gooi niet gelden, omdat die aanwas zoo kort na haar ontstaan sterk vermindert, zocals dat uit de tabellen der statistiek gebleken is.

2. **Gebrek aan werk.**

Ambachtslieden zijn er, in evenredigheid tot het werk, veel te weinig. Van daar, dat deze in grooten getale uit andere gemeenten, buiten het Gooiland, overkomen. De onevenredigheid tusschen arbeiders en arbeid echter is een gevolg van den hoogst gunstigen toestand, waarin het Gooiland verkeert, dat sedert eenige jaren buiten mate in bloei toeneemt.

Maar niet alleen geldt die overvloed van werk voor den ambachtsman; ook voor den fabriekarbeider is er bij de stoomspinnerij en weverij werk genoeg te vinden.

Om nog door een ander voorbeeld aan te toonen dat deze oorzaak van armoede hier niet bestaat, wijzen wij op de daglooners of veldarbeiders. Bij den boekweitogst van 1872 heeft men kunnen zien, hoe vele honderden schoven boekweit toen door den regen bedorven zijn, eenig en alleen omdat de boer ook tegen ongehoord hoog loon (200 à 300 pCt. hooger dan vier jaar geleden) geen werkvolk krijgen kon om hem te helpen.

Alleen voor de huisindustrie schijnen er altijd handen te veel te wezen; en schrijver mag het niet ontveinzen dat hij doze uitzondering met genoegen heeft opgemerkt. De vrouw en het kind worden nu niet langer van hunne natuurlijke bestemming afgetrokken. De vrouw kan hare plichten als huishoudster vervullen en het kind kan wat leeren voor later, omdat het nu moeilijk iets in huis verdienen kan; want de huisindustrie der tapijtfabriekadje is sterk gedaald, wijl het kaarden, spinnen en spoelen tegenwoordig veelal machinaal geschiedt en de machine dus geleerd heeft om zelve eene bewerking over te nemen, die, tot groote schade voor gezondheid en zedelijkheid, tot dus verre door vrouwen- en kinderhanden werd verricht. Maar dit laatste is — dubbel gelukkig — de eenige uitzondering op den regel: in 't Gooi is geen gebrek aan werk.

3. Laagte der loonen.

Waar gebrek aan werkvolk is, kan wel geen sprake zijn van lage loonen. Aan den handwerksman wordt thans 13 cent (drie jaar geleden was het 10 cent) per uur betaald, ja! door enkele bazen reeds 14 cent, dat is bijna evenveel als aan den werkman op de stoomfabriek wordt uitgekeerd. Hierbij moet men echter niet vergeten, dat de betaling op de stoomfabriek zich meestal niet regelt naar den tijd, maar wel naar het werk (het stuk). De tapijtwever, hoezeer meest altijd bij het stuk werkende, kon echter op 11 cent per uur rekenen.

De daglooner of veldarbeider verdient (1870) slechts 8 cent in 't uur; dat is dus $\pm$ f 4,35 per week; voor den tapijtwever is het $\pm$ f 7,25 en voor den stoomwever en ambachtsman $\pm$ f 8,40.

De huisindustrie brengt maar 4, hoogstens 5 cent per uur aan de vrouwen en kinderen op.

De veldarbeider verdient dus, onder de arbeiders, het minst en in den regel is deze met zijne verdiensten tevreden en komt rond; zelfs kent schrijver enkelen, die met deze verdiensten er nog een varken op na houden; terwijl daarentegen enkele ambachtslieden luide klaagtooncn aanheffen.

De fabriekarbeider, in de stoomfabriek, leeft veelal in overdaad, omdat zijne vrouw en kinderen (zoons en dochters) bijna allen evenveel verdienen als de vader of man. Aan schrijver is meer dan één huisgezin van die fabriek bekend, waarin f 30.— tot f 40.— per week verdiend, maar helaas! ook verteerd wordt.

Is het loon, in de laatste 20 jaar, hier veel verhoogd, dan doet zich van zelve de vraag voor, of de prijs der voedingsmiddelen ook niet in diezelfde mate gestegen is?

Het voedsel van den arbeidenden stand, dat bijna uitsluitend uit aardappelen en roggebread bestaat, is niet zooveel duurder geworden; alleen de prijs der aardappelen is sedert de ziekte van 1845 bijna een derde verhoogd, terwijl de rogge op denzelfden prijs gebleven is. Vroeger hebben wij echter reeds gezien dat bijna alle arbeiders en handwerkslieden in het Gooiland hun eigen aardappelen verbouwen en die daardoor zeer goedkoop hebben, zoodat de een derde verhooging hen niet drukken kan.

Zij hebben dus hierin bij den stadsfabriekarbeider en handwerksman veel vooruit.

Terwijl van den eenen kant, in 't Gooi, de huishuur ongeveer een vierde gestegen is, mag men daarbij niet voorbijzien dat de kleeding- en liggingstukken veel goedkooper zijn geworden. Schrijver meent, dat de onevenredigheid tusschen ontvangst en uitgaaf vooral in de toenemende weelde gezocht moet worden. Om als voorbeeld slechts eene kleinigheid te noemen, diene het volgende. Voorheen rookte de ambachtsman, uit een kort stompje pijp, tabak van 40 cent het halve kilo; thans rookt men algemeen sigaren van 8 voor een dubbeltje, dat is dus (100 in een half kilo) f 1,25.

Het sterkst sprekend bewijs, dat het opslag vragen der loonen geen dringend noodzakelijk gevolg van het stijgen der levensmiddelen is, wordt daardoor geleverd, dat men onder de veld- of vaste arbeiders, dus bij hen, die het minst verdienen (niet meer dan f 4,50 per week) waarlijk de meest welgestelde aantreffen kan. Bij hen vindt men over het algemeen tevredenheid en de meeste welvaart. En aardig is het, dat hier eene zekere rekenkundige reeks is op te merken, en wel deze: eene welvaart die als het ware klimt in evenredigheid van het aantal roeden, dat men verder van de fabriekplaats, met haar legio van kroegen, verwijderd is.

De veldarbeider gevoelt nog de kracht van het heerlijke woord: *te huis*. Van hem heeft men geene oproerige beweging te wachten; hij is meer bestendig van aard en verhuist niet ieder oogenblik, maar toont groote gehechtheid aan de woning waarin hij zijne huishouding begon. 't Is toch zeer natuurlijk, dat de veldarbeider steeds eene woning zoekt en vindt, waarbij een stukje veld is, 't welk door noeste vlijt allengs tot uitmuntenden tuingrond verwerkt wordt en waarop hij met eigen hand kleine, mogelijk door anderen weggeworpen boompjes gepoot en geplant heeft, dat die grond voor hem eene groote bekoorlijkheid heeft gekregen en voor hem en zijn gezin eene soort van uitspanningsplaats geworden is. Hij ondervindt dan de weldaden van 't bezit, waarvan een fransch economist zoo kernachtig zeide: *faites tout le monde propriétaire et vous écraserez la révolution.*

Wanneer nu zij, die de laagste loonen ontvangen, het zoo *goed* kunnen hebben dat zij bijna tot eene hoogere klasse zouden overgaan, dan zal men in den standaard der andere (dus hoogere) loonen, moeielijk eene der oorzaken van armoede kunnen vinden.

4. **Onderdrukking.**

Het spreekt wel van zelve dat hier niet gedacht kan worden aan staatkundige onderdrukking, noch aan kerkelijke, waarvan in het Gooiland geen spoor gevonden wordt.

Maar toch, het verschijnsel dat de meerderen de minderen onderdrukken, vertoont zich. Schrijver heeft dit elders aldus beschreven (1).

» De fabrikeurs hebben in der tijd gemeend dat zij dusdanig gebruik of misbruik van sterken drank, konden tegengaan door eene zoogenaamde *gedwongen nering*. De wever ontvangt slechts een gering gedeelte van zijn verdiend loon in geld; het overige wordt hem gegeven in briefjes (bons) waarvoor hij in bepaald aangegevene winkels bekomen kan, wat hij noodig heeft. Dit is, met eenige uitzonderingen, de sedert jaren aangenomen regel. Het ligt in den aard der zaak, dat de wever liefst zelf zou willen beschikken over hetgeen hij verdiend heeft, en dat dus zijn eigendom is geworden. Ook is de klachte schier algemeen, dat de waar, die ze ter bepaalde plaatse koopen moeten, duurder en minder goed is, dan in andere winkels, omdat, gelijk ze zeggen, de fabrikteur zijne percenten van de winkeliers trekt. Ik kan over het gegronde van die klachte niet oordeelen en merk slechts aan, dat tevredenheid eene zeldzame deugd is, zeldzamer nog bij een sober en armoedig leven, en allerzeldzaamst, waar doortastende maatregelen genomen worden, die gelijk hare goede, ook hare kwade zijde hebben.»

Omtrent dit punt heeft dr. VAN HENGEL nog het volgende opgeteekend.

Weinig tijd nadat ik dit mijn oordeel over de gedwongen nering had uitgesproken, verscheen er een boekje (2) waarin

(1) In: *Schat der Gezondheid*.

(2) Een woord aan mijne Landgenooten over de *Gedwongen Nering* van den fabriekarbeider te Hilversum, door Veritas. Utrecht, H. C. Blom, 1862.

men mij hard valt, dat ik den moed niet zoude hebben, om de zaak in hare geheele naaktheid bloot te leggen en dat ik er voor teruggedeinsd zou zijn om » zoo vele fabrikanten eene beschuldiging op het voorhoofd te branden, die, zoo zij niet herroepen werd, hen moest doen dalen in de achting der weldenkenden.»

De waarheid echter is dat die brochure al te donker gekleurd was; en geen wonder dus dat door een der fabrikanten van Hilversum de handschoen ridderlijk werd opgenomen, (1) die hem en de andere fabrikanten toegeworpen was. Bij zijne poging om de gedwongene nering te verdedigen, beken deze schrijver eerlijk, dat zij ook hare schaduwzijde heeft; en het is juist die schaduwzijde, welke thans tot ons onderwerp behoort. Op bladz. 19 der brochure zegt hij: » Maar er is dan ook een » schaduwzijde! Ik wil dit niet ontkennen; het is mij om de » waarheid te doen en daarvoor wil ik uitkomen.

» Ik breng daartoe twee bijzonderheden.

» *Vooreerst.* Door den eigenaar van den winkel wordt onwillekeurig het veel inkoopen door zijn werkvolk in de hand » gewerkt, en tot dat einde aan hetzelfde de gelegenheid » opend om vooruit, bij voorbaat, op het te verdienen arbeids- » loon de dagelijksche benodigdheden in te slaan.

» Door verloop van tijd nu is, *wat uitzondering moest wezen,* » *regel geworden;* bij de meeste arbeiders is een goed gedeelte » hunner verdiensten reeds verteerd, eer de week geëindigd is » en, begint ongelukkigerwijze de volgende week met ongesteld- » heid of eenigen anderen tegenspoed, dan is er niets voor- » handen; dan moeten schulden gemaakt, of de bank van » leening aangesproken worden.

» *Dat is de eigenlijke kanker die knaagt aan de zedelijke* » *en stoffelijke welvaart van een groot deel der arme klasse;* » *een kanker dien ik, zoo sterk als iemand, betreur, waaraan* » *de werkman vrijwillig deelneemt en die ik wenschte dat met*

(1) Door K. PERK VLAANDEREN, fabrikant te Hilversum. De Toestand der Hilversumsche fabriekarbeiders. Bijdrage tot toelichting en wederlegging der beweringen van dr. J. F. VAN HENGEL te Hilversum, dr. S. Sr. CORONEL te Amsterdam en iemand zich noemende VERITAS. Hilversum, JOH. GERADTS & COMP. 1862.

» wortel en tak mogt worden uitgerooid. Daardoor wordt alle
 » zucht om te sparen en voor de volgende dagen te zorgen,
 » den bodem ingeslagen, de verregaandste onbezorgdheid in de
 » hand gewerkt en geen de minste druk gevoeld, ook bij
 » een schuldenlast, waarvan de afbetaling nimmer is te voor-
 » zien. Maar die toestand is in het volksleven van Hilversum's
 » bewoners reeds sinds lange jaren als ingeweven.

» *Ten tweede.* De winkelnering kan aanleiding geven tot het
 » nemen van te groote winst en bedekte knevelarij.

» In tijden van bloei en drukte is het gevaar daarvoor niet
 » groot, want dan is er overvloedig werk te krijgen en wordt
 » overal de arbeider in eere gehouden; maar in dagen van
 » werkeloosheid, wanneer de werkman zijn arbeid komt op-
 » dringen; als hij zwijgen moet, dan — ja dan bestaat de moge-
 » lijkheid dat eene instelling, die ten zegen (?) kan zijn, ten
 » nadeele van den arme werkt . . . .

» Te hooge winst op aan het werkvolk opgedrongen goederen
 » genomen, is bepaaldelijk eene korting van arbeidsloon."

Later heb ik in de *Economist* enkele nieuwe daadzaken aan het licht gebracht; dat heeft eenige opspraak verwekt; men heeft de schuldigen met bitterheid genoemd en ook mij heeft het onaangenaamheid berokkend. De strijd is echter, naar ik geloof, niet vruchteloos geweest. Maar welke ook de bron moge zijn, waaruit die verandering voortgevloeid is, tegenwoordig mag ik met gerustheid de verzekering geven, *dat de gedwongen nering — hoewel nog bestaande — geene oorzaak meer kan zijn van toenemende armoede.*

Een krachtigen steun heb ik bij mijn pogen door de oprich-
 ting der stoomspinnerij en weverij gekregen, waar het gansche
 arbeidsloon in geld wordt uitbetaald.

5. **Misgewas.**

Ontegenzeggelijk kan misgewas eene oorzaak van armoede worden; vooral wanneer dit misgewas een der voornaamste voedingsmiddelen betreft, gelijk wij in 1815 in de aardappelziekte hebben ondervonden; doch wanneer schrijver, tot zijn genoegen, de verklaring kan afleggen, dat er in geen vijf en

twintig jaren grond was om over algemeen misgewas te klagen, dan volgt daaruit, dat deze oorzaak in het Gooiland niet werkt.

6. **Kwalijk bestede Liefdadigheid.**

Maar al te dikwerf nog vergeet, zoowel de openbare als de bijzondere liefdadigheid, haar duren plicht om het gevoel van eigenwaarde bij de armen op te wekken. Te weinig nog predikt zij in woord en daad de oude moraal der Romeinen, dat de goden hem helpen, die zich zelven helpt.

En waar dit wordt nagelaten of het eerste verzuimd en er maar gegeven wordt naar mate er behoefte *schijnt* te wezen, kweekt men onwillekeurig eene reeks van ondeugden aan, die met zorgeloosheid en luiheid begint en met bedriegerij, verkwisting, ja! zelfs dronkenschap eindigt. De ware liefdadigheid vernedert den beweldadigde niet en beneemt hem nooit den lust tot inspanning en werk. Geven, waarbij alleen naar 't gevoelig medelijden en niet naar het wikkend verstand geluisterd wordt, is geen weldoen maar zwak zijn; eene *zwakheid*, die meestal voortspruit uit *traagheid* om te onderzoeken.

De ware armen vragen zeer zelden en staan lijnrecht tegenover den bedelaar van beroep, die als » een rentenier zonder bezitting » zoo keurig geteekend is met zijn mandje aan den arm. Dat is een zoogenaamd *lariemandje*, een onmisbaar wapen om de al te brutale veldwachters er mede van 't lijf te houden. Het is zijn talisman, die hem tegen alle gevaren van aanranding beveiligt; het is het patent, dat hem van den stand van bedelaar tot dien van nijveren handwerksman verheft; een vrijbrief, die hem toegang tot alle woningen verschaft; de veilige haven voor verbodene en gesmokkelde waren; de voorraadschuur, waarin de hand der milddadigheid hare giften uitstrooit, in één woord, het is: het herkenningsteeken van den vermomden bedelaar. Zonder die mand is hij, wat hij niet zijn mag — met die mand schijnt hij niet te zijn, wat hij werkelijk is. (1)

Als de liefdadigheid zoo verkeerd hare gaven uitdeelt, doet zij, tegen hare eigene bedoeling in, werkelijk niets anders dan armoede bestendigen en vermeederen.

(1) Zie: Nederland 1861. Een rentenier zonder bezitting, door ARUNDINIS PISCATORIAE.

7. **Slapte der politie**

heerscht in gemeenten waar *het hoofd der politie tot bedelen verlof geeft*. Geene krachtige houding verraadt het, wanneer de naam van het hoofd der politie op *bedelbrieven* bovenaan staat. En waar bedelarij door de politie officieel toegelaten of wel aangemoedigd wordt, daar moet de armoede wel gevoed worden.

In 't bijzonder geldt dit ook voor een gedeelte van 't Gooiland.

8. **Ziekte.**

In het Gooiland wordt ziekte zoo algemeen erkend als de oorzaak, die het spoedigst armoede doet ontstaan, dat hierom de meeste bedelbrieven allen op dit aanbeeld slaan.

9. **Verwaarloosde opvoeding.**

Wanneer men de kinderen maar altijd door in het wild laat rond loopen en zij aan geen tucht worden gewend, kan men dan later van zulke kinderen verwachten dat zij nuttige burgers der maatschappij zullen worden? Kan men, als zij volwassen zijn, verwachten, dat zij ordentlijk, ijverig en arbeidzaam zullen wezen? en daardoor de meeste kans hebben om tegen armoede beveiligd te zijn?

Te minder voorzeker, wanneer bij die verwaarloozing, gelijk in den regel, nog komt

10. **Het slechte voorbeeld der ouders.**

Kinderen toch, die niets anders dan ongelukkige voorbeelden zien en niet in het minst om hunne verkeerdheden worden gestraft, nemen de ondeugden der ouders gemakkelijk over; en onder de verwaarloosden, die 't slechte voorbeeld der ouders hebben nagevolgd, vindt men vooral liederlijkheid, diefstal en ontucht, die zeker allen armoede in hun gevolg voeren.

11. **Te vroege huwelijken;**

wel te onderscheiden van die, welke gesloten worden vóór dat de aanstaande echtelingen elkander hebben leeren kennen en waaraan geen beter naam dan die van onberaden huwelijken

te geven is. Door te vroege huwelijken verstaat schrijver die, waar, bij de aanstaande echtelingen, het lichaam nog niet tot zijn vollen wasdom gekomen is; en dus noodzakelijk een tonger, in den regel een ziekelijk kind, uit krachteloze ouders geboren moet worden. Zullen nu zulke zwakke kinderen niet oneindig veel meer hulp behoeven dan gezonde kinderen? Maar zijn de ontzenuwde ouders daartoe in staat? En wanneer nu, zoo als gewoonlijk het geval is, de vroegtijdige huwelijken bij minvermogenden worden waargenomen, zal dan niet spoedig de hand tot hulp naar de armkas worden uitgestoken? Eene hulp, die dikwijls gevraagd wordt en waaraan dikwijls behoefte is, doch die onnoodig zoude zijn indien de echtelingen nog vier, vijf of zes jaar hadden gewacht, voordat zij zich aan de huwelijkszorgen hadden gewaagd.

Dit is eene bron van armoede, die schrijver rijkelijk in 't Gooiland vloeien zag.

12. **Onberaden huwelijken;**

die niet door waarachtige liefde en toegenegenheid, maar door noodzaak, of ook wel worden aangegaan om aan het opzicht der ouders te ontkomen, of om zelf baas te worden en niet langer aan heer en vrouw onderworpen te zijn. Onberaden mag het ook heeten, wanneer het huwelijk gesloten wordt, voor en aler men het noodige tot voorziening in de behoefte van het huishouden heeft bijeengebracht; en hoe dergelijke huwelijken, bij de mingevoeden tot kommer en gebrek aanleiding kunnen geven, zal men licht bevroeden; de practijk van 't leven leert het ook in 't Gooi.

13. **Weinig godsdienstige en verstandelijke ontwikkeling**

gaat gepaard met weinig veerkracht en weinig bruikbaarheid in 't werkelijke leven; er ontbeekt dan de krachtigste steun in den kamp tegen armoede; elders zoowel als hier.

Eens zag schrijver 's morgens om 8 uur een dronken man, die zich zingende op den Groes bewoog. Zijne vrouw hoort hem en vliegt op hem toe met de vraag: » wat moet je nu? » — Hij antwoordt: » ik gae slaepen! » » Neen » zegt ze » bl. . . . slag! je zult cerst naar de mis! »

En zoo gezegd zoo gedaan; want zij pakt hem onder den arm en solt hem naar de kerk.

Wat is van zoo weinig godsdienstige ontwikkeling te verwachten? Of, liever nog, bevordert zij niet de ondeugden, die armoede veroorzaken?

14. Gebrek aan overleg

in het besturen der huishouding; geen vooruitzien, maar leven bij den dag; in den zomer, wanneer de verdiensten gewoonlijk zeer groot zijn, niet zorgen en niet óverleggen voor den winter.

In 't Gooiland wordt bij den werkenden stand des zomers dikwijls alles opgeteerd. En dat is dubbel ongelukkig; ten eersten, omdat de arbeiders dan in den winter gebrek hebben; maar ten tweeden, omdat zij, door den overvloed van den zomer, 's winters het nijpende van 't gebrek des te sterker gevoelen.

15. Snoeplust en vraatzucht.

Men behoeft niet lang onder de mindere standen in het Gooiland verkeerd te hebben, om deze ongelukkige neiging in al hare verderfelijkeheid te kunnen kennen. Wie zich van de waarheid dezer bewering spoedig overtuigen wil, begeve zich, op den dag waarop de weekloonen worden uitbetaald, naar de beetwortelsuikerfabrik buiten Naarden, of naar de stoomspinnerij en weverij te Hilversum; en daar zal men dan tal van kooplieden met snoeperijen aantreffen; terwijl men geene gemeente in het Gooi aanwijzen kan, die niet vele zoogenaamde snoepwinkeltjes heeft.

Men zal zeggen: het zijn maar kinderen die snoepen; en hoewel schrijver dit niet geheel beamen kan, doet zich de vraag op, of de ondeugd of kwade neiging, die bij het kind wortel schiet, op meer gevorderden leeftijd geene vruchten zal dragen?

Maar buitendien: *wanneer men voor onnoodige eetwaren en dranken geld besteedt, dat het vermogen te boven gaat*, zoo als schrijver het snoepen hier opvatten moet, dan zal men in zijne middelen te kort komen en dus armoede moeten lijden.

Na ingewilligde *vraatzucht* komt vadsigheid of ziekte; en men

kan niet werken. Maar de arbeidsman, die niet werkt, verdient geen geld; van daar: *die niet werkt zal ook niet eten.*

Voor den gulzigaard, die zijne maag overladen heeft, is het nu wel goed dat hij niet eet; maar de ongelukkige vrouw en kinderen hebben dan uit gebrek aan geld ook niet te eten.

Gelukkig echter is vraatzucht niet eene van de sterk heerschende kwade neigingen in het Gooiland.

16. **Morstigheid en slordigheid.**

Beide beteekenen niet hetzelfde, hoewel ze gewoonlijk hand aan hand gaan. Men kan slordig zijn, zonder morsig te wezen, maar niet licht morsig, zonder slordig te zijn. Ongelukkig is dit eene kwade neiging, die, als zij bij de vrouw voorkomt, onberekenbaar veel invloed op het huiselijk leven heeft en daardoor ook op de welvaart.

„Het is eene ondeugd” — zegt dr. VAN HENGEL — „die „zich in opvolgende geslachten voortplant, zoowel bij de zonen „als bij de dochters. Ik noem als voorbeeld de huishouding „van den ouden KATTEKOP en zijne echtgenootte NA UIL. Was „het dáár slordig en vuil: al de kinderen drukken in dit „opzicht de voetstappen der ouders; en reeds de kleinkinderen „toonon tot nog toe, dat zij nog niet van lunne grootouders „ontaard zijn. Ongelukkig, en dit is de eenige versooning „voor de familie KATTEKOP, bevordert het fabriekwezen te „Hilversum, Laren en Blaricum deze ondeugden. De vrouw „toch, die in hare woning fabriekmatigen arbeid, die veel stof „te weeg brengt, verricht, kan niet, althans zeer slecht, hare „huishouding behartigen; zij kan er niet genoeg voor zorgen, „dat de kleedingstukken gewasschen en hersteld worden; dit „wordt al langer en langer uitgesteld en eindelijk is er geen „doorkomen meer aan, terwijl de gaten en scheuren al grooter „en grooter worden. Onder deze omstandigheden gaat welvaart „heen en is armoede in aantocht.”

Beide ondeugden treft men vooral in Hilversum, Laren en Blaricum, minder in 's Graveland, Huizen en Naarden aan.

17. **Luiheid.**

Beteekent het: „*Ga naar de mieren gij luiaard! zie hare*

wegen en *word wijs*" niet hetzelfde als: die niet werkt, zal ook niets verdienen, zal niets opleggen en zal mettertijd gebrek moeten lijden?

Schrijver beschouwt het als een gunstig teeken, door hem met ingenomenheid opgemerkt, dat er, volgens zijne nasporingen, in 't Gooi slechts 2 personen gevonden worden, die het *epitheton ornans* »luie" dragen. Luie MEWIS en luie CREEL zijn te Huizen en te Hilversum opgemerkt en — worden veracht.

18. Pronkzucht en verkwisting

komen hierin overeen, dat er bij beide meer geld besteed wordt, dan men redelijkerwijs kan en vermag; doch daarin zijn ze onderscheiden, dat men bij pronkzucht poogt zich in kleeding of huisraad boven zijnen stand te vertoonen, en bij verkwisting zich onnutte uitgaven voor genoegens van voorbijgaanden aard veroorlooft. Deze ondeugd berokkent dus de grootste schade in de huishouding.

De ambachtsman, die zich b. v. een gouden horloge met gouden ketting aanschaft, kan met recht van pronkzucht beschuldigd worden en geeft zich aan buitensporige weelde over; een goed zilveren horloge met stalen ketting, doet hetzelfde nut. (1)

Schrijver houdt » dat ongelukkige zich opschikken, voor een » bedroevend verschijnsel, dat zich meer en meer in de mindere » standen voordoet en ontegenzeggelijk tot armoede leidt. Het » is hem dikwijls onverklaarbaar, hoe moeders gedoogen kunnen dat hare dochters, die dienstmeisjes zijn, gekleed kunnen » gaan als de dames, bij wie ze dienen. Men zou zeggen, dat » die meiden oneerlijk of onzedelijk moeten wezen; want van » de huur kunnen zij het niet betalen. Eene groote drijfveer tot » die pronkzucht zijn de kleine winkeliers zelve. Nauwelijks » toch is de eerste dag van een kwartaal verschenen, of zij » vervoegen zich bij de dienstbaren om hare begeerigheid te

---

(1) Schrijver zag op een Zondag 18 ambachtslieden, van welke 15 *gouden* horlogekettingen droegen. enkele aan *gouden*, doch de meeste aan zilveren horloges.

» prikkelen en te vragen: *waarom zou jij dat ook niet dragen?*
 » *Die en die verdienen minder loon dan jij, en hebben het ook.* Men
 » wekt alzoo verkeerden naijver op en men maakt, dat de
 » dienstmaagd voor degelijke, noodzakelijke kleedingstukken,
 » die niet in het oog vallen, geene middelen overhoudt en dus
 » lijnrecht in tegenstelling is met de eenvoudige zeden onzer
 » voorouders, *wier roem! het was, om, bij stemmige kleeding, een*
 » *kabinet te hebben, gevuld met kostbaar linnen.*

» En waarlijk het kan niet anders, of zij, die te hoog willen
 » vliegen, zullen in het lot van ICARUS moeten deelen.

» Dat gebeurt helaas! bijna altijd, wanneer zij zich op
 » deze wijze door schijngoed, door bedrog (want dat is het),
 » een echtgenoot hebben gekocht.”

Ongelukkig gaan er hier vele jonge mannen en jonge dochters
 aan dit euvel mank.

19. **Dronkenschap.**

Er is voorwaar geen grooter vijand van huiselijke welvaart
 dan de jenever; en de sterke drank is buiten twijfel ook een
 der eerste oorzaken van armoede in het Gooiland.

20. **Ontucht, Hederlijkheid, diefstal en wangedrag.**

Met de vorige oorzaak werkt ontucht veelal samen.

Ontucht is openlijk zondigen tegen de wetten der eerbaar-
 heid; en ontucht is zoo nauw aan diefstal verwant, dat het
 oude hollandsche spreekwoord: *wijs mij eene hoer en ik wijs*
u eene diefegge tot op den huidigen dag van toepassing is.

Liederlijkheid is die ondeugd, waardoor iemand in zedelijkheid
 zoo laag gezonken is, dat hij alle schaamte heeft afgelegd
 en niet langer prijs stelt op de achting van zijn medemenschen.
 Is het echter zoover met hem gekomen, die van handenarbeid
 leven moet, dan is het zeker, dat armoede voor de deur staat.

En oneerlijk verkregen goed, ieder is daarvan overtuigd,
 gedijt niet; schrijver durft beweren dat hij deze waarheid ook
 dikwijls binnen den omtrek zijner praktijk bevestigd zag.

De drie reeds genoemde ondeugden behooren allen tot wan-
 gedrag. Maar onder wangedrag moet ook twisten en vechten —

veelal 't gevolg van dronkenschap — gerekend worden. Wan-
gedrag sluit al die ondeugden in zich, waardoor men de achting,
het medelijden en de aanspraak op hulp van zijne meerderen
verliest en zijn eigen geluk vernietigt.

Voorbeelden van menschen, die hierdoor tot gebrek en ellende
vervielen, zijn gemakkelijk aan te wijzen in al de gemeenten,
die hier beschreven worden.

T O E S T A N D.

Arm beteekent hier niet nooddruftig, maar wordt van hem
gezegd die, hoewel sober, zelf nog in zijn onderhoud voorzien kan.

Schrijver heeft hier bepaald den handwerksman op 't oog.
Diens kind en dat uit den gegoeden burgerstand worden hier
in 20 beelden — photographietjes zou men kunnen zeggen —
van af de geboorte, tot aan het einde van 't eerste levensjaar
naast elkander beschouwd.

Alleen de toestand van arme *zuigelingen*, door tegenstelling
van 't lot der *rijke* verduidelijkt, wordt hier ter beschouwing
aangeboden. Dit heeft zijne reden zoowel daarin, dat het eerste
levensjaar, uit een sanitair oogpunt, zeker onder de belang-
rijkste levensperioden van den mensch gerekend worden moet,
als in de omstandigheid, dat de toestanden der armen, op
lateren leeftijd, in de verschillende hoofdstukken van dit werk
van zelf ter sprake komen.

I. DE KRAAMKAMER

is een klein, donker en tochtig
vertrek, met steenen vloer; eene
stinkende petroleumlamp verspreidt
daarin een spookachtig rood licht.

De warmte komt van eene pot-
kachel, waarop de etenspot staat,
terwijl op de platte pijp een ketel
aan het stoomen is.

De stank die dat koken ver-
oorzaakt, wordt nog overtroffen
door de benauwde lucht der zwa-
velachtige kooltjes van de testen der
buurvrouwen en van het komfoortje,
dat dienen moet om het bakergoed
uit te wasemen.

is een vriendelijk vertrek, welks
houten vloer door een kleed bedekt
is. Eene carcellamp geeft een aan-
genaam licht, terwijl een open vuur-
haard of vierkante ijzeren (Hilvers-
sumsche) kachel door het vertrek
eene verkwikkende warmte ver-
spreidt, die langer aanhoudt, omdat
overal tochtflatten zijn aangebracht.

In de kamer staan twee water-
stoven; voor de baker en de schoon-
moeder.

2. DE VUURMAND

bestaat uit een matten stoel, die omgekeerd op een anderen matten stoel is gezet, met de vier pooten omhoog. Op de onderzijde der zitting, die nu boven ligt, staat in het woonvertrek, waar de aanstaande moeder ligt, het komfoor met aangeglonnen doove kolen.

is hier een gewone teenen of of ijzeren vuurmand met groen moiré bedekt; van binnen voorzien van een aarden test met kolen.

De vuurmand staat in de gang.

In het vertrek staan twee ledekantjes; een voor de kraamvrouw en een voor de baker.

3. LUIERMAND

Op de gefimproviseerde vuurmand hangt, rustende op de vier pooten, het sluitlaken met twee stopdoeken, 2 katoenen hemdjes, 2 geweven wollen borstrokjes en twee katoenen; 2 navelbandjes met een paar navelcompresjes, 2 halsdoekjes, 2 kapotjes (mutsjes van gekleurd katoen gemaakt en goed gevoerd); 3 luiers van wit linnen of katoen, drie rood baaien, twee katoenen jurken met lange mouwen; eindelijk het bonte katoenen dekentje, waarin het kind, evenals het insect in zijn pop, zal worden ingewikkeld. Het kind zal toch door tal van spelden (tot 43 toe) zóó stevig worden ingepakt, dat het geen lid verroeren kan.

Op de vuurmand liggen twee sluitlakens en zes stopdoeken, 2 fijn linnen hemdjes met kantjes om arm en hals; twee gebreiden borstrokjes, 2 navelbandjes, 2 navelcompresjes, 2 halsdoekjes, 2 fijn gebreide ondermutsjes en 2 gebourde neteldoekse mutsjes met wit satijnen lint . . . .

4. WIEG.

Eene teenen wieg; bij enkelen eene houten kribbe, met houten schenkels om te wiegen. Zulk eene legerstede is in deze woningen niet zelden door ongedierte verontreinigd. Een groen saaien wiegekleed bedekt de wieg.

Eene ijzeren schommelwieg voor den nacht; en voor den dag eene mahoniehouten kamerwieg, die met grijs linnen gordijnen behangen is.

5. DAARIN

een blauw geruite katoenen zak met stroo, kaf of zee gras gevuld tot bedje; een dito kleiner met zee gras tot hoofdkussen.

Op dat bedje ligt een vierkant op-

een paardenharen matrasje van dik grijs linnen en een zacht donzen kus-sentje, met een fijn sloopje over-trokken. Over het matrasje heen ligt, tot beveiliging, eene bereide schapen-

gevouwen oude omslagdoek van moeder, om de verontreiniging van het bedje zooveel mogelijk tegen te gaan, terwijl uit voorzorg hieroverheen nog eene roode baaien luiert ligt.

Om het kussen is een sloopje. Twee witte katoenen lakentjes en één bont katoenen dekentje behooren er bij.

vacht of een groot stuk gutta percha, twee fijn linnen lakens met kantjes voorzien en een witte wollen Leidsehe deken. Over alles heen eene keurige spreij.

6. HET KINDJE IS GEBOREN EN ZAL GEWASSCHEN WORDEN DOOR

eene vrouw, die tevens het beroep van schoonmaakster uitoefent en wier grove, eeltige handen meer geschiktheid hebben om eene ijzeren plaat te schuren, dan om zulk een teeder schepseltje te hanteeren.

eene vrouw, die steeds het beroep van baker uitoefent en die op hare eigene wijsheid en kennis zooveel zelfvertrouwen heeft, dat zij de heerscheres in de kraamkamer en de grootste plaag van den kraamheer is.

7. HET KINDJE WORDT GEWASSCHEN MET

het onderste gedeelte van eene oude witte wollen kous, en zeepsop van groene zeep; vervolgens met brandewijn duchtig afgewreven. Is het zeer vuil, dan wordt de geheele huid eerst met olie uit de lamp ingesmeerd, al is die olie ook nog zoo groen.

een nieuwen flanelen lap of meestal met eene zeer fijne toiletspons en zeepsop van Bristolzeep; vervolgens met brandewijn en water.

8. DAARNA

krijgt het kindje dadelijk eenige eierlepeltjes van een mengsel van koffie met suiker, zonder melk.

krijgt het kind niets of, zoo het lang huilt, wat suikerwater.

9. VOEDING.

Weinig moeders in dezen stand geven de kinderen de borst. Kunnen de moeders zoogen, dan doen zij dit andere kinderen, daartoe door de ruime belooning verlost, die eene min verdienen kan: f 4.— in de week (en daarenboven het overvloedige eten en drinken, dat zij ten huize van het pleegkind krijgen) als loopmin; of f 120.— in 't jaar als vaste min. Deze laatste zijn meestal vrouwen, die nog niet getrouwd zijn.

De meeste moeders in dezen stand zoogen haar kind; en als nu enkele malen dat zoogen ondoenlijk is, wanneer het ongelukkige corset de tepels te veel ingedrukt en verkleind heeft, dan beproeven de moeders bijna het onmogelijke, om door borstglazen en zogpompjes weer goed te maken, wat bedorven is. Is echter alle moeite vergeefs, dan wordt er gewoonlijk eene vaste min, en is deze niet te krijgen, dan eene loopmin genomen.

Huilt het eigen kind, dan neemt men eene zuigflesch en doet daar drie à vier kleine eierlepeltjes witte suiker in, smelt die in een weinig kokend water en giet daar tweemaal zooveel melk op; „want” zegt de baker: „van water kan een kind niet groeien.”

Wanneer het kind schreit en men geene min heeft, dan krijgt dat kind melk van eene jonge koe, die twee kalveren heeft gehad; van die melk neemt men één deel en doet er drie deelen warm water met wat brood-suiker bij.

Om den anderen dag wordt eene schoone flesch genomen.

10. VERZORGING.

Het kind blijft negen dagen aan de zorg van die schoonmaakster toevertrouwd en komt daarna onder de kuur van moeder of van een zusje, acht of tien jaar onder dan de zuigeling.

Het kind is bij de geboorte goed gewasschen en „zoo'n kind kan zich „niet vuil maken; ik zoude niet weten wat al dat geplas beduidt; het „is goed om zoo'n schaap rhumatiek „te maken” en van wasschen is van nu af aan geen sprake meer.

Alleen des Zondags krijgt het kind schoon ondergoed.

Het kind blijft zes weken aan de zorg van die baker toevertrouwd en daarna aan die der moeder, die zich geheel aan het kind kan wijden en buitendien nog hulp van eene kinderjuffrouw heeft.

Het kind wordt driemaal in de week geheel uitgekleeft en dan óf in een badje met lauw water gezet óf van onderen tot boven gewasschen.

Het krijgt evenzooveel malen schoon ondergoed aan.

11. SCHREEUWT HET KIND, DAN

de flesch, en helpt dit niet, dan eene prop in den mond geduwd. De dot bestaat uit een lapje katoen of linnen, waarin de moeder een stukje uitgekauwd brood met wat suiker doet; daaromheen wordt vervolgens het lapje geslagen, dat daarna met een draad vastgebonden wordt.

Zulk een moorddadig ding draagt den naam van *keesje*, *dotje*, *poppie*, of *lurkie*.

krijgt het de borst en helpt dit niet, dan wordt er naar de oorzaak van het schreeuwen zorgvuldig onderzocht gedaan; en kunnen moeder en baker geen reden voor 't schreien vinden, dan roept men geneeskundigen raad in.

12. REINIGING.

Driemaal daags wordt het kind losgemaakt en krijgt een schoonen doek, d. i. eene uitgespoelde en bij de kachel opgedroogde luier. De moeder neemt vooraf een mond vol koud water en spuwft, nadat ze van

Zoo dikwijls als men denkt, dat het kind een schoonen doek noodig heeft, krijgt het dien. Het wordt vooraf met eene spons met koud water gewasschen en goed afgedroogd, waarna het onderlijf met

het ontkleede kind de billen naar boven heeft gehouden, daarop den inhoud van haren mond uit en droogt daarna 't onderlijf af. De vuile luiers worden onder de wieg gelegd.

stuifpoeeder bestrooid wordt. Is het kindje weer ingebakerd, dan worden de vuile luiers buiten de kamer, in de gang, neergelegd.

13. GEVOLGEN.

Het kind krijgt ten gevolge van die *ijk* of *dot* spoedig spruw en wil de flesch niet meer nemen; het trapt en trekt met de beentjes en schreeuwt aanhoudend.

Het kind gedijt heerlijk, slaapt bijna den geheelen dag rustig door; en als het wakker wordt, kraait het van pret, als men er tegen praat.

14. HET INROEPEN VAN GENEESKUNDIGE HULP.

De moeder zegt: „ja alle kinderen (die dotten hadden) krijgen de spruw; en kinderen kunnen niet zeggen wat hun scheelt; maar dat zie ik wel: de flesch wil hij niet hebben en daarom zal ik net doen, zooals moeder deed, en pap geven; en dan, om hem zoet te houden een fikkie.

Huilt het kind bovenmate, dan wordt dadelijk de dokter gehaald; „want”, zegt de moeder, „wij kunnen niet beoordeelen, wat er aan hapert en daarom liever iemand geroepen, die er meer van weet dan wij.”

Den dokter (neester, zooals ze zeggen) willen we maar in huis laten. Die kosten kunnen wij besparen; dat volk moet er toch ook maar naar raden.”

15. VERDERE GEVOLGEN EN UITKOMST.

Het kind vermindert sterk; krijgt geheel het uitzicht van een oud mannetje en de huid wordt dor; de voetjes worden dik, even als de buik. Het heeft altijd door diarree, trappelt zonder ophouden en altijd hoort men het schreeuwen, dat soms eens afgewisseld wordt door den uitroep van vader: „ik wou dat je de kraai schoot!” of door eene verzuchting van moeder, die zegt: „och lammetje! ik wou dat onze Lieve Heer je maar haalde! want ik kan dat geblaer niet uithouden!”

Tegen verwachting, is nog één van de drie, tot de zesde maand in het leven gebleven.

Het kind groeit als kool en is de lust en de ziel van het leven der ouders; en bij de minste stoornis is 't aandoenlijk om dat zwoegen en tobben, zoowel van den vader als van de moeder, te zien.

Tegen verwachting, is evenwel één van de twintig onder die zorg bezweken.

16. NA DE ZESDE MAAND.

Nu uit den pot mee eten; even als vader en moeder, aardappelen met boerenkool, rapen, bieten, enz.

Alles wordt eerst door moeder tot een deeg gekauwd en dan, met haar specksel, het kind ingepropt.

Nog altijd de borst; van tijd tot tijd laat men het op een korstje wittebrood sabbelen en 's middags probeert men om het wat bouillon te geven met een weinigje fijnge-maakte bloemkool, worteltjes of iets van dien aard.

17. VERBLIJF.

Het kind ligt steeds in het eenigste vertrek, dat tot de huishouding behoort; de andere kamer is vaders werkplaats.

De kamer wordt nooit gelucht.

Het kind is daags in de huiskamer of buiten en des nachts op de slaapkamer.

Hier staan over dag de ramen open.

18. REINIGING VAN HET HOOFDJE.

Daar het hoofdje van het kind niet gereinigd wordt, vertoont zich daarop spoedig een overvloed van huidschilfers, die de huiduitwaseming beletten. Deze morsigheid is de bron, waaruit ongedierte ontstaat, dat hier echter in zooverre heilzaam is, omdat het kind tot krabben en schuren van het hoofd aanhoudend gedwongen wordt, waardoor telkens nieuwe plekken voor huiduitwaseming ontstaan.

Het hoofd van het kind wordt dagelijks gereinigd, door het met een zachten schuier met zeepsop van glycerinezeep te borstelen.

Ongedierte vertoont zich hier dus niet; maar dit is ook niet noodig, omdat de huiduitwaseming geregeld plaats hebben kan.

19. GEVOLG.

Op het hoofd vertoont zich hoofdzeer (*linea*); op het aangezicht dauw-worm (*crusta lactea*).

Op het hoofd begint het haar met mooie krulletjes sterk te groeien en het gezichtje vertoont den blos der gezondheid.

20. LUCHTGENOT EN EINDRESULTAAT.

Het kind is, alleen om gedoopt te worden, eens buiten de deur geweest en was sedert dien dag steeds in de woonkamer met haar bedorven lucht te vinden.

Van de vijf, die onder deze omstandigheden de zes maanden waren te boven gekomen, zijn er, eer het eerste levensjaar geheel verlopen is, nog twee gestorven.

Het kind komt van af de derde week of, indien het zomer is, reeds veel vroeger, dagelijks in de buitenlucht; met zulk een heerlijk gevolg, dat (gemiddeld) van de vijf kinderen, die de zesde maand beleefden, er niet één beneden het jaar gestorven is.

Het levenslot van de zuigelingen der *bedeelden* is nog treuriger dan dat dezer armen . . . .

De hier geleverde photographiën — zegt schrijver — gelijken sprekend voor het *geheele Gooiland*.

LENIGING EN BESTRIJDING.

Welk een aanzienlijk kapitaal jaarlijks alleen in de gemeente Hilversum, tot bovenvermeld doel bijeen wordt gebracht, zal uit de volgende opgave blijken.

a. Door het gemeentebestuur (gemiddeld over 5 jaar)	f 4,247.01
b. Voor Hervormden, die geen lidmaten zijn (gemiddeld over 4 jaar).	1,230.47
c. Door de Hervormde Diaconie (gemiddeld over 5 jaar).	3,143.67
d. Door de Christelijk Gereformeerde Diaconie (gemiddeld over 2 jaar).	242.50
e. Door de Israëlitische Armverzorgers (gemiddeld over 5 jaar)	215.59
f. Door de Bisschoppelijke Cleresie (gemiddeld over 5 jaar).	2,070.55
g. Door het Roomsch-Katholiek Armbestuur (gemiddeld over 5 jaar).	5,234.29
h. Door de Warme-spijsuitdeeling	1,011.10
i. Door de Vereeniging » Tot Heil der Armen »	580.80
k. Door het Kraamvrouwenfonds	267.20

Te zamen een kapitaal van . . . f 18,243.18

Brengen wij hierbij in rekening de som, die jaarlijks gegeven wordt

- l. voor het St. Anna's Gesticht,
- m. de Naaischool en
- n. de Vincentius-vereeniging,

dan zoude dit cijfer hierdoor nog aanmerkelijk verhoogd worden. De offers der particuliere liefdadigheid vermelden wij natuurlijk niet.

In het voorbijgaan moeten wij echter zeggen, dat onder de som achter *a* is begrepen het honorarium van den dorpsvroedmeester (f 200.—); en van de vroedvrouw; de bijdrage voor de opname van lijders in het krankzinnigengesticht Meer en Berg; en de kosten voor de opname in de bedelaarsgestichten.

Dat het gemeentebestuur door de invoering der nieuwe armwet aanmerkelijk is gebaat, blijkt wanneer men de uitgaaf van 1871 met die van vorige jaren (vooral van '68 en '69) vergelijkt; want

in 1867 was er f	3,786.—
» 1868 » »	6,223.—
» 1869 » »	5,367.60
» 1870 » »	3,004 36
» 1871 » »	2,754 10,

dus in 5 jaar totaal f 21,135.06 noodig; waarvan het jaarlijksch gemiddelde f 4,227.01 bedraagt.

Van ieder der bovengenoemde corporatiën (*a—n*) zullen wij nu eerst met een enkel woord melding maken, om dan met twee belangrijke instellingen, die hier te pas komen, de *bank van leening* en de *bus*, het overzicht in de gemeente Hilversum te sluiten. De ingewonnen berichten van de overige gemeenten in het Gooiland leden aan onnauwkeurigheid en onvolledigheid beide; van daar dat de aantekeningen, die daarop betrekking hebben, zeer beperkt moesten blijven. Door een opzettelijk bezoek even wel was schrijver in staat om de duidelijke en volledige beschrijving van de beide *weeshuizen* te leveren, welke te Huizen en te Naarden gevonden worden.

(*a en b*). *Het Algemeen Armbestuur, afdeeling Hervormde Armen.*

Nadat de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk had bepaald, dat alleen de Kerk hare leden ondersteunen kon en

dat men, om geheel vrij van staats- of gemeentetoezicht te zijn, zich van subsidie onthouden moest, werden allen, die geen lidmaat waren, naar het burgerlijk armbestuur verwezen. Het gemeentebestuur benoemde eene administratie, welke de belangen der zoodanigen behartigen zoude; doch na verloop van 4 jaar heeft deze zich weer met het Algemeen Armbestuur vereenigd.

In dat tijdsverloop heeft zij aan een gemiddeld getal van 70 huisgezinnen en aan eenige vrijgezellen ondersteuning verleend. De jaarlijksche uitkeering was f 33.11 per hoofd.

Schrijver roemt vooral de zorg dezer administratie voor de huisvesting harer bedeeden.

(c.) *De Hervormde Diaconie.*

Daar deze over ruimer fondsen beschikken kon, heeft zij aan 47 personen, per jaar $\pm$ f 59.94 aan ieder, kunnen uitreiken.

Uit de rente van een legaat van f 300.— schrijft zij jaarlijks voor f 14.— in op de lijst tot uitdeeling van warme spijs.

Schrijver zoude het zeer wenschelijk achten, dat ook bij de Roomsche-Katholieken dergelijke inschrijving, doch dan op grooter schaal gedaan werd.

Het verdient opmerking, dat de kosten der geneeskundige behandeling der armen in de laatste jaren telkens klimmen.

Op schrijvers voorstel worden de geneesmiddelen (1872) door een *apotheker* geleverd. Dit heeft dit belangrijk voordeel, dat de patienten de geneesmiddelen dadelijk kunnen krijgen.

(d.) *De Christelijk Gereformeerde Diaconie.*

De leden dezer gemeente behooren grootendeels tot den mingevoeden stand. De bedeeing is daarom ook niet ruim. Hoewel hare kas, in de twee jaren waarover wij rekenen, nog gesteund werd door een tweetal legaten, te zamen f 63.— en eene subsidie uit de gemeente van f 50.—, konden hare armverzorgers slechts gemiddeld over eene som van f 246.— per jaar beschikken. Elk der bedeeden kreeg hiervan f 22.— Daar de burgerlijke gemeente jaarlijks meer dan f 4000.— aan

verschillende kerkgenootschappen uitkeert, zal zij hier voor eerst wellicht geen hooger subsidie kunnen toestaan.

(e) *De Israëlitische Armverzorgers.*

Om den ongunstigen finantieelen toestand hunner gemeente, kunnen deze evenmin ruim bedeelen. In de behoefte der Israëlitische armen wordt voornamelijk eenigszins voorzien door eene subsidie ad f 100.—, die het burgerlijk bestuur uitkeert, en door eene collecte langs de huizen der ingezetenen van alle gezindten.

(f.) *Het Armbestuur der Bisschoppelijke Cleresie.*

De toestand dezer instelling is zeer bevredigend. Niet alleen de stoffelijke belangen, maar ook de godsdienstige en maatschappelijke opleiding der geloofsgenooten worden hier met zorg behartigd. De armen ontvangen gemiddeld ieder ruim f 67.—; en buitendien schrijft dit armbestuur jaarlijks voor f 25.— in op de lijst der warme-spijsuitdeeling. Het krijgt (1872) hiervoor 250 porties voedzame warme spijs met vleesch en 250 (oude) ponden brood voor de behoeftigen hunner gemeente.

Naar evenredigheid van het ziental dezer gemeente, verleent het burgerlijk bestuur eene subsidie van f 230.— 'sjaars.

(g.) *Het Roomsch-Katholiek Armbestuur.*

De invoering der armenwet van 15 Julij 1871 heeft hare gevolgen bij deze gezindte zeer merkbaar doen gevoelen. Tal van armlastigen, die elders domicilie van onderstand hadden, kwamen hierdoor ten laste van de parochie Hilversum. In die drukkende omstandigheden kwam het burgerlijk bestuur met eene verhoogde subsidie ter hulp; zelfs tot f 2500.— toe. Ook door bijzondere liefdegaven werd de nood der behoeftigen gelenigd; de armverzorgers werden alzoo in staat gesteld, om aan ieder der 196 bedeelden nagenoeg f 25.— te doen toekomen. Het grootste gedeelte van den onderstand wordt in geld verstrekt; weinig in natura, om het verkoopen of verruilen van goederen niet te bevorderen.

(h.) De Warme-spijsuitdeeling.

Aan Tabel N°. 12, behoorende bij 't besluit van den Minister van Binnenlandsche Zaken, van 25 Januari '68, n°. 218, 7de afd., ontleenen wij het volgende:

Deze Vereeniging werd in 1848 door dr. J. F. VAN HENGEL en jonkvrouw H.— in 't leven geroepen. Al spoedig vereenigden zich met hen andere ingezetenen van Hilversum. Het doel dezer vereeniging is: bedelarij te weren en den minderen man door krachtige soep met vleesch en brood een voedsel te geven, dat hij zich zelf niet verschaffen kan; terwijl er bij heerschende ziekten extra voor zieken gekookt wordt. De kosten worden door onderlinge deelneming bestreden; en nadat men het groote nut dier inrichting had ingezien, is die deelneming bijzonder toegenomen; zoodat tegenwoordig onder al de ingezetenen van Hilversum, die iets missen kunnen, geen tien zijn, die niet op de inschrijvingslijst voorkomen.

In 1850 is er door schrijver een huis gebouwd, waarin de spijzen worden bereid.

Hijzelf voegt hierbij, dat er niet alleen soep, maar ook vele andere soorten van levensmiddelen worden uitgedeeld. De portie soep is een liter groot. (1) Aanmerkingen op de spijzen zijn nooit voorgekomen. De toenemende bloei dezer inrichting blijkt uit de jaarlijksche inschrijving, die in 1867 tusschen f 700.— en f 800.— bedroeg en nu (Oct. '74) tot f 1205.25 is geklommen.

In 1857, toen de typhus epidemisch heerschte, werd er voor f 572.88 extra gekookt, waarbij tevens sinaasappels (4 kisten) en twee anker bessensap zijn uitgedeeld.

(i.) De Christelijke Vrouwenvereeniging » Tot Heil der Armen''

te Hilversum, in 1857 tot stand gekomen, beoogt de bevordering van de stoffelijke zoowel als van de geestelijke belangen der armen. Zij tracht dit doel door liefderijke toespraak en welmeenenden raad te bereiken; bevordert het schoolgaan, de opleiding tot

---

(1) In de drie eerste maanden van 1874 was er reeds voor meer dan 10250 portien soep en voor even zooveel halve kilo's brood ingeschreven.

nuttige ambachten en tot vrouwelijke werkdiensten, het goedkoop aanschaffen van kleedingstukken en huisraad, de deelneming in bestaande ziekenbussen en de doelmatige verpleging der zieken; zij poogt de luiheid te weren en verleent, ofschoon spaarzaam, bovendien geldelijken onderstand. (1)

Schrijver betuigt dat deze vereeniging allerheilzaamst werkt en wenscht haren voortdurenden bloei.

(k.) *Het Fonds voor behoeftige kraamvrouwen*

heeft insgelijks zijn bestaan aan de weldadigheid der ingezetenen te danken. Uit de gelden, door intekening bijeengebracht en met eene jaarlijksche bijdrage ad f 50.— van H. M. de Koningin vermeerderd, wordt aan iedere kraamvrouw een laken, een hemd en zes doeken verschaft, ter waarde van ± f 4.— Geld wordt niet uitgerektd.

Om zorgeloosheid en onzedelijkheid niet te bevorderen, zijn ongetrouwde vrouwen en zij, die voor 't eerst moeder worden, hiervan uitgesloten. Dit fonds wordt door dames kosteloos beheerd. Van '67 tot en met '71, dus in een vijfjarig tijdvak, zijn (2) aan drie honderd zes en tachtig kraamvrouwen uitdeelingen gedaan voor het aanzienlijk bedrag van f 1,337.02, bij

(1) Uit het verslag over 1870 blijkt, dat er in dat jaar onafgebroken 7 huisgezinnen werden ondersteund en dat er f 536.40 uitgegeven is, waarvan in geld f 200.— en in natura f 336.40 is uitgekeerd. Van deze laatste som is de volgende specificatie gevonden:

aan voedsel	f 415.80.
" kleeding	82.28.
" brandstof	57.67.
" levertraan	21.—.
" stroo	36.65.
" giften voor buitenaf	20.00.

Totaal . . . . f 336.40.

De levertraan dient voor kinderen, wanneer het gebruik door een geneeskundige aangeraden wordt; de vereeniging geeft ze dikwijls, om daardoor ook te zorgen, dat de ouders geen voorwendsel kunnen vinden om bij de diaconiën hulp te vragen.

(2) Blijkens Tabel N°. 12, behoorende bij het besluit van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 13 December '71. n°. 224. 7de afd., waarvan schrijver bericht, dat hij met erkentelijkheid inzage heeft mogen nemen.

eene ontvangst van f 1,403.50. Gemiddeld is er alzoo *ieder jaar* f 267.40 voor *zeven en zeventig* behoeftige kraamvrouwen besteed. Het fonds, dat reeds jaren bestaat, is, volgens schrijvers ondervinding, eene hoogst nuttige instelling, die zeer gunstig werkt.

(l.) *Het St. Anna's Gesticht*

dient tot verpleging van arme oude vrouwen van de R. K. gemeente, werd in '63 ingewijd, en had vóór '73 eene bewaarschool van kinderen uit den behoeftigen stand.

De betrekking, die er tusschen dit oude-vrouwenhuis en de *beide* Roomsch-Katholieke in en naast het gesticht bestaat, wordt later (zie hoofdstuk Scholen) in 't licht gesteld.

De verpleging en verzorging in 't gesticht geschiedt door geestelijke zusters, op eene wijze, die aan de verpleegden alle rodenen tot dankbaarheid geeft. Zij hebben op den laten avond van haar leven nog een onbezorgd en gelukkig tijdperk, oneindig beter dan zij het in geheel haar vorig leven hebben gehad. Geene zorg voor de toekomst en eene zeer goede huisvesting. Ieder besje heeft eene afzonderlijke cel, zoo men wil, door gordijnen afgeschoten van eene groote ruime zaal.

De zindelijkheid laat niets te wenschen over en het voedsel, dat zij daar gebruiken, komt niet in vergelijking met hetgeen zij vroeger kregen. De bewoonsters van dit gesticht ontvangen bovendien van vermogende gelootsgenooten dikwijls eene verkwikking, als: groenten, vruchten, brood, versnaperingen, enz. De uitgaven voor 12 verpleegden bedragen gemiddeld f 948.40 per jaar, met inbegrip van de begrafeniskosten, tot welke som het Roomsch-Katholiek armbestuur f 1.25 per week bijdraagt.

In het St. Anna's gesticht wordt aan behoeftige meisjes en ook aan meergegoeden onderwijs in vrouwelijke handwerken gegeven.

(m.) *De Naaischool.*

Hier wordt aan meisjes, *onverschillig van welk kerkgenootschap*, boven de 9 jaar, wier ouders onvermogen zijn, in naaien en breien onderricht gegeven. Aan het hoofd der school staan 5

Jonge dames, die eene naaijuffrouw met eene aan haar ondergeschikte naaivrouw hebben aangesteld en bij beurten toezicht houden. Tusschen de *dertig* en *veertig* meisjes maken geregeld van dit onderwijs gebruik. De kosten worden bestreden uit de jaarlijksche contributiën der ingezetenen en van welwillende begunstigers van elders, — uit het naailoon van bestelwerk, — uit de winst op het verkoopen van gemaakte kledingstukken, — en door giften van particulieren.

Deze instelling stichtte in het achttienjarig tijdperk van haar bestaan reeds zeer veel nut. Zij werkt slordigheid tegen en dient tevens tot latere tegemoetkoming in de kosten der huishouding. De vrouw toch, die vroeger meisje op de naaischool was, maakt en herstelt thans zelve de kledingstukken, waartoe vroeger eene naaister noodig scheen en die, behalve de 40 cent per dag, ook nog den kost bovendien moest hebben. Dit wordt nu uitgespaard en zij brengt dus hierdoor reeds dade'lijk voordeel in de huishouding aan. Maar zij geeft, — en dit is zeer te waardeeren — zodoende aan de kinderen tevens een goed voorbeeld. De

(n) *Conferentie der Vereeniging van den H. Vincentius da Paulo*

heeft in aard en strekking veel overeenkomst met de vrouwen-vereeniging »Tot Heil der Armen.»

Uit een verslag van den voorzitter der Conferentie ontleenen wij het volgende:

» De vestiging dezer Conferentie is van drie leden uitgegaan. Nadat deze van hun weldadig doel kennis hadden gegeven, ontvingen zij van verschillende zijden blijken van ingenomenheid. Ook ontbrak het niet aan medewerking en ondersteuning; zoodat het getal werkende leden in 9 maanden tot een negental geklommen was.

Het voornaamste doel der Conferentie is orde en godsdienstzin door getrouw huisbezoek aan te kweeken. Hierbij wordt vooral op het onderwijs der jeugd aangedrongen. Door kleine prijsuitdeelingen aan leerlingen, die getrouw de christelijke leering of de lagere school bezoeken, wordt het schoolverzuim zeer verminderd. De Conferentie wordt hierbij krachtig gestound

door de HH. Geestelijken, de Eerw. zusters en den hoofd-
onderwijzer. Zij smaakt het genoeg, dat onderscheidene
kinderen, die op gevorderden leeftijd nog bijna geen onder-
wijs hadden genoten, thans daarvan een getrouw gebruik
maken.

» *Geen liefdewerk is vreemd aan de Vereeniging* » zoo luidt het
1ste artikel van het Algemeen Reglement; en het was daarom,
dat zij zich het lot van zieken, vooral tijdens het heerschen
van typhus, heeft aangetrokken. Voor zooverre dit, zonder
zich al te zeer aan 't gevaar van besmetting bloot te stellen,
kon geschieden, werden 8 gezinnen bezocht en verpleegd,
waarin zes typhusgevallen. (1)

Eerst lenigt zij den nijpenden nood der armen; en nadat zij
zich hierdoor toegang verschaft heeft, bevordert zij de geestelijke
belangen. Voor de op te richten bibliotheek zijn reeds nage-
noeg 160 nummers ontvangen.

Den 17den September 1872 werd zij bij de Vereeniging van
den H. Vincentius da Paulo ingelijfd, wier hoofdzetel te Parijs
gevestigd is. Na de plechtige installatie traden de leden in 't
genot der voorrechten, die er aan verbonden zijn, en kreeg
deze vereeniging tevens rechtsbevoegdheid volgens de wet.

Hoewel het niet aan geldelijke bijdragen ontbroken had,
trachtte de Conferentie zich evenwel na hare installatie door
het verkrijgen van vaste inschrijvingen meer zekerheid voor
het uitbreiden van haar liefdewerk te verschaffen. Men schat
het cijfer der inschrijvingen reeds op f 350.— per jaar.

Van zulk eene vereeniging mag men gewisselijk bij voort-
doring alle heil voor Hilversum verwachten.

(1) Aan ondersteuning dezer *acht* door ziekte bezochte gezinnen, werd
verstrek: 195 pond roggebrood, 49 pond tarwebrood, 137 eieren, 197 pint
melk, 2 hemden, één deken, 3 bedden; voor f 13.53 aan bons voor koop-
waren en voor f 16.30 aan waakloon.

Bovendien werden 4 kribben ter leen gegeven.

De liefdegiften in *elf* andere gezinnen van wege de Conferentie geschon-
ken, bestonden uit: 929 pond roggebrood, 22 pond tarwebrood, 7 paar
kousen, 13 hemden, 10 dekens, 4 mansbroeken, 7 bedden, 13 stuks kleed-
dingstukken voor volwassenen, 32 stuks idem voor kinderen, f 18.80 tot
bons voor koopwaren en f 14.— aan geld.

De Bank van Leening.

Deze heeft ten doel: de armoede te bestrijden, door aan hen, die in geldelijken nood verkeerden, tegen behoorlijk onderpand geld te verschaffen. Binnen een bepaald tijdsverloop kan dit onderpand, tegen vergoeding van het voorschot en met bijbetaling der rente, op vertoon van bewijs, weer ingelost worden.

De Bank van Leening te Hilversum wordt door het gemeentebestuur aan den tegenwoordigen boekhouder verpacht; echter zonder geldelijk voordeel voor de gemeente, onder voorwaarde van de volgende renteheffing: voor panden beneden de waarde van f 20.— 14 pCt., van f 20.— tot f 100.— 12 pCt., van f 100.— tot f 500.— 10 pCt.; terwijl voor panden boven de waarde van f 500.— $7\frac{1}{2}$ pCt. rente mag geheven worden. Deze rente wordt berekend naar den tijd der beleening. Worden de panden echter na verloop van 1 jaar en 6 weken niet ingelost, dan worden ze, na vooraf gedane bekendmaking, publiek verkocht. Door betaling echter van 14 pCt. boven het verschuldigde kan intusschen de verkoop worden voorkomen. Brengen de verstante panden bij verkoop meer op, dan hetgeen daarop verschuldigd is, dan komt dit meerdere bedrag ten bate van den beleener.

Hoewel schrijver bekennen moet, dat deze inrichting hare goede zijde heeft, gelooft hij toch, dat zij veel onheil op hare rekening heeft. Zoo werkt zij spaarzaamheid tegen en bevordert niet zelden dronkenschap en verkwisting; terwijl zij tevens als de kweekster van zorgeloosheid en onverschilligheid mag worden beschouwd.

Schrijver zag b. v. op den laatsten avond vóór de kermis een man en eene vrouw met bed en kussens naar den lommerd gaan, eenig en alleen om geld te krijgen om kermis te kunnen houden. Zij sliepen gedurende die week maar op stroo, op den vloer . . . Door bijvoeging van den volgenden staat wil schrijver den lezer over de werking dezer instelling laten oordeelen.

Het grooter of kleiner getal verstante pandjes toont de meerdere of mindere welvaart van de schamele gemeente aan.

BANK VAN LEENING TE HILVERSUM.

1.	GETAL PANDEN DIE ZIJN		UITGAAF VOOR DE PANDEN					I N K O M S T E N .					TOTAAL.
	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	
Dienstjaar.	nieuw of ver-	geloost.	verstaan.	bij de inbrenging betaald.	onkosten op den verkoop geval-	overschot van de opbrengst bij verkoop.	TOTAAL.	Tengetbetaalde panden.	Interest van de beleende pan-	Opbrengst van verkoop na afrek der onkosten.	Onafgehaald over-	Opgeiden doorde koopers betaald.	
1867	9,800	7,580	279	f 8,950.—	f 26.—	f 30.—	f 9,006.—	f 6,400.—	f 710.—	f 493.—	f 6.—	f 24,65	f 7,633.65
1868	9,750	7,500	236	8,800.—	26.—	33.—	8,859.—	6,250.—	700.—	435.—	7.—	21.75	7,413.75
1869	9,900	7,500	240	9,050.—	26.—	24.—	9,100.—	6,350.—	715.—	389.—	6.—	19.50	7,479.50
1870	9,850	7,400	370	9,000.—	26.—	22.—	9,048.—	6,300.—	730.—	597.—	5.—	20.85	7,651.85
1871	9,925	7,550	375	8,900.—	26.—	23.—	8,949.—	6,450.—	735.—	507.—	4.—	25.35	7,711.35
1872	9,975	7,570	230	8,975.—	26.—	21.—	9,022.—	6,425.—	715.—	380.—	3.—	19.00	7,542.—
Totaal	59,200	45,160	1,724	f 53,675.—	f 156.—	f 153.—	f 53,984.—	f 38,175.—	f 4,285.—	f 2,801.—	f 31.—	f 140.10	f 45,432.10
Gem.	9,807	7,527	287	8,940.—	26.—	25.50	8,997.—	6,362.50	714.16	467.—	5.10%	23.35	7,572.03

A A N T E E K E N I N G E N .

Wanneer men kol. 4 met kol. 14 vergelijkt, dan ziet men, dat ieder der verstaane pandjes (dus eene waarde van f 4.63 lnd. Toen schrijver den boekhouder er op vees, dat, bij vergelijking van kol. 5 met kol. 14, hij in de zes jaar f 8,243.88 moest hebben verloren, zoo de cijfers echt waren, kreeg hij tot antwoord, dat de waarde hierbij niet was opgegeven van de panden, waarop geld was voorgesloten en die destijds nog uitstonden.

Dokters- Zieken- en Begrafenisfondsen

zijn allen vereenigingen, waarbij men zich voor eene bepaalde contributie kan verzekeren, of tegen de onkosten van geneeskundige hulp, of tegen algeheel geldgebrek bij ziekte, of tegen de begrafenis-kosten.

Doktersbus. Gewoonlijk gaat deze onderneming uit van een geneeskundige. Tegen betaling van eene jaarlijksche bijdrage, à f 1.50, kan ieder *gezond* persoon, die den ouderdom van 45 jaar nog niet bereikt heeft, lid worden. Na verloop van zes weken heeft hij aanspraak op de voorrechten aan dit lidmaatschap verbonden. Heelkundige werktuigen en verbanden zijn hieronder echter niet begrepen.

Wanneer het aantal busklanten aanzienlijk is, kan de dokter er hier zeer goed mee uit. Dit blijkt uit den Staat der Zieken- en Begrafenisbussen 1872, die hier (in Bijlage I) volgt en waarop wij achter *het Oud-Gereformeerde Zieken- en Begrafenisfonds*, waaraan eene doktersbus verbonden is, zien, dat 130 leden aan geneeskundige hulp f 88.40 hebben gekost, in het jaar van de grootste uitgaaf (dat hiervoor opzettelijk genomen werd); dat is dus ieder deelnemer f 0.68. Wanneer nu de medicus voor ieder lid f 1.50 ontvangen had, dan zoude ieder busklant eene winst van f 0.82 hebben gegeven; en daar er nu meer dan 1750 inwoners van Hilversum in zulke doktersbussen zijn, zoo zoude hierdoor, na aftrek van *onkosten* en van betaling der *visites* (lie zeer laag berekend zijn) en der *geneesmiddelen* (naar de berekening van het Amsterdamsche Ziekenfonds), eene zuivere winst van f 1400.— verkregen zijn.

Ziekenbus. In dit fonds worden alleen mannelijke personen opgenomen van 18—45 jaar, onverschillig van welken stand. Om lid te kunnen worden, dient men een attest van gezondheid, door een der hier gevestigde geneeskundigen afgegeven, te kunnen overleggen. Ieder lid betaalt per week f 0.05 contributie. Wordt men nu door ziekte verhinderd om zijn werk te kunnen doen, dan wordt er per week f 1.50 uitgekeerd. Moet de zieke zijn bed houden, dan ontvangt hij wekelijks f 2.50.

Die uitkeering geschiedt echter niet langer dan 6 achtereenvolgende maanden. Sterft een lid, dan wordt aan de erven de som van f 20.— en eene lijkist ter waarde van f 5.— teruggegeven.

Overeenkomstig de verordeningen, mag geen lid tijdens ziekte eenig werk verrichten of zich buiten zijne »hofstede» begeven. Zulke ziekenbussen zijn zeer aanbevelenswaardig.

De zieke kan zich hierdoor zelf vrijwaren voor de noodzakelijkheid om terstond de hulp van gemeentebestuur of diaconie in te roepen. Daar hij hierdoor tevens de goede gevolgen van *self-help* bij ervaring kennen leert, krijgt hij meer achting voor zich zelve en wordt voortdurend tot meer bedachtzaamheid aangespoord.

Schrijver kan echter niet zoo gunstig getuigen van de

Begrafenisbus. Wanneer deze niet met de ziekenbus verbonden is, wordt door ieder lid wekelijks f 0.025 bijgedragen. Dit geeft bij overlijden aanspraak op eene som van f 25.— (Andere begrafenistfondsen laten f 0.03 contribuueeren en betalen f 40.— uit). Voor kinderen beneden 2 jaar wordt niet betaald; bij overlijden evenwel f 8.— uitgekeerd. Welke schromelijke gevolgen deze bepaling na zich sleept, heeft schrijver reeds vroeger aangewezen. (1)

»Eene luivering» — zegt dr. VAN HENGEL — »overvalt mij, als ik daaraan denk; en daarom verwijs ik den belangstellenden lezer naar dat opstel. Alleen wil ik, voor hen, die dit tijdschrift niet onder hun bereik mochten hebben, nog verhalen, dat hier vele menschen bij twee, drie, ja vier zulke begrafenis-fondsen als lid zijn ingeschreven en daardoor bij den

(1) Er werden achter elkander 21 kinderen op de lijst der overledenen bij den Burgerlijken Stand ingeschreven; men vond dit vreemd; men onderzocht, bij hoevele overledenen werkelijk geneeskundige hulp was aangevraagd en verleend; — het bleek, bij *drie!*

Ik heb een man gekend, wiens vrouw hem vader maakte van tweelingen. De tweelingen stierven na 20 weken levens. »Onze lieve Heer», sprak de vader »heeft mij gezegend door die tweelingen. Nu trek ik 16 gulden uit het fonds, en kan de huur van mijn aardappelland betalen.»

Zie: Begrafenis-Fonds, door dr. J. F. VAN HENGEL in: Schat der Gezondheid. Tweede Jaargang.

dood van het kind f 16.— tot f 24.—, ja zelfs f 32.— ontvangen, terwijl zij misschien maar f 5.— moeten uitgeven.

Is het, met dit geldelijk voordeel bij overlijden, ondenkbaar, dat de pogingen, om het leven der kinderen te behouden, zwakker worden?"

Er rest ons nog even bij de

Bus van de Hilversumsche Stoomspinnerij en Weverij

stil te staan.

Ieder fabriekarbeider is hier gehouden om lid der bus te zijn; onverschillig welken rang hij daar als ondergeschikte bekleedt.

Hij betaalt wekelijks 2 cent van iederen gulden, dien hij verdient. Wordt hij ziek, dan ontvangt hij een briefje van den directeur der bus, en kan dan naar den dokter gaan, dien hij hebben wil en die voor eene visite in het dorp f 0.30 en voor eene visite aan de vaart f 0.40 ontvangt. De geneesmiddelen worden door den apotheker te Hilversum volgens de pharmacopoea pauperum gereed gemaakt en mogen berekend worden naar eene winst van 25 pCt.

Als de ziekte 8 dagen geduurd heeft, krijgt de fabriekarbeider, onder overlegging van een briefje van den dokter, de helft van het loon, waartoe het gemiddelde uit de 3 laatste weekloonen genomen wordt. Komt de zieke te overlijden, dan worden de kosten der begrafenis door de bus gedragen.

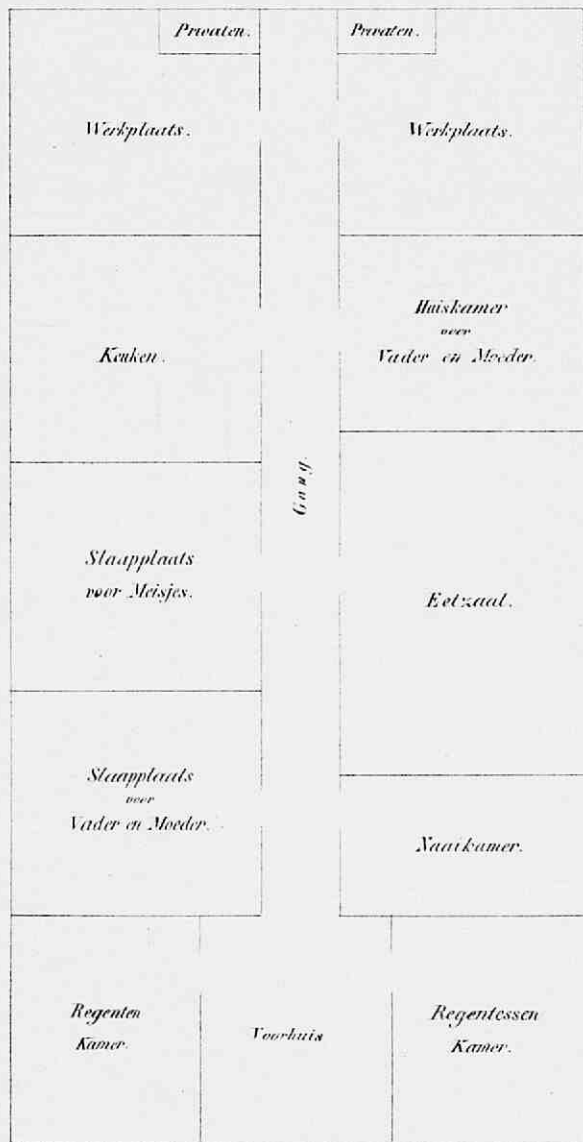
Getrouwde vrouwen, die op de fabriek werken, ontvangen bij ziekte het halve loon niet; maar deze betalen dan ook slechts één cent van iederen gulden.

Ongetrouwden trekken bij ziekte even als de mannen; echter niet in het geval, dat zij in het kraambed komen. Ook wordt er bij niemand genees- of heelkundige hulp van wege de bus verleend, indien die hulp door vechtpartij of dronkenschap noodig is geworden.

Overigens gaat de vrijgevigheid der directie van de bus zeer ver. Tot nog toe leverde zij zelfs heelkundige hulpmiddelen (o. a. breukbanden) en bij hevige ziekten nam zij veelal de kosten voor oppassing (o. a. waakloon) voor hare rekening.

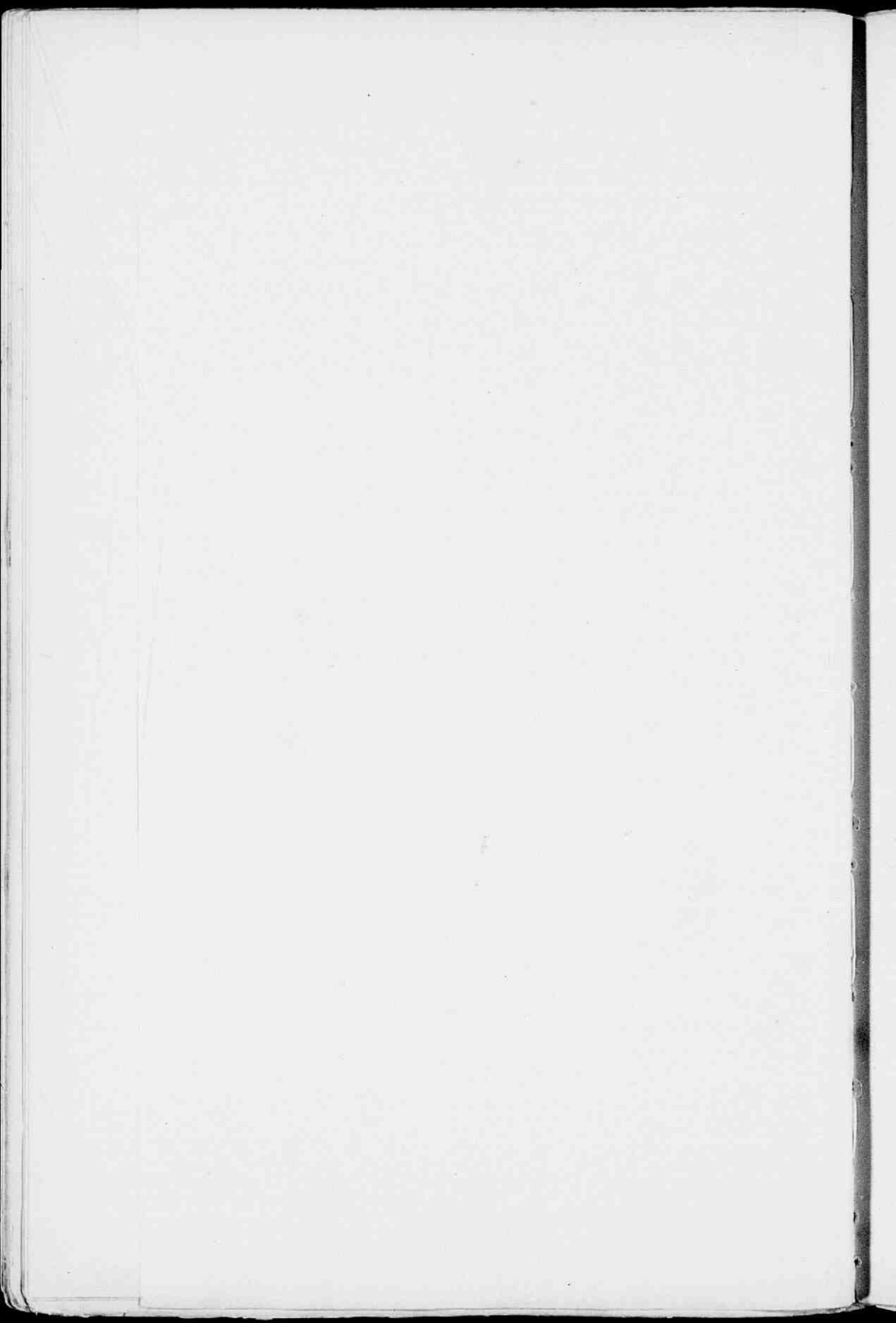
En hiermede stappen wij af van alles, waarmee Hilversum eigen armoede lenigt en bestrijdt.

SCHEETS VAN HET GEREFORMEERD ORANJE- WEESHUIS TE HUIZEN.

Schaal van 1 à 200.

Ontrent de overige gemeenten van het Gooiland nog een enkel woord.

Blaricum. Het eenigste, wat schrijver uit de mededeeling over deze gemeente besluit, is, dat de Hervormde Diaconie ruim bij kas moet zijn, daar ieder bedeelde gemiddeld f 81.66 ontvangt. Het Roomsch-Katholiek Armbestuur daarentegen geeft $\pm$ 33.70 per hoofd en per jaar.

Bussum. Hier valt niets bijzonders op te merken.

's Graveland. Uit de ingewonnen berichten blijkt, dat, zowel bij de Diaconie der Hervormde, als bij die der Christelijk Gereformeerde gemeente, de uitgaaf de ontvangst overtreft. Uit welke middelen dit te kort bestreden wordt, is schrijver niet bekend.

Huizen. Eene gemeente, waar jaarlijks meer dan f 6,000.— tot bestrijding der armoede uitgegeven wordt. Opmerking verdient hier

Het Gereformeerd Oranjeweeshuis,

dat f 24000.— à f 25000.— gekost heett, in 1867 voltooid en als een model van een weeshuis, ruim, luchtig en droog is gebouwd. Zooals uit bijgevoegde schets van den plattegrond blijkt, is het gebouw 15 M. breed en tweemaal zoo lang. De kelderverdieping steekt 1 M. boven den begaenen grond uit. De tweede verdieping heeft eene hoogte van 3.5 M. en de derde 4.2 M.; de droogzolders liggen op de vierde verdieping.

De kamers der derde verdieping zijn allen van gelijke grootte als de vertrekken der 2de verdieping; terwijl de binnenmuren van beneden tot boven toe zijn opgetrokken. De privaten loozen door steenen buizen op den privaatput, die 5 meter van het huis verwijderd ligt en met een deksteen gesloten is. Eens in 't jaar wordt hij geledigd; zijn inhoud wordt dan met andere mest-speciën vermengd en gebruikt voor den tuin om het huis. Aan de voorzijde van 't gebouw is een groote gemetselde put voor regenwater; en in het schuurtje eene welwaterpomp.

De eenigste aanmerking, die schrijver te maken had, betrof eene inrichting in de keuken. Daar is een roodkoperen ketel in het fornuis vastgemetseld en aan dien ketel is een koperen buis, met eene kraan voorzien. Onder in den ketel ligt een beweegbare losse bodem met eene menigte van kleine gaatjes. Zijn nu de aardappelen gekookt, dan wordt door het openen van de kraan het water afgetapt. Men kan nu wel den ketel goed schoon maken, maar 't is eene onmogelijkheid om de koperen buis zelve behoorlijk te reinigen; en wanneer er nu eenige zure zelfstandigheid, b. v. zure appelen, snijboonen enz., in den ketel worden gekookt, dan blijft de kans, dat men kopervergiftiging krijgt. Schrijver zoude daarom die buis met een wit porseleinen verwisseld willen hebben.

Elf jongens en negen meisjes zijn in het huis (1872); de jongens worden tot timmerman, metselaar, smid of tot een ander ambacht opgeleid, en de meisjes, tot dienstboden of naaisters.

Het voedsel is niet bijzonder krachtig. Vier maaltijden daags. 's Morgens roggebrood met een dun stukje wittebrood. Het middagmaal bestaat meestal uit aardappelen met een weinig groente daaronder; 's winters eens in de week grauwe erwten en eens in de week erwtensoep en 3 dagen per week een klein stukje spek; des Zondags *visch*; een geschenk van de visschers, die haar Zaterdag niet kunnen verkoopen. Nooit *vleesch*; of het moest zijn dat het gesticht, zooals voor korten tijd gebeurde, eene vette koe present kreeg. 's Namiddags om 5½ uur een boterham (roggebrood en wittebrood); en 's avonds karnemelkspap of zoetemelk naar omstandigheden.

De kleeding goed, doch zeer zuinig; in plaats van de baai van het weeshuis te Naarden, komt hier het moltonkatoen; en in plaats van linnen, is alles hier van ongebleekt katoen. Des Zondags echter zijn de bovenkleederen der jongens van laken en der meisjes van blauw merinos. Zij dragen hierbij roodbonten boezelaar, witte plooimuts, zwarte kousen en lage schoenen.

De opvoeding der weezen wordt met zorg behartigd.

De kosten worden voor een deel gedragen door het gemeentebestuur en de Hervormde Diaconie, en zij beloopt voor ieder

kind f 2.50 à f 3.— per week. Het grootste gedeelte der kosten wordt gevonden uit de fondsen, die het weeshuis bezit. Waarin die bestaan, kan schrijver niet vermelden.

Ook is hier een zieken- en begrafenisbus, waaruit bij ziekte per week f 3.50 en bij overlijden f 25.— wordt betaald.

Laren. Hier bestaat een fonds voor behoeftige kraamvrouwen.

Naarden. Het is algemeen bekend, dat de finantieele toestand der Hervormde Kerk hier zeer gunstig is. Hetzelfde kan ook van

Het Burgerweeshuis

worden gezegd. Met de meeste voldoening heet schrijver dit rijke gesticht bezocht. De keurig wit geschrobde gangen, vloeren en trappen zouden niet doen vermoeden, dat men in een weeshuis was, terwijl de keuken met haar rijkdom van spiegelglad geschuurd koper aan den wand op de welvaart en orde wijst, die er heerschen. Het getal weezen bedraagt (1872) *zeventien*.

De jongens slapen in een afzonderlijken vleugel, nog ten overvloede door een ijzeren hek afgesloten; ieder in eene bedstede. De meisjes hebben ijzeren kribben, met blauw saaien gordijnen omhangen. In ieder bed vindt men een paardenharen matras, een linnen stroozak, twee linnen lakens, drie veeren kussens met nette linnen sloopen, twee wollen en een katoenen deken. Alles beweest, dat men op de zindelijkheid der weezen bijzonder acht gaf. Hoewel het Vrijdag was, toen het gesticht bezocht werd, was het linnen nog zeer helder. Des nachts maakt men van de privaten binnenshuis gebruik; des daags van de privaten die buiten staan; binnen en buiten zijn er voor jongens en meisjes afzonderlijk.

De jongens wasschen zich beneden bij de pomp; de meisjes boven op de slaapkamers, die hoog, breed en van voldoende ruimte zijn.

In den zomer staat men om 6 uur op; in den winter om 7 uur; dan krijgt men een kop koffie.

Om 8 uur ontbijten: 2 boterhammen; wittebrood met roggebrood en boter, waarbij men koffie drinkt; om 12 uur eten.

Zondags soep met soepvleesch en daarna gebraden vleesch met aardappelen;

Maandags groente en aardappelen met vet; geen vleesch;

Dinsdags idem idem met spek;

Woensdags als Maandag;

Donderdags als Zondag, echter geene soep;

Vrijdags als Maandag, doch geen vet, maar boter, om de Katholieken;

*Zaterdag*s rijst met boter en stroop; bovendien is dit de kliekjesdag;

om 4 uur krijgen de weezen weer een boterham met water en melk of thee en

om 9 uur 's avonds, viermaal in de week, karnemelksbrij en tweemaal zoetemelks; des Zondags een boterham met vleesch, worst of iets dergelijks.

De kleeding is hoogst eenvoudig en bestaat uit een *linnen* hemd, borstrok en onderbroek van Hilversumsch wit, blauw geruite boezeroen, pilot vest, broek en buis. Des Zondags is het pak van fijn zwart laken. De meisjes hebben, naar het jaargetijde, katoenen of blauwe wollen broeken, borstrokken en rokken aan, terwijl de japon van donkerblauw linnen gemaakt is.

De godsdienstige leiding schijnt zeer doelmatig te zijn; de kinderen worden er tot praktische Christenen gevormd; en, omdat er in het weeshuis (dat eene stadsinstelling is) kinderen van verschillende gezindten opgenomen zijn, wordt verdraagzaamheid bevorderd. Alleen de Israëlitische weezen worden bij geloofsgenooten te Amsterdam besteed.

In het gebouw is een geheel geïsoleerd gedeelte, dat bestemd is om, zoo noodig, tot opname van zieken te dienen. Eene enkele bedenking, door schrijver gemaakt, kwam hier op neer, dat de bak der welpomp van lood en niet van gegalvaniseerd ijzer was; alsmede, dat de beide putten van het privaat onmiddellijk aan de welpomp grensden.

Invalieden van 60 jaar en daarboven, die geen lidmaten van de Hervormde Kerk zijn, worden door het *Algemeen* of *Potarmbestuur* verpleegd. De lidmaten kunnen toevlucht tot

Het Diaconleweeshuis

nemen, dat evenwel over weinig fondsen te beschikken heeft. Dit blijkt o. a. ook uit de wijze van ontstaan door den aankoop van verschillende woningen, die nu te zamen gevoegd zijn. Vandaar dat men zoo dikwijls, nu eens eene trede op, dan weder eene af moet, wat voor oude menschen stellig een groot ongemak is.

Ten tijde van schrijvers bezoek, waren er elf vrouwen en vijf mannen. Deze oudjes zagen er allen tevreden uit; zij dragen hun eigen kleeding en ieder heeft zijn eigen berging.

De slaapkamers beneden voor de vrouwen zijn ruim en goed; voor de mannen, die boven liggen, is de ruimte wat meer beperkt.

Toen schrijver het huis bezag, zaten de oudjes aan den maaltijd, die uit koolrapen met aardappelen en vet bestond en met smaak genuttigd werd. Om hun genoeg te doen, heeft hij er van geproefd en moest daarna de verklaring afleggen, dat het eten zeer goed was klaargemaakt. Alle dagen hadden zij groente bij de aardappelen; alleen des Zondags kregen zij vleesch.

Des avonds hadden zij meestal gekookte zoetemelk; soms ook karnemelk met gort, meel of zoo iets.

Het keukengereedschap was, even als het overige, zindelijk en goed.

De privaten waren echter slecht; maar volgens schriftelijke belofte der diakens zal hierin, naar schrijvers aanwijzing, verbetering worden aangebracht.

De gemeentelijke en kerkelijke bedeeeling heeft afzonderlijk plaats. Men kan de publieke armverzorging te Naarden daarom in 3 rubrieken verdeelen:

- a. het Algemeen of Potarbestuur;
- b. de Diaconie der Hervormden, en
- c. de Israëlitische Armverzorgers;

waarvan die sub a en c jaarlijks, naar gelang der behoeften,

eene subsidie uit de gemeentekas krijgen. Het getal *tijdelijk* verpleegden bedroeg, in 1871, van die

sub *a* genoemd: 29 hoofden van gezinnen en 6 eenlopende personen;

sub *b* genoemd: 36 hoofden van gezinnen;

sub *c* genoemd: 8 hoofden van gezinnen en 3 eenlopende personen;

en der *vaste* verpleegden:

sub *a* genoemd: 28 hoofden van gezinnen en 12 eenlopende personen;

sub *b* genoemd: 36 hoofden van gezinnen en 22 eenlopende personen, en

sub *c* genoemd: 4 hoofden van gezinnen en 3 eenlopende personen;

van wie de bedeeeling sub *a* bedoeld meerendeels in geld en gedeeltelijk in kleding en brandstof plaats had, wat ook met die sub *b* en *c* 't geval was. In 't zelfde jaar hebben de uitgaven beloopen:

sub <i>a</i>	f	4,821.25
» <i>b</i>		4,340.65
» <i>c</i>		260.41

uitmakende een totaal van . . . . . f 9,422.31

terwijl de geneeskundige armverzorging bij recept geschiedt en in hetzelfde jaar (1871) de som van 1,351.59

bedragen heeft.

Dus totaal . . . . . f 10,773 90

hieronder zijn echter ook begrepen de jaarwedden van stads-geneesheer en vroedmeester.

De enige particuliere instelling van liefdadigheid, *Dorcas* genaamd, verschaft werk aan behoeftigen en minvermogene huismoeders; zij verleent hierbij tevens eenigen onderstand. Hare werking is uiterst doelmatig, maar in de laatst verloopene jaren eenigszins beperkt, door het afsterven van verscheidene contribueerende leden, buiten de gemeente.

OPEENHOOPING DER BEVOL- KING EN HARE WONINGEN.

Ook nog in onze dagen geldt het gezegde van TERENTIUS: *Quid credas aut cui credas hodie?* Maar meer dan vroeger, beproeft men tegenwoordig om feiten en cijfers te laten spreken.

Daarom moge een tabellarisch overzicht van de verdeling der bevolking voorafgaan, waartoe den schrijver, door eene vriendelijke hand, aan het bureau voor statistiek te Haarlem, de cijfers werden bezorgd:

	Getal woonhuizen.		Werkelijke bevolking.				Aanwezig op het tijdstip der telling.							
	Bewoond.	Onbewoond.	Mannen.		Vrouwen.		Getal huizezinnen.		Leden der huizezinnen.		Personen die afzonderlijk of ingesloten of in kazernen aanwezig.		Totaal der aanwezigen.	
			Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.		
Blaricum	150	—	470	478	193	461	472	2	6	463	478			
Bossum	165	8	598	560	228	571	547	4	8	575	555			
's Graveland	278	15	564	660	296	547	643	12	23	559	666			
Hilversum	697	21	3213	3401	1388	3136	3314	45	91	3181	3405			
Huizen	293	5	1576	1510	627 ^{c)}	1088	1440	26	56 ^{c)}	1114	1505			
Laren	267	1	981	1048	446	971	1033	6	11	977	1034			
Nauarden a.	400	6	1431	1213	498	1007	1165	51	62	1148	1237			
" b.	?	—	268	39	?	37	38	278	—	315	38			
Totaal	2250	56	8801	8918	3646	7908	8661	424	257	8332	8918			

a) Bevolking zonder het garnizoen. b) Het garnizoen. c) Op den dag der telling waren 469 mannen (meest visschers; vischkruiers of vischkoopers) tijdelijk uit de gemeente Huizen a/verzig.

Uit deze opgave (1) blijkt, dat er op 1 Dec. '69 in het geheel 2250 huizen in het Goolland gevonden werden, die *bewoond* waren; de 56, die op dat tijdstip *onbewoond* waren, moeten tot buitenverblijven, fabrieken of kerken worden gebracht. In die 2250 huizen woonden 3646 huisgezinnen; dus in ieder huis één en een half gezin; en daar nu het getal der bevolking 8801 mannen en 8918 vrouwen, dus te zamen 17719 inwoners, is en deze in 2250 woningen gehuisvest zijn, kan men stellen, dat er gemiddeld in iedere woning bijna *acht* menschen gevonden worden; ook — omdat die 17719 personen 3646 gezinnen uitmaken — dat ieder huisgezin uit *bijna vijf* personen bestaat.

Gaan wij nu dien staat voor iedere gemeente beschouwen, dan zien wij: dat er in Blaricum, in iedere woning, één huisgezin met nog ongeveer een vierde van een huisgezin gevonden wordt; in Bussum $1\frac{2}{3}$ huisgezin, terwijl er in 's Graveland *nog 12 huizen overblijven, wanneer men ieder huis op één huisgezin rekent*, dat zeker van de vele buitenplaatsen komt, waarbij paardenstallen enz. zijn, waar 's nachts om beurten knechts slapen, die tot het huisgezin behooren.

Nu volgen twee nauw behuisde gemeenten: te Hilversum treffen wij *twee* en te Huizen *twee en een zevende* huisgezin op één woonhuis aan; terwijl Laren $1\frac{2}{13}$ en Naarden $1\frac{1}{4}$ huisgezin aanwijst.

(1) Het verschil der opgaven van blad. 62 (Tabel 5, totaal kol. 3 en kol. 4) met die op blad. 191 (in voce Hilversum) vereischt zeker eenige opheldering. De 725 woningen op blad. 62 zijn woningen bij het kadaster bekend en genummerd.

Wanneer men echter bij de 697 woningen, op blad. 191, de 21 onbewoonde telt en daarbij de 7 nieuw gebouwde voegt, die nog niet genummerd zijn, dan krijgt men weer 725 woningen.

Voor al echter moet het verschil tusschen 't getal huisgezinnen, dat volgens de eerste opgave 1549 en volgens de laatste 1388 bedraagt, eenige bevestiging wekken.

Zie hier intusschen schrijvers toelichting.

Telt men bij de 1388 (het getal huisgezinnen)

de 45 mannen

en de 91 vrouwen, welke op blad. 191 allen als personen zijn opgegeven, die afzonderlijk of in gestichten wonen,

dan krijgt men 1524; en voegt men

daarbij 25 huisgezinnen (reizende kooplieden en dergelijke), die hier hun vaste domicilie hebben, de wintermaanden afwezig zijn, maar reeds met Januari terugkomen, dan komt men weer tot het getal 1549, het aantal gezinnen, dat er voor 1870 op de registers van den burgerlijken stand te vinden is.

Door gebrek aan huisvesting, woont menig weduwnaar en ook menige weduwe bij anderen in en deelt daar dan de gemeenschappelijke woning, doch ieder heelt er zijn eigen menage.

Men kan na het medegedeelde nu reeds stellen, dat er b. v. te 's Graveland weinig of geen armen zijn, omdat ieder huis aldaar slechts door één gezin wordt bewoond.

Wanneer wij nu nagaan, dat er te Blaricum, Bussum, maar vooral te Hilversum, vele niet onaanzienlijke woningen — zoogenaamde optrekken — zijn, die slechts door één gezin worden bewoond, dan volgt daaruit, dat er andere huizen zijn, die sterker bevolkt moeten wezen dan de tabel opgeeft; en dit is ook werkelijk het geval.

Voor al in Hilversum heeft men zoogenaamde *armenbuurten*. Met dit woord worden niet die enkele stulpen en hutten bedoeld, die men verre van de kom der gemeente, op de grens ziet staan, waar de grond zoo weinig waarde heeft; maar die reeksen van huizen, die onmiddellijk aan of bij elkander gebouwd zijn, en wier bewoners allen tot de schamele gemeente behooren. Dit is b. v. het geval met het *Fransche pad*, twee lange huizen in 9 woningen afgedeeld; de *Doelen*, een en twintig woningen in zeven huizen: beide blokken, die midden in het dorp gelegen zijn. Meer naar buiten, maar toch nog in de kom, vindt men weer andere armenbuurten. Het *Noordsche boschje* en het *Ruiterboschje*, benevens de arbeiderswoningen aan het *Melkpad*, de *Nieuwe Kamp* geheeten. Verder nog de *Schapekamp*, die het sterkst bevolkt is. Buiten de kom der gemeente, aan de Gooische vaart eindelijk, vinden wij eene menigte arbeiderswoningen, alle bij de stoomspinnerij en weverij gelegen en door de arbeiders van die fabriek bewoond. Deze groep arbeiderswoningen heet het *Roode Dorp*, dat uit 12 huizen bestaat, waarin 72 huisgezinnen plaats schijnen te vinden.

Gelukkig hebben al die armenbuurten niet het schadelijke van nauwe stegen; wat wel 't geval is met het *Fransche pad* en de *Doelen*. Schrijver betreurt het (1873), dat er te Hilversum eene gezondheidscommissie ontbreekt, hoewel hij reeds jaren lang op de samenstelling daarvan aangedrongen heeft. Had men haar benoemd, dan zoude men allicht die verderfelijke opeenhooping van huizen hebben kunnen keeren.

Gebrek aan huizen, voor den minderen stand, laat zich ongetwijfeld gevoelen; grond om nieuwe op te bouwen is er

niet, dan tegen zeer hooge prijzen te verkrijgen, en dus wordt het zeer verklaarbaar, dat de kleine stukjes grond, die vroeger voor tuin, bleekveld of erf hebben gediend en die bijna ieder huis bezit, tegenwoordig voor bouwterrein gebezigd worden.

Dit is vooral ook daarom jammer, omdat er te Hilversum werkelijk eene verordening bestaat, die voorschrijft, dat niemand eene nieuwe woning bouwen mag, zonder het bouwplan vooraf aan de goedkeuring van den burgemeester te hebben onderworpen, die de vereischte goedkeuring weigeren kan, wanneer de woning blijken mocht nadeelig voor de gezondheid der bewoners te zullen zijn. Met leedwezen moet schrijver er echter op wijzen, dat het gemeentebestuur zich niet alleen, in het laatste tiental jaren, nooit tegen het bouwen van slechte woningen heeft verzet, maar dat er zelfs van die zijde — door 't verleenen van bedelbrieven — rechtstreeks het bouwen van ongezonde woningen bevorderd wordt. Want, wat doet men anders, wanneer men aan arme menschen vergunning geeft om liefdegaven in te zamelen, ten einde zich uit die bedelpeningen — zonder eenige contrôle — eene nieuwe stulp op te bouwen? En dat zulke woningen al de gegevens missen, voor gezonde woningen vereischt, zal wel door niemand betwijfeld worden.

Tusschen de huizen der meer aanzienlijken, staan hier in den regel ook armoedige woningen.

In de gemeenten van 't Gooi, b. v. te Blaricum, Huizen, Laren, Bussum en gedeeltelijk ook te Hilversum, waar de ingezetenen zich meestal op den landbouw toeleggen, vindt men aanzienlijke boerderijen aan de grenzen van de *kom* der gemeente.

Over 't geheel zijn, in de meeste gemeenten, de woningen meer naar den luim en de willekeur der bewoners, dan naar orde en regelmaat geplaatst; en de huizen in het Gooi staan dus meestal, zonder algemeen plan, kris en kras door elkander.

Nauwe stegen en straten treft men een paar in Bussum, evenzoo in Naarden aan, maar meer in Hilversum. Behalve de genoemde armenbuurten, het *Fransche pad*, en bijna al de zeven straten en stegen, die gezamenlijk de *Doelen* uitmaken, de *Hellesteeg* en de *Biersteeg*, onderscheiden zich de *Emnes-*

sersteeg, de *Duivelshoek*, de *Zeedijk*, de *Schoutensteeg* en de *Zon- en Maansteeg* zeer ongunstig, omdat zij veel smaller dan de woningen hoog zijn.

Een voorbeeld van het bederven van eene straat door 't onop- houdelijk optrekken van nieuwe woningen, geeft het *Ruiterboschje* in het *Krakebeentje*. Tot nu toe is deze steeg nog redelijk goed; maar zeker zal zij eerlang ophouden dat te zijn, tenzij er paal en perk gesteld mocht worden aan het stelselmatig — zij het dan ook onwillekeurig — betimmeren van licht en lucht.

In het algemeen kan men voor de woningen van *den minderen stand* dezen regel wel vaststellen, dat de arbeidsman twee vertrekken heeft en de arme man (de bedeelde) maar één. Voor den arbeidersstand (hier meest fabriekarbeiders en handwerkslieden) zijn er vooral te Hilversum opzettelijk woningen gebouwd. Maar ook in de andere gemeenten staan huizen, die om hun onaanzienlijk voorkomen kennelijk voor den kleinen burger bestemd zijn, zooals b. v. in Naarden, waar de achterstraten uit geheele rijen van zulke huizen bestaan. Ze zijn zoodanig gebouwd, dat men dadelijk ontwaren kan, dat zij voor winkelnering zijn ingericht; want in het ruime voorhuis vindt men aan de straat een of twee groote vensters met de voordeur; daar recht tegenover, in den binnenmuur, een groot raam en eene deur. Dat raam ziet op het voorhuis en moest blijkbaar dienen om te zien wie er in den winkel kwam.

In den tijd toen Naarden door lakenfabrieken bloeide, vond men de lakenwinkels in het voorhuis dezer woningen, die tegenwoordig meestal door kleine winkeliers of den geringen man betrokken zijn.

In de andere gemeenten dienen thans soms tot huisvesting van den werkman, de vervallen woningen van de meer goe- denen uit vroegere dagen.

Onder de zoogenaamde

ARBEIDERSWONINGEN

van het Gooi, die we eenigszins nauwkeuriger beschouwen willen, komen echter de volgende in aanmerking.

Vooceerst in 's Graveland, de twee blokken arbeiderswo-

ningen, waarvan ieder blok uit tien woningen bestaat en waaronder er zijn, die zeker meer dan honderd jaar tellen.

Het oudste blok staat tegenover de buitenplaats Goollust.

Die woningen hebben maar eene verdieping; zij liggen aan den grintweg naar Loosdrecht, die voor tien jaren nog een zandweg was.

Men komt in huis door de voordeur, die uit twee stukken bestaat, eene boven- en eene onderdeur, te zamen 2 M. hoog en half zoo breed, waarnaast een venster (breed 0.75 M. en 0.95 M. hoog). De zes ruiten hebben de grootte van ruim 0.25 M².; boven de deur (links van 't venster) zijn ook nog acht ruitjes, ieder 0.1 M. hoog en breed. De kamer of het voorhuis, de eenige woonplaats, is 4.1 M. lang en 3.9 M. breed, waarvan 1.8 M. voor de bedstede af moet, zoodat er 2.1 M. voor de breedte overblijft, wanneer men den schoorsteen, die 1.5 M. bij 0.4 M. in het vertrek uitspringt, niet mederekent. Onder de bedstede (lang 1.8 M. breed 1.3 M.) ligt de kelder, die niet in cement gemetseld is. Was hij diep, dan zou hij steeds vol water staan, omdat de vloer der woning zich maar 0.3 à 0.35 M. boven het waterpas der vaart verheft; en daarom dus heeft men de bedstede zeer hoog gemaakt, zóó, dat men eene voetbank van 0.4 M. noodig heeft om in de bedstede te kunnen klimmen, die 1.2 M. boven den vloer ligt.

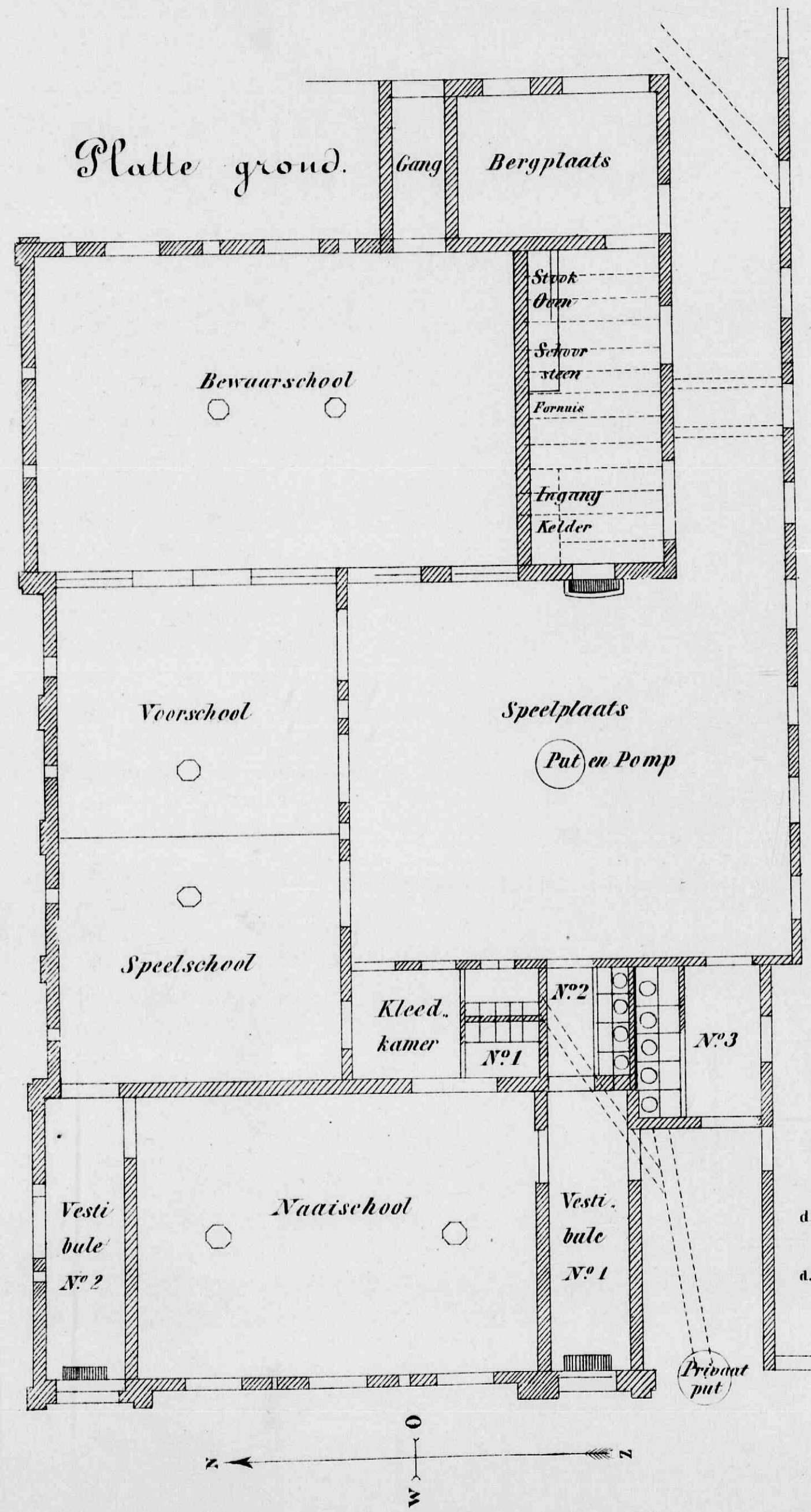
De kelder daaronder is dus eigenlijk maar een hol.

Die bedstede heeft nog het bezwaar van de trap, die er, naar boven, doorheen loopt. De zolder is 2.95 M. hoog en heeft eene bruine sepiakleur; olieverf is nergens te zien.

De steenen vloer bestaat uit gebroken esterikken.

De achterkant der bedstede wordt door den buitenmuur gevormd, waarin ook, tegenover de voordeur, eene deur is, die in een hok brengt, dat onder een afdakje staat en licht door een gebrekkig raam ontvangt, in het planken beschot vastgespijkerd. De buitendeur van 't hok ontbreekt. Zijn vloer is van straatsteenen gemaakt, waarop in den linkerhoek het privaat staat, dat op de vaart uitloopt, die tevens het drinkwater oplevert. Aan den rechterkant ligt de mestvaalt. Deze woningen zijn voor 5 personen bestemd: 2 grooten en drie

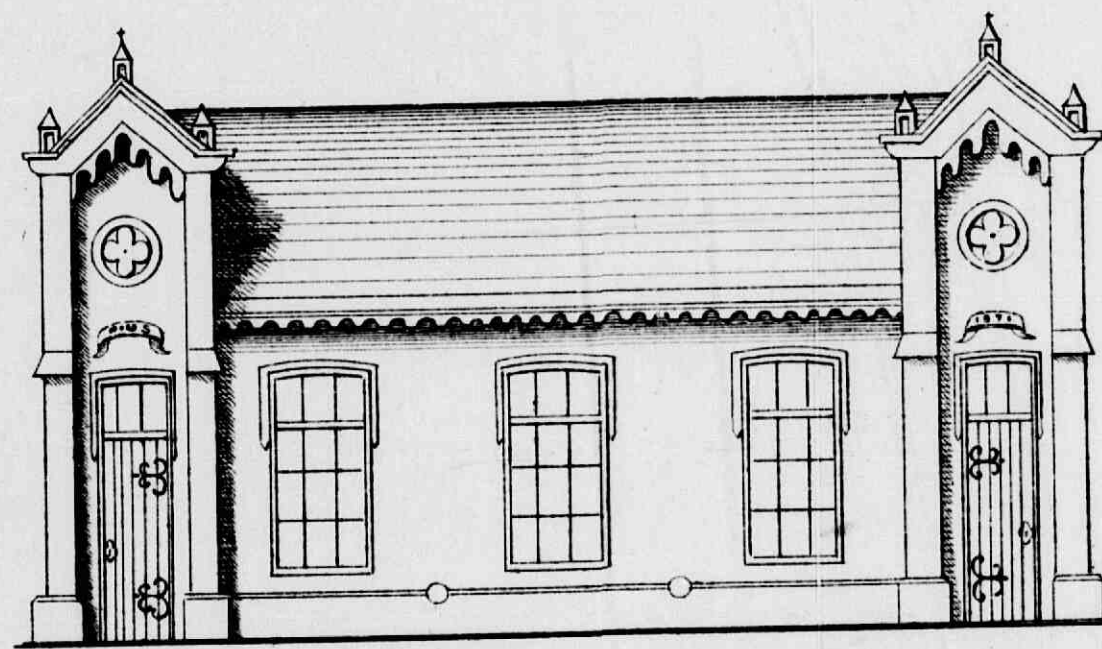

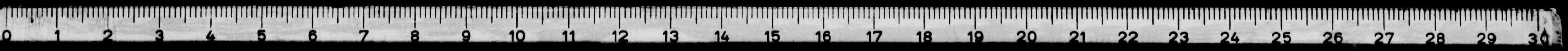
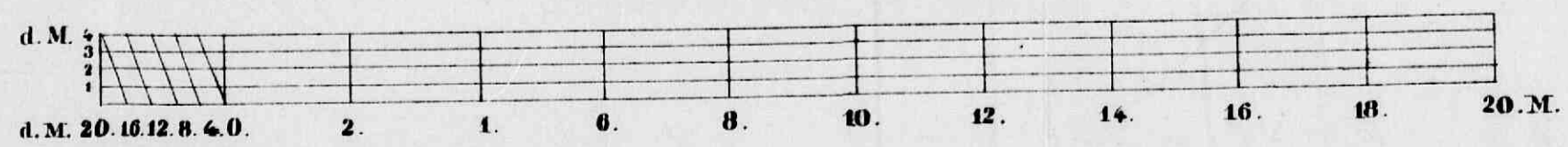
St. Anna's Gezicht.

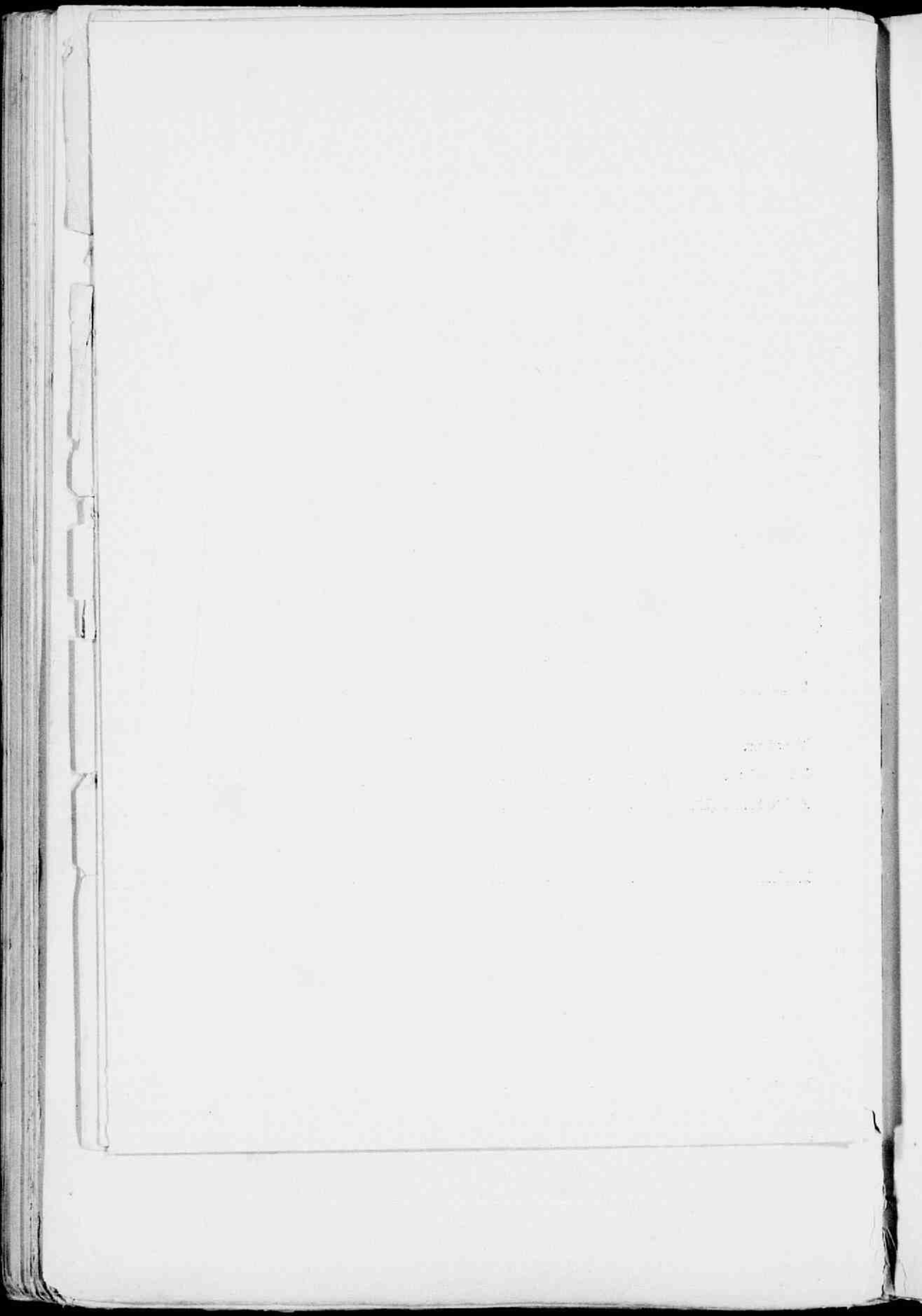
NIEUWE ROOMSCH-KATHOLIEKE
BEWAARSCHOOL
te
Silversum.

Front

Schaal van 20 Meter

kleinen; en voor al haar gerief en de ruimte van $\pm 32 M^3$. wordt eene wekelijksche huur van f 0.55 betaald.

Het tweede tiental woningen van Mevr. van der Oudermeulen genaamd, is in het noordelijk gedeelte van 's Graveland, aan den straatweg van Amsterdam op Utrecht gelegen.

Die woningen behooren thans aan de Diaconie en verschillen eenigszins van de vorigen in bouwtrant. In den voorgevel zijn de ramen wat grooter: ze kunnen opgeschoven en door een buitenluik gesloten worden. Het voorvertrek is 3.5 M. breed op eene diepte van 3 M., bij eene hoogte van 2.4 M. Tegenover het venster is hier weer eene hooge bedstede, waaronder de kelder van 1.4 meter diepte. Naast de bedstede eene kast en hiernaast een klein gangetje (breed 1 M., lang 1.5 M.), dat op de achterdeur uitkomt. In 't gangetje moet men de trap op, als men naar den zolder wil, en ook hier weer loopt de trap aan het voeteneinde door de bedstede. Maar het verschil met de woningen uit het andere blok ligt vooral in een klein *vertrekje* (bijna 2 M. lang en evenals het voorvertrek 3.5 M. breed), waarin de bewoner des zomers den pot kan koken. Dit vertrekje heeft een klein raam en eene deur, die op het *plaatsje* uitkomt, dat door het huis en de vaart en, aan beide zijden, door eene schutting is afgebakend. Hier staat het privaat, dat zijn inhoud ook weer in dezelfde vaart en bijna op dezelfde plaats ontlast, vanwaar al het water voor huiselijk gebruik moet komen.

Vroeger was in deze gemeente nog een blok huizen, door hoogst armoedige menschen bewoond; doch een brand, die er in '68 ontstond, heeft die woningen alle vernield.

De oudste woningen die te Hilversum, bepaald voor armen gebouwd zijn, staan in de *Leeuwensteeg* en heeten **de woningen van de Cleresie**. Alle hebben twee vertrekken. In het front vindt men eene deur van 1 M. breedte, uit onder- en bovendeur bestaande. De bovendeur is eene glazendeur met 20 ruitjes van 0.15 M. in het vierkant. Ruiten van dezelfde grootte zitten in het venster daarnaast, dat eene breedte van 1.2 M. vertoont. De voorkamer is van 5.5 M. op 2.9 M. met eene hoogte van 3 M. en bevat eene bedstede, een gemakkelijik te

verplaatsen kribbetje voor twee kinderen, dat gewoonlijk tegen den zijmuur staat en eene kast boven den ingang van den kelder, die zich tot onder de bedstede uitstrekt en alleen lucht verkrijgt door een getralied gat, in het kelderluik gemaakt.

Door eene binnendeur hebben de voor- en achterkamer gemeenschap.

Deze is kleiner en beslaat slechts eene oppervlakte van 10 M². bij een inhoud van 30 M³. Ook hier is eene bedstede, wier hoofdeneinde aan de bedstede der voorkamer grenst en wier voeteneinde door den achtermuur van het huis bepaald wordt. Men bergt in deze bedstede (1.8 M. lang en 1.6 M. diep) in den regel gemakkelijk vier kinderen.

Daarnaast is de achterdeur; en de muur, waarin deze deur staat, heeft ook een schuifraam van 1.2 M. breedte, met ruiten als het voorraam.

De zijwanden van het huis zijn blinde muren. In den rechtermuur is, naast de bedstede, gewoonlijk een schoorsteen opgetrokken, die meestal rookt, waarom de bewoners reeds vroeg in het najaar de kookkachel (een ijzeren potkachel) zetten, wier pijp, onder een rechten hoek, boven in den schoorsteen uitkomt. Voor de rook in huis, krijgt men dan eene etenslucht (vooral van uien) in de plaats.

In de voorkamer ligt een houten vloer en in de achterkamer spint men op een steenen vloer.

Andere **woningen**, alleen voor den fabriekarbeider gebouwd, kan men **op den Nieuwen Kamp** vinden; want ook hier zijn de huizen voor den arbeid, niet voor de gezondheid ingericht — zegt dr. VAN HENGEL. Men komt hier door de voordeur in een »atelier», zoo men wil, dat 4 M. lang en 4.5 M. breed is en plaats voor 2 weefgetouwen heeft. Na aftrek van de hiervoor benodigde ruimte, schijnt er plaats genoeg over te blijven om in het woonvertrek te komen. Deze woonkamer, waar gehuisd, gegeten en geslapen wordt, is even groot als het woonvertrek; doch van de diepte gaat 1.3 M. voor de bedsteden af. Deze bedsteden zijn 1.8 M. lang en daar er twee zijn, maakt dit 3.6 M., zoodat er voor de kast, die tevens de ingang van den kelder is, 0.9 M. overblijft. Van de breedte moet nog 0.5 M. voor den schoorsteen af, zoodat de

oppervlakte ± 11.5 M.² bedraagt en, daar de hoogte niet meer dan 2.5 M. bereikt, de luchtcubus hier tot ± 30 M.³ wordt gereduceerd.

De 52 woningen, die een bemiddeld ingezetenen der gemeente Hilversum in 1852 heeft gesticht, komen thans aan de beurt. Zij kunnen verdeeld worden in 32, die bij uitstek slecht genoemd moeten worden, en in 20 die beter zijn — wat juist niet veel wil zeggen. Beide categoriën hebben voor iedere woning twee vertrekken, doch met een groot verschil in oppervlakte. Terwijl in de betere slechts 12.50 M.² ruimte gevonden wordt, gaat deze in de eerste soort 3.80 M.² niet te boven; want de plaats die de schoorsteen beslaat, moet er nog van worden afgetrokken. Het eene vertrek wordt hier verlicht door een gegoten ijzeren boogvenster van 1.4 M. hoogte en 0.65 M. breedte en het andere vertrek krijgt al zijn licht door acht vensterruiten van 0.01 M.² grootte, die boven de deur gevonden worden.

Bij wijze van uitzondering, is hier in het eerste vertrek iets tot luchtverversching beproefd; want in het ijzeren boogvenster is eene tuimelruit, ter grootte van 0.02 M.² gemaakt, die echter, met beperkten dagdienst, alleen zoolang in werking gesteld kan worden, als het luik, dat voor het raam zit, niet gesloten is.

De beknoptheid dezer arbeiderswoning kan men zich wel niet aanschouwelijker voorstellen, dan door te denken aan 't geen schrijver hier eens waarnam. In het vertrek met het boogvenster — waardoorheen men op sommige tijden ventileeren kan — ligt, vlak tegenover den schoorsteen, de bedstede; en wel zoo dicht daarbij, „dat ik eens zag hoe eene vrouw, van uit hare bedstede, met de tang een van 't vuur gevallen stuk hout, weer op zijne plaats legde.”

In het vertrek zonder boogvenster, met de acht vierkante ruiten, ligt, tegenover de deur, de bedstede, wier grootte die van het gansche vertrek zeer nabij komt. Want de lengte der bedstede, die 1.6 M. is, bepaalt de breedte van 't vertrek, welks eigen lengte slechts 1.5 M. bedraagt, zoodat men zich hier met eene oppervlakte van 2.40 M.² tevreden stellen moet. De huurprijs bedraagt dan ook niet

meer dan f 0.40 per week, waarvoor men, behalve van de twee vertrekken, ook nog 't gebruik van eene soort van kelder heeft, die geen licht dan uit het vertrek ontvangt.

De twintig betere woningen van dit blok doen tweemaal zooveel huur en hebben een portaal of kleine gang van 1 M. breedte op 4.5 M. lengte, waaruit men in de voor- en achterkamer beide komen kan; de eerste van 3.6 M. op 3.5 M en de tweede (die de breedte van 't portaal er bij heeft) van 4.6 M. op 3.5 M.

De vloer is van steen en tot trap naar den afgeschoten zolder dient eene ladder. De vorlichting in dat gedeelte van 't huis is spaarzaam genoeg en geschiedt door ééne enkele ruit. De privaten hebben, zoowel in de groote als in de kleine woningen, allen den toegang buitenshuis en zijn voor vijf of meer gezinnen gemeenschappelijk ingericht.

Al de 52 woningen te zamen worden **de Schapenkamp** genoemd en zijn te herkennen aan het kleine gegoten ijzeren schaaap, dat de bouwmeester, buiten aan iedere woning, bevestigd heeft. Zij sluiten van drie zijden een plein in, dat uit kleine stukjes bleekveld bestaat en in 't midden niet alleen eene pomp, maar ook een gemetselden mestkuil heeft.

De naam van den bouwheer wordt, met het jaartal der stichting, door ijzeren letters voor de woningen, in herinnering gehouden.

Tien jaar later, in 1862, besloot schrijver met eenige anderen om eene **Vereeniging tot aanbouw van doelmatige Woningen en andere nuttige Inrichtingen voor den arbeidersstand te Hilversum** op te richten, wier doel uit art. 2 van het reglement duidelijk blijken kan. » *De Vereeniging stelt zich ten doel de bevordering van de gezondheid en het welzijn der huisgezinnen van de mingevoede volksklasse: door het verbeteren harer huisvesting; door het verschaffen van doelmatige woningen en door het daarstellen van gebouwen ten nutte en ten behoeve van den arbeidersstand, zooveel mogelijk met inachtneming der regelen eener goede bouworde, tot opwekking van navolging bij anderen;*» en uit het begin van art. 3: » *Overeenkomstig dit doel, behoort tot de werkzaamheden der Vereeniging het aankopen van ongezonde en bouwvallige woningen en derzelver sloo-*

„ping of herstelling; het van tijd tot tijd aanbouwen van woningen overeenkomstig de eischen der gezondheidsleer”; enz.

Op 29 Aug. 1863 was men reeds in het bezit van 68 aandelen, ieder à f 100. —; en spoedig daarna kon er een groot stuk land voor bouwterrein worden aangekocht, dat gunstig gelegen, en hoewel dicht bij de armenbuurten, daarvan geheel gescheiden was. Dáár werd het eerste blok van zes woningen gebouwd, wier huurders, tot op den dag van heden, niet hebben willen verhuizen (1) Het bestuur der Vereeniging zal dan ook waarschijnlijk wel uit een twintigtal sollicitanten of meer kunnen kiezen, zoodra er onverwacht een harer woningen leegstaan mocht.

Om de woningen der Vereeniging beter met de reeds gestichte arbeiderswoningen te kunnen vergelijken en ook vooral met die, welke op bladz. 193 als het *Rode Dorp* zijn aangeduid, laten wij hier een staat met enkele afmetingen en eenige aantekeningen volgen, dien wij uit het M.S. hebben opgemaakt, hetwelk op dit punt vooral uitvoerig en nauwkeurig tevens blijkt te zijn. De beschouwing van deze tabel kan wellicht tevens eenige afwisseling van het lezen der verschillende opvolgende beschrijvingen dezer arbeiderswoningen aanbieden en zodoende minder van het geduld van den lezer vergen, dan allicht het geval zou wezen, wanneer de reeks der beschrijvingen — hoe zorgvuldig dan ook opgemaakt — niet eens tusschenbeide afgebroken werd.

---

(1) Één huurder heeft echter zijne woning verlaten, omdat hij met eene vrouw trouwde, die zelve hare woning had.

De *woningen der armen* zijn hier over het algemeen zeer slecht; en schrijver zoekt de oorzaak van het vroegtijdig sterven hunner kinderen voor een groot gedeelte in hunne slechte huisvesting.

De hutten van den armen man zijn dikwijls uit opgeraapte steenen, uit leem, eenige weinige planken en uit geroofde of gebedelde dennen gebouwd en deze hutten moeten hem, zoo goed en kwaad het kan, tegen weer en wind beschutten.

Maar om tot een juist begrip van de ongunstige momenten in de huisvesting der armen te geraken, moet men hier ook nog op de volgende omstandigheden letten. Eertijds werden gedeelten van oude boeren huizen, die met riet gedekt zijn en waarop meestal eene rijke vegetatie te vinden is, door het inbrengen van binnenmuren in armenwoningen herschapen. De *plaats* dus, die soms jaren lang door beesten was bezet en waar de grond eenige voeten diep met dierlijke uitwerpselen doortrokken was, werd alzoo door eene menschenwoning ingenomen.

Hierbij komt nog, dat de boerenhuizen in deze buurt in den regel niet hoog zijn en door de dikke laag riet, waarmede die woningen gedekt zijn, over het algemeen *zeer weinig lucht-overschik* krijgen.

Verder hebben die woningen *zeer kleine vensters*.

De *kelder* ligt gewoonlijk midden in het huis, onder de bedstede, en is niet meer dan een hol, dat in den grond gegraven is. Men plaatst dien kelder bij voorkeur midden in de woning, om de aardappelen — de eenigste winterprovisie der armen — voor 't bevrozen te bewaren. Al de dampen dus, die de aardappelen ontwikkelen, moeten zich in het woonvertrek verspreiden, terwijl de vrouwen en kinderen der armen die *lucht* tevens bederven door het spinnen van koehaar, waardoor zij mede in de behoefte van het huisgezin moeten voorzien.

De *privaten* zijn bijna overal buiten de woning, waarvan het gevolg is, dat, bij nachtelijke evacuatie, de kamerpot gebruikt wordt, wiens inhoud eerst des morgens naar buiten gebracht en dan op den mesthoop geworpen wordt, dien ieder arm gezin er ten behoeve van het aardappellaand op nahoudt. Die

excreta zijn daár, op den mestloop, aan weer en wind en zonnestralen blootgesteld en hunne uitwaseming verspreidt zich heinde en verre. Enkele van die armenwoningen zijn ware spelonken, en Hilversum vooral is van zulke woningen niet misdeeld.

Van die soort van woningen vindt men er ook enkele in Laren; doch zij doen daar minder kwaad, omdat de huizen er meer verspreid staan.

Men had schrijver gezegd, dat er in de gemeente Huizen een huis stond, **de Porcelainen Pot** genaamd, dat door verschillende huisgezinnen bewoond werd en zóó ellendig heette te wezen, dat het voor onbewoonbaar moest worden verklaard.

Een lokaal onderzoek leerde het volgende. Er werd een huis gevonden, welks dak uit stroo bestond en drie verschillende hoogten had. In het huis waren dan ook 3 woningen door 3 verschillende gezinnen betrokken. *Het eerste gedeelte* (met de grootste hoogte) is een zeer ruim vertrek 5 M. lang, 4 M. breed en 3.5 M. hoog, met een zeer grooten schoorsteen, *schouwe* genaamd. Het licht komt aan de voorzijde door twee zeer breede ramen naar binnen. De deur die op het noorden staat, brengt eerst in een portaalte, tusschen de 2 bedsteden gelegen, die beide 1.3 meter in het vertrek inspringen. De vloer, in cement gemetseld, is van grauwe klinkers, op den kant gezet. Het *middenvertrek* is slecht verlicht door de morsigheid der ruiten en het papier, dat op sommige ruiten geplakt is. De hoogte bedraagt slechts 2.75 M., dus bijna één meter minder dan die van de eerste woning. Wederom drie vierde meter lager is eindelijk de *derde woning*, die aan de westzijde door een groot raam eene goede verlichting heeft. Wat dit vertrekje van de beide anderen vooral onderscheidt, is het gemis van een zolder, die hier alleen door balken wordt voorgesteld, waarover boonenstaken, erwtenrijs, enz. was heengelegd. Overigens werd hier niet alleen de straatsteenen vloer, maar ook al het andere, bij uitstek zindelijk gevonden. Helder en zuiver water werd er in de onmiddellijke nabijheid opgepompt. Iedere woning had haar eigen betrekkelijk zeer goed privaat.

De beide andere woningen hadden elk een werkhok, door

De *woningen der armen* zijn hier over het algemeen zeer slecht; en schrijver zoekt de oorzaak van het vroegtijdig sterven hunner kinderen voor een groot gedeelte in hunne slechte huisvesting.

De hutten van den armen man zijn dikwijls uit opgeraapte steenen, uit leem, eenige weinige planken en uit geroofde of gebedelde dennen gebouwd en deze hutten moeten hem, zoo goed en kwaad het kan, tegen weer en wind beschutten.

Maar om tot een juist begrip van de ongunstige momenten in de huisvesting der armen te geraken, moet men hier ook nog op de volgende omstandigheden letten. Eertijds werden gedeelten van oude boeren huizen, die met riet gedekt zijn en waarop meestal eene rijke vegetatie te vinden is, door het inbrengen van binnenmuren in armenwoningen herschapen. De *plaats* dus, die soms jaren lang door beesten was bezet en waar de grond eenige voeten diep met dierlijke uitwerpselen doortrokken was, werd alzoo door eene menschenwoning ingenomen.

Hierbij komt nog, dat de boerenhuizen in deze buurt in den regel niet hoog zijn en door de dikke laag riet, waarmede die woningen gedekt zijn, over het algemeen *zeer weinig lucht*-*verversching* krijgen.

Verder hebben die woningen *zeer kleine vensters*.

De *kelder* ligt gewoonlijk midden in het huis, onder de bedstede, en is niet meer dan een hol, dat in den grond gegraven is. Men plaatst dien kelder bij voorkeur midden in de woning, om de aardappelen — de eenigste winterprovisie der armen — voor 't bevrozen te bewaren. Al de dampen dus, die de aardappelen ontwikkelen, moeten zich in het woonvertrek verspreiden, terwijl de vrouwen en kinderen der armen die *lucht* tevens bederven door het spinnen van kooshaar, waardoor zij mede in de behoefte van het huisgezin moeten voorzien.

De *privaten* zijn bijna overal buiten de woning, waarvan het gevolg is, dat, bij nachtelijke evacuatie, de kamerpot gebruikt wordt, wiens inhoud eerst des morgens naar buiten gebracht en dan op den mesthoop geworpen wordt, dien ieder arm gezin er ten behoeve van het aardappellaand op nahoudt. Die

excreta zijn daár, op den mesthoop, aan weer en wind en zonnestrallen blootgesteld en hunne uitwaseming verspreidt zich heinde en verre. Enkele van die armenwoningen zijn ware spelonken, en Hilversum vooral is van zulke woningen niet misdeeld.

Van die soort van woningen vindt men er ook enkele in Laren; doch zij doen daar minder kwaad, omdat de huizen er meer verspreid staan.

Men had schrijver gezegd, dat er in de gemeente Huizen een huis stond, **de Porceleinen Pot** genaamd, dat door verschillende huisgezinnen bewoond werd en zóó ellendig heette te wezen, dat het voor onbewoonbaar moest worden verklaard.

Een lokaal onderzoek leerde het volgende. Er werd een huis gevonden, welks dak uit stroo bestond en drie verschillende hoogten had. In het huis waren dan ook 3 woningen door 3 verschillende gezinnen betrokken. *Het eerste gedeelte* (met de grootste hoogte) is een zeer ruim vertrek 5 M. lang, 4 M. breed en 3.5 M. hoog, met een zeer grooten schoorsteen, *schouwe* genaamd. Het licht komt aan de voorzijde door twee zeer breede ramen naar binnen. De deur die op het noorden staat, brengt eerst in een portaalje, tusschen de 2 bedsteden gelegen, die beide 1.3 meter in het vertrek inspringen. De vloer, in cement gemetseld, is van grauwe klinkers, op den kant gezet. Het *middenvertrek* is slecht verlicht door de morsigheid der ruiten en het papier, dat op sommige ruiten geplakt is. De hoogte bedraagt slechts 2.75 M., dus bijna één meter minder dan die van de eerste woning. Wederom drie vierde meter lager is eindelijk de *derde woning*, die aan de westzijde door een groot raam eene goede verlichting heeft. Wat dit vertrekje van de beide anderen vooral onderscheidt, is het gemis van een zolder, die hier alleén door balken wordt voorgesteld, waarover boonenstaken, erwtenrijs, enz. was heengelegd. Overigens werd hier niet alleen de straatsteenen vloer, maar ook al het andere, bij uitstek zindelijk gevonden. Helder en zuiver water werd er in de onmiddellijke nabijheid opgepompt. Iedere woning had haar eigen betrekkelijk zeer goed privaat.

De beide andere woningen hadden elk een werkhok, door

een planken beschot van de respectieve vertrekjes afgeschoten. Het huis schijnt vroeger tot herberg te hebben gediend en lag, hoog en droog, ($\pm$ 1 M.) boven den beganen grond.

Deze » Pot » kon dus zonder nadeel verder in gebruik blijven.

Maar opmerkelijk voorzeker is schrijvers bewering, dat hij de overige woningen der arbeidende klasse in de gemeente Huizen, *beter* dan dit drietal bevonden heeft, ofschoon hij er terstond op volgen laat, dat die betere toestand slechts van de tien laatste jaren dagteekent.

Over 't geheel is hem bij zijn jongste bezoek aan dit visschersdorp dan ook gebleken, dat de oude woningen, ook die, welke door de arbeidende klasse worden bewoond, hier veel verbeterd zijn, terwijl er veel nieuwe huizen waren aangebouwd. De oude, kleine, in lood gevatte raampjes waren schier spoorloos verdwenen; en niet alleen de glazenmaker, maar ook de schilder had geholpen om Huizen een meer welvarend aanzien te geven.

De huurprijs der woningen voor arbeiders en armen zullen thans

in Blaricum ongeveer van f 0.60 tot f 0.80 in de week bedragen;

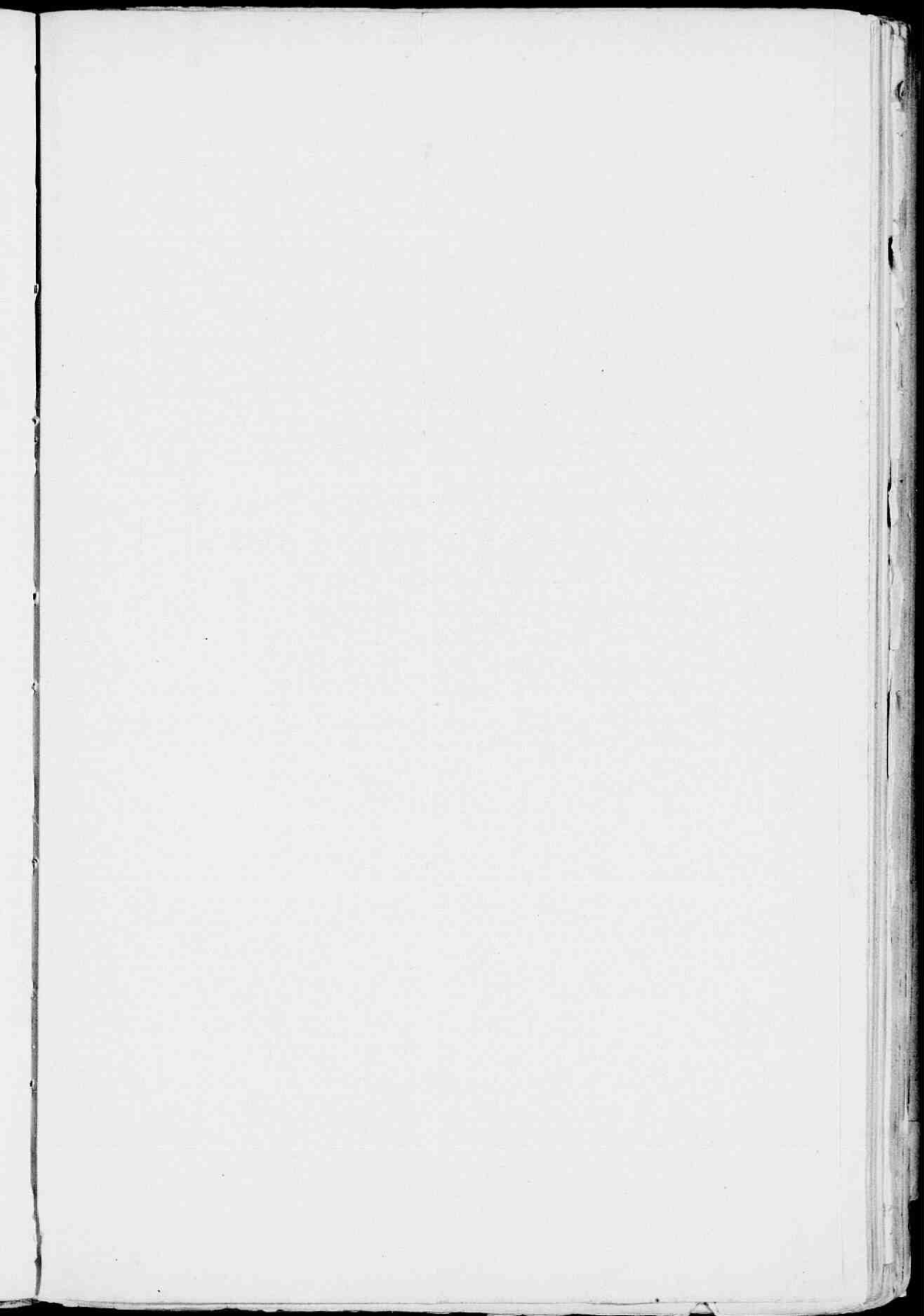
» Bussum	»	»	0.50	»	1.—	»	»	»	»
» 'sGraveland	»	»	0.60	»	1.20	»	»	»	»
» Hilversum	»	»	0.40	»	1.60	»	»	»	»
» Huizen	»	»	0.50	»	0.80	»	»	»	»
» Laren	»	»	0.40	»	1.—	»	»	»	»

De opgave van Naarden ontbreekt.

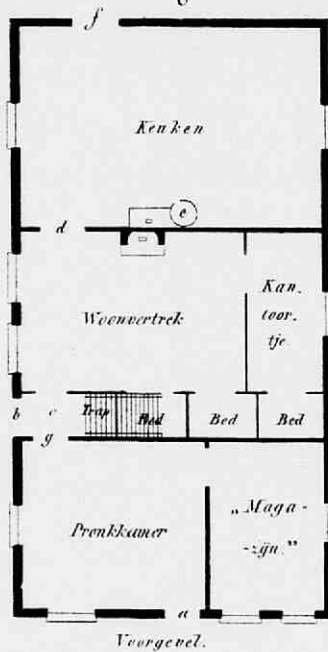
Voor de laagste huur heeft men, gelijk wij zagen, slechts één vertrek met een hokje; en voor de hoogste huur krijgt men twee vertrekken met eene bergplaats voor den kruitwagen en dergelijke; en niet zelden nog 't gebruik van een kippen- of varkenshok bovendien.

De huur wordt in den regel stipt voldaan. Dit komt deels

EEN BURGERWOONHUIS.
Plattegrond.

van de behoefte aan woningen, die zich bij de hier bedoelde klasse van menschen voortdurend gevoelen laat, maar is ook een gevolg van de werkzaamheid eener vereeniging van huisbazen, die zich onderling tegen wanbetaling vereenigd hebben, en de kosten van gerechtelijk uitzetten gezamenlijk dragen.

EEN BURGERWOONHUIS.

Wij beschrijven hier eene woning zooals die voorheen in 't Gooi voor gezeten burgers (meer aanzienlijken) werden gebouwd.

De woningen van lateren tijd zijn meer naar modernen bouwtrant ingericht.

In den voorgevel ziet men drie ramen en eene deur. (*a*) Deze leidt naar de zoogenaamde *pronkkamer*, het heiligdom van den Gooilander. Alleen bij trouwen en overlijden wordt deze deur geopend. Aan de linkerzijde vindt men de gewone huisdeur (*b*) waardoor men eerst in een portaal en daaruit in het woonvertrek komt, dat door neringdoenden tevens tot winkel wordt gebezigd. In dit vertrek ziet men gewoonlijk in den buitenmuur twee ramen, waarvan de halve klapluiken tegenwoordig door lange vensters zijn vervangen.

Achter den ingang (*b*) zijn twee bedsteden, eene voor man en vrouw en eene voor 't jonge volkje; de grooteren gaan langs de trap, in het portaal, naar boven. Onder de bedsteden is de kelder.

Uit het woonvertrek komt men aan de achterzijde in een kantoortje, waarin de bedstede voor de meid gevonden wordt. Dit vertrekje ontvangt het licht door een raam in den zijmuur.

Aan de linkerzijde van het woonvertrek voert eene deur (*d*) naar de groote keuken. Hier wordt geslacht, gewasschen, gestreken, gemangeld en worden andere werkzaamheden verricht, waarbij het groote gemetselde fornuis (*e*) uitmuntende diensten bewijst. Wellicht heeft dit fornuis of ketel zijn ontstaan aan het gebruik te danken om zelf zijne varkens te mesten; want eertijds had men in het Gooi geene slagers. In de keuken is in elken zijmuur een raam; eene deur (*f*) in de achterzijde van het huis. De toegang, uit het woonvertrek naar de pronkkamer (*g*), leidt door het portaal (*c*), waarin de trap en de

ingang naar den kelder gevonden worden. De houten vloer der pronkkamer is met tapijten belegd; de muren met bont (goudkleurig) behangsel versierd. Deze kamer heeft twee ramen, een in den voorgevel en een in den zijmuur.

Uit de pronkkamer komt men in een aangrenzend vertrek, dat men het »magazijn» zou kunnen noemen; want bijna op iederen stoel ziet men mans- en vrouwenkleederen. Ze worden hier opgeborgen, omdat de kasten zoo vochtig zijn en het hier in den regel het droogst is.

Tegen dien algemeen vochtigen toestand der woningen heeft men na den grooten brand van 1765 geene behoorlijke voorzorgen genomen.

VERLICHTING.

Hiervoor wordt thans in het Gooiland algemeen zorg gedragen. Met uitzondering van Huizen, vindt men in elke gemeente straatverlichting. Hilversum heeft gas. De pijpen zijn zoodanig gelegd, dat de lekkaadje zeer gering is, in vergelijking met die van andere gasfabrieken. Ter voorkoming van trilling zijn ze aan de zijden der straten in den harden zandgrond gelegd, waarbij men de wortels der boomen zooveel mogelijk heeft ontzien, ten einde den groei niet te belemmeren. Blaricum, 's Graveland en Laren worden door petroleum verlicht; Bussum schaft daartoe ook reeds lantarens aan.

Alleen te Naarden wordt nog olie gebrand.

SLAAPSTEDEN.

De eenigste slaapsteden, die in het Gooiland zijn, moet men te Hilversum zoeken in de twee geringste wijken A en B. Ze zijn vijf in getal en reeds min of meer bekend door een uittreksel, dat omtrent dit punt in een officieel stuk van het Geneeskundig Staatstoezicht is opgenomen. (1)

(1) Zie: Verslag aan den Koning enz. 1868, bladz. 419.

Uit de vergelijking hiervan en het later opgestelde M.S. bleek, dat er voor de beschrijving van de eerste drie logementen eenige wijziging noodig was, 't welk in mindere mate voor die van de twee laatst besproken slaapsteden 't geval scheen.

N°. 1, 2, 3 en 5 bestonden reeds toen dr. VAN HENGEL zich voor ruim vijf en dertig jaar te Hilversum vestigde, terwijl n°. 4 de plaats van een ander logement ingenomen heeft, dat destijds ook reeds bestond, maar waarvan de logementhouder gestorven is. Uit deze mededeeling blijkt hoe de stroom van allerlei reizigers, bedelaars en landloopers, reeds jaren lang naar Hilversum zijnen loop genomen heeft.

De volgorde wordt door den rang bepaald, die aan deze slaapsteden door het reizend publiek wordt toegekend en is:

N°. 1. Smerige NAATJE (zonder uithangbord);

N°. 2. VAN WINGEN. In de Rijzende Zon.

N°. 3. TRUI SMORENBURG. In de Vreugde (vroeger was TRUI n°. 4; maar omdat zij een nieuw huis gekregen heeft, is zij thans n°. 3).

N°. 4. J. KRANT. In het Ankertje.

N°. 5. De wed. CORNWALLIS (eertijds in de Blaffende Kees-hond, thans) de Schrobbebank.

I. Ligt op de Groest, wijk A, n°. 45. Voor de deur een klein tuintje en aan den rechterkant van het huis, op maar één meter afstands, staat het privaat, van eene deur voorzien. Rondom het huis eene voldoende bestrating ter breedte van één meter. De voordeur brengt in een voorhuis, 2 M. diep, 3.5 M. breed en even zoo hoog. Tegenover de voordeur is, in het houten beschot, de deur der slaapkamer, die 42 M.² oppervlakte en gelijke hoogte als het voorhuis heeft. Twee groote vensters zien hier in eene steeg uit. Er is plaats voor *negen* logeergasten in ledekanten met voldoende beddegoed en van gordijnen voorzien. Bij iedere slaappleaats staan twee stoelen en een groene kamerpot. Terwijl dit vertrek voor gehuwden en ongehuwde meisjes dient, komt men langs eene breede trap, die aan weerszijden eene leuning heeft, op de slaapkamer boven, die uitsluitend voor mannen bestemd is. Haar oppervlakte bedraagt 98 M.² en de hoogte 4.5 M., voor *vijftien* logeergasten. De ledekanten zijn er, even als beneden, zeer voldoende, wat ook met de andere benodigdheden 't geval is.

Het drinkwater is er zeer goed; sterke drank wordt hier niet geschonken.

De logeergasten zijn meestal reizende kooplieden.

II. Logement VAN WINGEN, In de Rijzende Zon, wijk A, n°. 49.

Geen 3 meter afstands van den Huizer straatweg, kan men deze oude woning vinden, die vroeger stellig een boerenhuis moet geweest zijn.

Zij is nog altijd door mesthoopen omringd, waarvan er eene voor aan de deur, bijna vlak onder de vensters van de gelagkamer, in 't bijzonder dienen moet om al de excrementen op te nemen, die hier 's nachts geëvacueerd werden.

De deur inkomende, vindt men een donker en breed hok, waarin de trap staat, die naar boven brengt; achter die trap is de deur der gelagkamer (9 bij 6 M.), waarin 3 bedsteden, voor het gezin van den logementhouder, gevonden worden. Naast dit vertrek en door een houten beschoot, dat maar 2 M. hoog is, er van gescheiden, ligt de slaapkamer voor de logeergasten. Op eene oppervlakte van 64 M.² en in eene ruimte van 224 M.³ staan 5 ledekanten. Nu is er van het eene einde der kamer tot aan het andere, anderhalven meter boven den vloer, een touw gespannen en daaraan hangen katoenen lakens tot op den grond, waardoor de slaapplaatsen van voren gordijnen hebben. Tusschen de ledekanten in, worden ze rechts en links, op dezelfde wijze omhangen en voor de ontbrekende zijden zorgt dan de muur. Bij ieder bed staat een stoel en een kamerpot.

De vloer is hier van steen, even als in de gelagkamer.

Boven staan nu zes kribben; maar er kunnen *achttien* geplaatst worden. Deze kamer heeft bij eene oppervlakte van 104 M.² tusschen vloer en nok eene hoogte van 4.5 M, terwijl het dak reeds op den vloer begint. De inrichting der slaapplaatsen, hier voor *mannen* bestemd, is gelijk aan die van beneden, waar 't vrouwelijk personeel en ook de gehuwde paren huisvesting kunnen vinden.

Al de kribben hebben stroo, waarop een bed en eene peluw van duilen of kaf, twee lakens en eene deken liggen.

De gelagkamer wordt verlicht door 2 klapvensters; het slaapvertrek beneden heeft er slechts één; ruim een halven meter breed en één meter hoog.

De zindelijkheid is wel redelijk, maar 't logies niet vrij van ongedierte.

De vochtigheid, die vooral gelijkvloers zeer merkbaar is, komt daarvandaan, dat de woning ruim 0.4 M. beneden den beganen grond ligt.

Deze is in den omtrek van het eenige privaat dan ook zóó modderig, dat men gelooven moet, dat dit de reden is, waarom men duidelijk merken kan, dat de logés niet hier, maar een pas of twee van de deur, in de open lucht, aan hunne natuurlijke behoefte voldoen.

De prijs voor het logies (met koffie) is dezelfde als bij smerige NAATJE: 30 cent voor man en vrouw, en voor één persoon 20 cent. Bij VAN WINGEN heeft men echter nog het voordeel op den koop toe, dat men zich van het keukengereedschap der hospita bedienen mag, wanneer zij zelve het niet gebruikt.

Colporteurs van kermisversjes en vooral marskramers hooren hier te huis.

Het standje is echter wel wat verlopen, nadat de eigenaar zijn logement voor de militairen had opengesteld, die tijdens de veepest in de gemeente dienst deden, waardoor er enkele reizigers moesten worden afgezegd.

III. TRUI SMORENBURG. In de Vreugde; Wijk B, n°. 60.

De eigenaresse is gehuwd, maar de zaak staat op haren naam. In de Eemnessersteeg heeft zij een nieuw huis gebouwd, dat met halvesteens muren opgetrokken is.

Voorheen had zij een in olieverf geschilderden Blauwen Jager tot uithangbord en daaronder het rijmpje:

Op koop van zegen,

Dat God mij geeft,

Kan niemand tegen.

En thans heeft zij, op een nieuw uithangbord, zeven muzikanten en haar eigen beeld, in eene nederige rol daarbij, laten malen, maar — toch weer gezorgd, dat de Voorzienigheid, in een bekend versje daaronder, niet wierd vergeten.

Wanneer wij de deur binnentreden, waarboven eene groote dorpsstraatlantaarn (die echter nooit brandt), komen wij in een ruim vertrek met eene menigte van lange tafels en banken.

Het buffet rechts zegt ons, dat hier getapt wordt; en een stoel met kussens links wijst ons TRUI's zitplaats aan; zoodat ieder, die de buitendeur uitgaat, onder 't bereik van hare handen komt.

Deze gelagkamer, van 30 M.², heeft rechts en links een klein kamertje (3 M. bij 3.5 M.), ieder met gemetselde steenen bedstede: de eerste voor de logés en de tweede voor de eigenaresse en haar echtgenoot.

Achter dit vertrekje links, is eene soort van kamertje met een uitgang naar buiten (misschien wel om ongemerkt de gasten te loozen, als de politie voor inkomt); en in dit vertrekje is tevens de ladder, die men op moet om boven te slapen.

Daarboven liggen aan de beide zijvleugels rechts en links weer twee vertrekjes (ieder, zonder de twee bedsteden, 1.8 M. lang, op eene breedte van 2 M.), met een goed, breed schuifraam.

Tusschen die beide logeerkamertjes in is de zolder, die *acht* kribben bergt, welke geen gordijnen hebben. Doch waartoe ook gordijnen? Als de deuren der kamertjes dicht zijn, is het op zolder immers donker. Maar het spreekt ook wel van zelf, dat er dan werken der duisternis worden uitgevoerd. En TRUI, bevordert zij dat? Verre vandaar. Zij is alleen van oordeel, dat ieder vrij moet wezen; en zelve erkennende, dat zij een zeer zondig schepsel is, begrijpt zij, dat het haar het allerminst past om aanmerking op het gedrag van anderen te maken.

De ligging is op stroo, op stroozakken of op zee gras, en tot dekking dienen oude wollen of katoenen dekens, karpetten, enz. alles van verkooping en van de Bank van Leening afkomstig.

Het drinkwater is hier zeer goed en komt uit eene nieuw gegraven welpomp. Dicht bij 't huis staat het gemeenschappelijk privaat. In het zijkamertje, beneden rechts, waar twee gezinnen zijn gehuisvest, en in de beide logeerkamertjes boven, staat, bij iedere slaappleaats, een kamerpot. Voor de logeergasten op den zolder staat er één groot grenenhouten koffertje, tot algemeen gebruik bestemd, welks inhoud des morgens op den mesthoop wordt uitgestort, die achter het huis ligt. De

prijs voor 't logies is 10 cent per persoon. Koffie wordt aan 2 personen voor 7½ cent en voor 5 cent aan één persoon verschaft. Met de jenever is TRUI voor de logés zeer voorkomend, daar zij hun voor *neven* cent een maatje geeft, terwijl de bezoekers uit het dorp *drie* centen voor een borrel betalen, waarvan er vier of vijf op een maatje gaan.

Bij ziekte der logeergasten is zij niet zeer haastig om een dokter te laten halen; gewoonlijk laat zij de ziekte eerst zoo erg worden, dat de patienten niet meer vervoerd kunnen worden en roept dan eerst bij het gemeentebestuur de hulp van een geneeskundige in.

De logeergasten zijn meest straatkunstenaars (koordedansers, buiksprekers, vuurvreters en steltloopers), liedjeszangers en liberale Israëlieten, die er geen bezwaar in vinden om des Zaterdag visch te koopen en te bakken, tot ergernis en hartzeer van den waard uit *het Ankertje*. Dit is

IV. Het logement van JOZEF KRANT. In het Ankertje. Eemnessersteeg. Wijk B, n°. 94, waarop de vroeger gegeven beschrijving log altijd schijnt te passen. (1)

V. Bij de wed. CORNWALLIS. Logement de Schrobbebank. (2) Wijk B, n°. 17.

Dit verblijf voor reizigers is het slechtste van allen. » Het uiterlijk aanzien is walgelijk; het huisje is laag en ziet er vervallen uit; het oude rieten dak is hier en daar met stroo opgelapt. Rondom het huis liggen modderpoelen, waarin menschelijke uitwerpselen voortdurend blijven liggen; het privaat toch verkeert in zulk een bouwvalligen staat, dat de meeste logeergasten zich niet durven wagen aan de twee dunne balkjes, die overgebleven zijn, en daarom liever den bodem in den omtrek tot privaat gebruiken.

Het inwonend personeel bestaat uit 21 personen. Alle slaappleaatsen zijn beneden. Elf personen slapen in een zandhok (niet voor het reizend publiek bestemd); een hok zóó

(1) Vergelijk: Verslag aan den Koning, enz. in 1868.

(2) Ik heb dit logement en alles wat daar voorvalt uitvoerig onder den pseudoniem van Arundinis Piscatoriae beschreven in een novelletje: *De Blaffende Keeshond*, in het Tijdschrift *Nederland*, 1870. Dr. J. F. VAN HENGEL.

ellendig, dat een boer bezwaar zou maken er zijn varken in te mesten. Het is niet anders dan een in het zand gegraven gat, waarin stroo ligt, waarop zes personen slapen, terwijl in een dergelijk gat daarnaast vijf anderen slapen. Er is gebrek aan licht en lucht, die alleen uit een binnenportaalteje te krijgen zijn. De overige tien personen slapen in de woonkamer, de eenige kamer van het huis; hier slapen ook de waard en de waardin; zoodat er dag en nacht contrôle kan gehouden worden. De inhoud van dit vertrek is 73.500 M.³, dat is dus 7.350 M.³ per hoofd. Hier wordt alles gedaan: haar geplozen, wol gekaard, gespoeld, pijpendopjes gemaakt, papieren molentjens en vliegers vervaardigd, enz. Behalve de vaste slapers in dat vertrek, zijn er nog drie kribben, te zamen voor 9 personen; en bij kermis kunnen er bovendien nog 6 geborgen worden; zoodat dan de ruimte per hoofd gereduceerd wordt tot 2.940 M.³. De laatstbedoelde personen slapen op den grond; er worden eenige steenen weggenomen en de gasten mogen op het zand liggen. De vloersteinen liggen namelijk los en de meesten zijn door den waard er in gelegd, als hij eens toevallig een steen op straat vond liggen, die hem paste. Sedert minstens 34 jaar is er aan die woning niets ten koste gelegd; de houder en zijne vrouw zijn van oordeel, dat zij weinig eer zouden behalen met de woning schoon te maken en hebben dit daarom sedert 13 jaar eenvoudig nagelaten; zelfs het stof wordt niet weggenomen. De zolder is niet onderzocht; daar de ladder, die er heen voert, al voor 12 jaar is opgebrand. De waard verklaarde, dat de vloer van den zolder zeer bouwvallig is, zoodat er voor drie jaar eene rat doorheen gevallen was.

Het armoedige ameublement bestaat uit eene groote, ongeverfde grenen tafel, drie stoelen, twee banken en een paar planken, die, op oude tonnetjes gelegd, eene zitplaats aanbieden, wanneer het bijzonder druk is. Ook staat er een bijna vermolmd grenenhouten kabinet, waarvan eene der deuren in een kouden winter tot brandstof is gebruikt; daarin staan blikken koffieketeltjes, ijzeren koekepannen, enz., die aan de gasten verhuurd worden; eindelijk eene hangklok met een steen tot gewicht.

Wie zal reinheid zoeken in eene woning, die in 13 jaar niet is schoongemaakt?

Toen in deze slaapstede in 1857 typhus ontstond, is zij op gezag van den geneesheer schoongemaakt. Het venster geeft tamelijke verlichting, niettegenstaande vele ruiten met papier beplakt zijn. De woning is vrij vochtig.

De slaapplaatsen zijn drie kribben en drie steenen bedsteden en verder de vloer, waarop de gasten, ten getale van 21, slapen, behalve de 11 die in het zandhok geborgen worden. De ligging is op stroo; dit schoon eerst gekapt stroo; maar het bleek, dat het zoo kort geworden was, doordat, volgens de uitdrukking van den waard, er al zoo vele menschen op „geroezemoesd” hadden. De dekking bestaat uit oud zeildoek, karpotten, afgedankte paardendekken, enz.; alles vol ongedierte.

Het drinkwater is slecht en stinkend, ten gevolge van de vele mestvaalten en doordien de pomp door de mannen als urinoir gebruikt wordt. De vrouwen gebruiken het privaat, een wijden keulschen pot, die vaak 's morgens ten tien ure nog ongeledigd in het vertrek te vinden is.

De gasten die alleen willen liggen, betalen 7½ cent, die met anderen willen slapen, 5 cent.”

Met drie personen is eene krib vol; hij, die het eerst komt, krijgt naast zich n°. 2, en komen en nu nog twee, dan krijgt n°. 1 eene krib alleen; twee, drie en vier blijven bij elkander, onverschillig van welken leeftijd of sekse.

Dat hier het schuim van landloopers en bedelaars logeert, die nergens anders terecht kunnen, behoeft nauwelijks vermelding.

Sedert in 1857 in dit huis eene epidemie van typhus ontstond, zijn de zieken steeds overgebracht bij burgermensen, die hen goed verpleegden. Voor spoedige verwijdering is hier, na dat jaar, altijd streng gezorgd. Zijn er dooden, dan dient het zandhok voor lijkenhuis en de personen, die daar slapen, worden tijdelijk in de kamer gehuisvest.

ZIEKENHUIZEN.

Hoewel bij art. 7 der wet van 4 December '72 (*Staatsblad* n°. 134) is bepaald, dat in iedere gemeente, waar dit door

Gedeputeerde Staten der provincie wordt bepaald, eene gelegenheid moet bestaan tot afzondering en verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten, vindt men in het Gooiland, behalve te Hilversum, nergens een ziekenhuis. Wel leest men in het gemeenteverslag van Naarden (1866), dat men een lokaal gehuurd en daarin kribben, matrassen en dekens heeft ter verpleging van choleralijders, doch deze inrichting schijnt van tijdelijken aard te zijn en kan als zoodanig geen eigenlijk ziekenhuis genoemd worden.

Het ziekenhuis te Hilversum staat buiten het dorp aan den Oud-Bussummerweg en is 10 minuten van de naburige woningen verwijderd. Het heeft 3 vertrekken.

Het grootste, de ziekenzaal, is lang 17 M., breed 5.25 M. en 3.7 M. hoog, en kan door een beweegbaar tusschenschot in twee afdelingen, eene voor mannen en eene voor vrouwen, gescheiden worden. In ieder gedeelte kunnen — volgens plan — 5 lijdens opgenomen worden. Een ander vertrek dient tot verpleging van burgerpersonen en reizigers. Het derde is een klein kamertje, bestemd voor zieke, zwangere vrouwen; een tokocomium voor één persoon.

De adjunct-inspecteur geeft in het Verslag aan den Koning (1) van deze inrichting geen ongunstig bericht, hoewel hij aan schrijver, als lid van den geneeskundigen raad, in bedenking gaf, om niet meer dan 6 lijdens gelijktijdig in de ziekenzaal op te nemen. Hieraan is gevolg gegeven, door 't opnemen van de meerdere personen in de voorkamer. Ook zijn de schuiframen in klepramen veranderd.

Hoe goed dit ziekenhuis als voorloopige inrichting ook zij, valt de behoefte aan meer ruimte, betere plaatsing en inrichting echter niet te ontkennen.

De verpleging en verzorging der lijdens door den ziekenvader en zijne vrouw schijnt uitstekend.

Op deze plaats moet ook nog met een enkel woord melding gemaakt worden van de **infirmarie te Naarden**. Dit gebouw bevat 6 vertrekken. De bijgebouwde zalen n°. 31 en n°. 34 zijn zeer goed en ruim. De eerstgenoemde, bestemd

(1) Over 1872, bladz. 184.

voor onderofficieren, is 8.8 M. lang, 4.76 M. breed en 2.85 M. hoog; de andere is van kleiner afmeting en dient tot verpleging van lijders aan huidziekten. Ook is hier gelegenheid om een bad te nemen. Het oudste gedeelte van dit gebouw heeft drie verdiepingen met vier zalen van aanmerkelijk grooteren omvang.

ZIEKENZALEN.	Lengte.	Breedte.	Hoogte.
N°. 20, gelijkvloers, met 20 kribben .	18.15 M.	5.23 M.	3.70 M.
N°. 21, 2de verdieping, voor 19 zieken.	18.15 "	5.23 "	2.95 "
N°. 36, 3de verdieping of zolder, voor 14 zieken	18.15 "	5.23 "	2.15 " (1)

Bovendien kan er bij gebrek aan plaatsruimte nog een lokaal beschikbaar worden gesteld voor de behandeling van 9 personen. De ventilatie laat hier zeer veel te wenschen over, bij eene lengte van 6.53 M., breedte van 5.9 M. en hoogte van 3.65 M.

Bij deze infirmerie ligt een goede tuin tot uitspanning voor de herstellenden.

HERBERG. SLIJTERIJ. TAPPERIJ.

Dit is de benaming van de plaatsen, waar men sterken drank kan koopen. Het verschil tusschen slijter en herbergier, kroeghouder of tapper is alleen daarin gelegen, dat de slijter bij voorkeur bij de maat verkoopt en alleen voor de toonbank een borrel tapt, terwijl bij de drie andere soorten van kasteleins eene gelagkamer gevonden wordt, waar men zittende het gelag verteert, of, zooals in Hilversum bij drie kroeghouders het geval is, waar men dansen kan.

(1) Onder de nok.

Het verschil tusschen herberg en kroeg ziet alleen op de klasse der bezoekers.

In het Gooiland nu treft men (dienstjaar '72/73) 154 plaatsen aan, waar drank te krijgen is; en wel

te Blaricum	7
» Bussum	10
» 's Graveland	20
» Hilversum	51
» Huizen	20
» Laren	14
» Naarden	32

dus totaal 154

Over het algemeen komen alle herbergen of kroegen, wat de inrichting betreft, met elkander overeen. Sommigen echter zijn zóó klein en bekrompen, dat er nauwelijks vijf personen te gelijk staande eene plaats kunnen vinden.

DE KROEG

eene uit dat groote aantal, waar des avonds gewoonlijk 12 tot 30 man vereenigd zijn.

Men komt met de deur, die in het midden van den voormuur staat, in een vertrek van 5 bij 4 of 5 M., welks hoogte 2.5 à 3 M. bedragen kan. Aan iedere zijde der deur is een venster: gewoonlijk een schuifraam met luiken van buiten. Die ramen zijn tot 's morgens 11 uur hoog opgeschoven; later op den dag zijn ze altijd neer.

Voor het eene raam staat, op een afstand van een halven meter van den zijmuur en hiermede evenwijdig, de toonbank, waarop men een donkerbruin eikenhouten tobbeje met gladgeschuurde geel koperen banden ziet staan. Dat kuipje is halverwege met water gevuld, dat maar eens per dag ververscht

wordt en dienen moet om de gebruikte glaasjes om te spoelen, die niet afgedroogd, maar in plaats daarvan omgekeerd op de toonbank worden geplaatst, om zoo leeg te loopen.

Achter de toonbank zit de kroeghouder op een tabouretje, als hij niet bedient. Tegen den muur staat de drankkast, of zoo men wil, het buffet, dat uit twee opstaande en drie dwarsplanken bestaat. Behalve de sterke dranken, die hier in groote flesschen van een of twee liter gevonden worden, kan men er apothekersfleschjes van 125 à 200 gram zien staan. Ze dienen om de klanten te gerieven. Velen toch zien er voordeel in om bij de maat te drinken en bestellen dan een „*nieuw musje*”, dat is een dL. Deze hoeveelheid wordt dan in zulk een fleschje geschonken en aan hem, die dat bestelde, met een glas overhandigd; de echte drinkebroer eischt echter altijd een „*oud musje*”, dat is grooter.

Van de kleur en geur der lucht in 't vertrek, kunnen wij ons eene voorstelling maken, wanneer wij denken aan de tabak en sigaren, die men er rookt en hierbij 't petroleumlicht en de soms rood gestookte kolomkachel, niet vergeten.

Het publiek, dat de kroegen bezoekt, verschilt naar de verschillende kroegen; maar dit geldt alleen voor den avond of voor de feestdagen; want over dag schijnt er niet veel verkiezing in de kroeg te bestaan en dan wordt er maar eventjes ingewipt, om staande een „*spatje*” te nemen. De „*jenever*” verschilt immers weinig en de glazen zijn in alle kroegen gelijk, alsof ze geijkt waren, volgens de verzekering die schrijver van een drinkebroer ontving.

Maar 's avonds bestaat, in die herberg daar, het personeel uit kleine bazen of uit fabrikanten, die in eene voorname herberg niet op hunne plaats zijn.

En in eene andere herberg weer vindt men 's avonds en op de feesten vermogende boeren en boerenzoons en lieden uit den burgerstand, waar men in de morgenuren dagelijks den fatsoenlijken leeglooper kan aantreffen; hem, die met moeite den tijd te dooden zoekt en die daar altijd biljart of domino speelt *tot tijdverdrif*.

Op eene andere plaats bezoekt de kleine burger, de ambachtsman, de kroeg; en de zwartwevers komen bij VAN DER K—

hun borrel drinken; en in 't *Kasteel van Luneburg* vergaderen de streepwevers. Elders weer trekt de kroeg licht volkje, dat dobbelt of dansende rondzwaait, wanneer zich de vedel lustig laat hooren.

In het Beijersch Bierhuis kan men de »jannen» ontmoeten of de jonge borsten, die de broodkruimels steken en bij wier bijeenkomsten twist en vechtpartijen niet zeldzaam zijn; en tusschen al die verscheidenheid in, hooren wij de marskramers en 't kermisvolk — achter 't vrome uithangbord van de slaapsteehoudster — bij een *maatje*, vloeken en zwetsen.

En niet alleen kan de Gooische kroeg, om haar invloed op den maatschappelijken toestand, naar het *personeel* worden beschreven, dat haar steunpilaar is en haar bloeien doet, maar ook, naar wat schrijver eigenaardig hare bijzondere *richting* noemt, bekeken worden.

De minder aanzienlijke kroegen toch dienen vooral ook tot vrijplaats voor de, 't zij dan kalme 't zij hartstochtelijke, liefhebbers van het kaartspel; en de kaarten die ergens aan den Amersfoortschen weg tot »kloppen» of bij de streepwevers in hun *Kasteel van Luneburg*, op de late avonden tot »pandoeren» hebben gediend, kunnen ons zeker geen hoogen dunk van de zindelijkheid der kroegloopers geven (1).

Grof spel wordt er vooral in de voornamere herbergen gespeeld. Nog kort voordat deze regelen zijn opgesteld, vernam schrijver met zekerheid, dat er in eene dier herbergen van 't dorp op één avond f 266.— op het biljart verdobbeld was. Is de naam en 't beeld van kanker voor kroeg dan wel zoo ongepast; en zou niet dikwerf haar uitwerking juist een knagen aan de maatschappelijke welvaart beteekenen?

Weer andere kroegen zijn aan gezelligen kout gewijd. Gewoonlijk treft men er dan een »lokvink» aan; dat is hij, die er vrij gelag heeft en daarvoor met zijne aardigheden en vertellingen de klanten bezig houdt. Hij heeft het hoogste woord, leidt de gesprekken en weet de teere punten behoedzaam te

---

(1) Schrijver heeft 32 kaarten van een spel, dat daar gebruikt werd. gewogen, en bevonden dat zij ongeveer 22 gram zwaarder waren dan 32 nieuwe. Die kaarten doen meer dan 26 weken dagelijks dienst.

vermijden. Voorheen waren dat veelal de » dienders »; tegenwoordig zijn het meestal nog zaakwaarnemers of oud geëdienden. Zij zijn de verkondigers van het nieuws van den dag.

Godsdienstige geschillen rijzen zelden in eene kroeg. Maar als er in de kroeg, die tevens bierhuis is, weinig klanten bijeen zijn, komt de godsdienst toch nog wel eens ter sprake, wat vooral 't geval in April '72 was; en in de Hilversumsche kroeg had toen de geuzenpartij steeds de overhand. Maar twisten over geloofszaken, — de kasteleins weten dat wel, — zijn verderfelijk voor het gelag; men disputeert heftig, men wordt warm — later mogelijk handgemeen — en men drinkt niet en maakt geene vertering. Van daar dan ook, dat TRUI, de slaapsteehoudster, in haar eigen reglement, dat naast het politiereglement hangt, deze bepaling heeft vastgesteld: *Art. I. Een ieder, die over godsdienst praat, sla ik voor zijn ... (1); dat komt in eene kroeg niet te pas.*

Ziet dien drinkebroer! — Wanneer de gemeentebelangen in de » tarveerne » aan de orde zijn gesteld, laten zij hem gewoonlijk vrij kalm en rustig, al doet hij in zijn beschouwingen overigens ook denken aan die soort van wijsheid » die in de kan is »: maar komt, om iets anders te noemen, b. v. het lieve vaderland aan de beurt, dan verwarmt de jenever zijn gevoel plotseling en dan vloeit het bloed sneller

in d'aderen;

totdat het aan 't koken en bruischen raakt en de gast gebaren maakt om van te beven en zijn vuist op de tafel neerkomt, dat alles er van dreunt en rinkinkt, ...; en 't is opmerkelijk, hoe dan soms eenige minuten toevens in de buitenlucht voldoende zijn, om hem tamelijk bekoeld en met een half onnoozelen lach terug te doen komen, als een walgelijk toonbeeld, hoe de borrel alle mannelijk karakter vernietigen en geestkracht verlammen kan.

En wij laten gaarne den » lokvink » in die soort van kroeg aan 't woord, waar niet gespeeld, maar veel gepraat wordt; — den ouden BESEM zijn heldenloden uit een lang vervlogen tijdperk beschrijven en ginder een Oostganger met gage won-

(1) Onleesbaar.

derbare dingen van zijn tocht naar Bali verhalen; of een anderen voorganger zijn zoutelooze grappen vertellen. Maar ernstiger herinnert ons de borrelpraat in deze kroeg ook aan het spinhuis in 't Gooi, omdat schrijver op beide van toepassing acht het woord der ouden :

Kwade samensprekingen bederven goede zeden.

GEVANGENIS.

Behalve te Naarden vindt men in het Gooiland geen gevangenhuis. Eene plaats voor preventive opsluiting vindt men in elke gemeente. *Hilversum* heeft daarvoor twee cellen, ieder lang 3, breed 2.13 en hoog 2 meter, in welke licht en lucht veel te wenschen overlaten. In ieder vertrek staat eene houten brits met stroo voorzien; dekking wordt er niet gevonden. Een emmer dient voor privaat. Hoewel reeds vroeger Mr. DE VRIES, in den geneeskundigen raad, op den ellendigen toestand dezer lage en donkere hokken heeft gewezen, (1) is daarin echter thans nog geene verbetering aangebracht.

Te *Blaricum* en *Huizen* dient de toren tot opsluiting; te *Bussum* een hok aan het raadhuis, terwijl te 's *Graveland* en *Laren* de overtreders der openbare orde in een brandspuit-huisje worden opgesloten.

De gevangenis te Naarden heeft vier vertrekken. Het grootste is 5 meter lang, 4 breed en 5 hoog en ligt drie treden boven den vloer van het raadhuis. De vloer van dit vertrek bestaat uit roode vloerbakken; de muur is wit en op 1.15 meter hoogte zwart. Het licht komt van de oostzijde door een raam, dat 2 M. hoog en 1.5 M. breed is en 25 M. boven den vloer begint. Tot slaapplaats dienen 4 ijzeren kribben, ieder met een stroozak, een kussen met kaf gevuld, een laken en twee dekens voorzien. Voorts vindt men er eene kleine ouderwetsche tafel en vier houten cirkelvormige krukken. Vier verroeste ijzeren tonnetjes dienen tot kamerpotten.

Op de tweede verdieping zijn twee cellen voor eenzame

(1) Verzameling van stukken betreffende het Geneeskundig Staatstoezicht in Nederland, 1868, blad. 282.

opsluiting, waarvan de eene 2 M. lang, 4 breed en 5 hoog is, terwijl de andere bij gelijke hoogte 3 meter lengte en breedte heeft. In de grootste cel, waarin een privaat met stankafsluiter wordt gevonden, krijgt men 't licht van boven; in de andere, van den westkant. Hier worden ook ijzeren tonnetjes tot privaat gebruikt.

Buitendien is er nog eene vrij ruime *politie-gijzelskamer*, alsmede een vertrek voor burgerlijke gijzeling. Dit laatste is eenvoudig maar goed ingericht.

Het voedsel der gevangenen bestaat uit brood en radjetoe, de drank uit koffie, thee en water. De gijzelaars daarentegen krijgen een goeden burgerpot.

Hoewel de gevangenis te Naarden, wat bouw en inrichting betreft, wel vertoond mag worden, verdienen echter de ijzeren kuipjes, als bronnen van luchtbederf, afkeuring. De gezamenlijke opsluiting der gevangenen kan insgelijks nadeelige gevolgen hebben.

BEGRAAFPLAATSEN.

De geologische gesteldheid van het Gooiland is voor begraafplaatsen gunstig. De losse zandgrond laat het meteorwater zeer gemakkelijk door; de hooge ligging van bijna ieder kerkhof doet het overtollige water langs betrekkelijk groote afstanden wegvloeien en de schadelijke bestanddeelen, die het water bij de ontbinding der lijken heeft opgenomen, worden op den langen weg naar het grondwater tegen anorganische verbindingen verwisseld en zoo onschadelijk gemaakt. Die afstand van het welwater ligt tusschen 12 en 5 M. in. Maar die losheid van den grond bevordert tevens de ontbinding der lijken, terwijl het zwavelwaterstofgas, dat daarbij ontstaat, opgenomen wordt door de aanzienlijke hoeveelheid oer (ijzer-oxydehydraat), dat men hier aantreft.

Doch die losse bodem laat daarbij ook de schadelijke gassen gemakkelijk ontsnappen en zich met de dampkringslucht vermengen. Dit kan zeer nadeelige gevolgen hebben, vooral bij epidemieën. Wanneer naast het lijk van een aan pokziekte, typhus of cholera overledene een graf gedolven wordt, dan

deelt die smetstof zich door den lossen grond aan de levenden mede. Met het oog op de heillooze gevolgen, die hieruit kunnen ontstaan, acht schrijver het zeer wenschelijk, zoodanige lijken op afzonderlijke plaatsen te begraven en het houden van toespraken of lijkreden bij het geopende graf te ontraden.

Over 't algemeen zijn de begraafplaatsen in 't Gooi op voldoende afstand van de woningen verwijderd. Te *Blaricum* heeft men twee, eene voor Protestanten en eene voor Roomsch-Katholieken; beide liggen op een open terrein. *Bussum* heeft zijne begraafplaatsen op Hilversumsch grondgebied, doch in de nabijheid der gemeente. Het kerkhof van 's *Graveland* ligt in de nabijheid van de Hilversumsche vaart, op een half uur afstand van de gemeente; dit ligt het laagst van allen. *Hilversum* heeft, behalve 't kerkhof van 's *Graveland* en *Bussum*, vier begraafplaatsen. Dat voor Protestanten en voor Roomsch-Katholieken is in de gemeente zelve gelegen. Op 't eerstgenoemde staan twee rijen kastanjeboomen, die door hun weligen groei en rijken bladerdos de zonnestralen onderscheppen en het uitdrogen verhinderen. Daar ze in de richting van 't zuiden naar 't noorden zijn aangelegd, beletten ze de schadelijke dampen, die uit het meest bevolkte gedeelte van het kerkhof opstijgen, zich over het dorp te verspreiden. Een der Israëlietische kerkhoven is, wegens overbevolking, niet meer in gebruik; hiervoor is in de heide, achter de stoomspinnerij en weverij, een nieuw aangelegd. *Huizen* heeft zijne bograafplaats op 50 meter afstand van de gemeente. Te *Laren* zijn twee kerkhoven, een algemeen en een voor Roomsch-Katholieken. De meeste protestantsche ingezetenen dezer gemeente worden echter in het naburige Eemnes begraven. Dit is een gevolg van de minachting, waarin dit kerkhof staat, omdat er zelfmoordenaars begraven worden. Het Roomsch-Katholieke kerkhof te *Laren*, gewijd aan den heiligen Johannes, is zeer vermaard. In »Schatkamer der Nederlandsche Oudheden» bladz. 209, vindt men gaaromtrent eene legende, naar aanleiding waarvan telken jare op St. Jansdag (20 Juni) eene talrijke schaar van soms meer dan 2000 bedevaartgangers dit kerkhof in processie bezoekt. Het ligt op bijna een half uur gaans van *Laren*, aan den weg naar *Hilversum*, ongeveer twee meter boven den

begane grond, wel door lindeboomen omgeven, maar zonder muur, heining, rasterwerk of heg. (1) Het kerkhof te *Naarden* dient zoowel voor Rooms-Katholieken als voor andere gezindten, met uitzondering van Israëlieten, die hunne dooden naar *Muiderberg* vervoeren. Door smaakvolle grafgesteenten heeft deze begraafplaats een eerbiedwaardig aanzien.

Met leedwezen moet schrijver betuigen, dat tot nog toe (1874) in geene dezer gemeenten gevolg is gegeven aan art. 12 der wet tot voorziening tegen besmettelijke ziekten, zoodat overal een lijkenhuis ontbreekt.

VOEDSEL EN DRANKEN.

KLEEDING EN LIGGING.

De aanzienlijken krijgen vooral dierlijk *voedsel*: dikwijls veel te veel, wanneer men op de zittende levenswijze van velen let. De kans van mijnheer op podagra en van mevrouw op beroerte, of van de dochters op hysterie (waaraan schrijver nooit een meisje uit den werkenden stand zag lijden) wordt grooter door 't overmatig gebruik van sterke koffie en van bouillon; het bier, de wijn en de waterchocolade dragen hiertoe ook het hunne in ruime mate bij.

In den deftigen burgerstand, waar de dienstheden niet afzonderlijk eten, maar met de huisgenooten aanzitten, wordt er in den regel geslacht; en men eet hier ook voor en na den slachttijd meestal te vet. Het spreekwoord: »neen, dat is ook geen boterlikken», om iets wat onaangenaam is aan te duiden, wordt bij deze klasse veel gebruikt.

Dat vet eten gebeurt vooral op groote visites; dagen lang is dat ook het geval vóór de Vasten.

Vandaar dat in dezen stand het meest indigestiën, lever- en galziekten voorkomen.

---

(1) Art. 18, enz.

Sterke drank, d. i. (hier) brandewijn, één of twee glaasjes des avonds en één des morgens, komt in de plaats van den wijn der meer aanzienlijken; terwijl deze bij de vrouwen door eene zoete likeur vervangen wordt, zoo de anijs of chocoladepot niet voor den dag komt. Bier, wijn of water komen nooit op tafel; terwijl de brandewijn tot den leefregel van den man schijnt te behooren.

De handwerksman krijgt 's morgens om half zes een kop slappe koffie in zijn bed; waarna hij opstaat, zich aankleedt en, na eerst eene pijp te hebben aangestoken, naar zijn werk gaat; van waar hij om acht uur terugkomt, om twee sneden wittebrood met (even dik) roggebrood te eten en daarbij weer koffie te drinken.

Om elf uur wordt den man, zoo hij niet op den winkel koffie krijgt, door de vrouw het blikken keteltje gebracht, dat vier kop koffie houden kan (en enkele malen gediend heeft om jenever binnen de fabriek te smokkelen, zoodat het den baas wel miraculeus voorkomen moest, wanneer zijn wevers allemaal een roes hadden).

Om twaalf uur komt onze vriend met het keteltje en het kommetje terug en neemt plaats achter den hoog opgestapelden berg van door bieten lichtrood gekleurde aardappelen, op welks top een schoteltje staat, waarin spekvet met azijn en peper is. Velen in dezen stand hebben borden; en in dit geval kan men bijna ook zeker zijn, dat er een klein stukje uitgebraden spek op vaders bord zal liggen en *dikwijls* ook op dat van de vrouw en de kinderen; in die huishouding stellig, waar de vader geen smaak heeft in sterken drank.

In dezen stand eet men ook veel wortelen, kool, spinazie en rapen; ook uien met aardappelen gekookt en dan gestampt; altijd echter onder toevoeging van peper en azijn. Zomers, als het warm is, eet men de eene of andere salade met boter en azijn en daarbij alleen gekookte aardappelen.

's Middags om vier uur verschijnt weer de koffiekkan met de balletjestrommel op het tooneel.

's Avonds om zes uur schoft men; er wordt gegeten en gedronken als des morgen om 8 uur.

Eindelijk om 9 uur, worden de aardappelen opgebakken,

die des middags overbleven; en daarna een bord karnemelk, dun met meel gekookt, waarin eene snede roggebrood gesnipperd is.

Zelden of nooit krijgen deze menschen vleesch, tenzij men bij den vilder terecht kan; d. i. als het vleesch daar te slecht is, om in Utrecht te worden verkocht of naar Naarden te worden opgezonden. Dan alleen is er voor den minderen man gelegenheid om zich vleesch in overvloed te verschaffen.

Zelden ook zijn deze menschen ziek ten gevolge van overmatig eten en drinken (de jenever altoos er buiten gelaten); maar dat aanhoudend gebruik van *zuren* en dat onophoudelijk drinken van *koffie*, — verklaart het menigvuldig voorkomen van maaglijden, 't welk bij deze klasse waargenomen wordt.

En nu nog eene hoofdgroep, eene klasse, wier voeding vermelding verdient. De behoeftigen en de armoedigsten hebben somtijds niet het noodzakelijkste, om aan de behoefte van het lichaam aan spijs te voldoen; zij lijden dikwijls groot gebrek. Soms wordt dit bekend en dan krijgen ze veel te veel; want helaas! dan wordt die aalmoes veelal in weelde verbrast. Men koopt dan spek, meel en olie; steelt hier of daar eene schroot van eene schutting, of eene plank van een sekreet tot brandhout en bakt nu over dat onheilig vuur pannekoeken, waarvan tot oververzadiging toe gegeten wordt; blijven er nu nog centen over, dan wordt er jenever gehaald en zoolang gedronken tot men — perinde ac cadaver — nederligt.

Het gebrekkige voedsel, de hoogst ongeregelde voeding — het akelige gebrek en de walgelijke overdaad, die elkander afwisselen — doen hier meestal kwaadsappigheid, bloedarmoede en klierziekte ontstaan, die zich voortplanten op het kroost.

Bij het beschrijven van de *kleeding*, stippen wij aan, dat schrijver het afkeurt, hoe er door de hoogste klasse over 't geheel te weinig flanel op het bloote lijf gedragen wordt en dat men er het nuttige van het dragen van wollen kousen al te veel uit het oog verliest. Waarom wordt de onderbroek nog meestal kort gedragen en de banden boven de kuit vastgemaakt? Waarom niet liever — zooals bij de militairen — aan dat kleedingstuk lange pijpen te geven, die boven den enkel dicht gemaakt worden?

De cachenez komt 's winters nog meest altijd voor den dag. Het enge corset en de schoentjes met hakken van 4 cM. hoog, zullen eerlang zich zelve veroordeelen.

Tegen de kleeding der deftige burgers heeft schrijver dit bezwaar, dat de man in huis den hoed of de pet ophoudt en de vrouw reeds zoo vroeg (tusschen de 22 en 24 jaar) het hoofd bedekt, eer dat de uitvallende haren om een mutsje vragen.

De broek, die bij de meeste vrouwen uit dezen stand, uit twee pijpen bestaat, welke slechts even verbonden zijn, beschut het onderlijf niet genoeg tegen koude en vocht, waarvan de gevolgen dikwerf op het kraambed worden gedragen. De nadeelige invloed der warme stoven wordt er grooter door en spiegelt zich in de verandering der huidskleur af.

Ook de ambachtsman houdt zijne pet onafscheidelijk op. Men heeft in deze klasse een buis of jas; maar dit kleedingstuk neemt men onder den arm mede en trekt het *niet* aan; men loopt dan in zijn »boezeroen." De ambachtsman gaat nooit met eene parapluie; regent het nu, dan wordt hij nat, en is hij door en door nat, dan trekt hij het buis aan en applicceert alzoo de inwikkeling van een nat laken; maar verkeerd. Zoo komt het dat hij rheumatisch wordt.

De boeren, die zelf werken (en de meesten in het Gooiland doen dit), handelen op dezelfde wijze en dragen dus ook dezelfde gevolgen; en hier vindt gij nu den sleutel, waarom men dikwijls spreekt van een *krommen stijven hark van een boer*. Maar heeft deze, zoowel als de ambachtsman, de traditioneele duffelsche jas, die de getuige van een geheel menschenleven is, dan niet aan? Dat duffel draagt hij alleen des Zondags en bij plechtige gelegenheden; zelfs midden in den zomer zult gij nooit eene begrafenis in dezen stand zien zonder het plechtige, 't welk dit kleedingstuk schijnt te kunnen geven.

De vrouw uit dezen stand draagt gelukkig in het geheel geen corset (wij sluiten daarbij dienstmeisjes uit, die in alles, dus ook in het verkeerde, hare mevrouw naäpen). Maar voor dat corset komt hier een ander kleedingstuk in de plaats, dat bijna even nadeelig is: de *kroplap*, die gedragen wordt om »maar plat te worden" en uit twee lappen bestaat, om den

hals uitgesneden. De eene lap komt op den rug te liggen, de andere op de borst; zij reiken tot onder de borsten. Nu worden de voor- en achterlap aan beide zijden door bandjes of haken en oogen sterk toegetrokken en hierdoor worden de borsten, maar vooral de tepels, sterk gedrukt en alzoo in hunne ontwikkeling tegengegaan. Het dragen van dit kleedingstuk levert eene bijdrage tot de verklaring van de omstandigheid, dat in de meeste dorpen van het Gooi zoo weinige moeders zoogen. 's Graveland maakt hierop eene gunstige uitzondering.

Maar tevens ziet schrijver in dien plaatsvervanger van 't corset de oorzaak van het veelvuldig voorkomen van *mastitis*.

Zelden ook dragen deze vrouwen in den zomer een broek; en hierop rust schrijvers bewering dat de kleeding in dezen stand, even als het voedsel, dikwijls de oorzaak van de menigvuldige maagpijnen en andere maagkwalen worden kan.

Bij de beschrijving van de *ligging* neemt schrijver deel aan den ouden strijd tegen de bedompte bedsteden, die bij den arbeidersstand boven den kelder getimmerd zijn. Op „Heidepark” wonen de arbeiders alle in woningen met bedsteden, waarvoor deurtjes hingen, die 's nachts om de koude gesloten werden. Jaren aaneen had men hier met typhuskoortsen te kampen, tot dat de eigenaar eindelijk besloot om verbetering aan te brengen, (1) en al die deurtjes weg te nemen; na dien tijd — sedert zeven jaar — heeft er zich geen typhuspatient meer vertoond.

Onder de slechte gewoonten, wordt hier het slapen van kinderen in de kribbetjes, binnen in de bedsteden, genoemd; en ook het leggen van 't kleine kind naast grootmoeder.

De behoeftigen slapen des zomers, als de boekweit bloeit, op den grond, omdat in dien tijd de wandluizen hen uit het bed verdrijven.

De aanzienlijken liggen te veel in dons en veeren; vooral jonge menschen, die zich bovendien dikwijls te warm dekken.

De behoeftige dekt zich met een karpert; hij heeft het echter niet te koud, want hij kleedt zich niet uit. Alleen des

---

(1) Op „Heidepark” werden de varkenshokken echter tevens van de huisjes verwijderd en werd ook de omtrek der woning, ter breedte van 4 M. bestraat.

Zaterdagavond wordt het hemd uitgetrokken; de vrouw wast dit dan terstond daarna en hangt het boven het vuur. Zondagmorgens komt dan dat berookte en half drooge hemd weer aan.

Wat de *meubels* betreft, spreekt schrijver afkeurend over de tabourettes en bankjes, waarop de kinderen plaats moeten nemen » om recht te worden » en over de kinderstoelen, waarin de kleinen soms veel te lang op het potje zitten.

Ten slotte wijst hij op den ongelijken invloed der *verwarming* in de woningen van arbeiders en van boeren. Daar geschiedt de verwarming door eene kachel, waarop de pot gekookt wordt, wiens damp de lucht in het kleine vertrek verontreinigt. Bij de boeren gebeurt dit niet. Zij » stoken op de groote schouw » en bij hen is het in den regel frisch.

Na aldus in breede trekken het meest opmerkelijke bij de vier hoofdgroepen te hebben opgeteekend, schijnt het ons niet overbodig om, in dit hoofdstuk, bij het leven van den *handwerksman* nog eens afzonderlijk stil te staan. De aantekeningen, die wij nog op eieren, vleesch en visch, brood en aardappelen te maken hebben, gelden voor de huishouding van

WILLEM K— den timmermansknecht in het Goiland.
Een man van twee en dertig jaar, wiens ouders tot de fabriekarbeidersstand behoorden.

Van zijne vroegste jeugd af is hij altijd bij het timmeren geweest en tegenwoordig verdient hij dan ook het hoogste loon, dat een timmermansknecht ontvangt. Zijne vrouw is een knap mensch; zij was vroeger dienstmaagd bij een klein burgertje en is thans 26 jaar oud. Zij hebben drie kinderen.

JAN, de oudste, gaat op de school; hij is nooit ingeënt, maar heeft, even als LEENDERT, deerlijk de pokken gehad. Deze gaat ook naar school, maar op de bewaarschool, waarvoor f 0.05 in de week betaald moet worden. Klein NAATJE, dat thans ruim een jaar zal wezen, is van zelf te huis.

Het arbeidsloon (10 uren per dag à f 0.14), het overwerk (2 uren per dag à f 0.14), en 't geen hij voor het kisten der lijken en van de draagplaats ontvangt (minstens f 0 10 per week) maken met de opbrengst van het land (26 HL. aardappelen à f 2.—, dus f 1.— per week) een totaal van f 11.18 wekelijksche inkomsten.

Volgens nauwkeurige becijfering staat hier tegenover een totaal van f 10.16⁵ wekelijksche uitgaven, zoodat de verhouding van loon en werk hier in dezen stand veel gunstiger blijkt te wezen, dan er elders wel beweerd wordt. Soms komt er bij het batig saldo van f 1.01⁵ per week nog, hetgeen de vrouw met het wasschen van mutsen verdienen kan.

Op het budget van zulk eene huishouding diene voor den post *eieren* 't volgende:

Men koopt 16 à 18 eieren, per stuk voor f 0.02 ⁵ , dus voor	f 0.40 à f 0.45;
dan huurt men eene broedsche kip; die kost in 8 weken	0.30 = 0.30;
die kip blijft 21 dagen op de eieren zitten en kost aan voeding	0.50 = 0.50;
na den 21sten dag komen de kuikens uit en kosten	f 1.20 à f 1.25.

Gewoonlijk krijgt men 14 à 16 kuikens, welke (naar f 0.10 per stuk) voor f 1.40 à f 1.60 te verkoopen zijn; men heeft dus bij dat broeden niets verloren.

Die jonge kuikens worden met boekweitengort, rijst en later met fijngemaakte aardappelen gevoederd. De kuikentjes zijn nu iedere week een stuiver meer waard, zoodat eene kip van 26 weken, als zij begint te leggen, de waarde van f 1.30 heeft. Nu begint eigenlijk de winst.

De mindere man, die het kippenhok in huis heeft, en bij wien de kippen het dus warm hebben, neemt ze als zijn avondeten gedaan is, van stok en zet ze bij den warmen schotel, waarop ze gretig aanvallen zoodat zij vijf uren, nadat andere kippen reeds geen voedsel meer krijgen, op nieuw gevoederd worden.

De kippen, die op deze wijze worden behandeld, moeten, van 4 uur des namiddags tot 7 uur des morgens, maar negen uur zonder eten blijven, terwijl andere kippen in 15 uur geen voedsel krijgen.

De ruimere voeding werkt zeer voordeelig op het eierleggen, zoodat dan ook de ambachtsman en daglooner in Januari of Februari reeds eieren heeft, terwijl de burgerman ze niet voor Maart kan krijgen. De eieren worden nu aan de meer bemiddelden of zwakken verkocht en men maakt alzoo een aardige winst en heeft de mest nog op den koop toe. Later kan men de eieren zelf gebruiken, of daarmee de doktersrekening betalen.

Vleesch en visch. Men had de extra verdiensten opgespaard, omdat men verwachtte, dat er weer een kind zou komen en men daardoor veel onkosten zou moeten maken. Vooreerst toch moet men dan de vroedvrouw betalen f 1.50 à f 2.—; vervolgens de baker f 1.— à f 1.50. Verder, omdat de baker, die dan bij een ander den kost heeft, bijna voor twee man eet; maar vooral omdat dan de baker de huishouding niet zoo goed behartigt als de vrouw des huizes. Maar omdat er nu geen kind zal komen, zal men zich voor dit geld maar een biggetje aanschaffen.

Om het varken groot te brengen geeft men het eerst aard-appelschillen, wortelenloof en hetgeen men verder machtig worden kan, terwijl men later het kriel, met boekweittenmeel vermengd, kookt, om het beest vet te mesten. Die boekweit wordt niet betaald, maar daarvoor worden de vier hammen verpand, die het beest nog geven zal. Bijna altijd gaan hammen en boekweit tegen elkander op. Het overige gedeelte van het varken wordt echter, al is het met veel moeite, zodoende het eigendom van den ambachtsman.

De 600 stuks panharing, die men hier noodig heeft, vereischen gemiddeld eene wekelijksche uitgave van f 0.04. In het begin van den zomer is de geheele muur met deze visch behangen; dit geeft een ondragelijken stank in huis.

De post voor *roggebroom* is hier kleiner, dan bij andere arbeidersgezinnen; doch daarvoor eet men hier des avonds dikwijls karnemelkspap van boekweittenmeel.

Aardappelen. Tweemaal in de week krijgt men geen aardappelen; vooreerst als men soep eet, en ook wanneer de karnemelk met havergort op tafel komt.

Zooals op bladz. 100 werd uiteengezet, heeft ieder ambachtsman en arbeider zijn eigen aardappelenland. Het voordeel is zóó groot, dat zelfs eenige gegoede burgers het niet versmaden.

WILLEM zorgt dan ook met ijver voor zijn mesthoop, waardoor alleen zijn land hem ruime winsten kan bezorgen. Hij doet dit 1°. door al den huiselijken afval, de haardasch, enz.; 2°. het gootsteenwater en 3°. al de faecaliën en de potten met urine er op te brengen niet alleen, maar 4°. loopt JAN, zijn oudste zootje, 'smorgens wel een uur met een klein kinderwagentje en een oud stofblik rond en raapt den mest van paarden, koeien en schapen op, dien hij maar vinden kan en bergt dien in zijn wagentje, tegelijk met de afgevalen bladeren, die onder zijn bereik mochten komen.

Eindelijk wordt het stroo van het bed, dat een jaar geënd heeft, gewoonlijk ook gebruikt om de mest te vermeerderen.

Het kan dan ook wel niemand verwonderen dat men, te Bussum, Blaricum, Hilversum, Huizen en Laren, in de kom der gemeente zoo vele mestvaalten aantreft, en evenmin, waarom die mestvaalten zoo in de onmiddellijke nabijheid der woningen staan.

Te Naarden en 's Graveland ziet men ze minder, hetgeen daarvandaan komt, dat de huizen te Naarden meer aaneengesloten gebouwd zijn en er dus geene plaats is; evenwel worden er nog enkele mesthoopen achter de erven gevonden.

In 's Graveland worden ze bijna niet aangetroffen, omdat daar weinig of geene bouwakkers zijn.

De handwerksman moet zijne poters zelf in den grond brengen en daartoe verleidigt zich moeder met de kinderen, geholpen door een daglooner, die gewoonlijk f 0.80 verdienen kan. Later, wanneer die akker moet worden schoongehouden, kan men vader, die in dien tijd eene buitengewone werkzaamheid vertoont, nu en dan om drie uur op zien staan en voor dag en dauw met een aardappelhak naar het land zien gaan. Wanneer

de oogsttijd daar is, wordt weer een daglooner tot uitzetten aangesteld, tegen eene daghuur van f 1.—; moeder en de kinderen garen de vrucht dan in de mand bijeen.

Het huisgezin van WILLEM K—, heeft 26 HL. noodig; een half HL. per week is dus genoeg. Men verbouwt echter 3, 4 à 5 HL. meer; die er overblijven worden later tegen f 1.50 tot f 2.50 verkocht (even als het »kriel" voor de varkens) en met dat geld wordt de daglooner betaald. Dikwijls blijft er nog genoeg over om eenige weinige HL. steenkolen voor de kachel in den winter op te doen.

SCHOLEN.

Slechts twee gemeenten in het Gooiland (Blaricum en Hilversum) hebben bewaarscholen.

Vroeger had ook 's Graveland eene bewaarschool, doch deze is thans verloopen.

Openbare scholen voor gewoon lager onderwijs vindt men in elke gemeente eene, behalve in Hilversum, waar men twee zulke scholen aantreft.

Uitgebreid lager onderwijs wordt in scholen of instituten gegeven, die één voor één zullen worden besproken.

DE BEWAARSCHOLEN.

Blaricum. Wanneer men van Eemnes of Laren, Blaricum binnenkomt, treft men daar op den hoek van het dorp een net zindelijk burgerhuis met een lief schaduwrijk tuintje aan, waarin men dikwijls de kleine kinderen zien kan, die zich luidruchtig vermaken. In het vertrek, dat tot bewaarschool dient, en 7 M. lang en 5 M. breed is, dus eene oppervlakte van 35 M.² aanbiedt, vond schrijver 82 kinderen. Ieder kind had dus nagenoeg 0.43 M.². De verdieping was nog geen 3 M. hoog, en daar de inhoud ± 105 M.³ bedroeg, had alzoo ieder kind maar 1.28 M.³ lucht.

Toen schrijver omstreeks elf uur des morgens die school

bezoekt, stuitte hem bij het binnenkomen de groote benauwdheid, die er heerschte. De juffrouw verklaarde, dat hij het nu ongelukkig trof, omdat het jonge meisje, dat haar in het bewaren der tucht scheen te helpen, heden vergeten had het plankje op den zolder, dat een rond gat in het plafond afsloot, weg te nemen. En hoewel daarna de beide schuiframen, die op het zuiden zien en de eenigste bron van licht en lucht zijn, wijd open geschoven werden, was het schrijver echter onmogelijk om het langer in dat vertrek uit te houden, en moet hij, na het zeer korte bezoek, verklaren, dat deze inrichting eerder aan een klein kinderschooltje van voorheen deed denken, dan aanspraak maken kon op den naam van eene goede bewaarschool.

De banken hadden geen leuning en stonden natuurlijk te dicht bij elkander. De muur van het vertrek, dat op het zuiden lag, was zeer vochtig, blijkbaar uit de golving van het behangsel. Het plafond was donkergeel gekleurd. Tot privaten dienden twee stelletjes met gewone kamerpotten voorzien, die in het voorhuis stonden en door de onaangename lucht de overtuiging gaven, dat reeds meer dan één kind daarvan gebruik had gemaakt.

De kinderen op die school zagen er echter over 't geheel goed uit; slechts van enkele ouders heeft schrijver vernomen, dat het jammer was, dat hunne kinderen niet tegen de schoollucht konden, omdat ze daar anders zoo goed bewaard werden en er zoo lief leerden.

De juffrouw, die aan het hoofd van deze inrichting staat, is de weduwe van een voormaligen onderwijzer. Zij huurt zelve hare woning en ontvangt van de gemeente eene toelage. Door sommige kinderen wordt er een gering schoolgeld, en door die van behoeftige ouders niets betaald.

Hilversum heeft twee bewaarscholen. De gereformeerde is de oudste en staat in de onmiddellijke nabijheid van het sterkst bevolkte gedeelte van het dorp, waar men haar langs eene goed afhellende straat, waarin de plasjes niet blijven staan, vinden kan, door eene haag en van voren door een hek van de aangrenzende percelen gescheiden.

Het hek binnenkomende ziet men van voren een ruim plein, dat zich rondom het geheele gebouw uitstrekt. Wanneer men de school, die op het zuiden staat, voorbij gaat, komt men door de buitendeur in de vestibule, die tegenover deze buitendeur twee deuren heeft, welke naar buiten openslaan, en alleen bij het uitgaan der school dienst doen. Bij het binnenkomen, gaan de kinderen eerst in de kamer, waar de manteltjes, jassen, petten, enz. geborgen worden en daarna in de speelkamer (12 M. bij 9.5 M.) waar des winters, boven den lichtrooster, eene kachel staat. Uit de speelkamer komt men door de dubbele glazen deuren in de beide schoollokalen (zamen lang 18 M., diep 7 M.), die alleen door schuifdeuren gescheiden zijn. De hoogte der lokalen bedraagt 4.2 M; er is alzoo voor de 127 kinderen, die de school bezoeken, lucht genoeg.

De banken zijn allen van rug- en lendeleuningen voorzien. Het onderwijs duurt nooit langer dan een *half uur* en wordt dan met spelen afgewisseld. De privaten staan in eene afzonderlijke kamer, waarin men 12 stelletjes kan vinden, alle met deksels gesloten. Door de gang, die tevens toegang geeft tot de woning der onderwijzeres, komt men naar buiten, waar men eene goede pomp vindt. Achter die woning ligt de tuin, waarin de kinderen zich op allerlei wijze vermaken.

Het voorbeeld, door de Protestanten te Hilversum met deze bewaarschool gegeven, vond bij hunne Katholieke medeburgers navolging. Eene afzonderlijke bewaarschool werd, onder den naam van St. Anna's gesticht, ingewijd en was toen in hetzelfde huis, waarin oude vrouwen werden opgenomen. Spoedig bleek het echter dat men te weinig op den algemeenen bijval der Roomsch-Katholieke dorpsgenooten had gerekend, daar de school veel te klein werd; maar door de hulp hunner vermogende geloofsgenooten was men niet lang daarna in staat om eene betere inrichting te openen, en in 1873 werd de nieuwe *Piusschool* ingewijd.

Deze school is door eene communicatiedeur met het St. Anna's gesticht verbonden en dient alleen voor onderricht; nl. een gedeelte tot bewaarschool voor kinderen van 2—6 jaar; en een ander lokaal tot naaischool. Deze inrichting is uitsluitend voor den mingevoeden stand bestemd, terwijl de kinderen der be-

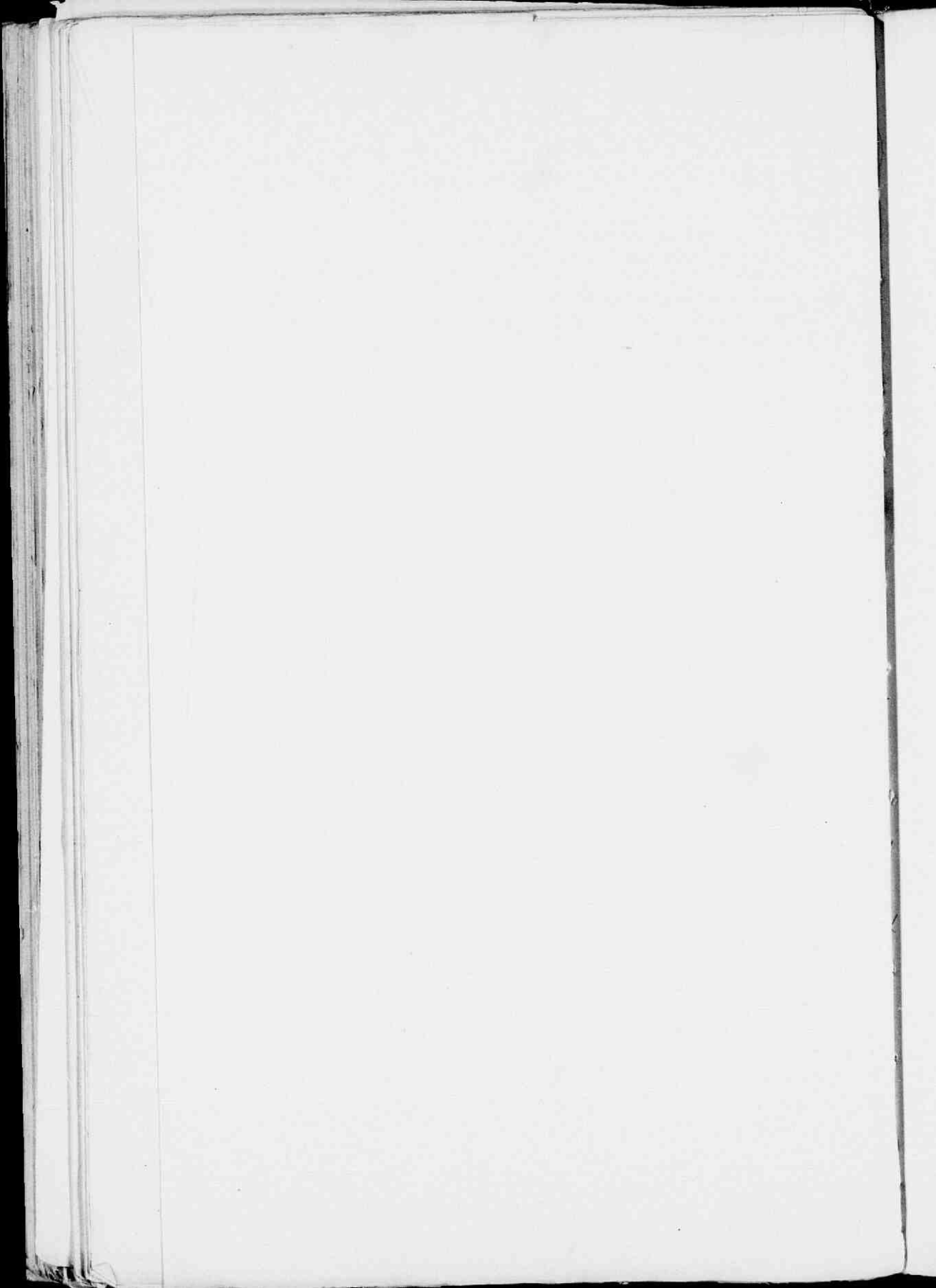

VERGELIJKEND OVERZICHT DER OPENBARE SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS IN HET GOOILAND 1 JANUARI 1873.

* Geen schoolonderwijs wordt gegeven in localen die door den districts-schoolopziener verklaard zijn voor de gezondheid schadelijk te wezen of van onvoldoende ruimte voor het aantal schoolgaande kinderen." Art. 4 der wet van 13 Augustus 1857.

GEMEENTEN.	Plaats.	Bodem of grondslag.	Richting.	Speelplaats.	Privaten.	Urnioirs.	Portalen.	Muren.	Luchtverversching.	Lichtramen.	Vloer.	Verwarming.	Banken.	Drinkwater.	Onderwijzerswoning.	Art. 19 der wet van 15 Augustus 1857 (Staatsblad n°. 105).		Lengte.	Breedte.	Hoogte.	Oppervlakte.	Oppervlakte voor ieder kind.	Aantal kinderen.	Kubieke inhoud.	Luchtbus voor ieder kind.	AANTEKENINGEN.		
																f	—										M.	M.
Blaaricum	Rustige omgeving; op 13 M. van den straatweg Blaaricum-Huizen.	0.2 M. beelden den beganen grond.	De lange zijde op het Zuidwesten ten Zuiden is werkmuur.	Ontbreekt.	Een aan de zuidzijde; 2 M. hoog, 1 M. breed.	0.3 M. boven den grond.	—	Zijn vochtig. Toegenover de twee ramen twee blinde muren.	—	2 in delangzijde, Noordwest ten Noorden en 2 in de korte. Zuidwest ten Zuiden; beide 1 M. breed, 1.30 M. hoog.	Van hout; doch hier en daar reeds door paddestoelen verteerd; ook de pinaten.	Door eene gegoten ijzeren kolomkachel.	Van het oude model; afmetingen voor al de kinderen.	De pomp van den onderwijzer geeft smakelijk water.	Heeft een tuin; zij is goed en aan de school verbonden.	f 800	—	11.22	6.03	3.23	67.65	0.91	73	218.530	2.953	De lucht is muff en ruikt naar paddestoelen.		
Bossum	Aandenstraatweg van Hilversum en 's Graveland naar Naarden. Al te dicht bij boomen.	Droog.	Oost en West; aan de zuidzijde der school is de werkmuur.	Ontbreekt.	In den oost- en westhoek der school één privaat; 1 eene voor jongens, 1 andere voor meisjes.	—	Een aan de noordzijde, 2.3 M. lang, 1.85 M. breed en 2.8 M. hoog.	Vochtig; reeds gescheurd en geschoord.	13 roosters à jour gewerkt. De openingen in het lofwerk zijn te groot. Tuinramen.	Op het Oosten en Westen 4 ramen; aan de noordzijde 8.	Van vurenhout en droog, daar hij hol ligt.	Door eene kachel zonder mantel.	Oud model, slechts in tweederlei grootte.	Bij de bureu.	Aan de zuidzijde der school, zonder communicatiedeur. In voldoende staat.	f 600	—	17.95	6.4	Op-gaande muur 3.72. In de nok 5.93.	114.88	0.29	144	554.293	3.519	In 1865 gebouwd.		
's Graveland	Aan den straatweg Hilversum-Amsterdam.	Het trasraam is 0.5 M. boven den grond.	De lange zijden staan op het Oosten en Westen.	Ontbreekt; de straatweg voor de deur is daartoe al zeer ongeschikt om het drukke verkeer met rijtuigen.	Toezicht kan hier niet worden gehouden.	—	Aan den oostkant; 4.5 M. lang, 1 M. breed en 1.8 M. hoog.	Aan de westzijde zeer dik omdat de muur aldaar gespouwis. Alle zeer droog.	De 8 ramen kunnen tamen.	8. 4 hoogvormige vensters aan de oostzijde en even zoo veel aan de westzijde. De lichtgevende oppervlakte bedraagt 14.31 M ² .	Ligt 0.55 M. boven den beganen grond en is van hout.	Door eene kachel midden in de school; is zeer onvoldoende en ongelijkmatig.	Oud model; hoogte der tafel 0.78 M.; der bank, 0.48 M.; der voetlat 0.13 M. De bank was slechts 0.14 breed.	Noch bij deschool, noch bij de onderwijzerswoning is eene pomp; slottwater is drinkwater.	Aan den noordoostkant, met de school verbonden. Zeer goed, behalve het gemis aan drinkwater.	f 1020	f 400	12.0	11.8	Voor 3.72; in 5 midden 6.43; en achter 3.43.	152.22	1.16	131	761.480	5.513	Men komt langs 3 steenen trappen in de school. Hoogte van iedere trap = 0.18 M. De school is in 1836 gebouwd; in 1844 is er een stuk van 12.9 M. lengte en 3 M. breedte bijgebouwd. 30 schoolkinderen komen van Kortenhof en Aneveen.		
Hilversum.	N°. 1.	Aan de zuidzijde van den toren der Hervormde kerk, grenst onmiddellijk aan het voormalige kerkhof.	De school is niet boven den grond maar daarmede gelijk gebouwd.	Zuid en Noord; blinde werkmuur op het Oosten.	Aan de zuidzijde een ruim plein met boomen en door een rhododendrumperk versierd.	2 in het portaal, buiten toezicht van den onderwijzer.	Een in het portaal.	Bij den ingang aan de zuidzijde; ten Noordwesten van de school (bijbouw 1870) één.	—	Schuiframen.	Op het Zuiden 2 en één boven de deur; Westen: 6 ramen; noordzijde 2 ramen; behalve in het middelste vertrek, is deze verlichting voldoende.	Zonder luchttoekening er onder.	In ieder vertrek eene kolomkachel. De overbolkning maakt het hier spoelg al te warm.	Oud model met al zijne gebreken.	Goed; uit wel-pompen van de gemeente.	Zeer goed; is aan de oostzijde der school en met haar verbonden.	—	f 400	Zuidelijk vertrek. 6 6.7 3.9 Middelvertrek. 7.9 6.7 3.9 Noordelijk vertrek. 6 6.7 4.5			0.144 0.53 0.50	0.49	90 100 80	150.780 206.427 180.900	1.742 2.064 2.261	gemiddeld: 2.015	Op het aangrenzende kerkhof is in geen 50 jaar een lijk begraven. Het portaal, waarin de privaten, is in 1870 gebouwd. Schrijver betruwt het, dat dikwijls, zoo als hier, door gemeentebesturen verzameld wordt om aan de betrokken autoriteiten: districts-schoolopziener, inspecteur van 't lager onderwijs of geneeskundigen ambtenaar dergelijke <i>donatiploones</i> te zenden; vóór dat men tot de uitbesteding of uitvoering overgaat.
	N°. 2.	Aan den straatweg Amsterdam naar Utrecht. Een open plaats met veel boomen.	—	—	Het zoogenaamde "brinkje."	—	—	—	—	—	—	—	—	Wat hiervoor bestemd is schijnt ondrinkbaar; daarom bij de bureu.	Heeft gemeenschap met de school.	—	7.5	7.55	5.97	3.70	45.07	0.47	Eerste en tweede lokaal zamen 96	170.826	1.780	Licht en ruimte laten, behalve veel andere zaken, hier zooveel te wenschen over, dat schrijver in 1871 gemeend heeft zich schriftelijk tegen den onhoudbaren toestand te moeten verzetten. Sedert zijn er herhaaldelijk bouwplannen in overweging genomen en verworpen; thans echter beslaat het voorzicht op eene aanstaande en afdoende verbetering. Het getal ingeschreven kinderen bedraagt 288; doch van deze konden er, op elkaar gepakt, maar 210 geborgen worden; zoodat er nog altijd 78 op de vergrooting der school wachten.		
Naarden	Ruin.	—	—	Afzonderlijk daarvoor bestemd; bij de school te vinden.	Zes; door schrijver zeer goed bevonden.	Zeer voldoende bevonden.	—	—	Roosters in den muur; luchtsterren in het plafond met valluiken er bij. Schuiframen.	A. Oost- en westzijde groote ramen; kleine ramen op de zuidzijde, licht van achteren en aan de zuidzijde. B. Hier zien zij op het zuiden en noorden. Gordijnen zijn te wachien.	Van hout, 0.3 M. boven de beganen grond; van onderen met eene vrije ruimte voor luchtspeeling.	Zal zeer waarschijnlijk door mantelkachels worden verregen.	Alle nieuw: Amerikaansch model.	Bij de school staat eene pomp die water geeft dat zeer helder is en goed van smaak.	In de onmiddellijke nabijheid der school doch hier- van <i>gescheiden</i> .	f 400	De 2 kleine lokalen. 9 8 4.8 De 2 groote lokalen. 16 7 5.5			0.00 0.93	0.90	In elk lokaal 80	345.600	4.320	gemiddeld: 4.808.	A = de twee kleine lokalen; B = de twee groote lokalen.		
Laren	Goed, in 't midden van het dorp, doch vrij.	Niet hoog genoeg uit den grond opgebouwd; trasraam niet met sterken tras voldoende opgetrokken.	—	Ontbreekt.	Ziinsrecht en staan op 13.5 M. afstand onder een afdak; van stankafsluiting is hier geen sprake.	Zeer primitief. Een zinken gootje is met een sterke afsluiting tegen de schutting van den meester gespijkerd.	Ontbreken.	Groote groene plekken aan de noordzijde op den muur, van binnen gewit; een M. van den vloer.	Door 5 tuinramen.	Op 't Westen breed 2.1 M. hoog 4.8 M. Op het Noorden 5. ieder breed 2.5 M. hoog 4.25 M. Licht van achteren en rechts.	—	In ieder lokaal eene kachel zonder mantel.	Oud model; tegen den muur aangeschoven, alleen van den werkmuur 1 M. verwijderd.	Bij de school staat eene pomp die goed water geeft.	Aan de school verbonden.	f 800	f 300	A. 7.2 7.2 4.26 51.84 B. 7.2 7.2 4.26 51.84			0.55	188	441.600	Gemiddeld 2.349	De lokalen A en B zijn even groot.			
Naarden	In eene breede straat met weinig verkeer. Aan vier zijden licht en lucht.	—	—	Ontbreekt.	2 op het Zuiden met deuren, doch aan het oeg des meesters onttrokken.	Looden trechter op 3.5 M. van den grond; de pijp verstopt en half verteerd.	Aan den ingang; het is breed 2.25 M. diep 0.75 M. en is aan de school vastgebouwd. Geen kapstokken.	Gescheurde muren, die van 1828 dateeren. Van binnen zijn de muren op 1 M. hoogte zwart gemaakt.	Des zomers door middel van de neerschivende ramen, 's winters door pijpen, die verwarmde lucht in de vertrekken brengen.	a. Aan de noord- oost- en westzijde; door de glas- ramen schuifdeur valt er ook licht in 't vertrek. b. Hetzelfde geldt voor het tweede lokaal, waarin het licht aan de west- en noordzijde toegang krijgt.	Mit de straat gelijk.	—	Oud model; loopen al te veel amphitheatersgevijs op.	Uit de gemeente- welpompen met goed drinkwater.	Rodelijk; heeft veel van de paddestoelen te lijd.	f 1240	f 400	20	6.5	7.5	130	Gemiddeld 0.58	225	681.000	Gemiddeld 3.027	Deze school is insgelijks in twee lokalen verdeeld.		

talenden in het St. Anna's gesticht onderwijs in handwerken en vrouwelijke werkzaamheden ontvangen en de jonge kinderen daar op de bewaarschool kunnen gaan. Het onder-richt werd in beide scholen, ten tijde van schrijvers bezoek, door 12 geestelijke zusters gegeven.

In die dagen werd het St. Anna's gesticht schoongemaakt en, omdat de kinderen toen niet in de voor hen bestemde lokalen waren, maar tijdelijk van andere (echter zeer ruime en doelmatige) kamers gebruik maakten, beschrijven wij alleen de

PIUSSCHOOL.

Dit is een gebouw van 15 M. breedte, dat aan iedere zijde eene vestibule, (breed 2 M. en lang 7 M.), heeft. Door de deur, naast het St. Anna's gesticht, komen de meisjes der naaischool, terwijl door de andere deur in de tweede vestibule de kinderen komen, die op de bewaarschool gaan. De eerste vestibule leidt naar de naaischool, die in het front van 't gebouw, tusschen de twee vestibules in, gelegen is. Dit lokaal is lang 10 M., breed 7 M., met eene verdieping van 4.5 M. Door de andere vestibule komt men in de »speelschool" (bewaarschool, die tevens gedeeltelijk tot speelzaal is ingericht) en met de kleedkamer, achter de naaischool, door eene deur gemeenschap heeft. Die kleedkamer is, met afdeeling privaten n°. 1, 4.6 M. lang, 3 M. breed en ook 4.5 M. hoog. Zij dient tot berging der kleedingstukken, zoowel van de kinderen der bewaarschool als van die der naaimeisjes, welke uit de andere vestibule komen.

Voor privaten bestaat eene afzonderlijke afdeeling (n°. 1), breed 2 M. en 2.6 M. lang; eene andere (n°. 2) van 2.6 bij 2.6 M.; terwijl er nog eene afdeeling (n°. 3) van 3 M. breedte en 3.8 M. lengte gevonden wordt. Al deze afdeelingen hebben eene hoogte van 2.5 M. De afdeeling bergplaats voor brandstoffen heeft eene breedte van 5 en eene lengte van 3.5 M.; de keuken, met het waschhuis daaraan verbonden, is 8 M. lang en 3 M. breed; en hieronder ligt de kelder. Boven is een zolder van gelijke grootte als het waschhuis.

De lokalen speelschool, voorschool en bewaarschool zijn door

glazen tusschenschotten van elkander gescheiden en kunnen door schuifdeuren tot één lokaal worden vereenigd.

De kinderen zagen er op deze bewaarschool net en ordelijk uit. Soms wordt er gymnastiekles (nl. kamer-gymnastiek) gegeven en dan is het waarlijk aardig om te zien, hoe die kleinen al de bewegingen van hoofd, romp, armen en beenen op het geluid van eene houten klep namaken, waarbij eene der zusters, op eene kleine verhevenheid staande, de maat slaat. Twee andere zusters houden dan orde en letten er op, of al de kinderen de bewegingen wel goed medemaken.

In de naaischool geven twee liefdezusters onderricht in vrouwelijke handwerken.

Over 't geheel genomen, zegt dr. VAN HENGEL, kunnen, zoowel deze bewaar- en naaischool als die van het St. Anna's gesticht, eene strenge critiek doorstaan en beide zijn ze een zegen voor de gemeente te noemen.

Vermeerdering van 't aantal bewaarscholen en bestrijding van schoolverzuim blijft hier echter nog altijd een dringend en eerste vereischte. Om een voorbeeld te geven, wijzen wij er op, dat o. a. aan de vaart, bij de Hilversumsche stoomspinnerij en weverij, de behoefte aan zoodanige instelling duidelijk blijkt uit het feit, dat er voor korten tijd nog van een 78stal, tusschen de 3 en 12 jaar, slechts 14 kinderen op school gingen. (Zie Bijlage K).

DE ACHT SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS IN HET GOOILAND.

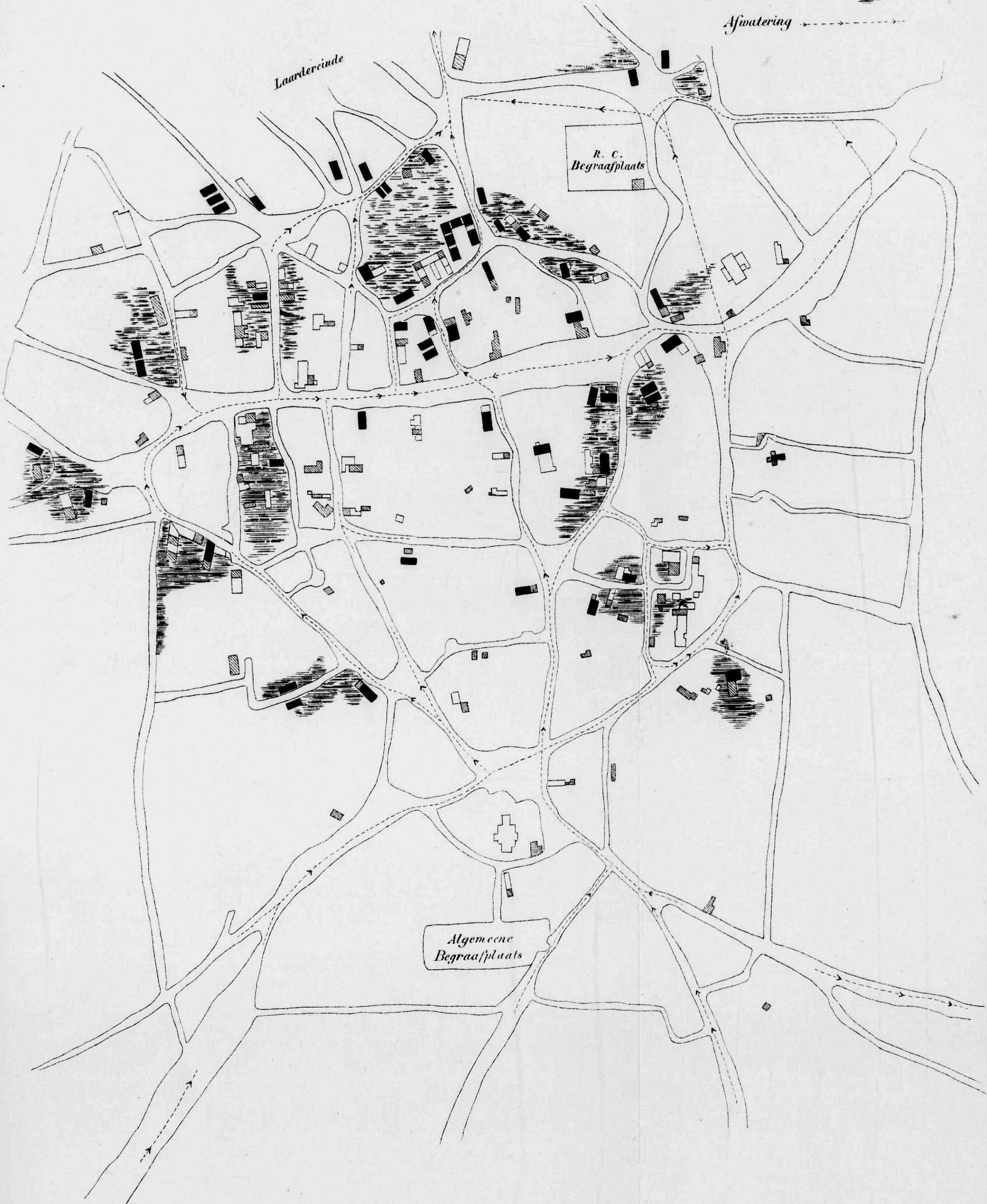
Wij gaan bij het bespreken daarvan uit van een *vergelijkend overzicht*, dat wij alleen door de nauwkeurige behandeling in het manuscript van dit gedeelte der openbare gezondheidsleer hebben kunnen geven.

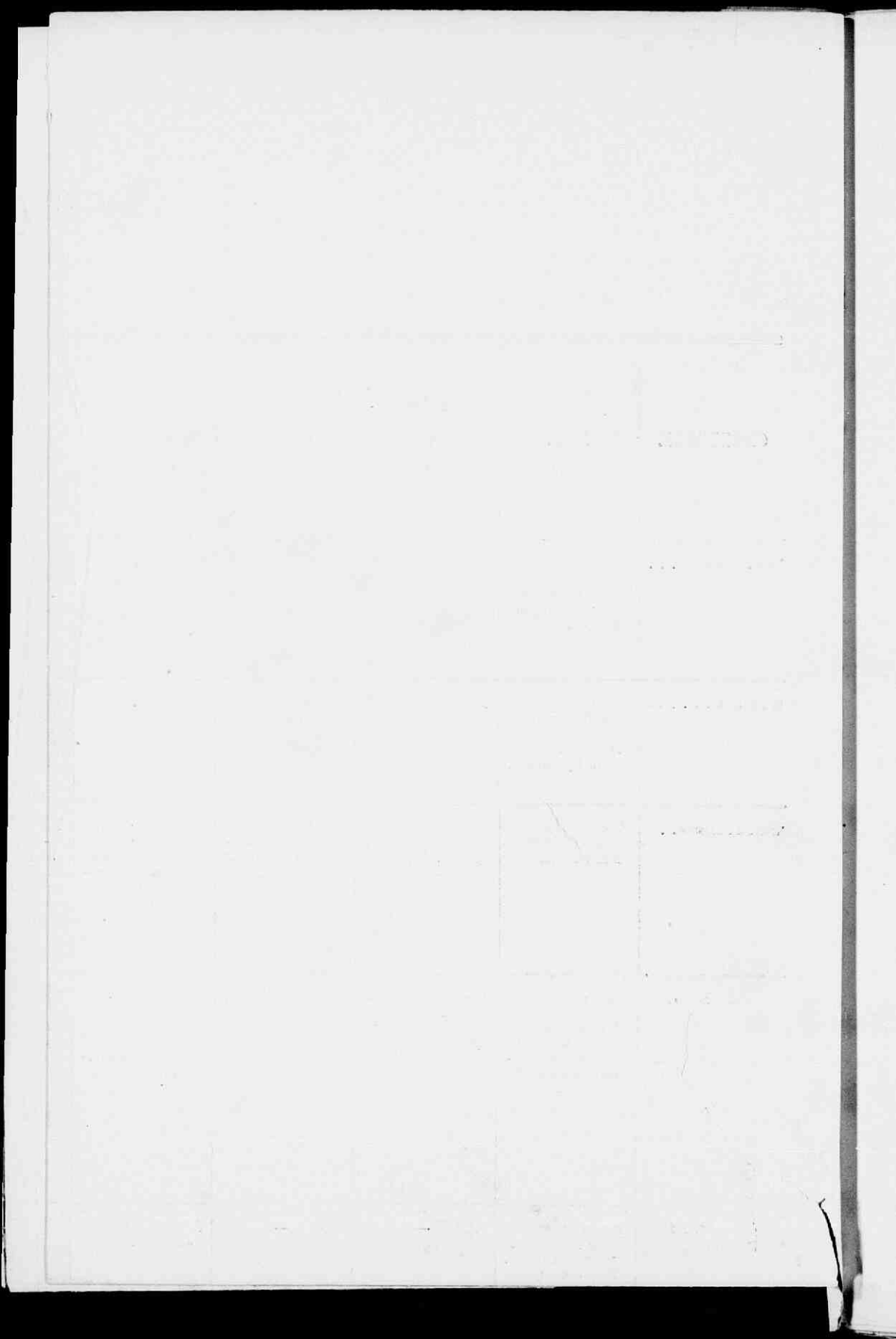
De 25 kolommen spreken voor zich zelve; zoo ook eene enkele aantekening, die er achter staat.

Typhuskaart van Hilversum (1857).

(Vergelijk Bijlage II).

- Typhuspatient
- Typhuslijk
- Modderpoelen
- Afwatering

Bij 't beschouwen dezer tabel wordt men reeds door een weinig opmerkzaamheid tot het nitspreken van een veroordeelend vonnis over bijna al die scholen gedwongen, en kan men met zekerheid het lot voorspellen, dat de meeste dezer gebouwen wacht, die zoo zwaar tegen die wetten zondigen, van wier opvolging leven en gezond zijn afhangt.

Laat ons nu de overwegingen één voor één neerschrijven, waarop onze uitspraak steunt, en waarop we niet zullen mogen terugkomen om het weinige goede, dat er naast het verkeerde door den zorgvuldigen waarnemer gevonden is.

Lucht. Achter Blaricum vindt men op de tabel voor ieder kind 2.953 M.³; achter Hilversum (school 1 en 2) 2.015 M.³ en 1.779 M.³ en voor Laren 2.349 M.³, eene hoeveelheid, die zeker altijd onvoldoende zal worden geacht, welke meening men ook omtrent zekere vastgestelde minimum-cijfers zij toegedaan, en hoe men ook over de compensatie denken moge, die eene al te geringe inhoud door de eene of andere kunstmatige luchtverversching verkrijgen kan. En waar deze ontbreekt, of alleen is aangebracht om den schijn te vermijden, dat men vergeten heeft aan dezen bezwaarlijken eisch te voldoen, daar zullen cijfers als 3.849 M.³ en 3.027 M.³ voor Bussum en Naarden gevonden, ons evenmin bevredigen mogen; zoodat in dit opzicht alleen de school te 's Graveland en het nieuwe gebouw van Huizen bij ons genade kunnen vinden. De aantekening achter de school dezer gemeente wijst ook reeds op eene omstandigheid, waaronder een goed lokaal spoedig onvoldoende worden kan.

De overbevolking in de oudste school (n°. 1) te Hilversum vooral maakt er de lucht al heel spoedig benauwd en warm. Daarom heeft schrijver, als secretaris der plaatselijke schoolcommissie, het nemen van den maatregel bevorderd, om bij sterke hitte, in den zomer, de school reeds om 11 uur te laten uitgaan en des namiddags in het geheel geen school te doen houden.

Ook andere invloeden werken ongunstig op de lucht. De kapstokken tot berging van pet of hoed, en mogelijk van andere kinderkledingstukken, wier uitwaseming de lucht verontrei-

nigt, zijn, behalve te Huizen, niet in de portalen, maar in de scholen te vinden. Schrijver verhaalt o a. hoe hij, bij zijn bezoek aan de school te Blaricum, eene menigte kapstokken aan den werkmuur vond, en hoe de onderwijzer (die anders alles trachtte te vergoelijken) hem verzekerde, dat er dikwijls in dit lokaal van het schoolbord geen gebruik kon worden gemaakt, wanneer de kinderen met natte petten en andere natte kleedingstukken de school binnengekomen waren, » omdat het bord dan met dikken wasem beslagen werd.»

In diezelfde school ruikt de lucht naar champignons, die er de vloer en plinten verteeren.

En hinderlijk is hier bovenal in den zomer het privaat, dat er, zonder eenige beschutting van lommer, op 't zuiden staat en dus in dien tijd aanhoudend aan de brandende zonnestrallen is blootgesteld, waardoor de stank, die zich door de communicatieur aan het schoolvertrek mededeelt, wordt vermeerderd.

Welken invloed de slechte inrichting van privaten op lucht, waaraan de kinderen zijn blootgesteld, hebben kan, blijkt, behalve te Blaricum, ook te Bussum, waar de privaten eveneens op het zuiden zijn geplaatst. Hier zijn ze uitgebouwd en hun ingang is in de beide deuren van den werkmuur, aan den zuidkant der school. Door een openslaand raampje en een zinken koker, als schoorsteen, ontstaat er eene al te sterke luchttrekking. IJzergaas voor de raampjes en boven in den koker zou — naar schrijvers meening — den luchtstroom verdeelen en ook het bezwaar wegnemen, dat het privaat door stekende insecten bevolkt wordt.

De twee privaten der school te 's Graveland, door een schot gescheiden, staan aan de noordwestzijde en zijn door eene deur met het schoollokaal verbonden. Met één urinoir moeten zij voor 131 kinderen dienen. Daar ze echter niet gescheiden zijn, kan er nooit door twee kinderen te gelijk gebruik van worden gemaakt, en zulks te minder, omdat de onderwijzer, hoewel er een ruitje in de schooldeur is, toch niet zien kan, wat er achter die schotten geschiedt. En zoo komt het, dat er eigenlijk voor al die kinderen maar één privaat is.

Het is boven de vaart gebouwd. Is het water hoog, dan heeft er eene sterke spatting van 't water tegen het onderlijf

van den gebruiker plaats; is het daarentegen laag, zoodat het niet in den privaatkoker staat, dan komt er tegen de ontbloote lichaamsdeelen van het kind een geweldige koude luchtstroom. Daar de vaart de faecaliën opneemt en medevoert, zou men den ventilatiekoker boven in het privaat eene »nadeelige overbodigheid» kunnen noemen, omdat hij slechts tocht en geen nut aanbrengt, — een tocht die niet gering is, en door het openstaand raampje grootelijks bevorderd wordt.

Eene te groote verhitting der schoollucht ondervindt men des zomers in de school te Bussum, waar de zitplaatsen aan de westzijde onbezet moeten blijven, omdat de zonnestralen aan die zijde in de school 4 à 5 meter ver binnendringen door 4 vensters, waarvoor geene gordijnen of zonneschermen hangen. Het tegenovergestelde: nadeelige afkoeling der lucht in den winter, veroorzaken aldaar somtijds de luchtroosters, die bij 0.14 M. hoogte en 0.31 M. breedte, 0.22 M. boven den vloer geplaatst zijn. Aan den binnenkant van den muur hebben zij schuiven en worden deze nu en dan eens opengetrokken, dan stroomt er veel te veel koude tegen de voeten en beenen der kinderen, terwijl de warme lucht boven in de school hangen blijft, of door tuimelramen ontsnapt.

Schrijver meent, dat men, bij dergelijke pogingen om luchtwisseling te bevorderen, die toevoeropeningen altijd met fijn ijzerzand dient te bekleden.

Licht is er in deze scholen over 't geheel genoeg. De school te Bussum heeft op het oosten 4 ramen, waarvan 2 eene breedte van 0.8 M. en eene hoogte van 2.33 M. hebben. Het derde raam is 1.8 M. breed en 2.7 M. hoog en hierboven zit nog een raam, dat 1 M. op 1 M. groot is. Op het westen dezelfde verlichting. De noordzijde heeft 5 ramen van 1.35 M. breedte en 2.35 M. hoogte. De totale glasoppervlakte der school bedraagt alzoo bijna 22.35 M.². Maar boven hebben wij reeds gezien hoe het ongetemperd licht eener glasoppervlakte van 9.58 M.² op 't westen onverdragelijk wordt om de warmte, die de ramen tevens doorlaten en die de zitplaatsen op 't westen in den zomer meestal onbruikbaar maakt.

In de school te Blaricum, waar er evenmin iets tot afwe-

ring der heete zonnestrallen is gedaan, wordt de onderwijzer gedwongen om, bij fel zonlicht, de luiken der beide ramen op het zuidwesten te sluiten, zoodat de kinderen in dien hoek der school voorzichtigheidshalve in het halfdonker worden gezet.

De onderwijzer in de school te Hilversum (n°. 1) was evenzeer genoodzaakt om de luiken dikwerf over dag te sluiten, omdat de ramen, die op het zuiden staan, niets hebben dat hen voor de felle zon beschutten kan.

In dat lokaal der school te Naarden, waar het licht uit het westen en noorden invalt, zijn geen zonneschermen of gordijnen, maar er zijn luiken, die schrijver dan ook bij zijn bezoek gesloten vond. De chromaatgeel geschilderde zolder van de school te Blaricum doet, even als de donkere kleuren in andere lokalen, naar zachter tinten verlangen.

In de school te 's Graveland wordt het gezichtsvermogen der leerlingen door eene bijzonder slechte verlichting op de proef gesteld. Hier zit het jonger deel der schooljeugd met het gezicht naar het noorden gekeerd, en nu schijnt de zon van het oogenblik af, dat ze aan de oosterkimmén opduikt, tot half twaalf aanhoudend op den witgepleisterden werkmuur, om dan tegen half drie aan den westkant weder hare stalen op den muur te laten vallen.

De verlichting in de nieuwe school te Huizen schijnt zeer goed te zijn. In de beide kleine lokalen hebben de kinderen het licht van achteren eenigszins op zijde; in de beide groote lokalen zien de ramen op het zuiden en noorden en tegen den zomer van '74 zal er voor goede gordijnen aan de zuidzijde gezorgd zijn.

Te Blaricum en Naarden geschiedt de verlichting bij avond, op voldoende wijze, door lampen; deze missen echter de trechters, die noodig zijn, om de verbrandingsproducten buiten de school te leiden.

In de school n°. 2 te Hilversum wordt des avonds gas gebrand door middel van „vleermuizen“, die zoo hoog hangen, dat haar licht de ogen niet hinderen kan.

Water om te drinken is er bijna in iedere school gemakkelijk en goed te krijgen.

In Hilversum (school n°. 1) is ten opzichte van het drinkwater zelfs bijzondere zorg voor de kinderen gedragen. Buiten de schooluren toch hebben zij vrijen toegang tot de welpompen, die zeer lekker water geven. Schrijver acht bij ieder dezer gemeentepompen een zinken bakje, aan een gegalvaniseerd ijzeren kettingje, wenschelijk.

Hebben de kinderen onder schooltijd behoefte aan drinken, dan wordt er in een zuiveren blikken emmer versch water binnengebracht, dat door middel van een kannetje in de glazen geschonken wordt; zoodat geene handen, of glazen waaruit anderen gedronken hebben, in het drinkwater komen.

In Bussum echter heeft de school geen pomp. Op schrijvers vraag: hoe lesschen de kinderen hun dorst? ontving hij daár het ietwat naïve antwoord: *elk kind zorgt daarvoor zoo goed het kan*. De kleinen hangen in dit opzicht vooral van de gunst der der bureu af.

's Graveland heeft evenmin eene pomp bij de school.

Willen de kinderen dus drinken, dan doen ze dit met behulp van klomp of pet uit eene onreine sloot, aan de overzijde van den weg. Die sloot ontleent haar water aan de 's Gravelandsche vaart, die van 205 privaten den inhoud, en van 33 bleekerijen al het vuile waschwater opneemt.

Zoo ergens, dan is het hier noodig, dat het gemeentebestuur zich eenige uitgaven voor beter drinkwater getroost. Schrijver verlangt hier een regenbak, in tras gemetseld, in de onmiddelijke nabijheid der school.

Het pannen dak heeft goten genoeg. Vroeger liep het regenwater weg, in de vaart; maar tegenwoordig wordt het in een petroleumvat, het eigendom van den hoofdonderwijzer, opgevangen.

Te Laren, met heerlijk pompwater vlak bij de school, moet zich het regenwater, dat er van de pannen in de goten stroomt, aan de noordzijde van het gebouw een uitweg zoeken. Er ligt wel een straatje van 0.6 M. breedte om de school, maar dikwijls kan men bij dit lokaal eene menigte waterplassen vinden als een bewijs, dat de grond niet genoeg helt, of vooraf niet voldoende is opgehoogd.

Het trasraam is hier waarschijnlijk ook niet met sterke tras

opgetrokken, omdat de groote groene plekken aan de noordzijde genoegzaam aantoonen, dat de muur daar zeer vochtig is.

De school te Blaricum is kil, omdat de grondslag niet deugt. Men heeft hier den grond wel uitgegraven, maar die uitgraving niet weer aangevuld met puin, zand, grint of iets van dien aard. Ook is er verzuimd om voor luchttrekking tusschen den vloer en den grond te zorgen.

Eene andere reden voor vochtigheid der school vinden wij te Bussum. Aan de oostzijde, op een afstand van 0.6 à 0.7 M. van deze school, ziet men eene heg, waarin drie lindeboomen staan, die dus al te dicht bij het gebouw zijn en dit vochtig moeten maken. Even boven het trasraam is dit dan ook reeds duidelijk aan den muur te zien, die hier door groene schimmel bedekt wordt. De

verwarming dezer scholen laat ook veel te wenschen over.

In Bussum staat in 't midden der school eene kachel, wier pijp in den schoorsteen uitkomt, die, insgelijks in het midden, rustende op twee dwarsbalken, opgetrokken is. De onderwijzer verzekerde schrijver, dat de kinderen volstrekt geen hinder van de stralende warmte hadden, om de natuurlijke reden, dat de pijp, die regelrecht naar boven in den schoorsteen gaat, schier alle warmte meevoert.

Te 's Graveland staat de kachel zonder mantel ook midden in de school. Behalve dat de verwarming zeer ongelijkmatig en onvoldoende is, daar men onmogelijk 50° FAHRENHEIT bereiken kan, rookt de kachel, als de wind uit het zuiden blaast; de onderwijzer laat de kachel dan altijd uitgaan en de kinderen dus in de koude zitten.

In Blaricum heeft de school eene gegoten ijzeren kolomkachel, waarvan de pijp in den schoorsteen van de onderwijzerswoning uitloopt. De nieuwe school te Huizen belooft ook ten opzichte van de verwarming door Péclet- of Meissner-kachels een goed voorbeeld te zullen geven.

Banken, naar de lengte der scholieren gemaakt, met negatieve distantie en met leudeleuning vindt men nergens.

Te Blaricum zijn ze zonder leuning; de helling van de tafel is te groot; en de bank staat te ver van de tafel af, zoodat de kinderen, bij het schrijven vooral, veel te veel voorover

zitten. Omdat de schoolbanken hier slechts van 2 afmetingen zijn, kunnen de kleinste kinderen b. v. de voeten niet op de voetbank zetten. Voor Bussum geldt hetzelfde.

Te 's Graveland zag schrijver eenige meisjes tusschen de jongens in. De helft der kinderen zag naar 't zuiden en de andere helt naar 't noorden. Zij zaten ten getale van 121, op 18 banken, waarvan de afmetingen in de tabel zijn opgegeven.

Sommige kleinen konden zittende met de beenen de voetlat niet bereiken. Geen leuning. De afstand tusschen tafel en bank bedroeg hier 14 cM.; iets minder dan in de school te Bussum, waar hij ruim 15 cM. bevonden werd.

Speelplaats. Deze ontbreekt meestal. De straatweg, die te 's Graveland voor de deur ligt, is, om het drukke rijden, voor de kleinen niet zonder gevaar.

Men heeft er den zeer goeden maatregel genomen om de kinderen bij het uitgaan der school, door den hulponderwijzer tot buiten de hoofdstraat der gemeente te doen geleiden.

Bij de nieuw te bouwen school (n°. 2) te Hilversum zal ook weer de opene plaats met boomen (het brinkje) tot speelplaats dienen. Door de noodzakelijke vergrooting der school zal het echter ongeveer een derde worden verkleind, en om dezelfde reden zal het tuintje van den hoofdonderwijzer tevens aanmerkelijk in omvang verminderen.

Eene loffelijke uitzondering vindt men bij het nieuwe gebouw te Huizen.

Schoolstraffen en schoolverzuim. Het »schoolblijven» is eene algemeene straf in het Gooiland. Schrijver herinnert aan het nadeelige daarvan. De jongen of het meisje, dat op deze wijze straf krijgt, moet die in de bedorven schoollucht ondergaan; want men zal toch de ramen wel niet flink openzetten, terwijl het kind nog in de school vertoeft, en het zodoende op gevaarlijke wijze aan tocht blootstellen.

Laat men de ramen dicht, dan krijgen de kinderen, die op de middagschool komen, geen versehe lucht.

Te 's Graveland gebeurt dit hoogst zelden en te Hilversum (n°. 1) is de tijd van nablijven altijd zeer kort, en worden de kinderen daardoor gestraft, dat zij de plaats moeten inruimen voor anderen, die geen straf verdienen (onderaan zitten).

In Naarden bestaat de schoolstraf in verwijdering van de school voor één of meer dagen; met kennisgeving aan ouders of voogden.

Alleen te Huizen was het schoolverzuim tot dusverre *zeer* gering. De Huizers zijn echter bijzonder sterk tegen de vaccinatie; zoodat, na de invoering der wet op besmettelijke ziekten, eene ommekeer niet onmogelijk schijnt.

Bezoldiging. Bij 't bespreken van dit punt, wijst schrijver o. a. op het onvoldoende van de jaarwedde van den hoofdonderwijzer te Bussum ad f 600.— zonder emolumenten. (1) In den zomer verhuurt hij zijne benedenwoning aan Amsterdammers, of aan anderen, die dan de buitenlucht genieten willen, en trekt met zijn gezin naar den zolder. De onkosten, die hij, om de huurders, voor het behangen en verven dragen moet, zijn zeer aanzienlijk, vergeleken met de huur, die hij ontvangt.

Toen schrijver in April de school bezocht en naar de onderwijzerswoning vroeg, werden hare goede eigenschappen breed door den onderwijzer uitgemeten, „mogelijk wel in de hoop op een huursman.” Aan het tuinhok toch zag schrijver een bordje staan met de woorden: „*kamers te huur*”; ten koste van welke beperking van lucht en licht evenwel, wordt niet opgegeven.

De hulponderwijzers te Hilversum (n°. 1) vullen hunne — volgens den schrijver — onvoldoende wedden aan, door het geven van privaates.

Al de onderwijzerstractementen zijn op de tabel te vinden; of verhooging van sommige wenschelijk zij, al dan niet, laten wij hier des te eerder in 't midden, omdat die kwestie in 't algemeen, elders dagelijks besproken wordt en voldoende toelichting vindt.

DE SCHOLEN VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS.

In Hilversum bloeien twee kostscholen, die zeer gunstig aangeschreven staan, en dat waarlijk ook verdienen.

(1) Enkele *wevers*, op de Hilversumsche stoomspinnerij en weverij verdienen f 45.— per week.

1. *Instituut: Hill-House.* Directrices de dames CAMERLINGH.

Op de tweede verdieping vindt men 3 groote kamers, die allen op den tuin uitzien en waarin de meisjes slapen: ieder in een afzonderlijk leddekant, dat met dunne gordijnen omhangen is. Op elke slaapkamer staat ook een bed voor eene secondante of voor eene der directrices. Die kamers hebben ieder twee groote schuiframen, welke overdag, bij eenigszins goed weer, altijd open staan.

De slaapkamerdeuren, die alle op de hooge en lange gang uitkomen, staan 's nachts open.

Eene verdieping hooger vindt men nog twee, maar kleinere slaapkamers.

Des morgens, om zes uur ongeveer, staan de meisjes op en gaan, als zij zich gewasschen en gekleed hebben, naar beneden, als 't kan, in den ruimen tuin, om daar wandelende of zittende de lessen te leeren.

Om half acht gaat de schel, die de meisjes aan het ontbijt roept, dat hoogst eenvoudig en doelmatig is en uit tarwebrood, thee en melk en, zoo noodig, uit eieren bestaat. Onder het ontbijt wordt er huiselijke godsdienstoefening door bijbellezen met opvolgend gemeenschappelijk gezang gehouden; en om 8 uur, als het ontbijt afgelopen is, gaat men aan het teekenen of aan het pianospelen.

Nu komen de schooluren: zij beginnen om 9 uur en eindigen om half een, waarbij intusschen (na elf uur) een kwartier tot ontspanning wordt afgezonderd.

Na dezen schooltijd vinden de meisjes in de eetzaal het tweede ontbijt gereed staan. Koffie komt voor thee in de plaats, en een groot gedeelte van het jaar worden er ook altijd vruchten voorgezet.

Na 't gebruik van dit tweede ontbijt gaan allen wandelen, of, als het daarvoor te warm is, in den schaduwrijken tuin.

De middaglessen beginnen om half twee en duren tot drie uur; daarna een uur voor handwerken, waarbij voorgelezen wordt.

Kwart na vier is de schooltaak voor dien dag afgelopen en begint het middagmaal, dat in zooverre engelsch is, als vleesch er een voornaam bestanddeel van uitmaakt; maar in dit opzicht niet engelsch, dat spek en varkensvleesch er

zeer zelden gezien wordt. Soep, groenten en aardappelen vullen de vleeschvoeding aan.

Men tafelt in den regel niet langer dan één uur; en na 't eten vermaken de meisjes boven 16 jaar zich gewoonlijk met een gezellig praatje, terwijl de jongeren in speelkamer, gang of eetzaal, onder behoorlijk toezicht hare spelen houden.

Van zes tot acht is het avondstudie; daarna des zomers wandelen; meestal echter handwerken en voorlezen, waar- onder de thee wordt gepresenteerd.

Om 9 uur wordt het avondeten gereed gezet; en na 't gebruik verlaten, kamer voor kamer, de eetzaal, nadat men eerst nog gezamenlijk, ook met de dienstboden, avondgodsdienst-oefening gehouden heeft.

In geval er deze of gene ziekte van besmettelijken aard op het instituut voorkomt, kunnen al de overige kostmeisjes er zonder vrees blijven, omdat de afzondering zeer doelmatig is en er steeds voor strenge desinfectie wordt gezorgd. Eene geïsoleerde kamer op de derde verdieping doet dan dienst; en daár wordt de zieke aan eene verzorgster toevertrouwd, die bij de meisjes zeer gezien is, maar zich dan van iedere aanraking met haar onthoudt, om zich uitsluitend aan de patiente te kunnen wijden.

De school wordt in drie kamers gehouden, waar ieder leerling bijna 1.2 M.² plaats, 4.3 M.³ lucht en 0.27 M.² licht heeft.

De banken zijn meest van oud model, maar toch van lende- en rugleuningen voorzien; enkele zijn ook van Amerikaansch model. De privaten staan wel in de gang, maar hebben toch eene voldoende luchtverversching.

Het kostgeld bedraagt f 1000.—; en hiervoor heeft men eene opvoeding en een onderwijs, die beide door schrijver uitstekend worden genoemd.

2. *Jongeheeren instituut te Hilversum.* Directeur de heer H. HOGERVORST. Het verblijf wordt dezen leerlingen aangenaam gemaakt door vriendelijken omgang, goede verzorging en eene verpleging, waarbij het aan niets ontbreekt.

De slaappleatsen zijn zeer goed en staan in drie kamers, die daartoe opzettelijk gebouwd, en voor drie en twintig kostleerlingen, behalve de secondanten, berekend zijn; op eene

kamer 6, op de middelkamer 10 en op de andere zijkamer 7 kostleerlingen. (1)

De verdeling van den dag is deze: opstaan; 's winters om 7 en des zomers om 5 uur; studie in den tuin of in huis tot 8 uur. Dan ontbijt: thee, boterham, melk, enz. Van 8½ tot 9½ les; van 9½ tot 10 uitspanning op de speelplaats, waar gymnastische en andere toestellen, om zich te vermaken, gevonden worden, en ook eene welwaterpomp staat, die uitnemend lekker water geeft. Van 10 tot 12 schooltijd; daarna tot 1¼ vrij. Op dit uur wordt er eene boterham met een glas water gebruikt. Van 1¼ tot 2 uur studie: van 2 tot 4 schooltijd, waarna er tusschen 4 en 5 uur het middagmaal gehouden wordt, dat zeer goed schijnt te zijn.

Dit bestaat uit soep, groente, rijst, vleesch, aardappelen en andere toespijs; en daarna dessert — meestal fruit: bij het eten drinken de jongelui hollandsch gerstenbier. Na het eten volgt een half uur van uitspanning, waarna het tot 7½ weer schooltijd is.

Nu krijgen de kostleerlingen thee met suiker en hebben een half uur voor zich; van 8 tot 9¼ werken, en dan souperen. Karnemelk of zoetemelk, brood met kaas of koek wordt dan meestal gegeten.

Om 9¾ naar bed. Dit laatste gedeelte van het programma ondergaat echter dikwijls verandering, omdat de jongelui van iedere betamelijke gelegenheid om zich nuttig te amuseeren (concerten en lezingen), onder de leiding van den directeur, trouw gebruik maken.

De schoolbanken konden wel beter zijn. En, evenals op de vorige school, is ook hier het privaat niet onder het oog van den onderwijzer, hoewel men, omtrent dit punt, alles behalve zorgeloos schijnt te wezen.

Het getuigenis omtrent onderwijs en opvoeding is hier hoogst gunstig.

3. *Kostschool voor meisjes te 's Graveland. (Maison d'éducation pour jeunes demoiselles dirigée par mademoiselle J. C. NIEUWEN-*

(1) Bij de voorgenomen uitbreiding der kostschool, zal weldra een groote aanbouw op de noordzijde noodzakelijk zijn.

HUIZEN) Deze school, die tot nog toe geene leerlingen heeft, die er in den kost zijn, zoude men aan ouders of voogden met meer gerustheid kunnen aanbevelen, als de school maar eene welpomp had, en men er niet genoodzaakt was het vaartwater te drinken, gelijk thans geschiedt, al wordt het ook door eene filtreermachine gezuiverd.

Het schoollokaal is groot, ruim en goed verlicht. Het privaat staat met eene deur in den hoek der kamer; en de ontlaste stoffen vallen in de vaart, die onder het privaat doorloopt; dit is derhalve „*inodore*.”

De banken hebben voetplanken; overigens oud model.

Het kostgeld bedraagt voor kinderen beneden de 12 jaar f 600.— en boven dien leeftijd wordt er f 700.— vereischt.

4. *Meisjes-dagschool te Naarden.* Mejuffrouw HALLO.

Deze school werd eenige malen met uitstekend genoegen door schrijver bezocht. Een veertiental leerlingen ontvangt er in flinke en goed verlichte vertrekken onderwijs. Het drinkwater der scholieren komt uit de woning zelve en is zeer goed. Op een paar „ellendige” krukjes na, waren stoelen de zitplaatsen, terwijl men voor tafels lessenaars genomen had, die opgeschoven en neergelaten konden worden.

5. *Instituut „van onderwijs voor jonge heeren en jonge jufvrouwen” te Naarden,* van den heer J. A. VAN PESCH.

Schrijver heeft eenige bezwaren tegen lokaal, banken, enz.; doch verbeteringen schijnen hier binnen kort te mogen worden verwacht.

De schoolgelden zijn zeer laag gesteld.

SCHADELIJK VUIL.

In 't Gooiland zijn alleen te Naarden al de wegen^v geplaveid; meestal met klinkers en keien; de laatste voor den rijweg. In de hoofdstraten (vooral van de Amsterdamsche tot de Utrechtsche poort) vindt men er de diepe indrukken van de

zware kanonstukken, die nu en dan door de vesting worden vervoerd; en in de aldus gevormde kleine kuilen stagneert het straatvuil. Aan de zijden der straat zijn goten, die nu en dan wel onaangenaam ruiken, doch over 't geheel vrij zindelijk gehouden worden door de lieden, die tot reiniging der straten zijn aangesteld. De bewoners der huizen moeten bovendien zorgen, dat des Zaterdags de goten voor hun perceel schoon zijn.

Hilversum wordt door een aantal straatwegen doorsneden.

Ongelukkig treft men dáár het minst straten aan, waar zij het meest noodig zijn: in de armenbuurten. Door het gemeentebestuur is nl. de bepaling aangenomen, dat er, zooveel de kas der gemeente het toelaat, overal dáár straatwegen zullen worden aangelegd, waar door de belendende perceelen voor de helft der kosten ingestaan wordt.

Den invloed van eene goede bestrating op de openbare gezondheid meent schrijver o. a. te zien in het *Noordsche boschje*. Deze groep huizen aan de noordzijde van het dorp Hilversum werd, jaar in jaar uit, in den herfst door typhus bezocht. Nu werd, vijf jaar geleden, die weg bestraat, omdat men in die buurt eene bewaarschool had gebouwd en de kinderen langs het *Noordsche boschje* moeten om naar de school te gaan. Na die bestrating is tot dusverre in die buurt geen typhuslijder meer voorgekomen.

Een groot gebrek bij die bestrating is echter, dat men het voetpad niet tevens bestraat en trottoirs aanlegt. De goot van den straatweg wordt, tegen het voetpad aan, door een enkelen opstaanden steen gevormd, met dit noodzakelijk gevolg, dat er hier en daar in die zand- of voetpaden kuilen gevonden worden, die bij regenachtig weer in modderpoelen veranderen.

Behalve van de Roomsche-Katholieke tot de Protestantsche kerk, heeft Blaricum (en ook Huizen) eene zeer goede klinkerbestrating, die door de geheele lengte van het dorp loopt.

Bussum's straat bestaat uit keisteenen.

Laren heeft maar voor een gedeelte straatweg; alleen dat eind, 't welk den weg van Amsterdam naar Soestdijk uitmaakt.

De andere wegen door het dorp zijn meest grintwegen; deze worden intusschen zeer goed onderhouden.

's Graveland heeft maar gedeeltelijk een straatweg: van de Leeuwenlaan tot aan het einde van 's Graveland bij het tolhek (naar Amsterdam), waar de grintweg begint.

De toestand der *goten*, die het hemel- en huishoudelijk water moeten afvoeren, is te Hilversum bijzonder slecht. Dit komt daarvandaan, dat de grond van Hilversum eene sterke helling heeft, die op sommige plaatsen een verschil van meer dan zes meter bedraagt. Bij hevige regenbuien ontstaat er nu eene zeer sterke afstroming van water, en daardoor wordt eene menigte vuil en zand meegevoerd, dat eindelijk de goot verstopt en alsdan het water over de geheele straat doet heen loopen. Dit kan bij hevige regenbuien zoo erg zijn, dat de Langstraat bij de Roomsche-Katholieke school, over eene lengte van 10 à 12 M. er geheel onder staat.

Maar verder hebben de voetpaden, zooals wij zagen, geen plaveisel en bestaat de goot alleen uit een opstaanden steen, die tegen het zand van het voetpad rust. Wanneer nu het water met geweld afstroomt, komt het ook over den kantsteen en voert vandaar het zand mede; de kantsteen raakt dan los en er ontstaat een kuil in de goot, die gaandeweg grooter en dieper wordt.

Ook rijden de wagens, om op het erf te komen, over de losse kantsteenen, en nu is niets natuurlijker, dan dat die weeke grond de steenen daarnaast uitwijken en kantelen doet.

En bovendien komen hier nog de vele fabrieken in aanmerking, die het recht hebben, om hun stinkend verfwater langs de dorpsgoten te loozen, zoodat die kuilen niet enkel bij regen, maar bijna altijd vol zijn, waarvan men zich dagelijks overtuigen kan.

De stank dezer goten is — vooral in den zomer, wanneer er minder water valt, en er dus minder doorstroming is — altijd hinderlijk.

Met uitzondering van Naarden loopt het regenwater in al de gemeenten, bijna bij ieder huis, in de dorpsgoten; en zoo deze er niet zijn, op het erf. Vele huizen, ja de meesten te Blaricum, Bussum, Laren en Huizen hebben geen dakgoten; het regenwater komt dus langs de pannen op zij van de woningen; en is het nu wel zoo vreemd dat de Gooiers zoo ver-

wonderd klagen, dat al hun huizen, op het hooge en droge Gooiland, zoo vochtig zijn? De weinige goten, die in enkele gemeenten gevonden worden, zijn meestal niet overdekt, maar open en bloot. Op enkele plaatsen hebben de eigenaars der erven gootplanken gelegd, wanneer er dikwijls met wagens op het erf moet worden gereden, zooals bij boeren, grutters en fabrikanten. Die gootplanken doen echter, zooals zij nu zijn, meer kwaad dan goed voor de zindelijkheid en derhalve ook voor de gezondheid. Het water toch, dat wegens het groote verval met sterke strooming afzakt, neemt het drijvende vuil mede; dit komt tegen de plank en verstopt daardoor de goot, waardoor het water klimt en met al het volgende vuil over den straatweg heen stroomt.

Die goten en straten worden zelden schoongemaakt.

Te Hilversum zijn daarvoor twee personen aangesteld, die met hun beiden niet in staat zijn om de goten rein te houden. In het voor- en najaar wordt er door de boeren, die in de kom der gemeente wonen, dagelijks mest vervoerd, waarvan altijd een gedeelte door het stooten afvalt.

In Laren zijn de riolen deugdelijker gemaakt, en reeds in 1869 is men tot het dempen van stinkende slooten overgegaan; ook de waterleidingen zijn aldaar reeds vrij wat verbeterd.

Behalve te Naarden en 's Graveland is er nog eene oorzaak, die de wegen, en daardoor ook de goten, morsig maakt: het zijn de groote koppels schapen, die door het dorp gedreven worden en hunne uitwerpselen op de wegen achterlaten; te meer, omdat deze dieren overal stilstaan, om zich te verzamelen.

Dat vischboeren de ingewanden der visch op straat werpen en dienstboden en huisvrouwen het keersel der stofblikken, is wel verboden, maar schrijver heeft nog nooit van eene boete voor dergelijke overtreding gehoord.

Het *vuile water* loopt voor een groot gedeelte weg in zinkgaten en (gestapelde) zinkputten, die niet alleen een ondragelijken stank verspreiden, maar bovendien geheel onvoldoende bedekt zijn. In 35 jaar, heeft schrijver 4 maal dood door verdrinking in een watergat beleefd.

Dat vuile water bevat ook het waschwater. Op weinig goeude ingezetenen na, doet bijna ieder burger overal de wasch aan huis.

Dit kan alleen dan nadeelig voor het algemeen worden, als men kleedingstukken van menschen met besmettelijke ziekten wast, zonder dat die wasch vooraf ontsmet is, en dan, zooals vroeger altijd gebeurde, het waschwater op het erf uitwerpt, of, zooals te 's Graveland plaats heeft, in de vaart afloopen laat, waaruit anderen hun drinkwater halen.

Naarden heeft een overdekte *vergaarbak voor vuilnis*, midden in de stad. Deze zou, naar men meent, aanleiding kunnen geven tot miasmatische ziekten, en ook de oorzaak kunnen zijn, dat daar zoo vele intermittentes heerschen en dat er zoo dikwijls recidiven waargenomen worden.

's Graveland heeft aan de westzijde van den grintweg en verder van den straatweg (dus van het zuiden tot het noorden van het dorp) *veertien* kuilen, waarin vuilnis, asch en huiselijke afval geworpen wordt.

In Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren zijn geen openbare verzamelplaatsen van vuil.

In de gemeente 's Graveland heeft men weinig of geen *mestvaalten* bij de huizen, wat zeer natuurlijk uit de omstandigheid wordt verklaard, dat er in den omtrek van die gemeente geen bouwland voor den ambachtsman te krijgen is, en men dus ook zijn eigen aardappelen niet verbouwt.

Geheel anders is het in de overige zes gemeenten; daar treft men schier op ieder erf eene mestvaalt aan, soms zoo dicht bij de welpomp gelegen, dat zelfs het water uit die pomp reeds naar faecaliën ruikt.

Voor Hilversum heeft het op dit punt niet aan raadgevingen ontbroken.

Een paar jaar geleden heeft dr. VAN HENGEL er den gemeenteraad op gewezen, dat er 773 mestvaalten, waarop verse faecaliën geworpen werden, in de kom der gemeente stonden; en verleden jaar nog (1873) heeft hij breedvoerig aan het dagelijksch bestuur medegedeeld, dat naar zijn oordeel, de raad aan zijnen plicht tekort deed, wanneer hij verzuimde om verbetering in dien toestand aan te brengen. Tien dagen slechts is daardoor eene bepaling omtrent het houden van mestvaalten van kracht geweest; want daarna werd de verordening ingetrokken, nadat de wevers, door eene kunst-

matige agitatie, een smeekschrift tot behoud der mestvaalten hadden ingezonden.

Die mestvaalten liggen open en bloot in de nabijheid van huizen en welpompen, zichtbaar voor ieder, en bestaan uit afval, stroo, enz., maar vooral uit menschelijke drekstoffen, opgegaard vuil en opgeraapte bladeren van de straat Zoo dikwijls als de privaatkuil of ton vol is, wordt zij op de mestvaalt geledigd. Dat zij maanden lang de bron van ziekte wezen kan, bleek o. a. daaruit, dat, wanneer er in September, October of later faecaliën van typhuslijders op geworpen waren, de personen, welke in Februari of Maart, die mestvaalt naar het land brachten, niet zelden den invloed van die besmette specie ondervonden, en typhus kregen.

In enkele gemeenten is eene verordening vastgesteld, hoe die mestvaalten moeten gedekt zijn; maar eilieve! wie let daarop? wie houdt daaraan de hand?

In Naarden schijnt het in dit opzicht veel beter te zijn, omdat men daar minder van de mestvaalten te zien krijgt.

Toch was schrijver ooggetuige van iets, wat, naar hij vernomen heeft, regel is, nl. dat de mesthoop, als die achter het huis op de binnenplaats staat, *door* het huis en door het voorvertrek *heen* naar de straat gebracht moet worden, om daar midden op de straat geworpen, dan op een wagen geladen en zoo naar het land vervoerd te worden.

De mindere man heeft de mestvaalt het meest noodig, en als deze de gezondheid bedreigt, ontziet zij hem het minst, omdat hij, bij gebrek aan ruimte, de mesthoop dicht bij zijne woning hebben moet; soms tegen den muur van woon- en slaapvertrek.

De *privaten* bestaan hier meestal uit een afzonderlijk houten of steenen gebouwtje, 't welk voor dit doel is ingericht en geen stankafsluiter heeft. Bij de aanzienlijken staan ze in huis en zijn gewoonlijk stankvrij. De privaatkuil ligt dan buitenshuis. In den regel is deze eene gestapelde beerput: slechts drie zijn er te Hilversum te vinden, die geheel gemetseld zijn.

De privaatput van den minderen man is eene oude teerton, of een gegraven kuil.

De aanzienlijke burger heeft, zooals hij meent, met oordeel zijn beerput uit losse steenen doen optrekken, opdat zodoende

de vloeibare stof des te gemakkelijker zou kunnen wegzakken, waardoor hij dus niet zoo dikwijls genoodzaakt is om den boer geld te betalen voor het ledigen van 't privaat. Schrijvers proefnemingen in den Spijkerpolder (1) hebben den landbouwers doen zien, welke deugdelijke meststof toch eigenlijk die faecaliën zijn, zoodat de boer thans reeds f 1.— à f 1.50 voor den gierbak ($\pm$ 1500 L.) betalen wil.

Alleen 's Graveland heeft de afschuwelijke en walgelijke gewoonte om de privaten boven de vaart te plaatsen.

Het ledigen van privaten mag geheel naar willekeur geschieden; 's winters van af 's avonds 6 en in den zomer van af 's avonds 9 tot 's morgens 8 uur toe.

Varkenshokken worden veelal in de woningen zelve gehouden, dat des te ongezonder wezen moet, naarmate de woning meer bekrompen is. Vandaar ook schrijvers bezwaren tegen het houden van trekhonden, zooals dit hier gebeurt. Om ze krachtig te houden, worden zij met krengeenvleesch gevoed, dat niet iederen dag te krijgen is. Men doet dus, voor één of twee honden acht dagen in 't voren op, en bowaart dat vleesch onder de bedstede. Op den zesden en zevenden dag is het er dan in huis bijna niet om uit te houden.

Op de medeïnwoning van gevogelte, konijnen, geiten, bokken, enz. bestaan evenmin reglementen.

De *afval van fabrieken* schijnt hier geen nadeel, maar integendeel vrij wat voordeel aan te kunnen brengen.

De beetwortelsuikerfabriek tusschen Huizen en Naarden, bestond nog niet, toen de meeste hoofdstukken dezer monographie waren afgewerkt. Na dien tijd heeft schrijver die inrichting nog niet, bezocht. Maar de afval der overige fabrieken: *wol, katoen en haarstof* wordt op de mestvaalt onder andere mestspeciën gemengd en is als zoodanig eene goede meststof; terwijl de afval van de stoomspinnerij en weverij eene zeer goede mest voor boonen oplevert, volgens schrijvers ervaring van menig jaar.

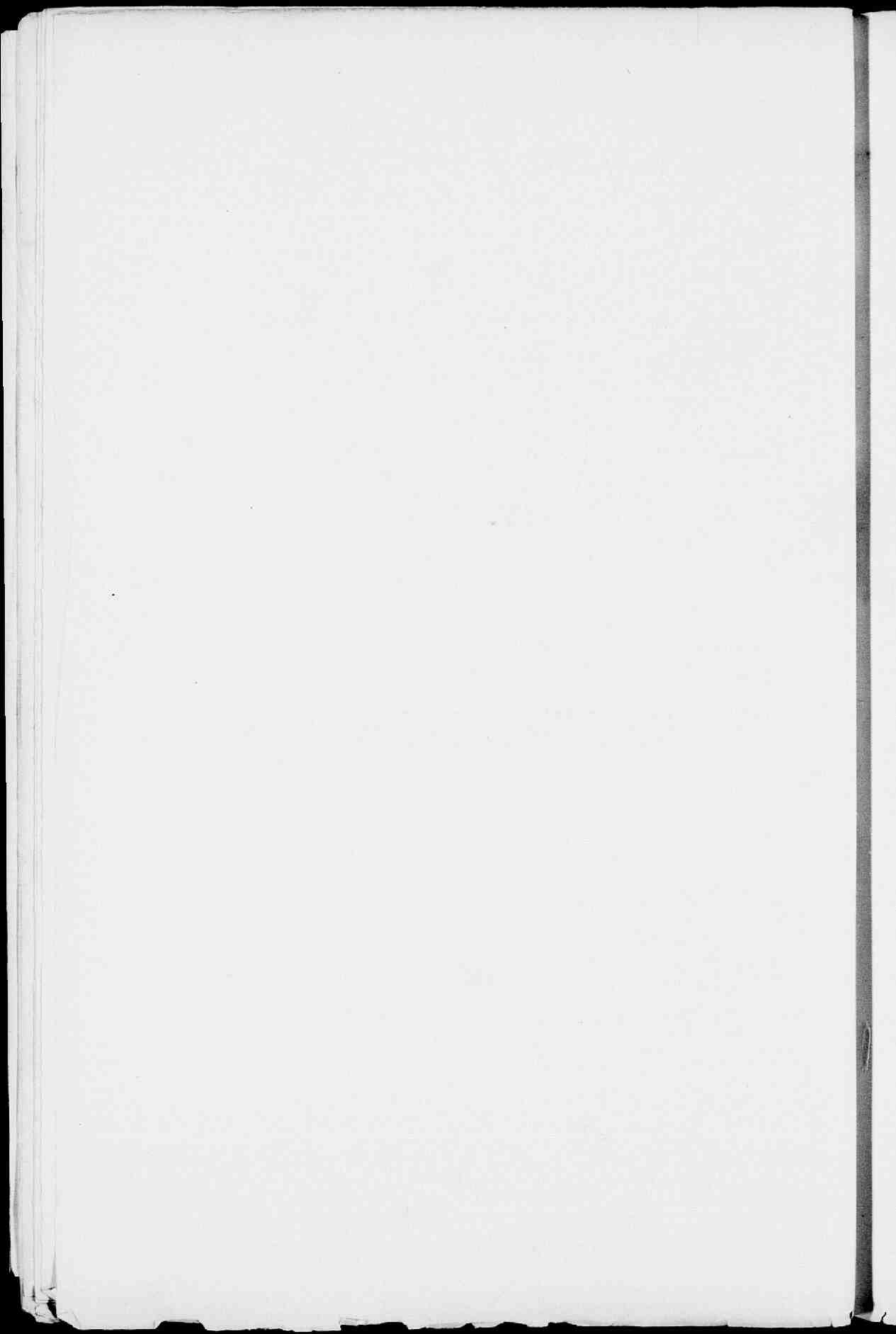
(1) Te vinden in 't Bijvoegsel tot het *Handelsblad* van 14 Maart 1874; ook licht afgedrukt in Verzameling van stukken betreffende het Geneeskundig Staatstoezicht in Nederland 1874. Vergelijk: Faecaliën, Volksgezondheid, Landbouw en Materieele Welvaart, in *Ned. Tijdschr. voor Gen.*, 1874, II, door L. ALI COHEN.

IV.

GEZONDHEIDSTOESTAND.

ENDEMIËN.

Als men de verschillende ziekten nagaat, waaraan de bewoners van het Gooiland lijden, merkt men al spoedig op, dat er ziekten zijn, die zich telkens weer in eene bepaalde streek van het land vertoonen, zoodat men gerechtigd is, die ziekte als eigendommelijk aan de plaats gebonden te beschouwen.

Zij schijnen van atmosferische of tellurische, dikwijls ook van sociale invloeden af te hangen, die echter nog alles behalve voldoende bekend zijn.

FEBRIS INTERMITTENS.

Er is beweerd, dat de slechte goten van Naarden en de mestvaalt, midden in de stad, de oorzaken van het heerschen van intermittentes zouden zijn. Schrijver kan zich echter met die bewering niet vereenigen.

Ware zij juist, dan zoude Hilversum wel erg aan tusschenpoozende koorts en stinkende mestvaalten heeft aan te wijzen. Te Hilversum echter komen die koorts en stinkende mestvaalten bijna nooit voor. De patienten, die er met intermittens gevonden worden, zijn ingezetenen (vooral van de Cleresie), die bloedverwanten en vrienden in de polders van Noord-Holland hebben en van daar met de koorts terugkomen; of het zijn, wat menigmaal 't geval is, ingezetenen van Noord-Holland benoorden het IJ, die in de polderstreken, ondanks de chinine, niet van hun parasiet ontslagen kunnen worden en nu naar Hilversum, Laren, Blaricum of Bussum trekken, om zich daar, alleen door plaatsverandering, van deze ziekte te genezen.

Het meest echter worden die tusschenpoozende koorts en stinkende mestvaalten bij de bewoners van den binnendijkschen en binnen-

overschanschen polder waargenomen; terwijl zij dáár weer verdwijnen, waar de grond begint te rijzen, zoodat reeds bij het logement JAN TABAK, even buiten Naarden, geen intermettens meer gevonden wordt.

Schrijver verklaart dit verschijnsel op de volgende wijze. Onmiddellijk buiten Naarden, aan de noordzijde, treft men reeds kleigrond aan, en 't gebeurt nu zeer dikwijls, dat de buitendijken bij noordoosten wind overloopen, waardoor het zeewater in den polder komt en hem onder water zet. Dat water loopt later wel weer weg, maar laat toch eene dikke laag klei en slijk achter. (1) Hier komt nog iets bij. In de polders waren slooten met zoet water, waarin natuurlijk lagere diersoorten waren, die alleen in zoetwater kunnen leven. Komt nu het zeewater met zoetwater in aanraking, dan zal hiervan het natuurlijk gevolg zijn, dat de lagere diersoorten èn van het zoetwater èn van het zeewater sterven, en tot ontbinding overgaan. (2)

Het komt schrijver zeer waarschijnlijk voor, dat de (zomer-) ontbindingsproducten van lagere organismen (herfst- of najaarskoortsen) *intermittentes* veroorzaken, en dat die van hoogere diersoorten *typhus* voortbrengen. Onderling schijnen die ontbindingsproducten elkaar te vernietigen en slechts van alleenheerschappij te willen weten. De ondervinding die in dit opzicht te Naarden, Hilversum en 's Graveland werd opgedaan, stemt hiermee overeen. In de laatste gemeente vertoonen zich de *intermittentes* bijna uitsluitend aan de oostzijde, bij die bewoners, wier huizen aan het weiland gelegen zijn. De woningen zijn hier omgeven met kleine drassige slootjes vol eendenkroos (*Lemna minor*). (3)

(1) De klei, die met het zeewater op het land komt, kan zonder twijfel als oorzaak van febris intermittens in aanmerking komen; zie: *Linnaei amoenitates academicae*, waar hij *de febrim intermittentium causa* zegt: *Ubi febres intermittentes grassantur semper etiam argillam observavi.*

(2) Bij dijkbreuken, waarbij groote hoeveelheden land met zeewater worden bedekt, ziet men gewoonlijk na 't wegyloeien van dat water, epidemieën van intermettens ontstaan; men denke slechts aan de ziekte van 1825 in 't noorden van ons vaderland.

(3) Vergelijk. bladz 27: Hydrocharideae.

Alleen 't vaartwater in het noorden van 's Graveland wordt brak. (1) Maar uit de bewering, dat het brak worden van 't water de oorzaak van 't afsterven van lagere diersoorten worden moet, zoude volgen dat dan ook dat noordelijk gedeelte bij uitnemendheid door intermittentes bezocht moest zijn. Dit gebeurt evenwel niet. En waarom niet? Omdat het water der 's Gravelandsche vaart een te snel verloop heeft om het stagneeren van rottende zelfstandigheden daarin te kunnen begunstigen.

Nauwgezette waarneming, gedurende vele jaren voortgezet, heeft schrijver aan een antagonisme leeren gelooven, dat er, volgens hem, bestaat tusschen de oorzaken, welke hier febres intermittentes voortbrengen en die van

SCROPHULOSIS EN TUBERCULOSIS.

Wij kunnen schrijver hier niet volgen in zijne aetiologische beschouwingen en meenen alleen 't volgende te moeten opteekenen. Misbruik van sterken drank komt vooral te Hilversum en Laren, minder in Blaricum, Bussum en Huizen, en 't minst in 's Graveland voor; en eenigszins in diezelfde mate beide ziekten.

TERING.

Ook hier kunnen wij slechts weinig aanstippen, dat alleen van lokaal belang moet worden geacht.

Volgens de cijfers der respectieve provinciale verslagen had Hilversum in 1869 van de 135 gemeenten van Noord-Holland *op drie na* 't hoogste sterftecijfer aan tering; in 1871 *op vijf*, en in 1872 *op drie na*; zoodat men zeggen kan, dat deze ziekte in dat gedeelte van 't Gooiland vele slachtoffers eischt.

Het schijnt wel, dat men in de Gooische gemeenten al te veel huwelijken met familieleden sluit; eene omstandigheid, die ontegenzeggelijk tot verzwakking van het organisme leiden moet.

---

(1) Vergelijk: hoofdstuk Hydrographie. blad. 44.

ATROPHIA INFANTUM.

In de laatste dagen van 1873 werden de 236 briefjes van overlijden (over 1873) te Hilversum van de secretarie gevraagd, en daarnit bleek het, dat *acht en vijftig* kinderen beneden 't jaar aan paedatrophie gestorven waren. Hierbij zijn *niet* geteld de briefjes, waarop staat: gestorven aan uitputtende diarrhee tengevolge van slecht voedsel.

Wanneer men nagaat welk lot het kind van den arme in 't eerste levensjaar beschoren is (1), dan kan dat ongunstig cijfer van ruim 20 pCt. ons niet meer zoo erg bevreemden, evenmin het feit, dat er te Hilversum en te Laren van de 100 kinderen 50 bezwijken, eer zij twee jaar oud zijn.

En op deze plaats is zeker de herhaling der vraag niet ongepast, waarmede schrijver zijne aantekening in voce Begraffenisbus eindigde. (2)

Wij schrijven ten slotte nog een drietal vragen af, die dr. VAN HENGEL wel reeds vóór 15 jaar heeft gedaan (3), maar die nu nog altijd stof tot nadenken kunnen geven.

Zouden de bestuurders van een begrafenisfonds niet moeten vaststellen, dat er bij het overlijden van het kind nimmer eenige uitkeering konde gedaan worden, zonder bewijs van tijdig ingeroepen geneeskundige hulp en opgevolgden raad?

Zoude niet elke uitkeering voor kinderen, beneden de twee jaar gestorven, kunnen verboden worden?

Ware het eindelijk niet doelmatiger, dat de bestuurders der begrafenisfondsen in het geheel geene geldelijke uitkeering deden, maar de overledenen door hunne tusschenkomst en zorg lieten ter aarde tstellen?

---

(1) Zie: hoofdstuk Armoede (Toestand).

(2) Zie: hoofdstuk Armoede (Leniging en Bestrijding), blad. 184.

(3) Schat der Gezondheid 1859, blad. 58.

EPIDEMIEËN.

Van de ziekten, welke uit miasmata ontstaan, heerscht de

TYPHUS

't meest in het Gooiland. Bij tusschenpoozende koortsen is gezegd, dat rotting van plantaardige stoffen en van lagere diersoorten intermitterentes veroorzaken, maar tevens, dat ontbinding van stoffen van hoogere bewerktuiging typhus voortbrengt.

De menigvuldige gevallen van typhus te Hilversum en elders door hem waargenomen, pleiten voor deze bewering.

De volgende cijfers, die een overzicht van de *sterfte aan deze ziekte* geven, zijn uit de » Verslagen aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig Staats-toezigt » overgenomen.

Sterfgevallen in:	1866.	1867.	1868.	1869.	1870.	1871.	1872.	Totaal.
Blaricum	1	—	3	—	—	—	2	6
Bussum	2	1	1	2	2	—	2	10
's Graveland	—	2	—	1	2	—	2	7
Hilversum	15	1	6	4	7	4	36	73
Huizen	5	3	—	1	4	6	4	23
Lare	1	2	2	—	3	3	1	12
Naarden	2	3	5	2	3	2	8	25
het Gooiland	26	12	17	10	21	15	55	156

Gelijk men ziet, vielen te Hilversum bijna ieder jaar de meeste offers.

In de officieele bescheiden (1), die sedert de invoering der geneeskundige wetten van 1865 verschenen zijn, vindt men omtrent deze ziekte 't een en ander opgeteekend, waarnaar door schrijver wordt verwezen, en waaruit blijkt, dat Hilversum telken jare door eene typhus-epidemie geteisterd wordt en dat dr. VAN HENGEL reeds sedert eene reeks van jaren hierop de aandacht gevestigd, en bij het bestuur dezer gemeente de meest ernstige pogingen heeft aangewend om dien treurigen toestand te verbeteren; doch steeds te vergeefs. O. a. heeft hij in Januari 1866 weder een uitvoerig adres aan dat gemeentebestuur gericht, waarin met aandrang op de typhus-epidemie gewezen werd, die toen in buitengewone mate woedde en tal van slachtoffers eischte. De bron van deze, ieder jaar terugkeerende epidemie, behoeft niet ver gezocht te worden; het zijn de mestvaalten, welke in de kom der gemeente te vinden zijn, en uit allerlei rottende stoffen en uitwerpselen van menschen en dieren bestaan. Een aanzienlijk aantal dezer mestvaalten is onder het eenige raam, dat sommige woningen bezitten, geplaatst, zoodat voor die woningen toetreding van versche lucht bijna onmogelijk worden moet.

In 't laa'st van Maart, of in 't begin van April, gaan die mesthoopen naar de akkers en het land, en omtrent dezen tijd verdwijnt de typhus gewoonlijk uit de gemeente.

Wegruiming der mesthoopen, zooveel maar mogelijk, is stellig een der doelmatigste middelen om Hilversum van de epidemie te bevrijden. Hierop werd dan ook door dr. VAN HENGEL in 't adres met klem gewezen, doch alweder vruchteloos, want de groote meerderheid der raadsleden scheen — zooals uit het antwoord bleek — de nadeelen der mestvaalten niet in te zien; en waar anderen de nadeelen erkenden, achtten zij het nadeel toch grooter, dat de gemeene man zoude moeten lijden, wanneer hem het mestmaken verboden werd. Het verzamelen van

(1) Behalve de genoemde Verslagen aan den Koning ook: Verzameling van stukken betreffende het Geneeskundig Staatstoezicht in Nederland, enz.

menschelijke uitwerpselen op de mestvaalten behoorde, naar hunne meening, niet te worden verboden, omdat vooral door die excreta de mest wordt gemaakt.

De burgemeester betuigt in dat schrijven tevens zijn leedwezen, dat hij niet bij machte is, om in het belang der gezondheid de noodige maatregelen te nemen, hoewel hij van den schadelijken invloed der mesthoopen overtuigd is.

In de gemeenten Bussum en Huizen gaf later de aanwezigheid van het groot aantal mestverzamelingen, die aan den openbaren weg, in de onmiddellijke nabijheid der woningen gelegen zijn, den adjunct-inspecteur aanleiding om de aandacht van beide gemeentebesturen op den hoogst nadeeligen invloed te vestigen, die daardoor op de gezondheid der ingezetenen wordt uitgeoefend, en waaraan het moet worden toegeschreven, dat in beide gemeenten jaarlijks sterfgevallen voorkomen aan typhus, *eene ziekte, welke aldaar zeker onder de noodige voorzorgen het allerminst zou worden waargenomen.*

Doch ook hier is de gewenschte verbetering tot heden (1872) uitgebleven.

Zoodra de typhus zich later weer te Hilversum begon te vertoonen, werden door dienzelfden ambtenaar aan den burgemeester al die maatregelen aanbevolen, waardoor eene meer epidemische uitbreiding der ziekte nog zou kunnen worden gokeerd. Op de verwijdering der talrijke mesthoopen en verzamelingen van ander vuil uit het bewoonde gedeelte der gemeente, en op het maken van dichte straatgoten, ter vervanging van de opene, die door hare verderfelijke uitwasemingen den dampkring verpesten, werd bij deze gelegenheid op nieuw met ernst aangedrongen; maar ook ditmaal, even als vroeger, zonder eenig gevolg. Hilversum behield zijne mestvaalten en opene straatgoten; en de typhus sleepte dit jaar weer van elke 186 inwoners één ten grave.

Het » veel geleden maar niet veel geleerd » geldt ook hier.

Aan de herinnering van den vruchtelozen strijd tegen het schadelijk vuil, knoopt schrijver twee belangrijke overwegingen vast. Al wil men ook — voor een oogenblik — toegeven, dat het bedrijf van den minderen man met die mesthoopen staat en valt, mag dan de schade, die het afsterven van

den typhuslijder hier den meer bemiddelde berokkent, wel buiten berekening blijven?

Neem Hilvorsum; in zeven jaar zijn daar 73 personen aan typhus gestorven; laat het ieder jaar *tien* wezen. De meeste overledenen waren (gelijk in den regel) mannen in de kracht van 't leven, gezegend — of, wilt gij liever, bezwaard — met een huisgezin. Dat huisgezin wordt door den man onderhouden. Maar nu valt het hoofd als offer aan dat vuil, en de vrouw en kinderen moeten verzorgd worden. Stel nu de onderstand zoo gering mogelijk, b. v. op f 1.50 per week, dan wordt er toch nog f 78.— per jaar vereischt. Evenwel sterft er *niet één*; er sterven *tien*. Laten nu slechts maar *vier* van de *tien* in de bedoelde omstandigheid verkeerem, dan beloopt de som reeds f 312.— in 't jaar. Diezelfde uitgave komt echter het volgende jaar met nieuwen last terug. Om nu elke overdrijving te vermijden, kan men toch stellen, dat die noodzakelijke ondersteuning van één gezin wel zes jaar duurt, omdat de vrouw en de kinderen eerst daarna zich zelve helpen en voor verderen onderstand bedanken kunnen. Doch dan is er ook na zes jaar (eene jaarlijksche uitgave van f 312.— dus) f 1872.— aan onderstand na 't overliden van een typhus-patient noodig geweest; en dat geld moet natuurlijk van de meer gegoeden komen.

Eene tweede vraag, die schrijver te beantwoorden wenscht, is deze: Kan de mindere man hier niet zonder mestvaalt leven? en het antwoord is dadelijk gereed: Zeer goed, b. v. op de volgende wijze, zonder schade voor de beurs. Men berekene hoeveel mest de arme in de drie laatste jaren gemaakt heeft. Daarna kome gerust het verbod om mestvaalten te houden. 't Gemeentebestuur heeft dan onderwijl kar en paard gekocht en haalt nu iederen dag al den mest op, brengt dien naar de heide; zoo men wil op één mesthoop. En wanneer nu de tijd komt, dat de arme man zijn akker moet bebouwen, ontvang hij pro deo evenveel, als hij voorheen zelf maakte. Het overschot worde openlijk verkocht en zal — zoo niet in het eerste jaar, dan toch al heel licht na verloop van zes jaar — aan de gemeente een voordeel opleveren, dat evenveel bedraagt als tegenwoordig voor uitgave wordt vereischt ten behoeve der nagelaten betrekkingen van hen, die aan typhus bezweken

zijn. Die uitgave zal buitendien van zelve verminderen, zoo niet geheel ophouden, wanneer de oorzaak van deze ziekte (de mesthoop) uit den weg is geruimd.

Mocht deze berekening — zegt schrijver — eens een punt van ernstige overweging in de verschillende raadsvergaderingen van het Gooiland worden!

Eenige korte aantekeningen uit de beschrijving der typhus-epidemie, die in 1857 te Hilversum heeft geheerscht, zullen hier zeker niet misplaatst zijn.

Op den 17den December 1856 werd dr. VAN HENGEL in een der slaaphuizen geroepen, om daar zijn hulp aan eene behoeftige vrouw A. Z. te verleen, die ziek uit de Haarlemmermeer gekomen was. Zij wilde met haar man naar Maartensdijk, om daar werk te zoeken, doch kon wegens hevige hoofdpijn, vermoeidheid, gevoel van loomheid en diarrhee niet verder, toen zij Hilversum bereikt en in het bekende bedelaarslogement „de Blaffende Keeshond” haar intrek had genomen. Al spoedig nam dr. VAN HENGEL bij deze vrouw al de verschijnselen der ziekte waar, die hij in 1836 als *Dothinenteria* (1) betitelde, doch die tegenwoordig typhus abdominalis genoemd wordt.

Bijna 14 dagen later kwam H. B., oud 16 jaar, de zoon van den herbergier, in behandeling; 2 Januari R. B., broeder van n°. 2. En zoo ging het voort.

9 Januari. Nu kwam de ziekte in een geheel ander gedeelte van het dorp en wel in de Veerenstraat bij C. v. R., broeder van de weversvrouw, waar allengs 8 personen werden aangetast.

10 Januari, op het Laardereinde, bij J. v. V. (den zoon van J. v. V., die 7 Januari ziek geworden was), waar achtereenvolgens 5 personen in behandeling kwamen; en van dezen tijd af, had men door het geheele dorp heen typhuslijders.

In het begin der epidemie was de sterfte gering; van de eerste 48 aangetasten stierf niemand. Maar nu kwam op 20 Januari het eerste sterfgeval; vervolgens stierven er in Februari 7, in Maart 13, in April 14, in Mei 9, in Juni 11, in Juli 2; in 't geheel dus 57.

(1) In de dissertatio inaug., bij VAN DER HOEK. 1836. De *Dothinenteria*.

De leeftijd der overledenen blijkt uit dit staatje.

		Aan typhus stierven	
beneden de	20	jaar	<i>acht</i> ,
van	20—25	"	<i>vier</i> ,
"	25—30	"	<i>één</i> ,
"	30—35	"	<i>zes</i> ,
"	35—40	"	<i>zeven</i> ,
"	40—45	"	<i>twee</i> ,
"	45—50	"	<i>tien</i> ,
"	50—56	"	<i>elf</i> ,
"	56—62	"	<i>zeven</i> ,
"	62—67	"	<i>één</i> ,
in 't geheel dus		<i>zeven en vijftig</i> ; 35 mannen en 22 vrouwen.	

Het aantal lijdens is niet nauwkeurig op te geven, maar zal zeker het getal van *zeven honderd één en twintig* te boven gaan.

Eerst van April af is het getal nauwkeurig te bepalen, omdat eerst toen de typhuslijders extra bedeeeling hebben ontvangen.

In die maand alleen werd er aan 397 patienten uitdeeling van soep, kalfsvleesch, brood, citroenen, enz. gedaan.

Het aantal lijdens, alleen door dr. VAN HENGEL behandeld, bedroeg 437.

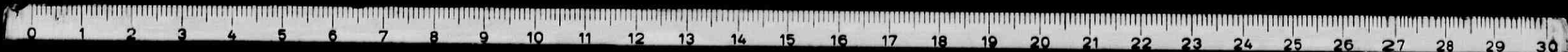
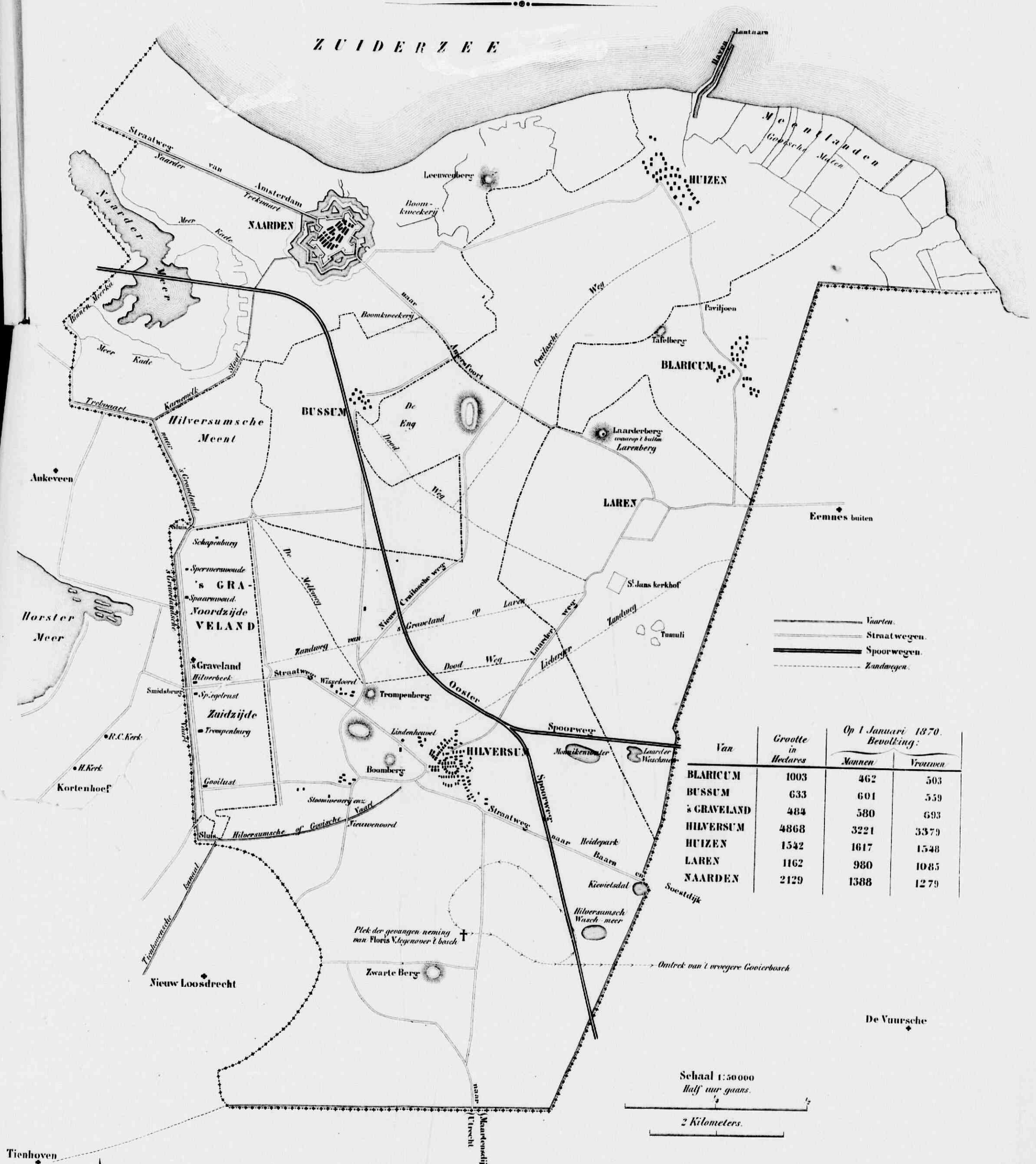
De ziekte bleef uitsluitend tot de minder bemiddelden beperkt; meestal waren het wevers, spinners en spinsters. Opmerkelijk is het echter, dat er van de Israëlieten nog niemand vóór 3 Juli aan typhus geleden had. Toen werd het eerste en het eenigste geval waargenomen, dat spoedig en gunstig verliep.

Ook werd er niemand van de destijds talrijke bende bedelaars aangetast.

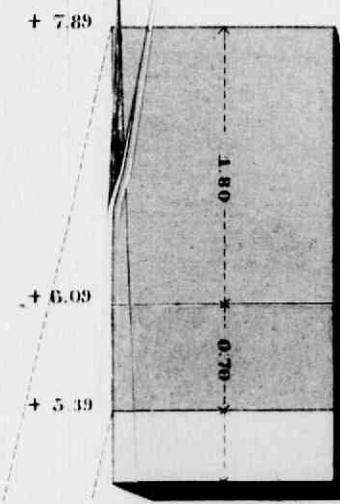
Dat de Israëlietische bevolking bevrijd bleef, schrijft dr. VAN HENGEL daaraan toe, dat de Hilversumsche jood zich streng aan de Mozaische wet houdt, en dus nooit iets nuttigt, dat

Schetskaart van het Gooiland.

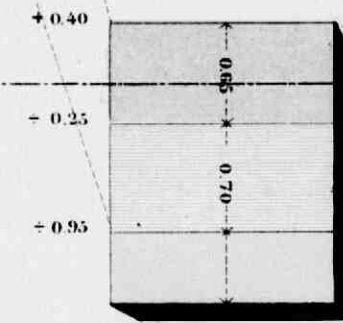

Boringen in het Gooiland.

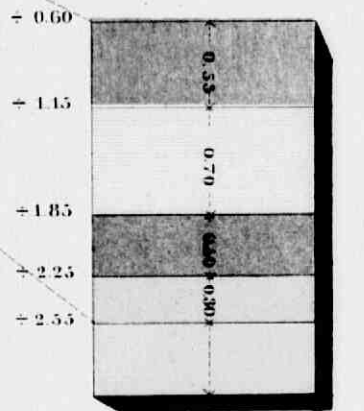

Boring N°30 bij Pilot 214.
(Op de heide.)

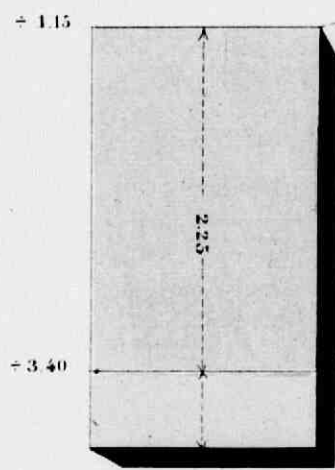
Courine Orange Promers
(bij de Utrechtse poort te Naarden)

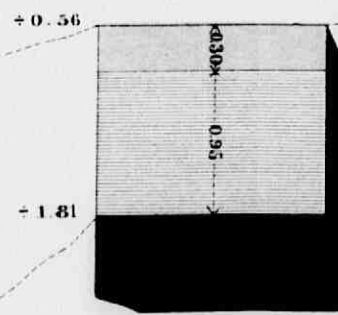
Bastion Promers
(rechts van de poorte in de Keijzer te Naarden)

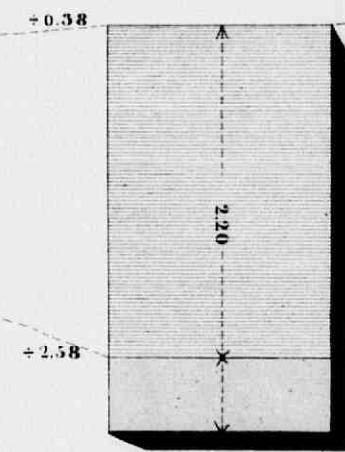
Boring N°25 bij Pilot 152
(Op de Hlvoersumse Meent.)

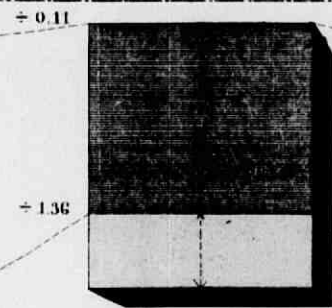
Boring N°26 bij Pilot 160
(Op de Hlvoersumse Meent.)

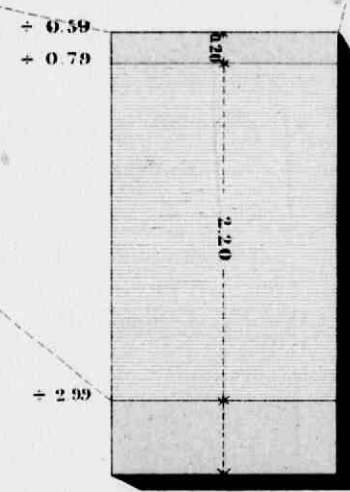
Boring N°28 bij Pilot 169.
(Op den noordelyken oever van de Karsmeelkduid)

Boring N°29 bij Pilot 179.
(Op de Hlvoersumse Meent.)

Boring N°27 bij Pilot 165.
(Op de Hlvoersumse Meent.)

Verklaring.

- Klei
- Klei met veen.
- Veen.
- Darsse.
- Bruin sand.
- Veen met sand.
- Gemengd sand.
- Zwart sand.
- Gryf sand.
- Gool sand.

De zes eerste boringen zijn door geëmployeerden bij den Oosterspoorweg op de Hlvoersumse Meent verricht; terwijl de beide laatste boringen bij Naarden door de genie gedaan zijn.
De tien overige boringen der genie van Naarden lieverden niet bijzonder op verschillende geblend zand met en zonder kegel; en nu of dan een weinig klei of leem.
Opmerkelyk schijnt het dat de blauwe klei meer en meer voorkomt naarmate men Westwaert. Dit is dezelfde klei waardoor vroeger de porcelainfabrieken van Amstel en Loosdrecht zulk een vermaardheid hadden.

bedorven is, bij zijn maaltijden de zindelijkheid betracht, nu en dan nog al eens vleesch (kippen) krijgen kan en daarenboven niet aan zittend werk gewoon is. Koophandel is zijn bedrijf; en van den vroegen morgen tot den laten avond kan men hem in het Gooiland op weg vinden.

En de bedelaar? Vroeger werd immers reeds aangestipt dat deze meestal geen gebrek lijdt.

Maar ellende werd juist verduurd en 't gelag betaald door wevers, spinners en spinsters, en wien zal dit nog bevreedden, als hij het hoofdstuk Fabriek en Trafiek heeft nagegaan?

Bovendien was het in die dagen vooral de gulden tijd voor den vilder en de consumenten (het fabrieksvolk) beiden; want toen kon de leverancier nog voor *drie* cent een pond rundvleesch geven van dieren, die gestorven of verdronken, of door eene besmettelijke ziekte omgekomen waren. Wilde men tot afwisseling visch eten, — er was toen geen keurmeester — vindice nullo — men kocht al heel licht 200 schelvischen in de maand Juli voor één gulden en vijf en twintig cent.

Het typhuskaartje (1), toont echter aan, dat men verkeerd zou doen, als men het schadelijk vuil van stagneerende poelen en goten ook niet mee in rekening brengen wilde.

CHOLERA ASIATICA.

Van deze gevreesde ziekte heeft het Gooiland, sedert de wet van '65, gelukkig niet veel te lijden gehad; want in 1866 had 's Graveland *vier* choleralijders, van wie er *twee* stierven. Hilversum had *dertien* lijders met een doodelijken afloop voor *zeven*, terwijl er bovendien van die *dertien* lijders nog *twee* aan opvolgenden typhus overleden.

Huizen had *vijs* choleralijders, waaronder *drie* met doodelijken afloop, zoodat in 1866 aan cholera in het Gooiland 12 personen gestorven zijn.

Dr. VAN HENGEL heeft in dat jaar veel in Hilversum tegen de ziekte kunnen doen. De burgemeester had hem verlof gegeven (altijd onder zijne eigene verantwoording) om al die

(1) Vergelijk: Bijlage H.

maatregelen te nemen, die hij tot beteugeling der ziekte nuttig en noodig oordeelen zou, en hem tevens de hulp der politie aangeboden. Vandaar dat de geneesheer (met zijne doelmatige plannen) hier eene buitengewoon krachtige houding heeft kunnen aannemen, waaraan de weinige uitbreiding, die de ziekte kreeg, mogelijk geheel alleen is toe te schrijven.

Reeds in het begin der maand Juni, begon zich haar invloed in de gemeente te doen gevoelen. (1) Onder elken stand, leeftijd en sekse maakten zich de voorloopers der ziekte kenbaar. Inzonderheid waren het weer de bewoners der wijken A en B, ook enkelen uit C en D, die geneeskundige hulp inriepen. De waakzaamheid van het gemeentebestuur werd door al die voortteekens opgewekt en »het trad" — verhaalt schrijver — »thans met zeldzamen ijver en lofwaardig beleid op, om alles aan te wenden, ten einde, kon het zijn, het dreigend gevaar te keeren, of krachtig tegenstand te bieden, om het ergste te voorkomen. Zie hier met welk gevolg.

Op den 24sten Juli werd ik in wijk D bij eene vrouw geroepen, die den vorigen dag uit Amersfoort gekomen was, ten einde hare schoondochter te bezoeken. Deze had voor een paar dagen een aanval van cholera gehad. De moeder was dien morgen begonnen met de kleedingstukken der dochter te wasschen, doch kreeg onder dat werk buikpijn, die zoo hevig werd, dat zij het wasschen staken moest. Zij gebruikte eerst wat brandewijn met notemuskaat, maar besloot, na 6 uur lijdens, mijne hulp in te roepen. Toen ik kwam zag ik reeds een ontwikkeld beeld van cholera. Pat' werd terstond van de noodige hulp voorzien; al het bezoedelde goed werd ververscht en de geheele omgeving gedesinfecteerd. Uit de woning werden alle personen verwijderd, met uitzondering van den zoon en de dochter, en er werd een agent van politie voor 't besmette huis geplaatst, om onnoodige bezoekers te keeren. De geneeskundige hulp bleek echter vruchteloos, want 6 uur later, tegen middernacht, bezweek de lijderes. Vier van wege de gemeente expresselijk daartoe aangestelde en van de noodige

(1) Zie: Tijdschrift voor Gezondheidsleer, onder redactie van dr. C. P. POUSS KOOIJHAAS 3de aflevering. 1865, pag. 72.

instructiën voorziene oppassers legden met mijne hulp het lijk in de kist, die van binnen en buiten met chloorkalk bestrooid was, en die daarna nog 6 uur in het daarvoor ingerichte lijkenhuis, onder toezicht van eene waakster, gestaan heeft, voor dat men de overledene begraven mocht. Inmiddels werd, onder mijn toezicht alles, wat met de zieken in aanraking was geweest en van betrekkelijk weinig waarde was, op eene afgelegene plaats buiten het dorp gebracht en verbrand; al het linnengoed, met chloorkalk behandeld, werd in de vaart, op een kwartier afstands van het dorp, gewasschen. Het huis zelf werd door Guiton-Morveausche berooking gezuiverd, de muren met chloorkalk, het houtwerk met ijzervitriool gewasschen en geschrobt, en alles afgekrabd en gereinigd.

Drie dagen later (27 Juli) werd mijne hulp bij een man ingeroepen, die den vorigen dag van Amersfoort gekomen was, waar hij aan de huizen boter en kaas verkocht. Vermoedelijk is hij daar in besmette gezinnen geweest. 's Morgens had hij onderweg zich reeds ongesteld gevoeld. Hij ging eindelijk naar huis, liet mij om 12 uur komen, en weer zag ik een onmiskenbaar ziektebeeld van cholera. Ook hier werd ieder, behalve de vrouw en de geestelijke, uit het huis geweerd. De kinderen, die nog niet te huis waren geweest, werden elders uitbesteed. De ziekenoppassers deden voorbeeldig hun plicht; de patient werd trouw en liefderijk verzorgd; alles gereinigd, de gedesinfecteerde uitwerpselen in den grond op eene verwijderde plaats bedolven en deze op nieuw gedesinfecteerd. Aanvankelijk scheen hunne hulpvaardigheid met een goeden uitslag bekroond te zullen worden, maar na 6 dagen maakte een opvolgende typhus ook bij dien lijder een einde aan het leven.

Den volgenden dag (28 Juli) werd ik bij een gezin ontboden, dat onder hetzelfde dak met de eerste lijderes woonde. Twee personen waren hier door de ziekte overvallen, hoewel nog niet in hevige mate. Nochtans vreesde ik voor het ergste, om de onzindelijkheid, die er heerschte. Al dadelijk liet ik de gezonde vrouw en 2 kinderen, na behoorlijke reiniging, verwijderen. Een meisje van 22 jaar *had het bezoedelde goed gewasschen, 't welk van de eerstaangetaste vrouw uit Amersfoort in*

de tobbe was blijven liggen; tegelijk met haar werd een jongen van 14 jaar ongesteld. Beiden liet ik onder toezicht van den vader achter, die zich mede onpasselijk gevoelde, en allen door twee oppassers verplegen. In 't eerst weigerde de vader geneeskundige hulp. Kort daarna werd de jongste dochter, een meisje van 10 jaar, dat elders woonde, in huis gebracht; en zoo lagen hier dus 4 lijders aan een allerhevigsten vorm van cholera. Binnen 36 uren waren allen overleden. De lijken werden door de ziekenoppassers terstond naar het lijkenhuis gebracht en tegen den morgen op verschillende plaatsen van 't kerkhof begraven, waarbij men nog deze voorzorg nam, dat elk lijk in een afzonderlijken kuil werd gelegd. Het sterfhuis werd gedurende 2 dagen onafgebroken beroekt en gereinigd. De geheele inboedel, tot zelfs het koehaar toe, werd geïnventariseerd en geschat, en daarna op een verwijderde plaats buiten het dorp vernietigd en verbrand. De kosten der schadeloosstelling van wege de gemeente beliepen het viervoudige van de waarde der verbrande goederen; doch men meende niet karig in de vergoeding te moeten zijn, omdat men dan minder gevaar liep, dat eenig besmet voorwerp zou worden achtergehouden. Eindelijk werd de omgeving van het huis met chloorkalk en koolteer bestrooid.

Intusschen kwamen er in dit perceel nog 3 lijders, die bij tijdige hulp echter spoedig herstelden.

Negen dagen lang bleef de woning der laatste 4 overledenen onbewoond, totdat de vrouw des huizes, die met de kinderen bij een zwager uitbesteed was, op den 3den Augustus een lichten aanval van cholera kreeg, waarop ik haar dadelijk naar haar eigen huis, waar alles vernieuwd en gereinigd was, vervoeren liet en waar zij het geluk had spoedig te herstellen.

Was mijn vertrouwen op de desinfectie in den beginne wel iet of wat geschokt, nu, bij een krachtig doortasten in het verwijderen en vernietigen van alles, wat besmetting veroorzaken kan, bleek het, dat wij een voornaam brandpunt vernietigd hadden; althans in dit huis of kwartier deden zich geen gevallen meer voor. Maar een ander foyer gaf aanleiding tot nieuwe besmetting, of leidde in ieder geval tot het vermoeden, dat de ziekte er door ontwikkeld was.

Een knaap namelijk, spoeler op eene fabriek, leed reeds een paar dagen aan diarrhee. Zijn baas zond hem dientengevolge naar huis. In plaats van naar huis te gaan, sloop hij, uit vrees dat zijne stiefmoeder hem beknorren zou, naar de afgelegene plaats buiten het dorp, waar het besmette goed verbrand werd. Hier ging hij liggen, meenende dat hem daar wel niemand storen zou. Maar na verloop van een paar uren kwam een andere jongen daar voorbij, die hem zag, en vroeg waarom hij daar lag, en daarna alles aan de moeder verhaalde. Deze haalde haar jongen terstond in huis en liet den geneesheer ontbieden. Patient had de cholera in hevigen graad. Nadat de ergste verschijnselen geweken waren, maakte een opvolgende typhus na drie dagen, een einde aan zijn leven. De vader, die inmiddels ook was aangetast, herstelde. Een onzer oppassers, die zich bij uitstek verdienstelijk had gemaakt, en overal om zijne hulpvaardigheid en handigheid bij choleralijders begeerd werd, had ook bij den knaap meer dan zijn plicht gedaan. Op verlangen der betrekkingen, hoewel tegen zijne instructie, had hij van Zondag tot Donderdag onafgebroken dien lijder verpleegd. In den nacht van Donderdag had hij zich echter onpasselijk gevoeld, totdat de hevige pijn hem dwong zijne moeitevolle taak op te geven en naar huis te gaan, waar zich spoedig bij hem zulk een kwaadaardige cholera ontwikkelde, dat hij binnen weinige dagen bezweek. Zoo viel het laatste offer, te midden van eene plichtsvervulling, die hem de algemeene erkentelijkheid in volle mate deed waardig zijn. Ook hier werd na verwijdering der overgebleven huisgenooten, al het bezoedelde bedde- en linnengoed verbrand en de woning gezuiverd.

De hevigheid, waarmee de ziekte opgetreden is, deed het ergste vreezen. Hare hardnekkigheid is echter spoedig gebroken, haar loop krachtig gestuit. Veel mogen daartoe hebben bijgedragen de doeltreffende en doortastende maatregelen vóór het begin en tijdens het heerschen der ziekte door het gemeentebestuur genomen; maar bovenal komt lof toe aan het hulppersoneel van ziekenoppassers en gemeenteambtenaren, dat zich zoo uitstekend van zijne taak gekwetent heeft. Met zeldzame vrijgevigheid en spoed werd door het hoofd der ge-

meente alles aangewend, wat de wetenschap en humaniteit aan de hand gaven. Daardoor werd de moeielijke taak, die de geneeskundigen hier te vervullen hadden, grootelijks verlicht."

't Geen er verordend en gedaan werd om deze epidemie in haren loop zooveel mogelijk te stuiten, is in 't aangehaalde tijdschrift opgenomen. Het was schrijver aangenaam, later, in de epidemiewet van '72, veel van die bepalingen terug te vinden.

Wat *strengte afzondering* en vooral *ontsmetten* bij deze ziekte vermogen, kan verder eenigszins blijken uit de volgende mededeeling van den schrijver. Zijne hulp werd 23 Augustus 1867 bij den heer G. K. gevraagd. Deze was Zaterdagmiddag, na afloop zijner werkzaamheden, naar de Gooische vaart gewandeld, waarin een groot schip lag met eene kermistent aan boord. Die tent was van Rotterdam gekomen, waar destijds de cholera geheerscht had. Voordat de tent aan wal gebracht was, moest zij stuk voor stuk met carbolzuur worden ontsmet. Men vond het echter gemakkelijker om het spel te desinfecteeren als het op den wal geheel in elkander zoude zijn gezot. Patient, nieuwsgierig om te weten welk spel dit is, gaat er er naar toe en ontdekt nog een groot gedeelte van eene aanplakking en, omdat hij bijziende is, moet hij, om te kunnen lezen, er vlak bij gaan staan. Toen hij 's avonds om half negen te huis kwam, kreeg hij zonder de minste gedachte aan cholera, om tien uur hinder van diarrhee, die den ganschen nacht aanhield. 's Anderen daags volgde ook braking, waardoor men het noodig oordeelde geneeskundige hulp in te roepen. Dr. VAN HENGEL verklaarde hier met een geval van cholérine te doen te hebben. In den nacht van 23/24 Augustus had patient nog zesmaal stoelgang gehad en tweemaal eene rijstwaterachtige stof gebraakt; de vroeger koude huid was in den morgen tegen zes uur met een overvloedig zweet bedekt en er volgde dien dag noch braking noch stoelgang; des avonds kwamen beide terug.

Uit voorzorg was hier reeds, van den beginne af, alles wat uitgeworpen werd, met eene verzadigde oplossing van sulfas ferrosus gedesinfecteerd. Toen de geneesheer patient in den nacht van 24/25 Augustus bezocht, was zijn broeder bij hem. Hij was vrij wel en alle verschijnselen hadden opgehou-

den, zoodat zijn vader en moeder gerust naar bed waren gegaan en stellig sliepen, zegt dr. VAN HENGEL, » toen ik des nachts om drie uur naar hem kwam kijken; want anders zouden zij met hunne groote bezorgdheid mij zeker naar den toestand van den lijder hebben gevraagd. Hoe verwonderd ik derhalve opkeek, toen ik tegen vijf uur van dienzelfden nacht verzocht werd, om bij patient te komen, en daar bij mijne komst den vader met het duidelijk uitgedrukte beeld van cholera vond liggen, zal men zich licht kunnen voorstellen. Onmiddellijk liet ik in het voorhuis chloordamp ontwikkelen en verwijderde nu ieder, behalve de vier genoemden, liet een mijner oppassers van 1866 komen en gaf last, dat er oogenblikkelijk aan de ouders der kinderen van de Protestantsche bewaarschool werd aangezegd, dat er dien morgen en de gansche week geen school zou gehouden worden."

Deze maatregel werd genomen, omdat het erf van den heer K. met dat der bewaarschool gemeenschap had, en men ongelukkig een pot met braaksel op het erf had uitgegoten. Wel werd de vermoedelijke plek dadelijk met eene oplossing van sulfas ferrosus begoten, maar 't scheen toch voorzigtiger de school te sluiten.

Wat de geneesheer gevreesd had, gebeurde; om 3 uur was de choleralijder reeds overleden. Behalve de predikant werd niemand door den oppasser in- of uitgelaten.

's Avonds om 7 uur kon men den geneesheer en zijne vier oppassers met eene draagbaar, waarover 't zwarte laken, voor het sterfhuis zien. Toen de baar binnen was gebracht, legde men den overledene, met al wat hij om en aan had, op de lijkbaar, die vervolgens uit de woning naar het geïmproviseerde lijkenhuis gedragen werd. Daarna kwam de geneesheer met zijne helpers terug en nam nu alles mede, wat met den overledene in eenig contact geweest was, om ook dat naar het lijkenhuis te brengen. De omtrek van het sterfhuis werd daarna met eene oplossing van carbolzuur en tevens met eene verzadigde solutie van ijzervitriool begoten; — altijd uit vrees voor dien éénen pot met braaksel. Het kisten geschiedde den volgenden dag door de oppassers, in tegenwoordigheid van den geneesheer, die aan den timmerman de maat der kist had

opgegeven. Zij werd, zoodra zij gereed was, voor de deur van het baarhuis neergezet, zoodat ook in dit opzicht het isolement van het choleralijk zoo streng mogelijk werd toegepast.

Op den bodem der kist lag 10 pond chloorkalk; ook boven het lijk was eene dikke laag van dit antisepticum gestrooid. Onmiddellijk werd het deksel der kist gesloten, nadat de randen met carbolzuur bevochtigd waren.

Het kostte nog veel moeite om de familie en hen, die verder waren uitgenoodigd om de laatste eer aan den overledene te bewijzen, even vóór de begrafenis, bij een vriend van den afgestorvene en *niet* in het sterfhuis te doen vergaderen. Gelukkig echter kwamen burgemeester en geneesheer op het denkbeeld, dat aan eerstgenoemde bij een Koninklijk Besluit van ouden datum het recht is toegekend om *proprio motu* te laten begraven; zoodat men, steunende op dit recht, er in heeft kunnen slagen om die bijeenkomst aan het sterfhuis te keeren en te beletten, dat zoo vele menschen aan het gevaar van mogelijke besmetting werden blootgesteld.

De patient met cholera herstelde; en noch de moeder, noch de broeder hebben, evenmin als iemand anders te Hilversum, eenige verdere gevolgen van die besmetting uit Rotterdam ondervonden.

Schrijver wijst aan het slot van dit hoofdstuk met veel ingenomenheid op de preventieve zorg van het gemeentebestuur, toen de cholera in het laatst van '73 ons vaderland bereikt had, en legt, in Bijlage L, een afschrift over van eene daarop betrekking hebbende missive van 't dagelijksch bestuur.

ANGINA DIPHTERINA (KWAADAARDIGE KEELZIEKTE)

kwam in '68 (1) te Hilversum epidemisch voor, waar, van den 29sten Augustus tot den 1sten October, 36 gevallen door schrijver worden waargenomen. De meeste aangetasten waren kinderen, die de Protestantsche bewaarschool bezochten. Na 't sluiten dier school eindigde de epidemie. In 't geheel stierven te

(1) Volgens 't Verslag aan den Koning, enz. in 1868.

Hilversum 9 personen; althans op de sterftebriefjes vond schrijver 9 maal 't woord: besmettelijke keelziekte. In 's Graveland stierf er één kind aan, tijdens het heerschen der epidemie te Hilversum. Te Naarden merkte men een paar lichte gevallen op.

In 't volgende jaar vertoonden zich te Hilversum vier gevallen, waarvan drie een gunstigen afloop hadden. De winkel van den ingezetene, wiens kind aan dit lijden bezweken was, werd gesloten gehouden tot na de verwijdering van het lijk, dat 36 uren na den dood begraven is. (1)

In 1870 had 's Graveland één sterfgeval aan diphtheritis.

De angina diphtherina, waarmede schrijver reeds bij haar eerste ontstaan in het vaderland, te Hilversum kennis maakte, heeft er tot nog toe weinig sterfgevallen te weeg gebracht. In 1858 had hij hier het eerste geval met lethalen afloop, en dat wel onder 89 lijders. Schrijver heeft van toen af de verzadigde oplossing van chloras kalicus gebruikt en met zulk een gunstig gevolg, dat hij na dien tijd, onder dat getrouw gebruik, geen doodelijken afloop meer waargenomen heeft. (2)

Toen schrijver 15 Juli '69 een patient kreeg, wiens keel een ondragelijken stank verspreide, besloot hij nevens den gorgeldrank van chloras kalicus er eene te geven bestaande uit

Rp. acid. phenylic. 0.25
aq. commun. 360.

M.

Hij meent zoo de genezing te bespoedigen en door dit middel de smetstof te kunnen vernietigen. (3)

(1) Volgens 't Verslag aan den Koning in 1869, bladz. 300.

(2) In een der nummers van de *Geneeskundige Courant* van 1858 is dit uitvoeriger door schrijver medegedeeld.

(3) De tegenwoordige adjunct-inspecteur van Gelderland en Utrecht, dr. G. VAN OVERBEEK DE MEIJER, schijnt dit vermoeden te deelen: „Aan de Vuursche (gemeente Baarn) werden in één gezin 4 personen aangetast. Bij het overleg omtrent de te nemen maatregelen tegen verdere verspreiding deelde dr. VAN HENGEL van Hilversum den adjunct-inspecteur mede, dat hij met uitnemend gevolg sedert eenigen tijd eene oplossing van carbolzuur bij de gewone keelspoeling met chloras kalicus voegde. Wellicht kan dit middel, naar het oordeel van den adjunct-inspecteur, tot verhoeding van verdere verbreiding der ziekte medewerken.”

Verslag aan den Koning, enz. in 1869, bladz. 301.

meente alles aangewend, wat de wetenschap en humaniteit aan de hand gaven. Daardoor werd de moeilijke taak, die de geneeskundigen hier te vervullen hadden, grootelijks verlicht."

't Geen er verordend en gedaan werd om deze epidemie in haren loop zooveel mogelijk te stuiten, is in 't aangehaalde tijdschrift opgenomen. Het was schrijver aangenaam, later, in de epidemiewet van '72, veel van die bepalingen terug te vinden.

Wat *strengte afzondering* en vooral *ontsmetten* bij deze ziekte vermogen, kan verder eenigszins blijken uit de volgende mededeeling van den schrijver. Zijne hulp werd 23 Augustus 1867 bij den heer G. K. gevraagd. Deze was Zaterdagmiddag, na afloop zijner werkzaamheden, naar de Gooische vaart gewandeld, waarin een groot schip lag met eene kermistent aan boord. Die tent was van Rotterdam gekomen, waar destijds de cholera geheerscht had. Voordat de tent aan wal gebracht was, moest zij stuk voor stuk met carbolzuur worden ontsmet. Men vond het echter gemakkelijker om het spel te desinfecteeren als het op den wal geheel in elkander zoude zijn gezet. Patient, nieuwsgierig om te weten welk spel dit is, gaat er er naar toe en ontdekt nog een groot gedeelte van eene aanplakking en, omdat hij bijziende is, moet hij, om te kunnen lezen, er vlak bij gaan staan. Toen hij 's avonds om half negen tehuis kwam, kreeg hij zonder de minste gedachte aan cholera, om tien uur hinder van diarrhee, die den ganschen nacht aanhield. 's Anderen daags volgde ook braking, waardoor men het noodig oordeelde geneeskundige hulp in te roepen. Dr. VAN HENGEL verklaarde hier met een geval van cholérine te doen te hebben. In den nacht van 23/24 Augustus had patient nog zesmaal stoelgang gehad en tweemaal eene rijstwaterachtige stof gebraakt; de vroeger koude huid was in den morgen tegen zes uur met een overvloedig zweet bedekt en er volgde dien dag noch braking noch stoelgang; des avonds kwamen beide terug.

Uit voorzorg was hier reeds, van den beginne af, alles wat uitgeworpen werd, met eene verzadigde oplossing van sulfas ferrosus gedesinfecteerd. Toen de geneesheer patient in den nacht van 24/25 Augustus bezocht, was zijn broeder bij hem. Hij was vrij wel en alle verschijnselen hadden opgehou-

den, zoodat zijn vader en moeder gerust naar bed waren gegaan en stellig sliepen, zegt dr. VAN HENGEL, » toen ik des nachts om drie uur naar hem kwam kijken; want anders zouden zij met hunne groote bezorgdheid mij zeker naar den toestand van den lijder hebben gevraagd. Hoe verwonderd ik derhalve opkeek, toen ik tegen vijf uur van dienzelfden nacht verzocht werd, om bij patient te komen, en daar bij mijne komst den vader met het duidelijk uitgedrukte beeld van cholera vond liggen, zal men zich licht kunnen voorstellen. Onmiddellijk liet ik in het voorhuis chloordamp ontwikkelen en verwijderde nu ieder, behalve de vier genoemden, liet een mijner oppassers van 1866 komen en gaf last, dat er oogenblikkelijk aan de ouders der kinderen van de Protestantsche bewaarschool werd aangezegd, dat er dien morgen en de gansche week geen school zou gehouden worden.»

Deze maatregel werd genomen, omdat het erf van den heer K. met dat der bewaarschool gemeenschap had, en men ongelukkig een pot met braaksel op het erf had uitgegoten. Wel werd de vermoedelijke plek dadelijk met eene oplossing van sulfas ferrosus begoten, maar 't scheen toch voorzigtiger de school te sluiten.

Wat de geneesheer gevreesd had, gebeurde; om 3 uur was de choleralijder reeds overleden. Behalve de predikant werd niemand door den oppasser in- of uitgelaten.

's Avonds om 7 uur kon men den geneesheer en zijne vier oppassers met eene draagbaar, waarover 't zwarte laken, voor het sterfhuis zien. Toen de baar binnen was gebracht, legde men den overledene, met al wat hij om en aan had, op de lijkbaar, die vervolgens uit de woning naar het geïmproviseerde lijkenhuis gedragen werd. Daarna kwam de geneesheer met zijne helpers terug en nam nu alles mede, wat met den overledene in eenig contact geweest was, om ook dat naar het lijkenhuis te brengen. De omtrek van het sterfhuis werd daarna met eene oplossing van carbolzuur en tevens met eene verzadigde solutie van ijzervitriool begoten; — altijd uit vrees voor dien éénen pot met braaksel. Het kisten geschiedde den volgenden dag door de oppassers, in tegenwoordigheid van den geneesheer, die aan den timmerman de maat der kist had

opgegeven. Zij werd, zoodra zij gereed was, voor de deur van het baarhuis neergezet, zoodat ook in dit opzicht het isolement van het choleralijk zoo streng mogelijk werd toegepast.

Op den bodem der kist lag 10 pond chloorkalk; ook boven het lijk was eene dikke laag van dit antisepticum gestrooid. Onmiddellijk werd het deksel der kist gesloten, nadat de randen met carbolzuur bevochtigd waren.

Het kostte nog veel moeite om de familie en hen, die verder waren uitgenoodigd om de laatste eer aan den overledene te bewijzen, even vóór de begrafenis, bij een vriend van den afgestorvene en *niet* in het sterfhuis te doen vergaderen. Gelukkig echter kwamen burgemeester en geneesheer op het denkbeeld, dat aan eerstgenoemde bij een Koninklijk Besluit van ouden datum het recht is toegekend om *proprio motu* te laten begraven; zoodat men, steunende op dit recht, er in heeft kunnen slagen om die bijeenkomst aan het sterfhuis te keeren en te beletten, dat zoo vele menschen aan het gevaar van mogelijke besmetting werden blootgesteld.

De patient met cholérine herstelde; en noch de moeder, noch de broeder hebben, evenmin als iemand anders te Hilversum, eenige verdere gevolgen van die besmetting uit Rotterdam ondervonden.

Schrijver wijst aan het slot van dit hoofdstuk met veel ingenomenheid op de preventieve zorg van het gemeentebestuur, toen de cholera in het laatst van '73 ons vaderland bereikt had, en legt, in Bijlage L, een afschrift over van eene daarop betrekking hebbende missive van 't dagelijksch bestuur.

ANGINA DIPHTERINA (KWAADAARDIGE KEELZIEKTE)

kwam in '68 (1) te Hilversum epidemisch voor, waar, van den 29sten Augustus tot den 1sten October, 36 gevallen door schrijver werden waargenomen. De meeste aangetasten waren kinderen, die de Protestantsche bewaarschool bezochten. Na 't sluiten dier school eindigde de epidemie. In 't geheel stierven te

(1) Volgens 't Verslag aan den Koning, enz. in 1868.

Hilversum 9 personen; althans op de sterftebriefjes vond schrijver 9 maal 't woord: besmettelijke keelziekte. In 's Graveland stierf er één kind aan, tijdens het heerschen der epidemie te Hilversum. Te Naarden merkte men een paar lichte gevallen op.

In 't volgende jaar vertoonden zich te Hilversum vier gevallen, waarvan drie een gunstigen afloop hadden. De winkel van den ingezetene, wiens kind aan dit lijden bezweken was, werd gesloten gehouden tot na de verwijdering van het lijk, dat 36 uren na den dood begraven is. (1)

In 1870 had 's Graveland één sterfgeval aan diphtheritis.

De angina diphtherina, waarmede schrijver reeds bij haar eerste ontstaan in het vaderland, te Hilversum kennis maakte, heeft er tot nog toe weinig sterfgevallen te weeg gebracht. In 1858 had hij hier het eerste geval met lethalen afloop, en dat wel onder 89 lijders. Schrijver heeft van toen af de verzadigde oplossing van chloras kalicus gebruikt en met zulk een gunstig gevolg, dat hij na dien tijd, onder dat getrouw gebruik, geen doodelijken afloop meer waargenomen heeft. (2)

Toen schrijver 15 Juli '69 een patient kreeg, wiens keel een ondragelijken stank verspreidde, besloot hij nevens den gorgeldrank van chloras kalicus er eene te geven bestaande uit

Rp. acid. phenylic. 0.25
aq. commun. 360.

M.

Hij meent zoo de genezing te bespoedigen en door dit middel de smetstof te kunnen vernietigen. (3)

(1) Volgens 't Verslag aan den Koning in 1869, blad. 300.

(2) In een der nummers van de *Geneeskundige Courant* van 1858 is dit uitvoeriger door schrijver medegedeeld.

(3) De tegenwoordige adjunct-inspecteur van Gelderland en Utrecht, dr. G. VAN OVERBEEK DE MEIJER, schijnt dit vermoeden te deelen: „Aan de Vuursche (gemeente Baarn) werden in één gezin 4 personen aangetast. Bij het overleg omtrent de te nemen maatregelen tegen verdere verspreiding deelde dr. VAN HENGEL van Hilversum den adjunct-inspecteur mede, dat hij met uitnemend gevolg sedert eenigen tijd eene oplossing van carbolzuur bij de gewone keelspoeling met chloras kalicus voegde. Welligt kan dit middel, naar het oordeel van den adjunct-inspecteur, tot verhouding van verdere verbreiding der ziekte medewerken.”

Verslag aan den Koning, enz. in 1869, blad. 301.

In Hilversum komt gestadig angina diphtherina in lichten graad voor en geneest, blijkens ervaring, stellig, indien men slechts vroegtijdig van de keelspoeling gebruik maakt, waarvan er bij den heer VAN HENGEL altijd eene groote flesch van 5 L. gereed staat, ten dienste van ieder onvermogene.

De kleine epidemieën in het Gooiland hebben geleerd, dat zij, die eenmaal diphtheritis hebben gehad, haar gemakkelijk weer krijgen.

Lichte gevallen van kwaadaardige keelontsteking ziet men gedurig aan; het meest in de maanden April, September en October. Vochtigheid schijnt de kwaal hier te begunstigen, terwijl zij zich onder alle standen vertoont.

Hare besmettelijkheid springt het meest in de Hilversumsche stoom-katoenspinnerij en weverij in 't oog, waar de geneesheer zeker 's anderen daags na *één* geval van angina diphtherina er *zes* bij heeft. Dan wordt er dadelijk een emmer met eene oplossing van chloras kalieus in de fabriek gebracht. Gewoonlijk is dan, na verloop van eene week, de keelziekte geweken.

MORBILLI (MAZELN).

Zoals tot dusverre, geeft schrijver, ook in dit hoofdstuk, eerst eenige feiten in officiele rapporten vermeld en daarna enkele opmerkingen.

Gedurende 1866 kwam in het Gooiland geen enkel sterfgeval aan mazelen voor. In 1867 stierven te Blaricum *twee* lijdens aan mazelen en te 's Graveland *vier*, te Hilversum *vijftien* en te Huizen *vier*.

In 1871 hebben de mazelen in het Gooiland alleen te Hilversum en te 's Graveland geheerscht. In deze gemeente bleef bijna geen gezin verschoond; de ziekte was echter zeer goed-aardig, en van het zeer groote getal der aangetasten bezweek er slechts *één*. Voor Hilversum moesten, bij het zeer groot getal aangetasten, 19 sterfgevallen worden opgeteekend. In de overige gemeenten van het Gooiland werden nu en dan wel mazelen gezien, doch de patienten herstelden allen.

Het aantal, dat in 1871 te Hilversum als aan mazelen

lijdende werd opgegeven, bedroeg 306. Zonder overdrijving mag men er intusschen nog wel 25 pCt. bij tellen, om de gevallen, waaringeen geneeskundige hulp werd ingeroepen, of waarvan bij den ambtenaar van den burgerlijken stand verzuimd is aangifte te doen, omdat er reeds mazelenlijders in datzelfde huis waren. Men kan dus het aantal lijdens gerust op $\pm$ 500 stellen, en hiervan zijn slechts 19 personen gestorven; dat is dus 4 pCt. der aangetasten; en wil men in plaats van 500 liever 400 nemen, dan is het maar 5 pCt.; wel eene gunstige verhouding. Schrijver verheugt zich daarover zeer, doch moet toch met aandrang op *zorgvuldige* verpleging blijven aandringen. Daarom wordt er ook door hem met nadruk op gewezen, dat er van de 19 gestorvenen, bij zes op het overlijdensbriefje de volgende of soortgelijke aantekening stond: „door stoornis in het geregeld verloop ontstane longontsteking,” enz.

Bij veel teringlijders in het Gooiland, moet — volgens schrijver — *gestoord verloop van mazelen* als oorzaak in aanmerking komen.

Omtrent de voortplanting dezer ziekte wordt het volgende medegedeeld.

De heer N. had een hond, die om eenig gebrek, bij den schaapherder B. was uitbesteed. In B's. woning kwamen de mazelen. Toen het dier hersteld was, had de heer zijn hond terug verzocht. Bij zijn zwager, den heer P., ziet hij den herder met den hond aankomen. Nadat hij 't raam opgeschoven heeft, zegt hij tegen den herder: „maak het touw maar los; later zal ik wel met je afrekenen.” De hond blijft voor de deur liggen, maar zoodra zij geopend wordt, neemt hij zijn kans waar, vliegt tegen zijn baas op en belikt hem hoofd en handen. Drie dagen later, heeft het gezin van P. en van N. beide de mazelen, en daar geen van allen in het minste contact met mazelpatienten geweest was, moet de hond hier wel de drager der smetstof zijn geweest.

Bij goedaardige epidemieën nemen vele ouders zelven de behandeling op zich, en houden de patienten bijzonder warm. Dit moet schrijver sterk ontraden, even als het blootstellen der lijdens aan strenge koude, wat hem meermalen voorgekomen is.

SCARLATINA (ROODVONK).

Van 1865 af. wordt van deze ziekte eerst in het jaar 1869 eenige vermelding in de officieele bescheiden gevonden; want in dat jaar kwamen te Naarden eenige enkele gunstig afgevoelen gevallen voor. In Maart 1870 zag men te 's Graveland en Hilversum het roodvonk sporadisch voorkomen. In 1871 vertoonden zich alleen te Naarden eenige goedaardige gevallen.

Overigens is er, na de wet van '65, in het Gooiland geen roodvonk waargenomen.

Een grafsteen op het Protestantsche kerkhof brengt schrijver altijd de vijf sterfgevallen te binnen, die deze ziekte in 1858 te Hilversum heeft veroorzaakt.

Ziehier de treurige geschiedenis, zooals ze door dr. VAN HENGEL is opgeteekend, en die als eene bijdrage tot de kennis der geneeskundige dwaalbegrippen moge dienen, welke hier hun invloed doen gevoelen.

De jongeheer J. v. R. had roodvonk in lichten graad. Het huisgezin van den heer v. B. daarnaast, bestaande uit den vader, vier zoons en ééne dochter, vermeed allen omgang met den lijder; maar toch werden allen, behalve de vader, aangetast.

Op den derden dag, na het ontstaan der ziekte, vond ik, die toen in consult geroepen was, den jongsten patient, het meisje van 15 jaar, reeds stervende; terwijl twee der zoons, die beneden in eene bedstede lagen, mij weinig hoop op herstel gaven. Gedurende het onderzoek van deze patienten wordt mijne aandacht van de lijders afgetrokken door een hevig tumult, dat van den zolder schijnt te komen. Hier vind ik een ernstigen strijd tusschen twee sterke oppassers en de beide volwassen patienten, die in de bedstede liggen, en met geweld de deurtjes der bedstede open willen hebben, omdat zij het er, bij eene warmte van mogelijk 80° Fhr., niet uit kunnen houden. De oppassers meenen, dat de zieken wild aan 't ijlen zijn en zij houden zich getrouw aan het consigne, dat hun gegeven is, om vooral de deurtjes dicht te houden. Iedere verkoeling toch kan plotseling doodelijk worden.

Ik liet de deurtjes oogenblikkelijk open zetten, de patienten

uit hunne slaappleatsen nemen en hun een leger op den zolder spreiden, Hierheen liet ik ook den jongen brengen, die 't laatst ziek geworden was, en op dat oogenblik bij zijn stervenden broeder in de bedstede beneden lag, waar hij, evenals het tweetal boven, helaas! — maar al te zorgvuldig, voor tocht en koude werd bewaard.

Dienzelfden avond stierven er reeds twee der lijders; en de drie overigen kort daarop.

In het eerst kon men zich volstrekt niet begrijpen, hoe het huisgezin van den heer v. B. aan roodvonk kwam, omdat het zich zoo streng was blijven afzonderen, doch men had er niet op gelet, dat de hond van den heer v. B. bij den jongenheer J. v. R. nu en dan in 't bed lag, terwijl deze de roodvonk had.

Het is echter niet waarschijnlijk dat de vijf roodvonklijders allen gestorven zouden zijn, indien men beter voor aanvoer van zuivere lucht en voor verwijdering der in de bedstede verpeste atmosfeer gezorgd had.

Herhaaldelijk heeft schrijver in lateren tijd, bij 't eerste geval van roodvonk, met het beste gevolg de voorzorgsmaatregelen genomen, die dr. W. BUDD te Bristol in *the British Medical Journal* 1869 (*January*) aangeraden heeft en waardoor het hem steeds, gedurende twintig jaar, gelukt schijnt te zijn de uitbreiding dier ziekte te voorkomen. (1)

't Is schrijver bij de meeste kans op verspreiding (bij een roodvonkpatient op eene groote kostschool) o. a. gelukt die ziekte tot één geval te beperken, waarbij hij geen der leerlingen heeft laten weg gaan.

Daarom durft schrijver, door ondervinding geleerd, op de groote waarde van deze » voorbehoeding tegen scarlatina » ten slotte de aandacht vestigen.

VARIOLAE (POKKEN).

Eerst weer authentieke cijfers en berichten; daarna enkele aantekeningen.

---

(1) Medegedeeld in *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. I. 1869, bladz. 49, door (Dr. H.) VAN C(APPELLE).

In 1867 kwamen te Naarden drie stortgevallen voor, terwijl te Hilversum 43 pokkenlijders waren, van wie echter niet één stierf; een bewijs dat de epidemie geen kwaadaardig karakter had.

In 1868 verloor Huizen 12 en in 1869 vier inwoners aan pokken. Een jaar daarna kwam te Hilversum één sterfgeval voor. (1)

De sterftcijfers van de beide volgende jaren worden aldus opgegeven:

Jaren.	Bussum.	's Grave- land.	Hilver- sum.	Huizen.	Laren.	Naarden.
1871	1	19	55	49	1	7
1872	—	—	12	5	—	14

's Graveland had in 't laatste jaar eenige weinige pokkenlijders.

Eene korte beschrijving van de epidemie in het Gooiland is in een ander officieel stuk te vinden, waarnaar wij hier verwijzen (2)

Het beduidend grooter aantal sterfgevallen te Huizen heeft wel eenige opheldering noodig.

Daár werd tot bestrijding van de epidemie zoo goed als niets gedaan, niettegenstaande de adjunct-inspecteur, zoowel bij het eerste ontstaan van pokken in deze gemeente, als later, toen die ziekte meer in uitbreiding toenam, evenzeer als de burgemeester, het gemeentebestuur bij herhaling tot het nemen van maatregelen had aangespoord.

Daarbij kwam nog, dat in deze gemeente in de laatste 3 jaar, geen enkel kind gevaccineerd was; het gevolg van de intrekking der vroeger krachtig gehandhaafde bepaling, dat

(1) Zie verder: Verslag aan den Koning, enz. in 1870, bladz. 145.

(2) Provinciaal Verslag van Noord-Holland 1871. IX. Gooiland.

niet-gevaccineerde kinderen niet op de school mochten worden toegelaten. Van vaccinatie was derhalve geen sprake geweest en de epidemie vond dus een geschikt terrein voor ontwikkeling. Ten laatste is het den adjunct-inspecteur door de medewerking van den heer Commissaris des Konings gelukt den raad te bewegen, om de verordening tot verplichte koepokinenting van kinderen » de scholen en andere inrichtingen bezoekende », op nieuw vast te stellen.

Sedert hare afkondiging schijnt deze verordening streng gehandhaafd te worden. (1)

Aanteekeningen.

1. In de eerste plaats moet schrijver de opmerking maken dat de burgerij van *de goede stad Amsterdam*, zooals Koning LODEWIJK zeide, niet indachtig is aan art. 8 der wet van 4 December 1872 (Staatsblad n°. 134), als zij linnen en lijfgoed van lijders aan besmettelijke ziekten naar de bleekerij zendt. » Eenigen tijd geleden was ik getuige, dat er uit de waschmand eene sloop kwam, waaraan een briefje was gebonden met de woorden: *van besmettelijke zieken afkomstig*. Deze afzender had dus nog gewaarschuwd; over 't algemeen gebeurt dit echter nooit. Maar kan dat zoo blijven? en mogen 's Graveland en ook Bussum op die wijze door hunne bleekerijen besmet worden? »

2. Het wordt nu toch zachtjes aan tijd, dat er voor iedere gemeente een lokaal beschikbaar worde gesteld, waarheen zij hare besmettelijke zieken brengen kan.

De meiden der bleekers slapen bijna allen op den zolder der bleekerij, waar ze niet behoorlijk verpleegd kunnen worden. 't Is ook niet zonder gevaar voor Amsterdam, dat alsdan zijn linnen wel gewasschen, maar mogelijk ook besmet terug kan krijgen.

3. Dat het nalaten van de vaccinatie de oorzaak is van

---

(1) Vergelijk: Verslag aan den Koning, enz. in 1871, bladz. 157.

sterfte, kunnen ook hier weer eenige cijfers leeren. Van de 55 personen, die te Hilversum aan pokken stierven, waren 52 niet gevaccineerd; hiervan waren 43 beneden 10 jaar. Van 2 was het onbekend, terwijl door schrijver één persoon gevaccineerd is, die naar 't schein tweemaal was ingeënt. Te Huizen, waar 49 stertgevallen voorkwamen, was bij 42 kinderen beneden 10 jaar geene inenting gedaan. Ook van de overige was er één niet gevaccineerd; van zes was het niet zeker. Zes van de zeven overledenen te Naarden waren evenmin ingeënt; van één was het bovendien nog twijfelachtig.

Deze feiten bevestigen schrijver in zijne gemoedelijke overtuiging, reeds vroeger uitgesproken: »De vaccinatie is eene kunstbewerking, die den mensch tot behoud van zija lichaam tegen pokziekte gegeven is.» (1)

4. De sterfte te Hilversum was in verhouding tot de aangetasten, ruim 28 pCt. Gemiddeld is zij 30—38 pCt.

5. Een ongunstig moment bij de behandeling van pokken is het hier heerschend dwaalbegrip, dat men, gedurende het beloop der pokziekte, den lijder van geen schoon lijnwaad mag voorzien. Dr. VAN HENGEL acht het daarentegen zeer heilzaam, dat den patient om den anderen dag schoon, uitgewasemd en warm linnengoed gegeven wordt.

Evenzeer moet hij zich tegen het zogenaamde broeien van poklijders krachtig verzetten, wijl dit treurig vooroordeel hier nog altijd zoo menig lijder ten grave sleept.

6. De gemeente Blaricum, die met Hilversum en Huizen zooveel gemeenschap heeft, bleet vrij van pokken.

---

(1) Tijdschrift voor Gezondheidsleer, 5de jaargang, 4de aflevering.

KOEPOKINENTING.

Het aantal vaccinatiën, die in de laatste zeven jaren in het Gooiland zijn verricht, was als volgt:

	IN DE JAREN							Totaal.
	1866.	1867.	1868.	1869.	1870.	1871.	1872.	
Blaricum	9	2	7	38	28	15	3	102
Bussum	32	"	22	17	34	146	14	265
's Graveland	12	"	4	13	1	95	9	131
Hilversum	62	36	37	52	71	705	174	1137
Huizen	"	23	62	"	"	96	173	354
Laren	"	50	61	48	31	61	14	265
Naarden	78	76	40	32	62	119	51	449
TOTAAL	193	187	230	200	227	1237	438	2703

Uit deze opgave blijkt, dat de vaccinatie in het Gooi niet vele voorstanders telt. Die den aard van deze bevolking kent, zal zich hierover echter niet verwonderen. De Gooiander toch is sterk gehecht aan voorvaderlijke zeden en gewoonten, en dientengevolge wars van alles, wat nieuw is. Onder die »nieuwe kunsten» rekt men dan ook de koepokinenting. Daarenboven heerscht er een geest van orthodoxie, zoodat velen zich uit een godsdienstig oogpunt, in gemoede er tegen verklaren, en hunnen kinderen dit voorbehoedingsmiddel zoo veel mogelijk onthouden. (1)

(1) De bewering luidt dan: »de vaccine, uit een godsdienstig oogpunt beschouwd, is ongeoorloofd.» Dit gevoelen is door schrijver reeds in 1848 openlijk weerlegt in het weekblad »het Gooiland» (n°. 313 en 314), welk betoog ook in den vorm eener brochure verspreid werd.

Tot illustratie der werkelijkheid dit:

• Bij het vaccineeren hebben wij niet de minste moreele of andere pressie

Het verdient opmerking, dat de Roomsch-Katholieke geestelijken bij hunne geloofsgenooten zulk een invloed hebben, dat deze hunne kinderen, hoewel met tegenzin, getrouw laten inenten. (1)

Lang kan het intusschen nog duren eer de min ontwikkelde massa des volks het vooroordeel tegen de vaccinatie hier heeft afgelegd en hare gezegende gevolgen zal erkennen.

willen uitoefenen; de ouders der kinderen, die gevaccineerd werden, kregen geen geld hoegenaamd; de kinderen echter kregen kruidnoten of moppen, die de kleinen soms wel hebben verlokten om zich tegen den zin der ouders te laten vaccineeren. Zoo zag ik in een huis, waar men turksch aan de praedestinatie geloofde, twee jongens, die ik mij stellig herinnerde, gevaccineerd te hebben. Toen ik hun zeide: „waarom ben jelui gisteren niet bij mij gekomen om naar de stof te laten kijken?“ liepen ze zonder iets te zeggen hard weg. De moeder verklaarde die vlucht zoo eigenaardig, dat ik haar eigen woorden terug geef. „Zie eens, mijnheer! die kinderen zoo jong en toch zoo getrouw aan het woord van den Heer der Heerscharen, kijk eens, zij ontvluchten u, even als de zedige JOZEF de vrouw van POTIFAR ontvluchtte, uit vrees dat gij hen zoudt inenten.“ Ik moest in mijnen geest om die nobele vergelijking lachen; buiten het huis, zoo ver weg, dat moeder hen niet meer zien kon, kwamen de beide jongens naar mij toe, en vroegen mij of ik er niet tegen moeder van spreken wilde, dat zij zich door de kruidmoppen tot vaccinatie hadden laten verleiden.

Drie weken later, leed dit geheele gezin aan de pokken, — behalve de twee zedige JOZEFJES; en toen ik de moeder vroeg, wat zij wel dacht wat of wel de reden wezen kon, dat die twee geen pokken hadden *en ook niet krijgen zouden*, zeide zij mij: „heeft de pottbakker geen macht over het leem?“ Ik antwoordde haar: „Voorwaar! maar de vaccinestof heeft ook macht over de pokken; zie slechts den linkerarm van de beide jongens.“ Daarop luidde 't antwoord, waarvan mij nog duister is, op wie het slaat: „Gij hebt kwaad gedaan in de oogen van den Heere, maar Hij, de God Israëls, heeft het ten goede gekeerd.“

Dr. J. F. VAN HENGEL, in Tijdschrift voor Gezondheidsleer, 1871, bladz. 5.

(1) Vergelijk omtrent een en ander het geheele opstel: *de Pokkenepidemie te Hilversum en hare bestrijding*, in Tijdschrift voor Gezondheidsleer, 5de jaargang, 4de aflevering.

KINKHOEST.

Aan deze ziekte stierven :

	1866.	1867.	1868.	1869.	1870.	1871.	1872.
Te Blaricum	"	"	"	1	"	1	"
" Bussum	"	"	"	"	"	"	"
" 's Graveland	"	"	1	1	4	"	"
" Hilversum	"	14	3	"	"	15	"
" Huizen	"	"	"	7	"	"	"
" Laren	"	"	"	1	"	"	"
" Naarden	"	"	"	3	"	7	"

Opmerkelijk is het, dat in het Gooiland de kinkhoest bijna altijd de mazelen opvolgt. In het voorjaar van 1867 had Hilversum 15 sterfgevallen aan mazelen, en in het najaar stierven 14 aan kinkhoest. In 1871 komen aan mazelen gestorven, 19 op de sterftelijst; in 1872 volgen weer 15 overledenen aan kinkhoest. Zoo ook vindt men in 1847 en 1855 telkens melding gemaakt van mazelen, door kinkhoest opgevolgd. De grootste tijdruimte tusschen twee epidemieën is 12, en de kleinste 5 jaar. In Hilversum — zooals wij zagen — kwamen echter van 1867 tot 1871 jaarlijks sterfgevallen aan kinkhoest voor. Naar schrijvers meening, moeten deze sterfgevallen in rekening worden gebracht voor kinderen die, hetzij tot herstel, hetzij om andere redenen, derwaarts gegaan zijn en er aan kinkhoest stierven, zonder dat er eene epidemie heerschte.

De ziekte werd naar 't schijnt met goed gevolg bestreden, door benzine in de slaapkamer, en over dag op het kielkje of schortje, te laten verdampen. Men behoefde in dat geval de kinderen niet naar de gasfabriek te zenden.

DYSENTERIE (BLOEDLOOP).

In het naburige Ankeveen heeft zich eene kleine epidemie van

dysenterie vertoond. In November 1870 was er een Pauselijk zouaaf met dysenterie uit Rome teruggekomen, en weldra ontwikkelde zich de ziekte in de onmiddellijke nabijheid van zijne woning en tastte 19 personen aan, waarvan 4 stierven. In Januari werd eene vrouw aangetast in het aan Ankeveen grenzende gedeelte van Weesperkarspel, onder den rook van 's Graveland. Dit geval werd nog door een tweede gevolgd. Ook te Hilversum is destijds een geval waargenomen, en wel in dat gedeelte, aan het uiteinde der Hilversumsche Meent, dat aan Weesperkarspel grenst.

FEBRIS PUERPERALIS
(KRAMVROUWENKOORTS)

kwam, in de laatste 35 jaar althans, nooit epidemisch in het Gooiland voor.

EPIZOÏTIËN.

Schrijvers aanteekeningen op dit hoofdstuk moesten wel zeer kort uitvallen; te meer, omdat in de verschillende gemeenteverlagen daarvoor volstrekt geen materiaal gevonden worden kon.

RUNDERPEST (VEETYPHUS).

In 1867 heerschte de typhus onder mensch en vee beide; en het aannemen van eenig verband tusschen de epidemische typhus en veetyphus scheen destijds niet vreemd. Toen zich echter later, in 1867, de veetyphus in hevige mate vertoonde, werd er vóór en na die ziekte, slechts een enkel sporadisch geval van typhus waargenomen.

Menig stuk vleesch *van aan veetyphus bezweten vee* is toen zonder eenige schade genuttigd; zelfs had de grootste vraatzucht in die gevallen geen andere gevolgen als die van gulgigheid komen.

Tot illustratie 't volgende: J. van B. had in den nacht van 11/12 Januari met nog drie andere personen eene afge-
maakte en begraven koe opgedolven. Schrijver was daarvan
toevallig en onbemerkt getuige.

Nog dienzelfden nacht had J. van B. een stuk van $\pm$ 2.5 KG.
in een ijzeren pot met wat olie gebraden en die 5 oude ponden
geheel alleen opgegeten. Bovendien had hij een stuk van 5 KG.
(tien oude ponden) in een grooten pot met water te koken
gezet, en dit 's morgens al om 10 uur met zijne vrouw en beide
kinderen verzwoegen, waarna dan ook tegen den middag de
geneesheer om indigestie ontboden worden moest. Ook het
vleesch van aan

LONGZIEKTE

gestorven vee wordt veel genuttigd. Niemand schijnt dat slecht
te bekomen. »Als TRIJN tegen JANS zegt: wel meid! daar
heeft BOT DE G. (een vilder) van morgen eene koe gekregen
en geslacht, en nu verkoopt hij de kleine stukken voor
vier en vijf centen het pond! dan mag men zich niet verwon-
deren, dat zoo'n tijding als eene lawine door het dorp gaat,
en dat al heel spoedig drie vierde van de koe verkocht is.»

De goede stukken gaan naar Utrecht. (1)

TONGBLAAR, MOND- EN KLAUWZEER.

Twee arbeiders te Hilversum kregen een halven emmer
melk van een zetboer, wiens koeien aan deze ziekte leden.
De melk was voor 't varken bestemd en niet voor menschen.
Toch dronken ze er ieder één à twee glazen van en lieten
nu het overige in hun rijst koken. Die hiervan aten, bleven
gezond; de snoepers kwamen echter te pas en moesten onder
geneeskundige behandeling.

In 's Graveland kwamen bij kinderen gevallen van lastige
spruw voor, tengevoelge van dezelfde onvoorzichtigheid.

(1) Vergelijk: bladz. 134.

MILTVUUR.

De kalveren van koeien, die aan deze hevige kwaal bezweken zijn, worden meestal niet in den handel gebracht, maar door de boeren zelve opgegeten. Anthraces komen daarom, naar schrijvers meening, dikwijls voor.

KWADE DROES

werd niet waargenomen.

PARELZIEKTE
(INWENDIGE POKKEN DER KOEIEN)

gaan op den mensch over, en wel voornamelijk door de melk, die klierziekte in hooge mate bevorderen zou. Het contagium dezer ziekte wordt ook door de secreta en andere excreta overgebracht. Het ontstekingsproces schijnt, volgens schrijvers ervaring, bij het dier altijd in de linker long te beginnen. Van

HONSDOLHEID

heeft schrijver nooit in 't Gooi gehoord. Eenmaal werd, een dulle hond, naar 't schijnt, van Muiden afkomstig, in Laren gezien, waardoor echter niemand gebeten is.

TRICHINOSIS.

Alhoewel de trichinenziekte gezegd wordt niet in ons vaderland voor te komen, meent dr. VAN HENGEL haar toch, een groot jaar geleden (1873), in twee gevallen te hebben waargenomen. Het stuk rauwe ham, dat de jongens op de kostschool, alle morgen op hun boterham kregen, heeft schrijver later aan deze ziekte doen denken. (1)

---

(1) Vergelijk ook: Hoofdstuk Veeteelt (Varkens).

KOLFZIEKTE (PERITONITIS
PUERPERALIS).

Zij komt lang niet zelden voor; of het mocht zijn, dat door vilders deze ziekte, als oorzaak van den dood, zoo dikwijls opgegeven wordt, wanneer men er naar vraagt, omdat zij weten dat het geene voor den mensch besmettelijke ziekte is. Gewoonlijk echter worden de koeien, die hieraan lijden, rijkelijk op den buik met kwikzalf ingewreven, waardoor het gebruik van dit vleesch nadeelig worden kan.

**BIJZONDERE BRANDPUNTEN
VAN BESMETTING.**

Alleen de slaapsteden (nachtverblijven of logeerhuizen) kunnen als zoodanig in aanmerking komen.

Uit schrijvers praktijk worden een zestal epidemieën opgenoemd met vermelding van den *persoon*, die haar inbracht, *waar* (in Hilversum) dat geschiedde, en *welke gevolgen* dat heeft gehad. Zoo bracht

1. een zekere WILLEM SCHOPPEN uit Drumpt in 1846 de pokkenepidemie hier in het dorp. Hij kwam met een kind, dat reeds twee dagen ziek was geweest, om bij TRUI SMORENBURG te logeeren, die destijds nog het logement *Het Zwaantje* hield. TRUI, ervaren als zij was, zag dadelijk, dat die jongen de pokken had en riep 's anderen daags geneeskundige hulp in. Door dat kind ontstond eene epidemie, waaraan *twaalf* personen gestorven zijn.

2. Twee jaar later bracht de vrouw van den scharenslijper ADAM, van Maarsen komende, hier de cholera, waaraan toen *vijf* personen bezweken.

Zij had haar intrek in slaapstee n°. 5 genomen.

3. In 1851 lag bij TRUI SMORENBURG in *De Groene Jager* een kind van Mottige DRIEK uit Wijk bij Duurstede (haar eigenlijke naam was HENDRICA VAN AMEIDE) reeds twee dagen ziek, toen de ontboden geneesheer verklaarde, dat zij het roodvonk had, waardoor eene rookvonkepidemie ontstond, die *achtien* lijdens wegnam.

4. Het volgende jaar kwam MARIA POENE uit Biervliet met haar dochttertje bij VAN WINGEN in de *Rijzende Zon*. Het kind had de pokken, zoodat een groot gedeelte van het dorp besmet werd.

5. Zooals bij epidemieën werd opgeteekend, kwam (1857) vrouw A. Z. uit de Haarlemmermeer in slaapstee n°. 5 met typhus, waardoor meer dan *zevenhonderd* personen aangetast werden en *zeven en vijftig* stierven.

6. Een jaar daarna vond dr. VAN HENGEL in de *Rollende Hooiwagen* bij MANUS MULDER (thans gesupprimeerd) een zekeren reizenden fluitspeler ULRICH DOLENSK met roodvonk in lichten graad. De epidemie, die van hieruit ontstond, was in den beginne zeer goedaardig, doch eindigde met de treurige catastrophe in het huisgezin, waarin op één dag *vijf* lijdens werden weggerukt.

Men zoude kunnen vragen, waarom juist deze huizen brandpunten van besmetting waren.

Het eigenbelang schijnt ook weer hierbij eene groote rol te hebben gespeeld. Vóór 1870 was de plaats waar men geboren was het domicilie van onderstand. Nu kreeg men in den regel geene hulp van zijne geboorteplaats, of men moest ziek zijn. Hiermede was de slaapsteehouder bekend, die dikwijls moeite had om zijne 10 of 15 cent voor dag- en nachtverblijf binnen te krijgen. Werd er nu iemand bij hem aan huis ziek, dan raadde hij gewoonlijk aan om nog een dag of langer te wachten, voordat er geneeskundige hulp gevraagd werd, en wanneer nu de zaak een ernstiger aanzien kreeg, dan ging de slaapsteehouder met veel beweging den dokter halen. Deze gaf dan eene verklaring, dat de patient ernstig ziek was

en — niet vervoerd konde worden: juist wat de logementhouder begeerd had. Want hij kreeg nu schriftelijk verlof om den zieke te logeeren en te verplegen, waarvoor hij gewoonlijk één gulden per dag ontving. Dit was dus verre boven zijn gewoon tarief, en bovendien had hij ook nog zekerheid voor de betaling.

Voor den geneesheer gold het laatste eveneens.

De patienten leefden dan op kosten van hunne geboorteplaats en hadden het ook veel beter, dan wanneer zij zelf hunne vertering moesten betalen, zoodat in zulke gevallen drie verschillende personen werden gebaat: de slaapsteehouder, de geneesheer en de patient.

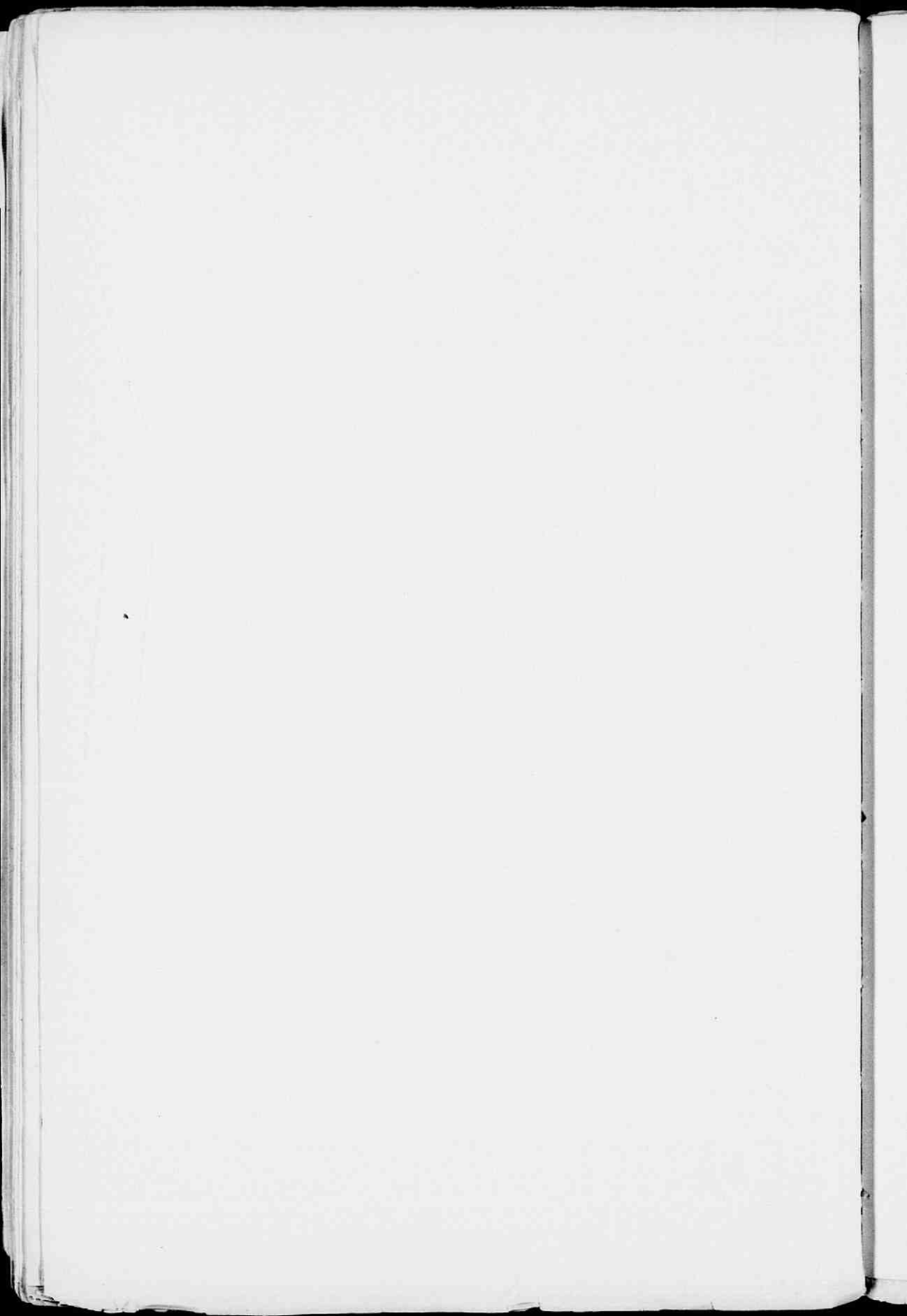
Maar waarom waren die huizen dan toch de brandpunten?

Omdat er in de eene slaapkamer met de verschillende logeergasten, van welke er — zooals wij zagen — dikwijls nog twee of drie in ééne kribbe te gelijk moesten slapen, niet het minste werd gedaan om besmetting te keeren.

De gezonden bedankten voor de chloorgaslucht en de slaapsteehouder beschouwde dat reinigen en ontsmetten niet als zijn voordeel. Niemand kon hem daartoe dwingen, of hem dreigen om de zieken naar een gasthuis te vervoeren, omdat er nergens een ziekenhuis te vinden was.

Behalve dat verscheidene reizigers tegelijk hier dus groot gevaar liepen om zelven aangetast te worden, brachten zij de besmetting, waarin zij verkeerden, ook al heel licht over naar het dorp, waar zij hunne waar aan den man moesten brengen en met zeer vele ingezetenen in aanraking kwamen.

De veranderde bepaling der wet en het ziekenhuis tot opname van besmettelijke ziekten, hebben dezen toestand echter geheel veranderd.

v.

**KLIMATOLOGISCHE GENEESKUNDIGE
PLAATSBSCHRIJVING.**

GENEESKUNDIGE METEOROLOGIE EN KLIMATOLOGIE.

Wij willen nu eene poging wagen om na te gaan, wat vochtigheid en droogte, warmte en koude, op 't Gooi vermogen; en willen hierbij onder de overige invloeden, die in dit hoofdstuk tehuis behooren, vooral beproeven iets van dien der jaargetijden op te teekenen. Andere invloeden b. v. dien der luchtdrukking, der electriciteit en der verschillende winden zullen wij, wegens gebrek aan voldoende aantekeningen, met stilzwijgen voorbij moeten gaan.

Over 't algemeen zijn vochtige jaren voor de bewoners der Gooistreek zeer wenschelijk, inzonderheid voor die van Blaricum, Hilversum en Laren, van wege de hooge ligging dezer gemeenten. Het sterftecijfer van het jaar 1869, welk jaar over 't geheel vochtig was, kan dit, in vergelijking met dat der beide voorgaande jaren, eenigszins aantoonen.

	ZOO STIERVEN IN		
	1869.	1868.	1867.
te Blaricum	9 M. + 10 Vr.	41 M. + 10 Vr.	49 M. + 9 Vr.
„ Hilversum	104 „ + 94 „	113 „ + 116 „	132 „ + 110 „
„ Laren	25 „ + 27 „	32 „ + 35 „	30 „ + 32 „

Voor klierachtige gestellen is de vochtige dampkring in 't Gooi echter niet bijzonder gunstig.

Haemoptöe, chronische bronchitis worden ook het meest in Maart en November waargenomen, in welke maanden er in den regel het meeste water valt.

De vochtigheid van den dampkring werkt echter zeer verschillend naar gelang van de temperatuur. Zoo brengt koude vochtigheid rheumatisme voort; dit ziet men b. v. aan de visschers te Huizen. In de gemeenten Bussum, 's Graveland en Huizen komen dan ook, door hare lage ligging in vochtige lucht, de meeste gevallen van rheumatische aandoeningen en zenuwlijden voor. De oorzaak hiervan moet echter ook ten deele worden toegeschreven aan de werkzaamheden in de bleekerijen, waarin het werkvolk aanhoudend aan vochtigheid en koude blootstaat.

Met de vochtige koude staan ook de neuralgieën in een nauw verband. Als een bewijs meent schrijver hier de kiezen-trekkers te kunnen aanvoeren, die geregeld de beestenmarkten in April en November bezoeken, doch zelden of nooit in Augustus op de kermis worden gezien.

Door droogte wordt in 't algemeen de huiduitwaseming bevorderd, waarbij de werkzaamheid van de mucosa der luchtwegen afneemt. Bij chronische catarrhen vermindert de afscheiding en dezelfde invloed openbaart zich ook in de organa uropoëtica.

Als wij uit de waarnemingen, die vroeger (hoofdstuk Meteorologie) (1) werden opgegeven, de mistige dagen bij de regenachtige optellen en daarbij nog de sneeuw- en hageldagen voegen, dan vinden wij, dat er van 1856 tot en met '58 slechts 309 dagen voorkomen, waarop het veel of weinig regende, terwijl daartegenover 784 dagen uit datzelfde driejarig tijdvak staan, waarop geen regen viel.

Hierbij dient men nog in 't oog te houden, dat de Gooische bodem, die bijna overal uit zandgrond bestaat, het regenwater spoedig doorzakken laat, zoodat de gevallen regen ras verdwenen is. Een uur toch, nadat het flink geregend heeft, kan men, zonder in plassen te moeten loopen, al dadelijk weer gaan wandelen; iets wat den Amsterdammer veelal zoo vreemd voorkomt.

Het gevolg nu van de betrekkelijk mindere hoeveelheid regen en van het wegtrekken van dat regenwater in den poreusen

---

(1) Op bladz. 19.

bodem, waardoor er zeer weinig meteorwater kan verdampen, is eene over 't algemeen vrij drooge dampkring.

De secretie in de spijsverteringswerktuigen is onder deze omstandigheden stellig grooter, en de spijsstrek schijnt, zoolang de van buiten ingekomen lijdens hier vertoeven, zeker niet alleen te worden verbeterd door de meerdere lichaamsbeweging, waartoe het landschap uitlokt. Vooral heeft die droogheid der lucht van de hoogere streken van 't Gooi een bij uitstek gunstigen invloed op klierziekten.

Patienten, bij wie, om scrophuleuse gewrichtsontsteking reeds sprake van aanstaande amputatie was geweest, zag schrijver hier herstellen, alleen — zooals hij meent — door het verblijf in deze drooge Gooische lucht. Zij zal in 't algemeen, behalve op scrophuleuse lijdens, zeker een gunstigen invloed op rheumatici en lymphatici uitoefenen; en ook bij anaemie en chlorose kan een verblijf, vooral in de drie hooger gelegen gemeenten, gerustelijk aangeraden worden.

De warmte, die des zomers in het middelste gedeelte en aan den oostkant van het Gooiland heerscht, is ontegenzeggelijk grooter dan die van den omtrek aan den noord-, west- of zuidkant, waar men weilanden heeft, en waar de grond dus meer door 't groen der planten wordt beschermd. De weinige bosschen, die uitwasemen en door hun loof beletten, dat de grond te veel uitdroogt, beschutten het grootste gedeelte van 't land niet genoeg voor de zonnehitte, die niet alleen 't heideveld, maar het zand vooral brandend heet kan maken, zoodat hier dan de thermometer, wanneer deze in de schaduw op 36° staat, dikwijls tot op 50° à 54° rijzen kan. Het is hierom dat kleine, klierachtige kinderen, wier huid werkeloos is, des zomers in het kale zand worden neergezet — geheel in paradijskostuum — terwijl alleen het hoofdje is bedekt.

Behalve de eigenaardige werking der warmte op de leversecretie en het digestie-apparaat, die ook hier te bespeuren is, verdient eene groep sterfteoorzaken hier vermeld te worden, welke bij groote hitte haren invloed laten gelden. De congestie naar 't cerebrum is dan veelal tijdelijk verhoogd en verklaart het voorkomen van apoplexie, krankzinnigheid en zelfmoord. In 1868 was de zomer buitengewoon heet, en

werd hierin, volgens oude getrouwe aantekeningen, in het laatste vijftwintigtal jaren alleen door den zomer van 1846 overtroffen. Meermalen werden hier in 't eerstgenoemde jaar, en wel in de maanden Juli en Augustus, gevallen van krankzinnigheid waargenomen en — wat door schrijver als eene van de gevolgen dezer ziekte beschouwd wordt — ook de gevallen van zelfmoord, die op de sterftelijst (Tabel 13, n°. 52) zijn opgeteekend. In Juni en Juli van dat jaar kwamen tevens vele doodelijke diarrhoeën voor. (Tabel 13, n°. 37).

De invloed der kunstmatige warmte wordt in den winter zeer dikwijls door hen ondervonden, die het in dat jaargetijde te koud vinden om zich door lichaamsbeweging eene natuurlijke warmte te verschaffen, en in dien tijd van 't jaar eene zeer opwekkende levenswijze bij de kachel volgen, gepaard aan het gebruik van sterk prikkelende dranken. Hierdoor wordt het verklaarbaar, waarom bij de bemiddelden de apoplexie ook zoo veelvuldig in den winter voorkomt.

Asthma vertoont zich hier bij sommige lijders geregeld in den zomer, terwijl andere juist door koude vochtigheid asthmatisch worden. Schrijver meent deze schijnbare tegenstrijdigheid door tijdelijke bezwaren bij diepe uitademing te mogen verklaren, of door gebrek aan tonus in de warmte, of door gebrek aan kracht om de drukking der koude lucht bij expiratie te overwinnen.

Door koude wordt de digestie krachtig opgewekt, en onder dezen invloed heeft de mensch meer stikstofhoudende zelfstandigheid, maar vooral meer vetten noodig; en het bloed krijgt nu tevens grootere plasticiteit. De ronding der lichaamslijnen neemt door vetafzetting toe, en door de plethora ook de lichaamskrachten. Tegelijkertijd is echter de kans op ontsteking, in 't bijzonder van de ademhalingswerktuigen, veel grooter geworden. Longontsteking, angina, bronchitis, laryngitis komen dan geregeld voor. De eerstgenoemde ziekte is vooral meermalen doodelijk voor ouden van dagen en jonge kinderen.

Schrijver zag bij koude lucht den aanleg tot serophulosis en tuberculosis zich dikwijls ontwikkelen en onder denzelfden invloed de waterzucht geboren worden.

Hij had gaarne eenige opmerkingen over veranderlijkheid van weer, van windrichting, van barometer en thermometer en meer bijzonderheden omtrent den invloed en 't voorkomen van ozon, van hagel, sneeuw en regen, onweer, (1) als ook van dien van dag en nacht op het veld zijner waarneming meegedeeld, maar de onvolledigheid der observaties, of de beperktheid der opmerkingen, houden hem hiervan terug.

Alleen moge hier nog aan eenige aantekeningen uit de verloskundige praktijk omtrent den invloed van dagen en nacht, als ook van den tijd van 't jaar, eene plaats gegund worden. Daartoe schrijven wij vooreerst een paar stellingen af van die, welke indertijd door den schrijver in de fransche taal werden geplubliceerd.

1. „Puisque la vie organique est en vigueur la nuit, les enfantemens arrivent le plus souvent la nuit.” (2)

2. „L'accouchement, qui se fait une heure avant midi jusqu'à une heure après midi, peut être compté parmi les exceptions.” (3)

In de op 1849 volgende vijf en twintig jaren is deze stelling niet omver gestooten. Onder de 7692 verlossingen toch, welke tot op heden (Sept. '74) voorkwamen, heeft dit slechts tweemaal plaats gehad. Maar omdat deze beide verlossingen op dat uur met de tang waren getermineerd, zijn zij niet in rekening gebracht.

Wat kan de oorzaak wezen van den afloop altijd vóór elf of ná een uur?

Evenmin kan er nu op de vraag geantwoord worden, hoe is het volgende feit te verklaren?

3. Van de 7692 verlossingen liepen 5125 bij nacht en 2567 bij dag ten einde.

(1) Komt in 't Gooi altijd in den namiddag voor. 's Morgens vóór 12 uur wordt hoogst zeldzaam of nooit donder gehoord.

(2) Notices et Thèses. Extraits de ma Pratique Obstétricale 1848/1849 par J. F. VAN HENGEL, doct. en méd., etc. Hilversum, P. M. VAN CLEEF Jz., 1849, Thèse III.

(3) Ibid., Thèse IV.

4. Wat den stand der maan betreft, leert de waarneming hier, dat bij 't laatste kwartier altijd de helft *minder* kinderen ter wereld kwam dan bij iederen anderen stand der maan.

5. Ook heeft er iets constants plaats voor den tijd van 't jaar, waarop de bevallingen voorkomen.

Verlossingen 7692.

1ste halfjaar:		2de halfjaar:	
Januari	870	Juli	551
Februari	614	Augustus	602
Maart.	581	September	906
April	473	October	642
Mei	409	November	659
Juni	348	December	1037
	3295		4397

 7692

De conceptie heeft dus in deze orde plaats gehad:

In Maart	1037 maal,	
» December	906	»
» April	770	»
» Februari	659	»
» Januari	642	»
» Mei.	614	»
» November	602	»
» Juni	581	»
» October	551	»
» Juli.	473	»
» Augustus	409	» en
» September	348	»

dus is in Maart, bij 't nieuwe leven in de natuur, de conceptie het aanzienlijkst en in September het geringst.

De bodem, waarop de observaties gedaan worden, is ook van invloed. Zoo komen de Hilversumsche waarnemingen (*geregeld* met eene kleine maand verschil) zeer goed met die van Berlijn overeen, terwijl zij sterk met die verschillen, welke te Manchester en Liverpool gedaan zijn. (1)

De sterfte in 't Gooi verschilt niet alleen naar de jaargetijden, maar insgelijks naar den bodem. Om dit aan te toonen nam schrijver één en twintig lijsten van de sterfte in 1866, 1867 en 1869 over de zeven gemeenten en vond de volgende cijfers in de maanden:

December, Januari en Februari	196	mannen	en	189	vrouwen,	totaal	385.
Maart, April en Mei	186	"	"	163	"	"	349.
Juni, Juli en Augustus	231	"	"	196	"	"	427.
September, October en November	196	"	"	202	"	"	398.

In de lente had dus het minste overlijden plaats, dan volgt de winter, daarna de herfst en eindelijk de zomer, waarin de sterfte 't grootst was.

Dit is de uitkomst van alle gemeenten te zamen genomen.

(1) Tot vergelijking kan ook dienen: *Compte-Rendu de ma Pratique Obstétr. pendant l'année 1847; par M. de docteur J. F. VAN HENGEL à Hilversum (Pays-Bas). Traduit par M. BEYDLER. (Annales et Bulletin de la Société de Médecine de Gand. 1848. pag. 263.*

De leeftijd, waarop de menstruatie *begint*, verschilt zeer voor de afzonderlijke gemeenten. Uit p. m. 50 observaties was de gemiddelde ouderdom:

te Blaricum	15	jaar,	11	maanden,
" Bussum	15	"	4	"
" 's Graveland	16	"	7	"
" Hilversum	14	"	4	"
" Huizen	14	"	9	"
" Laren	14	"	2	" en
" Naarden	17	"	1	"

Hierbij valt op te merken, dat in deze gemeente de *duur* der menstruatie het langst was en 4 of 5 dagen bedroeg; het kortst was zij te Laren, waar zij tot 3 dagen beperkt bleef.

Verdeelen wij echter het Gooiland in hooger en lager gelegen gemeenten, dan krijgen wij weder eene geheel andere volgorde. Dit blijkt uit het kleinste getal overledenen in:

a. het Gooiland:	b. Blaricum, Hilversum en Laren:	c. Bussum, 's Graveland, Huizen en Naarden:
	(hooger gelegen gemeenten)	(lager gelegen gemeenten)
1. lente,	1. winter,	1. lente,
2. winter,	2. lente,	2. herfst,
3. herfst,	3. herfst,	3. zomer,
4. zomer,	4. zomer,	4. winter.

Ten slotte wordt hier terecht in spaarzame lijnen en met enkele trekken nog eene schets door schrijver aangeboden van den invloed der jaargetijden op ziekte en sterfte in het Gooiland.

Wij stellen den winter in de maanden December, Januari en Februari. Voor al de zeven gemeenten is de *winter* mogelijk het beste viendeeljaars, en zonder twijfel voor de hooger gelegen gemeenten. Hier heerscht dan drooge koude; terwijl zich in de lager gelegen gemeenten de natte koude vertoont.

Beider invloed is reeds opgegeven; maar behalve andere momenten, moet het beroep der ingezetenen daarbij vooral in aanmerking worden genomen.

In de hooge streken is het weven en spinnen; in de lagere streken wordt het beroep meestal bij of in het water uitgeoefend: bleekerij of visscherij, met uitzondering alleen van Naarden.

De pneumonieën, die bij voorkeur kleine kinderen en grijsaards treffen, staan in dit jaargetijde op den voorgrond. Het ziektekarakter is dan meer inflammatoir: en om deze reden is schrijver — als verloskundige vooral — altijd in Februari het meest op zijne hoede. (1) De andere ziekten der ademhalingswerktuigen — in de eerste plaats bronchitis — die in de lager gelegen gemeenten dan een aantal sterfgevallen veroor-

(1) Le mois de Février, qui est le plus court, me paraît toujours le plus pénible dans l'art de l'accouchement. L'expérience de 10 ans m'a fait connaître ce mois comme funeste; il le fut aussi cette année-ci (1849). J. F. VAN HENGEL, Notices et Thèses Obstétrical., pag. 28.

zaken, komen in de overige gemeenten dikwijls eerst in Juli, Augustus of September voor. Gedeeltelijk moet deze omstandigheid echter ook daaraan worden toegeschreven, dat vele poitrinaires hier in die maanden komen, om er de laatste dagen van hun leven in eene ijdele hoop op herstel door te brengen en het sterftecijfer te verhoogen.

Van de sterfgevallen aan epidemische ziekten geldt nog, dat in den winter de kans op besmetting zeker niet zoo klein is, als men wel eens meent. Men stookt dan de kachel, sluit deuren en vensters; en de huisgenooten en vrienden komen en vertoeven dan meer aanhoudend in het besmette vertrek.

Oogziekten komen hier in den winter ook 't meest onder behandeling; aandoeningen van de conjunctiva en van de oogleden vooral.

Op de Gooische sterftelijsten staan dan ook de meeste gevallen van croup. (1) Hydrops vertoont zich zeer dikwijls in de laatste wintermaand, doch het aantal sterfgevallen van dezen oorsprong neemt nog toe in het volgende seizoen.

De drie *lentemaanden* herinneren zoowel aan de grootere sterfte, als aan de grootere conceptibiliteit in Maart. De grootere conceptie in deze maand geldt vooral van de drie hooger gelegen gemeenten; want de vier lager gelegen gemeenten wijzen de gunstigste momenten voor ontvangst aan in April.

De Maartsche buien en de »zeven zomersche dagen» van Maart doen aan de afwisseling van droogte en vochtigheid en aan haar invloed op de koude denken, waarvan de ziekten der slijmvliezen van den ademhalingsstelsel schijnen af te hangen.

De febres intermittentes (voorjaarskoortsen) vertoonen zich nu in de lagere, en de neuralgiën in de hoogere streken van 't Gooi.

Maar er ontstaat tevens eene nieuwe reeks van verschijnselen in de herlevende natuur, en dus ook bij den mensch. Zijne krachten nemen toe en het bloed begint sneller te vloeien. De sterftelijsten bevestigen dit, waarop haemoptoë en haemorrhagie nu moeten worden aangeteekend; en omtrent dezen tijd van 't jaar wordt ook de meeste sterfte aan tering waargenomen.

(1) Alleen waargenomen bij sterken oostenwind met droogte gepaard.

In den zomer (Juni, Juli en Augustus) werkt de invloed der warmte en ondervinden de wieden en landlieden in den hooibouw de gevolgen eener onvoorzichtige afkoeling van 't verhitte lichaam. Het fijner verdeelde en opwarrelende stof verklaart eene nieuwe groep van oogziekten, die zich thans vertoont. En Hilversum, Laren en Blaricum krijgen nu de gevallen van apoplexie, die te Bussum, 's Graveland, Huizen en Naarden in den winter kunnen worden opgemerkt, (1) terwijl in deze lager gelegen gemeenten zich nu en dan reeds typhuskoortsen beginnen te vertoonen, wier getal in den herfst vermeerdert.

In September, October en November treedt hier het adynamische, soms het putride ziektebeeld, meer op den voorgrond en de klierachtige aanzwellingen beginnen. Snelle veranderingen in de weersgesteldheid zijn dan oorzaken van aandoening van luchtpijp of bronchiën, van angina en stomatitis. (2)

(1) Ter vergelijking geef ik de volgende cijfers, ontleend aan sterfgevallen van 1838, 1839 en 1840, uit: *Third Annual Report of the Registrar General. London 1841.*

Er stierven aan:	winter	voorjaar	zomer	herfst
Apoplexie	801	627	626	695
Plotselinge dood	618	524	381	547
Bronchitis	495	307	191	347
Pneumonie	3326	2454	4827	3690
Pleuresie	70	62	39	51
Hartziekten	739	556	571	698
Rheumatisme	124	113	99	117
Ouderdom	3437	2509	2150	2814
Diarrhee	188	183	642	208
Dysenterie	55	41	104	54
Phthisis (tering)	5600	5776	5501	5148
Kanker	276	230	264	262

Wat apoplexie, bronchitis, diarrhee, mors senectutis en phthisis betreft, stemt deze opgave zeer goed met mijne geringe aantekeningen overeen.
Dr. J. F. VAN HENGEL.

(2) Effenberger (Oesterr. medic. Wochenschr., 1843, n°. 10, p. 261) zegt: Am häufigsten herrschte das Uebel im August und September, wat met mijne observaties overeenkomt. Vergelijk: *Observations Pratiques relatives à quelques Maladies de la première enfance; par le doct. VAN HENGEL, de Hilversum (Hollande); à Rouiers, chez STOCK-WERBROUCK, pag. 3.*

In dit gedeelte van het jaar gaan veel patienten met parenchymateuse ontsteking grafwaarts. Nu ontstaan ook de besmettelijke ziekten; en de dauwworm komt weer voor den dag.

In het begin van den herfst sterven te Hilversum en Laren nog al verscheidene teringlijders (1) en gedurende dit geheele seizoen hebben arthritici en rheumatici het soms kwaad te verantwoorden. (2)

Hier moeten wij eindigen.

Het materiaal, dat schrijver ten dienste stond, is voor opgaven van den invloed van 't jaargetijde op den leeftijd en het geslacht al te beperkt. Hij eindigt dit hoofdstuk met de betuiging, dat niemand beter dan hij zelf het onvolledige zijner gegevens en van zijne bewerking kan inzien.

(1) In Parijs stierven van 1831—1848 aan phthisis pulmonalis in:

Januari	5429
Februari	5469
Maart	6411
April	6393
Mei	6332
Juni	5624
Juli	5672
Augustus	5143
September	4639
October	3799
November	4749
December	5008
Totaal	64868

	Parijs 1831—1848	Londen 1838—1840
Nemen wij nu de maanden		
December, Januari en Februari als winter, te zamen	15906	5600
Maart, April en Mei als lente, te zamen	19336	5778
Juni, Juli en Augustus als zomer, te zamen	46439	5501
September, October en November als herfst, te zamen	43187	5148

(2) Ook heb ik opgemerkt, dat het altijd lente of herfst was, wanneer ik patienten met *taenia solium* had.

Meestal om de vier of vijf jaar, krijg ik twee of drie zulke lijdens onder behandeling. Dr. J. F. VAN HENGEL.

Anderen, wenscht hij, mogen echter door het weinige, dat hij meent te kunnen aanbieden, tot onderzoek en werkzaamheid op grooter schaal en in dezelfde richting worden opgewekt, en meer en meer tot aanvulling van onvolledigheid bijdragen.

Om haar invloed op de temperatuur en vochtigheid der lucht, komt in deze afdeeling van het werk, verder in aanmerking de

BEPLANTING.

Niettegenstaande het nut, dat bosschen en boomen, uit een hygieinisch oogpunt beschouwd, voor den mensch kunnen hebben, is het schadelijk zoo dit plantsoen te zeer in de nabijheid der huizen wordt gevonden, waardoor het weldadig zonlicht belet wordt de woningen binnen te komen. In het Gooiland is het in dit opzicht gunstig gesteld, 't geen uit het volgende korte overzicht moge blijken.

BLARICUM. Hoewel men hier, behalve de vruchtboomen, weinig geboomte aantreft, geeft niettemin het plantsoen langs den straat- en binnenweg naar Laren schaduwrijke wandelingen. Te

BUSSUM vindt men veel opgaand hout benevens twee rijen hooge ijpenboomen. 't Geboomte te

's GRAVELAND levert een heerlijk gezicht op. De prachtige oude beuken aan den straatweg, die van Amsterdam komt, en de drie rijen van beuken en eiken langs den straatweg van

's Graveland naar Hilversum, de Leeuwenlaan, alsmede de uitgestrekte bosschen van Spaanderswoude, bieden den bewoners dezer gemeente schaduwrijke wandelplaatsen aan. In de gemeente

HILVERSUM ontbreekt het mede niet aan heerlijke wandelwegen, vanwaar men tevens het prachtigste uitzicht kan genieten. Haar fijne dennen en haar krachtige eiken zijn een sieraad van deze gemeente, terwijl de uitgestrekte bosschen van de heeren CORVER HOOFT, BAKE, RUIS, MOORMAN en anderen de natuur zeer verfraaien.

Wordt de aanplanting van geboomte in de straten van Hilversum door den fabrikant niet zeer bevorderd, omdat men hierdoor de vrije luchtstrooming belet, eenigermate is hiervoor vergoeding gegeven in de schoone ijpenboomen bij den ingang van het dorp, en van een aantal linden op den kerkbrink, die in den bloeitijd een aangename geur door het dorp verspreiden.

HUIZEN is minder boschrijk. Men treft er enkele ijpen en linden aan, benevens opgaand hout aan den straatweg, die in Naarden brengt. Te

LAREN wordt de groote brink versierd met tal van ijpenboomen, die eene aangename schaduw geven. De fijne sparren aan de straatwegen naar Naarden en Eemnes leveren door haar liefelijk groen in alle jaargetijden een heerlijk gezicht op.

NAARDEN heeft, binnen de stad, en — als vesting — ook in hare onmiddellijke omgeving, weinig geboomte. Aan den straatweg naar Laren en Huizen wordt het integendeel wel aangehouden, en in den heerlijken aanleg van den heer BREDIUS wordt den stedelingen vrije wandeling vergund.

Een zeer merkbaaren invloed der beplanting op de luchtgesteldheid ondervindt vooral Hilversum. De heidegrond toch, die zich tusschen 's Graveland, Bussum en Hilversum uitstrekt, is geheel met dennen, beuken en eiken begroeid. Te Hilversum begint bij den Trompenberg deze beplanting met uitgestrekte opgaande dennen- en eikenbosschen, waarin de

voormalige eigenaar, hier en daar nog, door afwisseling van hout, 't genot van het lommer verhoogd heeft. Dit gedeelte van Hilversum is alzoo beveiligd tegen de koude noord- en noordoostewinden door dien grooten driehoek van boomgewas, die, bij eene oppervlakte van eenige honderden bunders, met zijn breeden basis op 't noorden staat.

De niet onaanzienlijke 's Gravelandsche bosschen van den heer CORVER HOOFD geven daarbij tevens aan de westzijde eene beschutting, welke den invloed van weer en wind aan die zijde zonder twijfel temperen moet.

Het hout in den top van den grooten driehoek en aan zijn westkant bestaat grootendeels uit sparren, en hierin meent schrijver, voor een gedeelte althans, de verklaring te vinden, dat in 't voorjaar, wanneer noordelijke winden de overhand hebben, de lucht te Hilversum een vrij aanzienlijk ozongehalte vertoont.

Men zoude kunnen zeggen, dat de titel, dien wij, in overleg met den schrijver, aan de laatste afdeeling dezer plaatsbeschrijving hebben gegeven, en die aan *badplaats* of *Hohenkurort* denken doet, ten aanzien van Hilversum minder gepast schijnt te wezen; en toch hebben wij gemeend juist dezen naam te moeten kiezen. Immers het Gooiland, en vooral de omtrek van Hilversum, is sedert lang reeds eene plaats geweest, waarheen, zooals bekend is, jaarlijks vele zwakke en zieke personen komen, om er in de heerlijke natuur nieuwe levenskracht op te doen, of om daar voor hunne kwalen zoo al geen genezing, dan toch eene verbetering te vinden, die in andere streken en onder andere omstandigheden, te vergeefs zou mogen worden verwacht.

Het aantal dezer personen is allengs aanmerkelijk geklommen, zoodat hun invloed op Hilversum's aanbouw en aanleg van plantsoen of wandelwegen niet meer te miskennen valt.

Mag men een bericht van 't laatst, van verleden jaar vrouwen, dan heeft het getal van hen, die in Hilversum's omstreken om redenen van gezondheid een verblijf van eenige weken of eenige maanden hebben gezocht, in 1874 ('t jaar der opening van den Oosterspoorweglijn) meer dan 700 bedragen, terwijl er nog een groot aantal wegens gebrek aan woningen moest worden afgewezen. Feitelijk was de buurt van Hilversum, ten tijde van het ter perse leggen van schrijvers M.S., dus een »herstellingsoord" (Kurort) geworden, en deswege moge hier de opname van iedere bijdrage tot zijne klimatologische geneeskundige plaatsbeschrijving, in eene afzonderlijke afdeeling van dit werk, stellig gerechtvaardigd schijnen.

Uit dit oogpunt ook, rijgen wij nog eene beknopte beschrijving der

BADINRICHTING

aan de vorige hoofdstukken vast. Zij is in 1857 ontstaan, toen schrijver zes badkamertjes aan het huis heeft laten bijbouwen, waarin de warme-spijsuitdeeling gehouden wordt. Hij had hiertoe besloten, omdat hij nu en dan patienten kreeg, die geneeskundige baden moesten gebruiken, en die dus verplicht waren om de gemeente te verlaten, wyl daarvoor te Hilvergeene gelegenheid bestond.

Die badkamers werden ten dienste van het publiek opengesteld. Iedere nog al ruime kamer heeft behalve het bad, eene tafel, spiegel en twee stoelen; in enkele kamers staat een matten canapé met paardenharen matras. Het bad zelf is diep uitgemetseld, waarin men door eene marmeren trede afdaald. De bodem van het bad is insgelijks van wit marmer, terwijl de zijwanden uit witte verglaasde tegeltjes bestaan, in cement gezet.

Op den houten rand van het bad liggen twee flinke koperen kransen, met houten handvatsels. Deze zijn gemerkt naar het koude of warme water, dat zij geven. Het koude komt uit een reservoir, dat buiten staat en 1880 L. water houden kan, terwijl de andere kraan kokend water levert, dat men uit een

toestel verkrijgt, die op de binnenplaats gestookt wordt en 1220 L. bevat.

Het gebruikte badwater laat men op de gewone wijze afvloeien door 't oplichten van eene gemakkelijk beweegbare stop, onder in het bad. Het gaat langs looden pijpen in een grooten overdekten in den grond gegraven vergaarbak, die op de binnenplaats ligt. Is het getal genomen baden (zooals b. v. Zaterdag) zeer groot, zoodat de bak niet al het water kan bevatten, dan wordt het door middel van eene pomp afgeleid in de dorpsgoten en spoelt die tevens door.

In iedere badkamer heeft men, op den zolder, boven het bad een toestel, waardoor men gemakkelijk een stof- of stuifbad, een regen-, drup-, straal- of stortbad geven kan.

Het spreekt van zelf, dat de verschillende benoedigheden voor geneeskrachtige baden (Creutzmacherloog, dennenaalden, soda, zwavellever, zwaveligzuur ijzer en andere zouten) niet ontbreken.

De baden zijn voor het publiek van 1 Mei tot 1 November toegankelijk, tegen de betaling van f 0.50 voor een warm bad en van f 0.30 voor een stortbad.

Het badhuis ligt in de onmiddellijke nabijheid van de wandelingen op *Boomberg*, zoodat de patienten zich dadelijk na 't gebruik van een bad, vrij en ongehinderd, in morgenkleeding, op de fraaiste punten van Hilversum kunnen bewegen.

De onderneming was echter tot nog toe verre van voordeelig, omdat er, behalve door de patienten en kostscholieren, weinig of geen gebruik van werd gemaakt.

De ondernemer wacht nu af, of de Oosterspoor, ook in dit opzicht, verbetering brengen zal.

AANHANGSEL.

Onze taak spoedt ten einde en wij zijn aan de grenzen gekomen, die wij gemeend hebben niet te mogen overschrijden.

Bij één feit moeten we echter nog even toeven, vóórdat we eindigen. Want in de landstreek, die hier uit een medisch oogpunt werd beschreven, is door deskundigen, in de onmiddelijke nabijheid van Hilversum, eene plek uitgekozen, die, in de provincie Noord-Holland, het best aan alle vereischten van een gezondheidsstation — een herstellingsoord — beantwoorden zou.

Het ontstaan en het doel van dit herstellingsoord is elders duidelijk uiteengezet (1) en de naamlooze vennootschap de Trompenberg is reeds aan den gang om de aangekochte 38 hectaren in exploitatie te brengen.

Met welken uitslag, moet nog worden afgewacht.

Maar de vraag komt hierbij voor den geest of de medische topograaf van 't Gooi zich met de keuze der plaats vereenigen mag, na 't geen hij van lucht- en bodem- en waterbederf in Hilversum heeft te boek gesteld, en of de ongunstige cijfers, die hij voor levensduur en sterfte in Hilversum gevonden heeft, hem niet moeten overtuigen, dat men wel elders — maar niet hier — eene inrichting tot herstel van zieken, of tot versterking van zwakken, in 't leven roepen mag?

De lucht, welke hier ingeademd wordt, is echter geheel zuiver, omdat geene oorzaak van bederf of verontreiniging te vinden is; vrij droog, om de snelle absorptie van het regenwater en om de beschutting, die deze plek ten noorden en ten westen aan 't boomgewas te danken heeft. Buitendien is zij in winter en voorjaar rijk aan ozon, wat mogelijk gedeeltelijk aan den invloed van het naaldhout moet worden

---

(1) O. a. in: Verzamel. van stukken betr. het Geneesk. Staatstoezicht in Nederl. 1874, bladz. 45 en 218.

toegeschreven, terwijl het stof van 't koehaar der fabrieken haar schadelijken invloed hier, om den afstand, 10 minuten gaans van het dorp, niet kan laten gelden.

Gedeeltelijk hangt de voldoende hoedanigheid dezer lucht ook af van den bodem, die uit diluviaal zand bestaat en zich door eene hooge ligging van 14—28 meter boven A.P. aanbeveelt.

Verder is het water hier oorspronkelijk zuiver en rein bewaard, omdat hier helder welwater uit dezen gunstigen bodem kan worden verkregen op eene plaats, die tot dusverre geheel onbewoond gebleven is.

Bij eene nadere beschouwing moeten ook de ongunstige verhoudingen van levensduur en sterfte in een geheel ander licht verschijnen. Want behalve dat dezelfde statistiek, waaruit het bleek, dat de Hilversummer geen hoogen leeftijd kan bereiken, in tabel 9 en 10 op eene toename van levensduur te wijzen schijnt, moet zij ook vooral bij haar becijfering der sterfgevallen naar de wijken worden geraadpleegd.

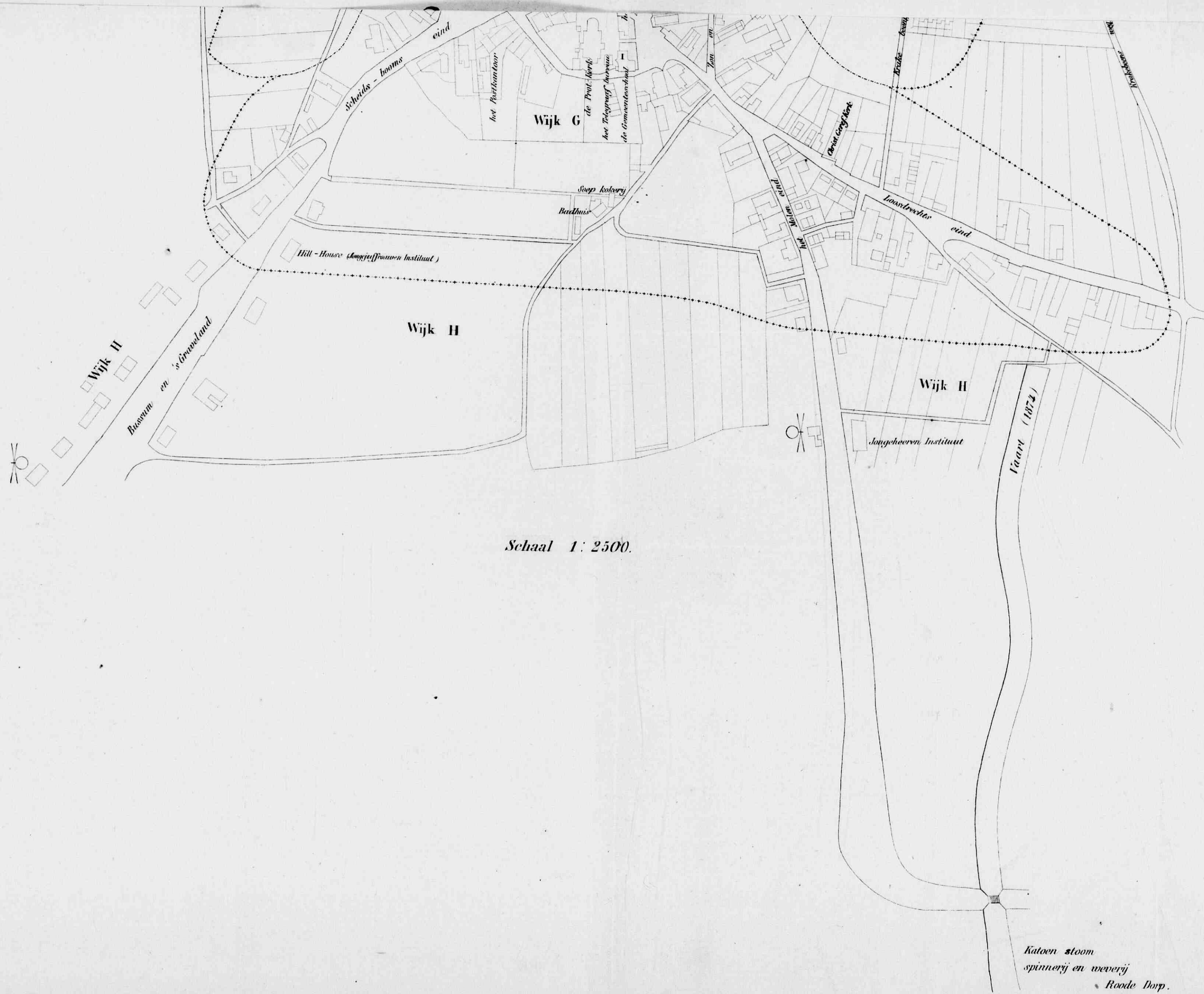
In de armenwijken A en B is de sterfte veel te groot, omdat er daár 1 op 19 en 1 op 20 sterven; maar zij toont daarentegen in wijk G met 1 op 40 en in wijk H, waar 1 op 46 sterft, eene geheel andere verhouding aan. Elimineert men nog daarenboven de overledenen aan pokken, dan krijgt men voor **Trompenberg** — in wijk H gelegen — eene gemiddelde sterfte van één op zeven en vijftig, zoodat men ook volgens de statistiek werkelijk wel tot een bevredigend resultaat moet komen.

Het begrip der gezondheid van de plaats schijnt ons door bovenstaande overwegingen vrij wel te zijn bepaald.

Ten einde daarna over de aantrekkelijkheid te kunnen oordeelen, die het oord voor de bezoekers zal kunnen hebben; noodigen wij ten slotte den lezer uit, om nog eens de teekening ter hand te nemen, die schrijver, aan 't begin dezer monographie, van 't landschap heeft gegeven.

BIJLAGEN.

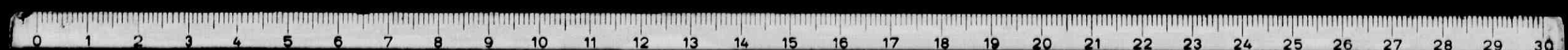
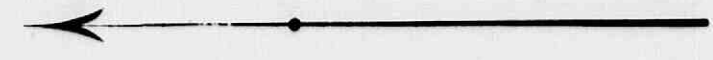

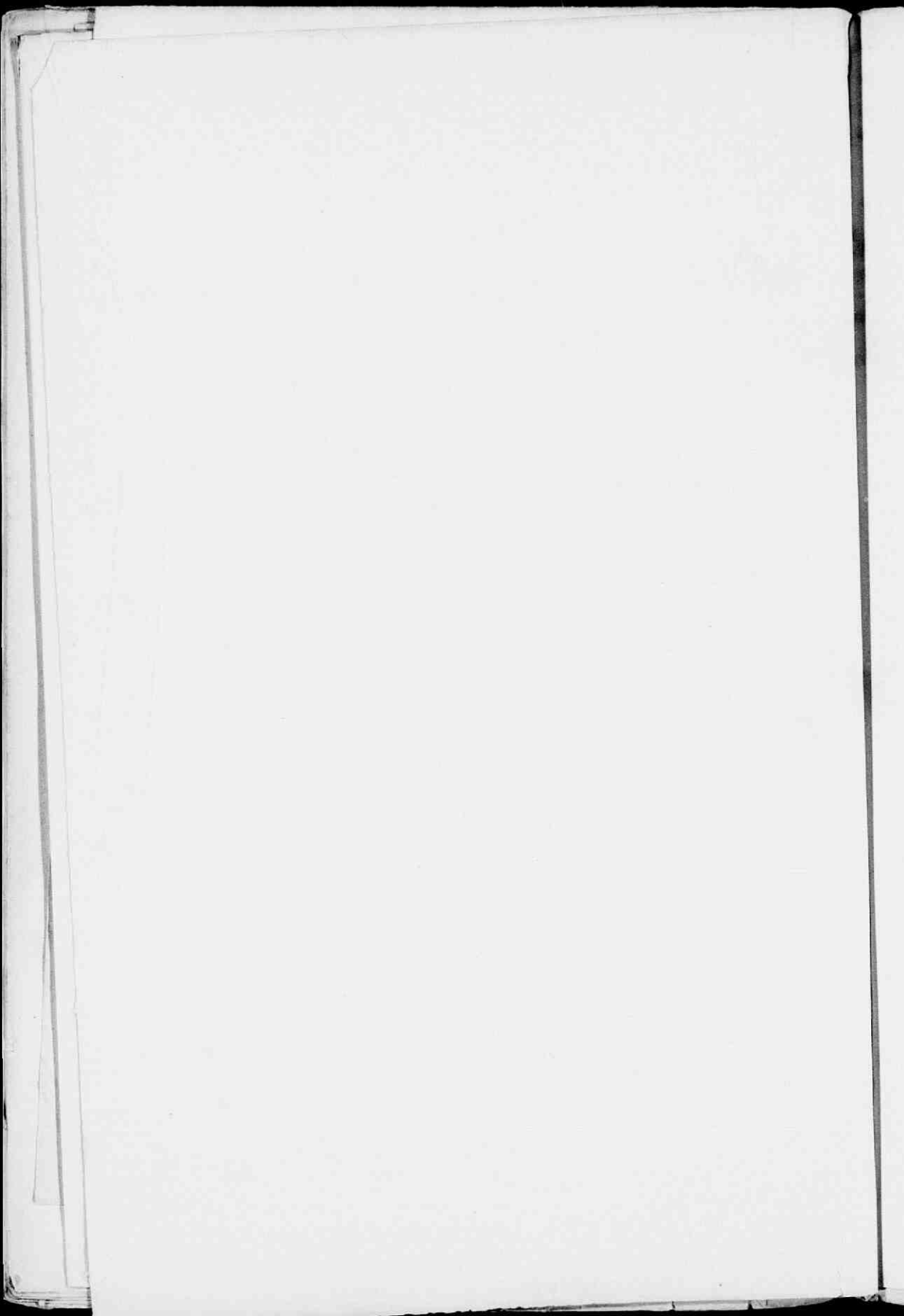

Hilversum.

HET DORP.

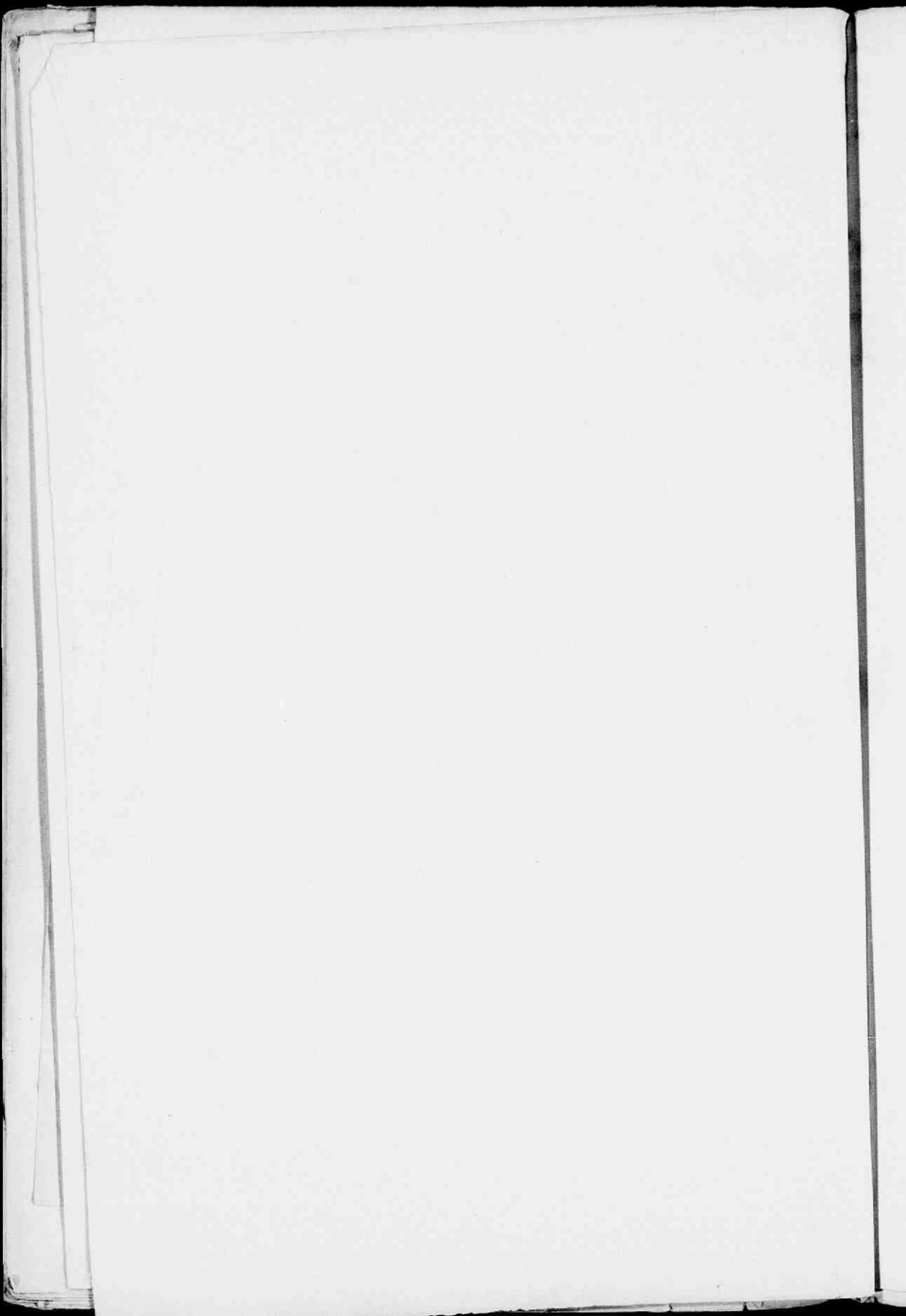

Verdiensten met kost en inwoning (1 Januari 1874).

BEROEP, ENZ.	Verdiensten per jaar.	Verhouding van werk en loon.	AANTEEKENINGEN.
Baker	"	Goed.	De verdienste is plus minus f 4 per week. Bij aanzienlijken hebben sommige bakkers het zeer goed. Vergelijk: Bijl. D.
Bakkersknecht	f 70.— tot f 90.—		
Banketbakkersknecht	f 140.—	Redelijk.	
Bleekersknecht	125.—		
Boerenknecht	f 80.— tot f 110.—		
Kleermakersknecht	f 70.—	Slecht.	Altijd zittend werk.
Stamper	60.—	Id.	
Veldlooper	60.—	Id.	
Winkeldochter	100.—	Redelijk.	Dat zijn meiden of knechten, die het gewaschen goed op het veld leggen en begieten, en dus altijd in de vochtigheid moeten wezen.
Winkelknecht	125.—	Id.	

Verdiensten met kost en inwoning (1 Januari 1874).

BEROEP, ENZ.	Verdiensten per jaar.	Verhouding van werk en loon.	AANTEKENINGEN.
Baker	"	Goed.	De verdienste is plus minus f 4 per week. Bij aanzienlijken hebben sommige bakkers het zeer goed. Vergelijk: Bijl. D.
Bakkersknecht	f 70.— tot f 90.—	Redelijk.	Veel werk wordt 's nachts verricht.
Banketbakkersknecht	f 440.—		
Bleekersknecht	125.—		
Boerenknecht	f 80.— tot f 110.—	Slecht.	
Kleermakersknecht	f 70.—	Id.	Altijd zittend werk.
Stamper	60.—	Id.	Dat zijn meiden of knechten, die het gewaschen goed op het veld leggen en begieten, en dus altijd in de vochtigheid moeten wezen.
Veldlooper	60.—		
Winkeldochter	100.—	Redelijk.	
Winkelknecht	125.—	Id.	

BIJLAGE D.

Verdiensten met kost doch zonder inwoning (1 Januari 1874).

BEROEP, ENZ.	Verdiensten per week.	Verhouding van werk en loon.	AANTEKENINGEN.
Baker (van den ambachtsman)	f 1.50	Slecht.	Is bij onbemiddelden waschvrouw, schoonmaakster en baker tevens. Vergelijk: Bijl. C.
Bouwknecht	"	Redelijk.	Verdiert f 1.— daags. Hij heeft het bij den boer goed, maar moet van 's morgens 4 uur tot 's avonds 8 uur werken. Vergelijk: bladz. 103.
Huisknecht (oppasser)	f 4.50	Goed.	
Kindermisje (werkmisje)	f 0.80 tot f 1.—	Redelijk.	Wat den kost betreft, veel beter dan te huis.
Naaiester	f 2.40	Id.	
Schippersknecht	"	Goed.	Verdiert f 0.90 daags.
Schoonmaakster	"	Redelijk.	" " 0.70 "
Winkelmeisje	f 1.20	Slecht.	Dat 's avonds naar huis gaan en die ongelukkige neiging tot opschik geven aanleiding tot zede-loosheid.

BIJLAGE E.

Verdiensten zonder kost en inwoning (1 Januari 1874).

BEROEP, ENZ.	Verdiensten per week.	Verhouding van werk en loon.	Aanteekeningen.
Bakkersknecht	f 5.— tot f 6.—	Redelijk.	
Banketbakkersknecht . .	6.— " 7.—	Id.	
Behangersknecht	f 9.—	Goed.	
Beurtschippersknecht . .	5.—	Id.	
Bierbrouwersknecht . . .	9.—	Redelijk.	
Biljartjongen	3.— tot f 4.—	Slecht.	Colloquia prava enz.
Blikslager	6.— " 8.—	Redelijk.	
Bode (estafette).	4.50 " 5.50	Id.	
Boekdruckersknecht . . .	4.50 " 5.50	Slecht.	
Boerenknecht	4.80 " 6.—	Redelijk.	Zie: De Boerenknecht bladz. 103.
Daghuurder	4.80 " 6.—	Id.	
Fabriekarbeider (zie hoo'dstuk Fabriek en Trafiek)	"	"	
Gasfitter	f 7.—	Redelijk.	
Gasstoker	6.—	Slecht.	
Goudsmidsknecht	5.— tot f 7.—	Redelijk.	
Gruttersknecht	4.50 " 6.—	Slecht.	
Houthakker	4.80 " 6.—	Id.	

BEROEP, ENZ.	Verdiens- ten per week.	Verhouding van werk en loon.	Aanteekeningen.
Herder	f6.— tot f 8.—	Goed.	
Kalfakter (zie hoofdstuk Fabriek en Trafiek).			
Kleermakersknecht. . .	4.50 " 6.—	Slecht.	
Kopergieter	6.— " 8.—	Redelijk.	
Koperslager	4.80 " 8.—	Goed.	
Kuipersknecht	4.50 " 5.50	Redelijk.	
Kunstenaar (straat-) goochelaar	9.— " 12.—	Goed.	
Liedjeszanger	5.— " 9.—	Id.	
Leidekker	4.80 " 6.—	Slecht.	
Loodgieter	4.80 " 6.—	Redelijk.	
Metselaar	6.— " 8.—	Goed.	
Meubelmakersknecht. .	4.80 " 6.—	Redelijk.	
Molenaarsknecht	4.90 " 8.—	Slecht.	Moet dikwijls bij nacht werken.
Oppasser	1.— " 1.50	Goed.	Heeft soms 4 of 5 heeren.
Opperman	3.20 " 4.80	Slecht.	
Orgeldraaier	6.— " 10.—	Goed.	
Politieagent	f 7.—	Id.	
Rietdekker	4.80 " 6.—	Slecht.	
Rijtuigmakersknecht. .	4.80 " 6.—	Redelijk.	
Rijtuigschildersknecht.	6.— " 8.—	Goed.	
Schoenmakersknecht. .	3.— " 4.80	Slecht.	
Smidsknecht	4.80 " 8.—	Goed.	

BEROEP. ENZ.	Verdiensten per week.	Verhouding van werk en loon.	Aanteekeningen.
Stalhoudersknecht . . .	f 4.50 tot f 5.—	Goed.	
Stoelennatter	3.20 " 4.—	Slecht.	
Straatmaker	5.40 " 7.—	Redelijk.	
Straatmuzikant	6.— " 12.—	Goed.	
Stukadoor	8.— " 10.—	Id.	
Tingieter	4.80 " 6.—	Redelijk.	
Tuinknecht	4.80 " 6.—	Goed.	
Verversknecht	5.— " 7.—	Redelijk.	
Visschersknecht	8.— " 9.50	Id.	Kostbare kleedij.
Vleeschhouwersknecht.	4.50 " 6.—	Slecht.	
Wagenmakersknecht. .	4.50 " 6.—	Redelijk.	
Zadelmakersknecht. . .	5.— " 5.50	Id.	
Zinkwerker	f 7.80	Goed.	

BIJLAGE F.

Inventaris en Budget van den gehuwden fabriekarbeider.

A. Inventaris.

NAMEN DER VOORWERPEN.	Aantal.	Prijs bij inkoop.	Duur in jaren.	Onkosten per jaar.	<i>Aanmerkingen.</i>
<i>Lijnwaad en beddegoed.</i>					
Beddelakens	6	f 6.—	4	f 1.50	
Sloopen	4	1.50	4	0.37 ⁵	
Raamgordijnen	1	0.30	2	0.15	
Bedgordijnen		<i>pro memoria.</i>			Ongelukkig heeft de bedstede deurtjes; deze dienen voor gordijnen en beletten tevens allen toevoer van zuivere lucht.
Bedstroobossen	10	f 1.—	1	f 1.—	
Matras of bed		<i>pro memoria.</i>			De vrouw spint koehaar; nu wordt het koehaar uit den haartzak gedaan en die zak weer gevuld met mos uit het bosch.
Wollen dekens	1	f 6.—	10	f 0.60	Op eene auctie gekocht.
Katoenen dekens	2	3.—	10	0.30	" " " "
Oude karpetten tot dekens	4	1.50	3	0.50	Van een oud-kleerkooper gekocht.
Slaapmutsen	4	0.40	10	0.04	Gekocht op de verkooping van verstane pandjes in de bank van leening.
Transporteeren	"	"	"	4.46 ⁵	

NAMEN DER VOORWERPEN.	Aantal.	Prijs bij inkoop.	Duur in jaren.	Onkosten per jaar.	<i>Aanmerkingen.</i>
Per transport . . .	"	"	"	f 4.46 ^s	
Vaatdoeken	2	<i>nihil.</i>	"	"	Dit zijn stukken van afgedragen hemden of zoo iets.
<i>Glaswerk</i>	4	"	"	"	Leege apothekersfleschjes; één voor olie, één voor azijn, één voor jenever en één voor petroleum; terwijl wij de karaf met zes glaasjes niet opgeven, omdat zij die, <i>helaas!</i> als noodzakelijk huisraad bij het huwelijk present kregen.
<i>Meubelen en huisraad.</i>					
Greenen kast	1	f 5.—	50	0.10	
" tafel	1	2.10	20	0.10 ^s	
Stoelen met matten zitting	4	2.—	20	0.10	
Schwarzwalder klok . .	1	"	"	"	In huur (per week f 0.02).
Kinder- of zoogenaamde kakstoel	1	"	"	"	Present van moeder.
Stoof met test.	2	1.—	10	0.10	
Schilderijen	4	0.50	50	0.01	Opeene verkoopning gekocht. Het afknippen van Simson's haar enz.
Bankje voor kinderen .	1	0.50	25	0.02	
<i>Koper, blik, ijzer, tin, enz.</i>					
Koperen tabaksdoos . .	1	0.30	30	0.01	
" koffieketel	1	2.00	20	0.10	
Transporteeren	"	"	"	f 5.01	

NAMEN DER VOORWERPEN.	Aantal.	Prijs bij inkoop.	Duur in jaren.	Onkosten per jaat.	Aanmerkingen.
Per transport . .	"	"	"	f 5.01	
Koperen petroleumlamp	1	f 1.—	10	0.10	Verstane pandjes.
Blikken koffieketel . . .	2	0.50	10	0.05	
" stofblik	1	0.40	10	0.04	
" gieter	1	0.60	5	0.12	
" emmer	1	1.40	20	0.07	
Verlakt tabakskomfoor.	1	0.10	10	0.01	
Blikken presenteerblad.	1	0.30	10	0.03	
Koperen tondeldoos . .	1	0.10	10	0.01	
Blikken lantaarn met kaars.	1	0.30	10	0.03	
Gortebusje	1	"	"	"	
Stalen vorken	3	0.48	12	0.04	
" vuurslag	1	0.10	10	0.01	
Messen	4	0.60	5	0.12	
Blaaspijp	1	0.66	22	0.03	
Aeshschop	1	0.60	20	0.03	
IJzeren pot	1	1.30	20	0.065	
" komfoor	1	0.75	30	0.025	
" tang	1	0.50	10	0.05	
" vuurlepel	1	0.15	30	0.—5	
Transporteeren . .	"	"	"	5.845	

NAMEN DER VOORWERPEN.	Aantal.	Prijs bij inkoop.	Duur in jaren.	Onkosten per jaar.	<i>Aanmerkingen.</i>
Per transport . . .	"	"	"	f 5.84 ⁵	
Turfbijl	1	f 0.75	75	0.01	
Groote ijzeren pot . . .	1	1.50	10	0.15	
Koekepan	1	1.70	10	0.17	
Kleine ijzeren pan . . .	1	0.75	10	0.07 ⁵	
Waterketel	<i>pro memoria.</i>				Hiertoe dient de kleine ijze- ren pot.
Tinnen lepels	4	f 0.40	4	f 0.10	
Houten potlepels . . .	2	0.22	4	0.05 ⁵	
Steenen pannen	2	0.20	2	0.10	
Beslagpan	1	0.50	5	0.10	
Diepe borden	6	0.60	6	0.10	
Kommetjes	4	0.12	2	0.06	
Groene waterpot	2	0.20	2	0.10	
Korte stoffer	1	0.25	12	0.02	
Bezem met steel	1	0.08	1	0.08	
Winkelmand	1	1.—	50	0.02	
Turf-enaardappelmand	2	0.50	5	0.10	
Eikenhouten wasch- tobbe	1	2.50	10	0.25	
Eikenhouten emmer . .	1	1.30	13	0.10	
Drooglijnen met stokken <i>Gereedschap.</i>	2	0.15	7	0.02	
Schop of spade	1	1.50	10	0.15	
Transporteeren . . .	"	"	"	f 7.60 ⁵	

NAMEN DER VOORWERPEN.	Aantal.	Prijs bij inkoop.	Duur in jaren.	Onkosten per jaar.	Aanmerkingen.
Per transport . .	"	"	"	f 7.60 ⁵	
Aardappelhak	2	f 0.60	10	0.06	
Greep	1	0.90	10	0.09	
<i>(Berging, enz.</i>					
Zwavelstokkenbak . . .	1	<i>pro memoria.</i>			Dit is een oude afgedankte klomp.
Papieren hoedendoos . .	1	f 0.10	10	f 0.01	Hierin ligt het kindergoed en de zondagsche muts van moeder.
Stooftesten	2	0.10	2	0.05	
Steenen komfoor	1	0.05	5	0.01	
Blikken presenteer- trommel	1	0.30	5	0.06	
Blikken balletjestrøm- mel	1	0.15	15	0.01	
Naaikistje zonder kus- sen	1	0.30	30	0.01	
Meiden kist	1	4.—	40	0.10	
Kruiwagen	1	5.—	10	0.50	
Kistje met hamer, nijptang, beitel, spij- kers, schroeven, enz.	1	1.—	20	0.05	
TOTAAL	"	"	"	f 8.55 ⁵	
Dat is dus in de week				f 0.16 ⁵	
Waarbij nog de huur der klok komt . . .				0.02	
Zoodat het totaal wordt				f 0.18 ⁵	

Kleedingstukken van

NAMEN DER VOORWERPEN.	Vader.			Kees.			AANMERKINGEN.
	Aantal.	Prijs bij Inkoop.	Duur in jaren.	Aantal.	Prijs bij Inkoop.	Duur in jaren.	
	Lakensche pet.	1	f 4.—	4	1	f 1.00	
Lakensch buis	1	4.—	4	1	2 00	2	4.—
Duffolsche jas.	1	30.—	20	1	30.00	20	4.50
Boezeroen	3	4.50	2	3	4.50	2	2.25
Pilot broek	1	6.—	2	1	3.50	1	3.50
Oude lakensche broeken.	3	2.50	5		<i>in gemeen gebruik.</i>		
Zwarte katoenen das	2	1.—	3	2	f 4.—	3	f 0.33
Paar schoenen	1	4.50	2	"	"	"	"
" klompen.	4	4.40	1	4	4.10	4	1.10
Hemden	2	3.—	2	2	1.80	2	0.90
Onderbroeken.	3	4.60	4	2	2.20	2	1.10
Zwart sajetten kousen.	2	2.—	1	3	1.80	4	1.80
Zakdoeken.	2	0.50	4		<i>pro memoria.</i>		
Bouffante		<i>pro memoria.</i>		1	f 0.60	2	f 0.30
Pilot buis		<i>pro memoria.</i>		1	3.20	2	1.60
TOTAAL.	"	"	"	"	"	"	f 15.88

Deze broeken zijn gekocht op eene verkooping van verstane panden; en het zijn die, waarbij moed behoorte om zijne beenen in zulke pijpen te durven steken, omdat de broek de duidelijkste sporen draagt, dat de voormalige eigenaar aan incontinentia urinae geleden heeft.

Kleedingstukken van

NAMEN DER VOORWERPEN.	Moeder.			Lijfsje.			AANMERKINGEN.
	Aantal.	Prijs bij Inkoop.	Duur in jaren.	Aantal.	Prijs bij Inkoop.	Duur in jaren.	
Zonlugsche muts.	1	f 0.60	2	f 0.30	4	f 0.60	f 0.30
Daagsche mutsen	3	0.45	4	0.45	2	<i>pro memoria.</i>	0.30
Ondermutsen of klappmuts.	3	<i>nihil.</i>	"	<i>nihil.</i>	2	f 0.30	f 0.30
Schoudermantel.	1	7.20	10	0.72	4	8.30	0.83
Katoenen jak en rok ¹	1	4.10	2	2.05	1	4.20	4.20
Zwarte katoenen rok	2	2.50	2	1.25	4	2.20	1.10
Zwarte kousen	2	3.—	2	4.50	2	<i>pro memoria.</i>	0.20
Halsdoeken	3	0.60	3	0.20	2	f 0.40	f 0.20
Boezelaars.	2	4.80	3	0.60	3	4.60	0.80
Paar witte kousen.	2	0.80	2	0.40	2	0.80	0.40
Hemden	3	4.50	4	1.12 ⁵	4	5.10	1.27 ⁵
Borstrokken	2	2.80	4	0.70	2	4.—	0.50
Zwarte katoenen broek	1	1.50	2	0.75	2	<i>pro memoria.</i>	0.46
Buiten broek	1	2.70	2	1.35	1	f 2.30	f 0.56 ⁵
" onderrokken	1	4.50	9	0.50	1	4.50	0.37 ⁵
Paar schoenen	1	1.50	4	0.37 ⁵	4	1.50	0.37 ⁵
" muilen	1	4.20	2	0.60	3	<i>pro memoria.</i>	f 0.60
" klompen	2	0.60	4	0.60	2	f 1.20	f 0.40
Corsetveters.	1	0.60	2	0.30	1	0.80	0.40
TOTAAL	"	"	"	f 43.77	"	"	f 12.30 ⁵

De veelkleurige omslagdoeken, die minder warm zijn, verdringen in den handwerkerstand veelal de schoudermantels.

De 4 rokken zijn op een erfhuis gerekocht.

Lijfs loopt des zomers blootvoets.

Zij behoort tot de Sansculotten.

RECAPITULATIE.

Onkosten aan lijnwaad, meubelen, huisraad, enz.	f	8.55 ⁵	per jaar.
" " kleding van Vader.		15.75 ⁵	" "
" " " " Kees		15.88	" "
" " " " Moeder.		13.77	" "
" " " " Lijsje.		12.30 ⁵	" "
		<hr/>	
Totaal per jaar.	f	66.26 ⁵	
Totaal per week		1.27 ⁵	
Of met inbegrip van de 2 cent huur der klok.		1.29 ⁵	
		<hr/>	
TOTAAL-GENERAAL.	f	1.29 ⁵	

B. Budget van 't fabriekarbeidersgezin (toen KEES nog streepwever en bij vader en moeder in huis was) saamgevat onder de volgende rubrieken.

1. VERWARMING.

Om den pot te kunnen koken en koffiewater gereed te kunnen hebben heeft de vrouw dagelijks vijf turven en éénen takkenbos noodig.

1 takkenbos kost f 0.04

5 turven kosten 0.03

Totaal f 0.07; dus per week . . . . . f 0.49.

Maar de winter komt ook, en dan kan men stellig rekenen, voor den ganschen dag

3 takkenbossen . f 0.12 en

5 turven extra 0.03

Totaal f 0.15; en stelt men nu, dat deze extra uitgaven slechts voor een derde van het gansche jaar noodig zijn, dan krijgt men . . . . . f 0.05

Totaal dus gemiddeld voor iedere week . . . . . f 0.54.

2. VERLICHTING.

Vroeger met lampolie, later met gaslicht; doch dit is te duur, weshalve 't gezin zich thans met „peterolie” behelpt.

PER WEEK.	Lampolie.	Petroleum.
Januari	f 0.55	f 0.22
Februari	0.49	0.22
Maart	0.40	0.20
April	0.31	0.19
Mei	0.23	0.16
Juni	0.18	0.14
Juli	0.18	0.14
Augustus	0.23	0.16
September	0.31	0.19
October	0.40	0.20
November	0.49	0.22
December	0.55	0.23
Totaal	f 4.32	f 2.27

Gemiddeld $\frac{1}{12} = 0.36 = 0.19$

3. REINIGING, WASCH.

Deze wordt in huis gedaan en wel winter en zomer.

Is men zeer arm, dan trekt men Zaterdagavond zijn goed uit, en gaat zonder hemd naar bed; moeder heeft dan alleen een rok aan en gaat aan de wasch.

Heeft men echter twee hemden, zooals dit bij onzen fabriek-

arbeider 't geval is, dan begint men Maandagmorgen en gebruikt

3 takkenbossen à 4 cent, dat is totaal	f 0.12
5 turven.	0.03
droogwater of soda	0.01
zeep	0.07

f 0.23

voeg hierbij het scheerge'ld 0.02

Totaal . . . . f 0.25

4. KOSTEN AAN HET BEROEP VERBONDEN.

Voor sterksel en vet, te gebruiken bij het weven,
per week . . . . . f 0.06⁵

Streepwever:

Huur van het weefgetouw 0.04

Huur van den kam van 't weefgetouw . . 0.01 f 0.11⁵

Spinster, kaarder, twerner:

Van het loon van de spinster moeten de kaarden af;
deze kosten f 1.20. Daarmede kan zij circa 16 weken
werken; dus . . . . . f 0.08

Voor wissel en de not van 't spinnewiel. 0.01

Huur van 't spinnewiel . . . . . 0.02⁵ f 0.11⁵

Wij nemen het tijdperk, waarin KEES reeds
streepwever is en vader, moeder en LIJSJE
spinnen; dus moet bij die beroepskosten nog
tweemaal f 0.11⁵ cent. . . . . = 2 × f 0.11⁵ = f 0.23

Totaal onkosten van het huisgezin . . . . . f 0.46

5. ONDERWIJS, pro deo nihil.

6. GODSDIENST.

Men zit in de kerken op de armenbanken, heeft zijn
kerkelijke sacramenten pro deo, en betaalt maar bij
buitengewone omstandigheden iets in de offerkist;
stel dit als maximum . . . . . f 0.02

7. ASSURANTIEKOSTEN.

Aan de bus en het begrafenisfonds, om bij ziekte wekelijks f 1.50 en bij bedlegerigheid f 2.50 te trekken betaalt,	
de man	f 0.05
de vrouw	0.05

De kinderen, ziek zijnde, worden door de armverzorgers van geneeskundige hulp voorzien.

f 0.10

8. BELASTING.

Grondbelasting, meubilair, patent, personeel . . .	nihil
Dorpslasten	id.
Kerkelijke omslag	id.

Totaal . . . nihil.

9. ONNOODIGE KOSTEN.

De man voor tabak	f 0.02
De man voor drank, 4 borrels per week, twee Zondags (één 's morgens en één 's avonds) Maandag één en één Zaterdagavond, à 3 cent	0.12
De vrouw en kinderen voor balletjes bij de koffie	0.02

Totaal . . . f 0.16

10. VOEDING.

Vier drieponders = 6 KG. roggenbrood	f 0.52
Zeven ponden rijst, of 3½ KG., 16 ct. het KG.	0.56
Melk, 2½ ct. per dag; tevens meteen voor de rijst	0.17 ⁵
Boter, ½ KG. per week; voor het brood en bij de aardappelen	0.50
Koffieboonen	0.25
Peper, per week, 1½, mosterd 2, azijn 4, zout 5 ct.	0.12 ⁵
Aardappelen, zeven kop per dag, à 21 cent.	1.47

Totaal . . . f 3.60

11. HUISHUUR.

Huishuur	f 0.80
--------------------	--------

12. ONDERHOUD VAN KLEEDINGSTUKKEN.

Kosten voor garen, band, knopen, naalden, veters	f 0.04 ⁵
--	---------------------

13. BUITENGEWONE UITGAAF.

Wij zullen dit onderdeel eens op nihil stellen.

Och! mogt dat eens waarheid zijn; wij bedoelen de uitgaaf voor kermis, vastenavond en andere gelegenheden tot uitspatting. Dan gaat er, helaas! zoo menig stuk naar den lommerd. Voor ziekte rekenen wij ook niets; de verhoogde uitgaaf en stilstand van loon wordt, behalve door de assurantie, boven vermeld, door de diaconie bestreden.

Zetten wij nu de rubrieken eens onder elkaar, dan krijgen wij

UITGAAF.	ONTVANGST.
1. Verwarming . . . . . f 0.54	Kees is streepwever en verdient f 3.50 per week; maar hij zorgt reeds voor zijn huwelijk, en daarom krijgt Mie iedere week een gulden. . . f 2.50
2. Verlichting 0.19	Vader is een best spinner . . 2.50
3. Reiniging 0.25	Lijs doet goed haar best . . . 1.40
4. Kosten aan 't beroep verbonden 0.46	Moeder kan weinig doen, maar verdient toch 0.65
5. Onderwijs . . . . . nihil.	
6. Godsdienst 0.02	
7. Assurantie 0.10	
8. Belasting . . . . . nihil.	
9. Onnoodige kosten 0.16	
10. Voeding 3.60	
11. Huishuur 0.80	
12. Onderhoud van kleedingstukken . . . . . 0.04 ⁵	
13. Buitengewone uitgaaf . . . nihil.	
En nu nog onderhoud en aankoop van huisraad, kleeding, enz. 1.29 ⁵	
Uitgaaf-totaal alzoo. . . . f 7.46	Ontvangst. . . . . f 7.05

Uitgaaf-totaal alzoo f 7.46. Ontvangst f 7.05. En toch zal het moeielijk, zoo niet onmogelijk, zijn om het wekelijksch tekort van f 0.41 door *bezuiniging* te dekken.

BIJLAGE G.

**LIJST der verdiensten van het werkvolk aan de
Hilversumsche stoomspinnerij en weverij.**

BEROEP.	AANTEKENINGEN.	Loon per uur in centen.
Machinist	Man ,	30
Onder-machinist	"	10 ¹ / ₂
Stoker	"	9 ⁵ / ₄
Kolenkruier	"	7 ¹ / ₂
Smid	"	10 ¹ / ₂
Timmerman	"	13
Sjouwerman	"	7 ¹ / ₂
Nachtwacht	"	7 ¹ / ₂
Mixer (katoenvermenger)	" niet tot zwaar werk in staat.	5 ¹ / ₂
Cardmeester	"	22 ¹ / ₂
Willower	"	7 ¹ / ₂
Opener	Vrouw.	4 ¹ / ₂
Scutcher	Jongen , man.	6 à 9
Grinder (slijper)	Man.	10 ¹ / ₂
Stripper	Jongen.	6 ³ / ₄
Tenter (voorspinster)	Meisje, vrouw.	4 ¹ / ₂ à 13
Spinnersbaas	Man.	22 ¹ / ₂
Spinner	"	18 à 24

BEROEP.	AANTEKENINGEN.	Loon per uur in centen.
Spinner (2 te zamen spinnende).	Jongen.	11 à 15
Aanlapper	"	4 ¹ / ₂ à 7 ¹ / ₂
Klosopsteker	Kleine jongen.	2 ¹ / ₂
Winder (spoolster)	Meisje.	5 à 6
Warper (scheerster)	"	6 à 10 ¹ / ₂
Sizer (sterker).	Man.	13 ¹ / ₂ à 16 ¹ / ₂
Kammenmaakster	Meisje.	6 ¹ / ₂
Kammenvernisser.	Man.	7 ¹ / ₂
Rijgster	Meisje, vrouw.	6 à 8
Trilbelaar of aandraaier	Man.	9 à 10
Weefmeester	"	24
Wevers- of touwbaas.	"	14 ¹ / ₂
Wever	Meisje, jongen, vrouw en man.	5 à 15
Wevers-leerling of helper	Meisje of jongen.	2 ¹ / ₂ à 4 ¹ / ₂
Cutlooker (stukkenkeurder)	Man.	16 ¹ / ₂
Pakker.	"	8 ¹ / ₃
Smeeders, garenuitrevers, enz., krijgen hetzelfde loon als sjouwerlieden.	"	7 ¹ / ₂

BIJLAGE I.

A. Hilversumsche Zieken- en

Begr

1. Dienstjaar.	2. Getal bussen.	3. Getal der deelnemers.			6. Voor onderhoud van gebouwen en verdere lasten, waarmede de eigendommen en inkomsten zijn bezwaard, en voor alle kosten van administratie.	UITGAVEN.					
		4. Zieken.	5. Overledenen.			7. Ziekengelden.	8. Begraveniskosten.	9. Bedrag der verstrekte geneesmiddelen.	10. Voor belegging van gelden, hetzij op hypotheek, hetzij door aankoop van effecten, hetzij op eenigerhande andere wijze, en voor de op de aangekochte effecten verschenen en betaalde renten.	11. Verschillende uitgaven.	12. TOTAAL.
1869	6	1441	634	"	f 145.06	f 1,283.25	f 550.—	"	f 400.—	f 746.70	f 2,825.01
1870	"	1477	121	30	124.48	1,173.50	713.—	f 65.12 ⁵	400.—	767.36	2,943.46 ⁵
1871	"	1480	139	30	134.33	1,459.50	705.—	92.72	400.—	685.06	3,467.21
1872	"	1520	140	33	142.32	1,323.—	837.—	88.40	"	638.50	3,029.22
Totaal.	24	5918	1034	93	f 546.19	5,230.25	f 2,805.—	f 236.24 ⁵	f 600.—	f 2,838.22	f 12,264.90 ⁵
Gemidd.	6	1479	258	23	136.55	1,300.81	701.—	59.06	150.—	709.55 ⁵	3,066.22

Inkomsten van bezittingen van allerlei aard

en Begrafenisbussen, 1869-1872.

MIDDELEN, WAARDOOR IN DE UITGAVEN
IS VOORZIEN.

Inkomsten van bezittingen van allerlei aard en toegekende rechten.	Opbrengst der gewone contributiën.	Opbrengst der inleggelden.	Opbrengst der boeten.	Voordelige saldo's van vorige rekeningen.	Verschillende ontvangsten.	TOTAAL.
13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.
f 293.60	f 2,079.22	6.90	f 3.30	f 2,244.01 ⁵	f 23.30	f 5,250.36 ⁵
321.50	2,797.52 ⁵	9.70	0.75	1,619.88 ⁵	20.—	4,769.36
310.77	2,788.80	"	0.25	2,225.89 ⁵	5.17	5,330.85 ⁵
326.50	2,849.62	"	2.10	1,863.67 ⁵	"	5,041.89 ⁵
f 1,252.37	f 11,115.16 ⁵	f 16.60	f 6.40	f 7,953.50	f 48.47	f 20,392.50 ⁵
313.09	2,778.79	4.15	1.60	1,988.37 ⁵	12.12	5,098.12 ⁵

AANTEEKENINGEN.

In 1870 heeft de oude Gereformeerde bus zelve een geneeskundige aangesteld.

Uit de vergelijking van kol. 12 met kol. 19 van ieder jaar (wat trouwens uit kol. 17 is op te maken) blijkt de voordelige staat der bus. Vandaar, dat de meeste busseu in het bezit van landertjen of effecten zijn.

BIJLAGE I.

B. Hilversumsche Zieken- en

BENAMING.	1. Getal bussen.	2. Getal der deelnemers.		3. Getal der personen aan welke onderstand is verleend.		UITGAVEN				
		3. Zieken.	4. Overleiden.	5. Voor onderhoud van gebouwen en verdere lasten, waarmede de eigendommen en inkomsten zijn bezwaard, en voor alle kosten van administratie.				6. Ziekengeelden.	7. Begraveniskosten.	8. Bedrag der verstrekte geneesmiddelen.
				5.	6.	7.	8.			
Roomsch-Katholieke mannen zieken- en begravenisbus	1	594	68	17	f 27.95	f 925.50	f 425.—	"		
Roomsch-Katholieke vrouwen begravenisbus	1	488	34	8	36.20	"	200.—	"		
Nieuw-Gereformeerde zieken- en begravenisbus	1	143	18	2	16.74	193.—	50.—	"		
Oud-Gereformeerde zieken- en begravenisbus	1	130	20	3	32.40	123.50	87.—	f 88.40		
Mannen zieken- en begravenisbus (Cleresie)	1	87	"	2	24.10	81.—	50.—	"		
Vrouwen begravenisbus (Cleresie)	1	78	"	1	4.84	"	25.—	"		
TOTALEN	6	1520	140	33	f 142.32	f 1.323.—	f 837.—	f 88.40		

2. Verschillende uitgaven.

13

23

12

8

5

f 63

Begrafenisbussen, 1872.

MIDDELEN, WAARDOOR IN DE UITGAVEN IS VOORZIEN.							AANTEEKENINGEN.
9. Verschillende uitgaven.	TOTAAL.	11. Inkomsten van bezittingen van allerlei aard en toegekende rechten.	12. Opbrengst der gewone contributien.	13. Opbrengst der boeten.	14. Voordienige saldo's van vorige rekeningen.	TOTAAL.	
f 134.75	f 1.513.20	f 51.—	f 1.426.40	"	f 339.15	f 1.819.55	Geneeskundige diensten zijn gratis bewezen.
238.—	474.20	36.—	481.—	"	173.90	693.90	
125.—	384.74	20.—	364.—	"	80.—	464.—	
"	331.39	172.50	276.55	"	278.45	727.50	
83.—	238.10	32.—	220.67	2.10	839.88	1,094.65 ⁵	
57.75	87.59	12.—	78.—	"	152.29	242.29	
f 638.50	f 3,029.22	f 326.50	f 2,849.62	2.10	f 1,863.67 ⁵	f 5,041.89 ⁵	

BIJLAGE K.

**Naamlijst van kinderen, die aan de vaart, bij
de Hilversumsche stoomspinnerij en weverij,
wonen, opgemaakt 31 December 1872.**

WONING.	NAMEN DER OUDERS.	Aantal kinderen van 3—12 jaar.	School- gaande kinderen.	<i>Aanteekeningen.</i>
Hilversumsche bouwvereniging (het Roode Dorp); in de blokken A, B, C, D en E verspreid.	J. C. F. Sievers,	3	2	Op school bij den onderwijzer van Oostveen.
	J. C. Hoffman,	1		
	J. C. de Ridder,	1		
	G. W. Helre,	1		
	H. Schaap,	3		
	G. Beek,	1		
	J. Gaasbeek,	3	1	Id.
	H. Prins,	3	1	Id.
	J. Wiegerink,	1		
	Wed. ter Hoek,	1		
	J. L. Verrier,	3	2	Id.
	D. Verschoor,	1		
	J. Raethel,	2		
	H. Grob,	1		
	van Renes,	3	2	Id.
	Transporteeren .	28	8	

WONING.	NAMEN DER OUDERS.	Aantal kinderen van 3-12 jaar.	School- gaande kinderen.	Aanteekeningen.
	Per transport . .	28	8	
	W. H. Vredeveld,	2	1	Op school bij den onderwijzer van Oostveen.
	M. W. Grob,	4		
	J. van Midden,	2	2	Id.
	H. J. Egberts,	2		
	J. Bos,	1		
Hilversumsche bouwvereniging (het Rode Dorp); in de blokken A, B, C, D en E verspreid.	Wed. Brombasser,	1		
	G. Siegettie,	3		
	Wed. Banning,	5	1	Id.
	Th. Lunding,	4		
	J. Nassen,	1		
	K. Huisman,	2		
	C. Castaing,	3		
	J. Koek,	3		
	J. P. Meere,	4		
	J. Hoogenberk,	2		
Schoftloods, tot woningen verbouwd.	J. van Munster,	1		
	J. Elshof,	1		
	C. Ph. Reij,	2		
Huizen P. Doets.	G. J. Aalders,	2		
	R. de Wit,	3		
Huis J. Taling.	A. van Enck,	2	2	
	TOTAAL	78	14	

BIJLAGE K.

**Naamlijst van kinderen, die aan de vaart, bij
de Hilversumsche stoomspinnerij en weverij,
wonen, opgemaakt 31 December 1872.**

WONING.	NAMEN DER O U D E R S.	Aantal kinderen van 3—12 jaar.	School- gaande kinderen.	<i>Aanteekeningen.</i>
Hilversumsche bouwvereniging (het Roode Dorp); in de blokken A, B, C, D en E verspreid.	J. C. F. Sievers,	3	2	Op school bij den onderwijzer van Oostveen.
	J. C. Hoffman,	1		
	J. C. de Ridder,	1		
	G. W. Helre,	1		
	H. Schaap,	3		
	G. Beek,	1		
	J. Gaasbeek,	3	1	Id.
	H. Prins,	3	1	Id.
	J. Wiegerink,	1		
	Wed. ter Hoek,	1		
	J. L. Verrier,	3	2	Id.
	D. Verschoor,	1		
	J. Raethel,	2		
	H. Grob,	1		
	van Renes,	3	2	Id.
	Transportceeren .	28	8	

WONING.	NAMEN DER OUDERS.	Aantal kinderen van 3-12 jaar.	School- gaande kinderen.	<i>Aanteekeningen.</i>
	Per transport. .	28	8	
Hilversumsche bouwvereniging (het Roode Dorp); in de blokken A, B, C, D en E verspreid.	W. H. Vredeveld,	2	1	Op school bij den onderwijzer van Oostveen.
	M. W. Grob,	4		
	J. van Midden,	2	2	Id.
	H. J. Egberts,	2		
	J. Bos,	1		
	Wed. Brombasser,	1		
	G. Siegettie,	3		
	Wed. Banning,	5	1	Id.
	Th. Lunding,	4		
	J. Nassen,	1		
	K. Huisman,	2		
	C. Castaing,	3		
	J. Koek,	3		
	J. P. Meere,	4		
	J. Hoogenberk,	2		
Schoftloods, tot woningen verbouwd.	J. van Munster,	1		
	J. Elshof,	1		
	C. Ph. Reij,	2		
Huizen P. Doets.	G. J. Aalders,	2		
	R. de Wit,	3		
Huis J. Taling.	A. van Enck,	2	2	
	TOTAAL	78	14	

BIJLAGE L.

N°. 1166.

HILVERSUM, den 12den November 1873.

Bij Koninklijk Besluit van 17 April, ter uitvoering van art. 25 der wet van 4 December 1872, zijn de regelen aangegeven tot ontsmetting. Naar aanleiding daarvan geven wij UW.Ed. kennis, dat dadelijk op uwe aanvraag kosteloos bij den bode op het Raadhuis te verkrijgen zijn :

1°. een emmer, waarin zich bevindt één kilo ijzervitriool met $\frac{1}{4}$ liter carbolzuur, om die op de plaats der bestemming, met water te vullen, tot ontsmetting der uitwerpselen, enz.;

2°. een ledige emmer met deksel, dienstig om de uitgeworpene (en reeds ontsmette) stoffen te bewaren, opdat die stoffen, één à tweemaal daags, door verbranding geheel vernietigd worden.

Wij hebben gemeend UW.Ed. dit reeds nu te moeten kenbaar maken, opdat, indien onverhoopt een geval van cholera asiatica zich in onze gemeente voordoen mocht, dadelijk, door uw krachtdadig ingrijpen, de verdere besmetting in den oorsprong worde tegengegaan.

Burgemeester en Wethouders van Hilversum,

(was get.) A. PERK, waarn. Burg.

J. J. E. GEELEN, Secret.

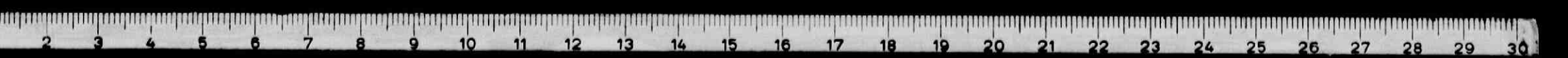
Aan
Heeren Med. Doctoren
te Hilversum.

oorzaken van overlijden over zes jaar afzonderlijk, in de zeven gemeenten van het Goolland gezamenlijk; van 1866-1872.

		1865.		1866.		1867.		1868.		1869.		1870.		1871.		TOTAAL.		TOTAAL- GENERAAL.
		Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	
Doodgeboren		10	11	14	16	14	17	29	15	Zie groep XI.		—	—	67	59	126		
Overleden vóór de aangifte.		2	1	3	1	4	1	—	—	25	17	20	18	54	38	92		
Ziekten van algemeene en afwisselende zitplaats. I.	Nº.	NAAM DER ZIEKTEN.																Nº.
	1	1	2	3	3	6	1	10	6	3	4	7	2	30	18	48	1	
	2	23	13	41	32	48	40	36	28	54	57	66	43	268	213	481	2	
	3	5	3	9	14	10	4	6	5	2	6	3	4	35	36	71	3	
	4	7	1	12	12	17	24	6	8	27	12	12	20	81	87	168	4	
	5	—	1	1	—	2	6	3	3	3	—	3	1	12	11	23	5	
	6	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	2	3	6	
	7	—	1	2	2	2	3	1	2	1	—	—	—	8	6	14	7	
	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	8	
	9	2	1	2	—	—	1	—	2	1	1	—	—	5	5	10	9	
	10	6	14	8	6	4	7	5	3	4	7	3	3	30	40	70	10	
11	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	3	1	4	11		
Koortsen. II.	12	13	13	6	6	9	8	5	5	9	12	7	8	49	52	(1) 101	12	
	13	—	—	1	2	1	—	2	1	—	—	1	1	4	5	9	13	
	14	2	1	4	6	7	6	4	3	3	2	3	1	23	19	42	14	
	15	—	3	1	3	2	2	4	2	3	2	2	3	12	15	27	15	
Huidziekten. III.	16	—	—	2	1	7	5	3	1	1	—	73	(2) 59	86	66	152	16	
	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
	18	—	—	15	10	—	—	—	—	—	—	10	(3) 10	25	20	45	18	
	19	—	—	—	—	3	1	—	1	—	—	—	—	2	3	5	19	
	20	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	2	20	
Ziekten van de hersenen en zenuwen. IV.	21	31	17	31	17	29	13	14	10	14	13	17	12	136	82	218	21	
	22	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	2	4	22	
	23	4	1	8	4	6	16	10	13	2	5	3	16	33	58	91	23	
	24	3	4	6	2	6	2	8	9	5	3	7	14	35	34	69	24	
	25	—	1	—	1	2	1	—	—	1	—	1	2	4	5	9	25	
	26	—	—	1	—	1	2	2	—	2	1	—	—	6	3	9	26	
Ziekten van de adembalingswerktuigen. V.	27	12	24	8	12	7	21	7	14	14	15	20	15	68	101	169	27	
	28	—	3	2	1	3	5	4	2	1	1	1	1	11	13	24	28	
	29	—	—	6	9	2	5	6	11	6	7	—	1	20	33	53	29	
	30	3	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	3	3	6	30	
	31	9	9	18	18	15	12	17	14	22	20	21	27	102	100	202	31	
	32	21	12	17	13	13	13	16	15	15	10	11	12	93	75	168	32	
Ziekten van het hart en de vaten. VI.	33	—	2	—	1	1	—	—	1	2	2	2	2	5	8	13	33	
	34	—	—	—	—	—	—	1	2	1	1	—	2	2	5	7	34	
	35	1	4	1	3	4	3	5	10	2	4	3	7	16	31	47	35	
Ziekten van de spijsverteringswerk- tuigen. VII.	36	2	—	1	—	3	7	1	—	—	1	—	—	7	8	15	36	
	37	2	1	13	13	28	27	1	1	15	9	18	13	77	64	141	37	
	38	8	(4) 4	2	—	2	—	—	—	1	—	—	—	13	4	17	38	
	39	5	3	1	1	1	1	6	2	3	1	1	2	17	10	27	39	
	40	11	9	5	14	5	10	9	0	8	5	9	5	47	52	99	40	
41	5	7	9	6	16	9	5	7	4	—	7	2	44	31	75	41		
Ziekten van de pis- en geslachts- werk- tuigen. VIII.	42	1	1	—	1	1	—	—	—	3	—	—	—	5	2	7	42	
	43	—	—	1	—	—	1	—	2	—	—	—	1	1	4	5	43	
	44	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	1	3	1	4	44	
	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	45	
Ziekten van het krambed. IX.	46	—	—	—	3	—	4	—	2	—	—	—	—	—	9	9	46	
	47	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2	2	47	
	48	—	—	—	1	—	1	—	3	—	2	—	1	—	8	8	48	
Geweldadige invloeden. X.	49	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	49	
	50	1	1	3	—	5	—	1	1	1	2	1	—	12	4	16	50	
	51	1	1	—	—	3	1	—	1	—	—	—	—	4	3	7	51	
	52	1	1	1	1	4	—	2	2	3	—	2	1	13	5	18	52	
	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	
Onbekend. XI.	54	23	12	6	4	18	13	5	6	8	5	2	1	62	41	103	54	
	55	8	4	11	2	3	5	14	17	1	1	1	—	38	29	67	55	

Kan niet opgegeven worden.

(1) Vergelijk bladz. 261. (2) Vergelijk bladz. 280. (3) Vergelijk bladz. 276. (4) Vergelijk bladz. 267.

Oorzaken van overlijden in de zeven gemeenten van het Goolland afzonderlijk; over zes jaar gezamenlijk; van 1866—1872.

	Blaricum.	Bussum.	'sGraveland.	Hilversum.	Hulzen.	Laren.	Naarden.	TOTAAL.		TOTAAL-GENERAAL.								
								Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.							
Doodgeboren	1	1	2	4	3	6	40	25	6	8	4	8	4	7	67	59	126	
Overleden vóór de aangifte	2	1	2	5	1	3	20	9	8	7	7	6	8	7	54	38	92	
I. Ziekten van algemeene en afwisselende zitplaats.																		
N ^o .	NAAM DER ZIEKTEN.																N ^o .	
1	4	—	1	2	4	—	13	5	4	3	2	4	4	4	30	18	48	1
2	6	9	29	20	15	16	141	104	23	13	36	35	18	16	268	213	481	2
3	1	2	2	2	2	3	24	20	4	5	1	1	1	3	35	36	71	3
4	6	2	2	3	6	2	31	48	16	6	14	10	9	16	81	87	168	4
5	4	—	—	—	4	4	7	8	—	—	—	4	3	4	12	11	23	5
6	—	4	—	—	—	—	4	—	—	4	—	—	—	—	4	2	3	6
7	2	—	—	—	2	—	4	3	—	—	2	3	4	—	8	6	14	7
8	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	8
9	1	—	—	—	1	—	4	4	4	4	4	4	—	2	5	5	10	9
10	7	4	—	2	3	3	16	26	4	4	4	4	4	—	30	40	70	10
11	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	3	4	4	11
II. Koorts.																		
12	1	3	—	4	3	2	14	23	9	10	6	5	12	5	49	52	101	12
13	—	1	—	4	—	—	4	—	1	1	1	—	—	2	4	5	9	13
14	—	—	—	—	—	4	10	11	5	2	2	3	4	2	23	19	42	14
15	2	—	—	—	1	2	—	—	3	8	2	3	2	2	12	15	27	15
III. Huidziekten.																		
16	—	—	—	—	10	9	29	27	37	28	4	—	8	2	86	66	152	16
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17
18	4	4	—	4	4	—	20	14	3	1	—	—	—	25	20	45	18	
19	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	4	—	—	1	2	3	5	19
20	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	1	2	20
IV. Ziekten van de hersenen en zenuwen.																		
21	10	2	10	13	10	7	53	29	26	13	12	9	15	9	136	82	218	21
22	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	2	4	22
23	4	6	—	8	2	6	18	21	4	7	3	5	5	5	33	58	91	23
24	4	—	—	3	4	1	18	21	2	4	4	2	4	3	35	34	69	24
25	—	—	—	1	—	2	4	2	—	—	—	—	3	—	4	5	9	25
26	4	4	2	—	1	—	—	4	—	—	—	4	2	—	6	3	9	26
V. Ziekten van de ademhalingswerktuigen.																		
27	1	4	5	3	4	17	33	36	8	18	7	8	10	15	68	101	169	27
28	—	—	—	1	—	2	7	4	3	5	1	—	—	1	11	13	24	28
29	1	—	—	1	2	6	7	10	2	6	1	5	7	5	20	33	53	29
30	—	—	—	—	2	1	—	1	—	1	1	—	—	—	3	3	6	30
31	5	8	—	5	13	7	45	37	16	11	8	20	9	12	102	100	202	31
32	4	7	—	17	4	4	45	22	8	14	17	5	8	6	93	75	168	32
VI. Ziekten van het hart en de vaten.																		
33	—	—	—	—	2	1	—	3	—	1	1	1	2	2	5	8	13	33
34	—	—	—	—	—	2	2	2	—	—	—	—	—	1	2	5	7	34
35	—	—	—	1	—	4	6	6	1	2	7	11	2	7	16	31	47	35
VII. Ziekten van de spijsverteringswerktuigen.																		
36	—	—	2	—	—	2	4	6	—	—	—	—	1	—	7	8	15	36
37	3	4	10	7	—	1	37	23	10	11	11	14	6	4	77	64	141	37
38	—	—	—	—	2	—	8	3	2	1	—	—	1	—	13	4	17	38
39	2	—	1	2	1	—	8	4	—	1	3	1	2	2	17	10	27	39
40	2	2	2	4	4	5	20	32	3	4	4	2	3	3	47	52	99	40
41	1	—	5	4	4	1	24	21	4	1	3	2	3	5	44	31	75	41
VIII. Ziekten van de pis- en geslachtswerktuigen.																		
42	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	3	2	5	2	7	42
43	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	2	1	4	5	43
44	—	—	—	—	2	—	1	—	—	1	—	—	—	—	3	1	4	44
45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	45
IX. Ziekten van het kraambed.																		
46	—	1	—	1	—	—	—	2	—	—	—	2	—	3	—	9	9	46
47	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2	47
48	—	—	—	1	—	1	—	2	—	2	—	2	—	—	8	—	8	48
X. Geweldadige invloeden.																		
49	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2	49
50	—	—	4	2	1	—	3	2	4	—	—	—	—	—	12	4	16	50
51	—	—	1	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	4	3	7	51
52	4	—	1	—	2	1	4	4	2	—	3	—	—	3	13	5	18	52
53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53
XI. Onbekend.																		
54	4	—	2	3	3	2	23	17	13	7	4	3	13	9	62	41	103	54
55	3	8	1	—	—	—	12	11	12	2	8	7	2	1	38	29	67	55

BERICHT VOOR DEN BINDER.

Eerst de Romeinsche cijfers der paginering en daarna de gewone.

Tabel 9 tegenover bladz. 80 zóó, dat

Tabel 10 tegenover bladz. 81 komt te staan.

Tabel 13 tegenover bladz. 88.

(Plaat) Schets van het Gereformeerd Oranjeweeshuis te Huizen tegenover bladz. 185.

(Tabel) Typen van Arbeiderswoningen tegenover bladz. 201.

(Plaat) Een Burgerwoonhuis. Plattegrond tegenover bladz. 205.

(Plaat) Nieuwe R.-K. bewaarschool te Hilversum tusschen bladz. 234 en 235.

(Tabel) Vergelijkend overzicht der acht Scholen voor Gewoon Lager Onderwijs tegenover bladz. 237.

(Plaat) Typhuskaart van Hilversum (1857) tusschen bladz. 266 en 267.

(Plaat) Schetskaart van het Gooiland, moet geplakt worden op bladz. 315.

(Plaat) Boringen in het Gooiland, moet geplakt worden op bladz. 317.

(Plaat) Hilversum (het Dorp), moet geplakt worden op bladz. 339.

Verbeteringen na bladz. 348; eindelijk Tabel **13** en **14**.

VERBETERINGEN.

(IN DEN TEKST.)

-
- Op bladz. 4 staat: kleursbakering, lees: kleurschakeering.
- " " 4 " den den, lees: den.
- " " 4 " 's Graveland, lees: 's Graveland.
- " " 10 " 9046, lees: 9016.
- " " 10, 23 en 29 staat: Kivitsdal, lees: Kivietsdal.
- " " 16 staat: dagelijke, lees: dagelijks.
- " " 16 " de de, lees: de.
- " " 16 " diarrhae, lees: diarrhee.
- " " 17 " gemetselde regenbak, lees: gemetselden regenbak.
- " " 20 " bij *drooge* lucht, lees: bij *droge* lucht. (Zie ook blz. 297).
- " " 23 " door zijn spinrag, lees: door haar spinrag.
- " " 34 " de ontbrekende, lees: den ontbrekenden.
- " " 41 " Overijselsche, lees: Overijselsche.
- " " 45 " en bij een ander, lees: en bij eene andere.
- " " 48 " gemente, lees: gemeente.
- " " 49 " 1866, lees: 1864.
- " " 50 " 's Graveland " " 6 " = 2, lees:
's Graveland " " 6 " = 0.5.
- " " 50 " Hilversum " " 748 " = 12, lees:
Hilversum " " 748 " = 13.
- " " 52 " op de 19 geboorten voorkomt, lees: *ouder* de 19 geboorten voorkomt.
- " " 53 " sterftecijfer over de tien jaren, lees: cijfer over de tien jaren.
- " " 58 " alle deze behooren, lees: al deze behooren.
- " " 64, achter wijk B, laatste kolom, staat: 12, lees: 13.
- " " 65 staat: Amsterdamsch kruierwerk, lees: Amsterdamsch kruierswerk.
- " " 65 " door den jenever, lees: door de jenever.

Op bladz.	72	staat: juist een veertiende meer, lees: een dertiende meer.
" "	75	" door hen, lees: door haar.
" "	80	" fabriekarbeiderstand, lees: fabriekarbeidersstand.
" "	82	" dat één fabriekarbeider, lees: dat een fabriekarbeider.
" "	82	" Uit een zorgvuldig, lees: Uit eene zorgvuldig.
" "	82	" dat er bij jongens tot meisjes, lees: dat er tusschen jongens en meisjes.
" "	82	" '70) alleen genomen, bleek te zijn., lees: '70) bleek te zijn.
" "	83	" een degelijke basis, lees: eene degelijke basis.
" "	84	" pokkenepidemiën, lees: pokkenepidemieën.
" "	90	" den trap, lees: de trap.
" "	96	" hun middel van bestaan, lees: een middel van bestaan.
" "	127	" Horlogiemakers (8), lees: Horlogemakers (8).
" "	136	" den meelpap, lees: de meelpap.
" "	148	" en boodschappen, lees: en doen boodschappen.
" "	161	" beetwortelsuikerfabrik, lees: beetwortelsuikerfabriek.
" "	172	" opname, lees: opname.
" "	7	174 " <i>De Israelitische</i> , lees: <i>De Israëlietische</i> . (Zie ook blz. 189).
" "	176	(noot) staat: f 36.65, lees: f 39.65.
" "	199	staat: 12.50 M. ² , lees: 12.60 M. ² .
" "	204	" respectieve vertrekjes, lees: respectieve vertrekjes.
" "	206	" de muren met, lees: de muren zijn met.
" "	208	" waarvan er eene, lees: waarvan er een.
" "	212	" papieren molentjens, lees: papieren molentjes.
" "	213	" gebruiken het privaat. lees: gebruiken tot privaat.
" "	219	" " tarveerne", lees: " taveerne".
" "	220	" 25 M., lees: 2.5 M.
" "	223	" podegra, lees: podagra.
" "	224	" op welks top, lees: op wiens top.
" "	228	" half drooge hemd, lees: half droge hemd.
" "	228	" de fabriekarbeidersstand, lees: den fabriekarbeidersstand.
" "	231	" om de mest, lees: om den mest.
" "	233	241, 286, 307 en 311 staat: onmiddelijke, lees: onmiddellijke.
" "	238	staat: vloer en plinten verteeren, lees: vloer en plinten verteren.
" "	252	" een overdekte <i>vergaarbak</i> , lees: een overdekten <i>vergaarbak</i> .
" "	254	" eene zeer goede, lees: een zeer goeden.

Op bladz. 274 staat: DIPHTERINA, lees: DIPHTHERINA.

- " " 279 " de roodvonk, lees: het roodvonk.
- " " 283 " (achter Naarden) 449, lees: 458 (en)
- " " 283 " (het totaal) 2703, lees: 2712.
- " " 286 " de epidemische typhus, lees, den epidemischen typhus.
- " " 300 " 770, lees: 870.
- " " 308 " zijn breedten basis, lees: zijne breede basis.
- " " 312 " haar schadelijken, lees: zijn schadelijken.
- " " 334 " per dag, à 21 cent, lees: kop, per dag 21 cent.
- " " 342 (kol. 12) staat, 3,066.22, lees: 3,066.22⁵.
- " " 345 (kol. 14) " 839.88, lees: 839.88⁵.

(IN DE TABELLEN.)

TABEL 3 C, kol. 5, achter de respectieve jaren te lezen:

1860	19
1861	18
1867	26

TABEL 4, kol. 2, achter 1859 te lezen: 5365;

" 3, " 1869 " " 25.

TABEL 5, te lezen: (*)

Zielental 6600;— 3202 mannen en 3398 vrouwen.

Kol. 7e, vrouwen van wijk F 449.

(*) Na 't afdrukken, heeft schrijver deze tabel aldus gecorrigeerd en vastgesteld. Er blijft nu eene tegenstrijdigheid in de opgaven over, wanneer men let op bladz. 10 in voce Hilversum en tevens op de gegevens, die in Tabel 1 voorkomen. Dr. VAN HENGEL wenscht deze opgaven evenwel niet te veranderen, omdat zij zoo in de provinciale verslagen gevonden worden. Tabel 5 echter is de vrucht van eigen navorsching.

Hetzelfde geldt van Tabel 9, wanneer het verschil tusschen de opgaven in kol. N aldaar en de overeenkomstige cijfers van Tabel 1 in 't oog mochten vallen.

TABEL 5, achter en

II	Buiten de kom	126	197	468	455	15	63	119	173	131	293	323
	186000	725	1549	3202	3398	79	401	1069	1682	1770	1151	1238
				6600		1549		3452		2389		
												Tota

TABEL 7, kol. 1, benedenst

TABEL 9 en 10, in de respec-

Van 70 tot 80 jaar.						L		N					
Mannelijk.			Vrouwelijk.			Bevolking beneden de 6 jaar.		Mannelijk.			Vrouwelijk.		
O.	G.	W.	O.	G.	W.	M.	V.	O.	G.	W.	O.	G.	W.
—	3	10	1	2	13	182	181	693	503	55	796	544	111
—	1	3	—	1	3	32	39	83	82	9	79	35	13
1	4	1	—	1	3	43	40	176	149	13	183	75	9
3	11	9	—	5	21	146	149	575	384	37	706	410	103
4	1	23	1	9	40	403	400	1527	1118	114	1764	1064	238
46			50			812		2750			3066		

en beneden wijk II, te lezen:

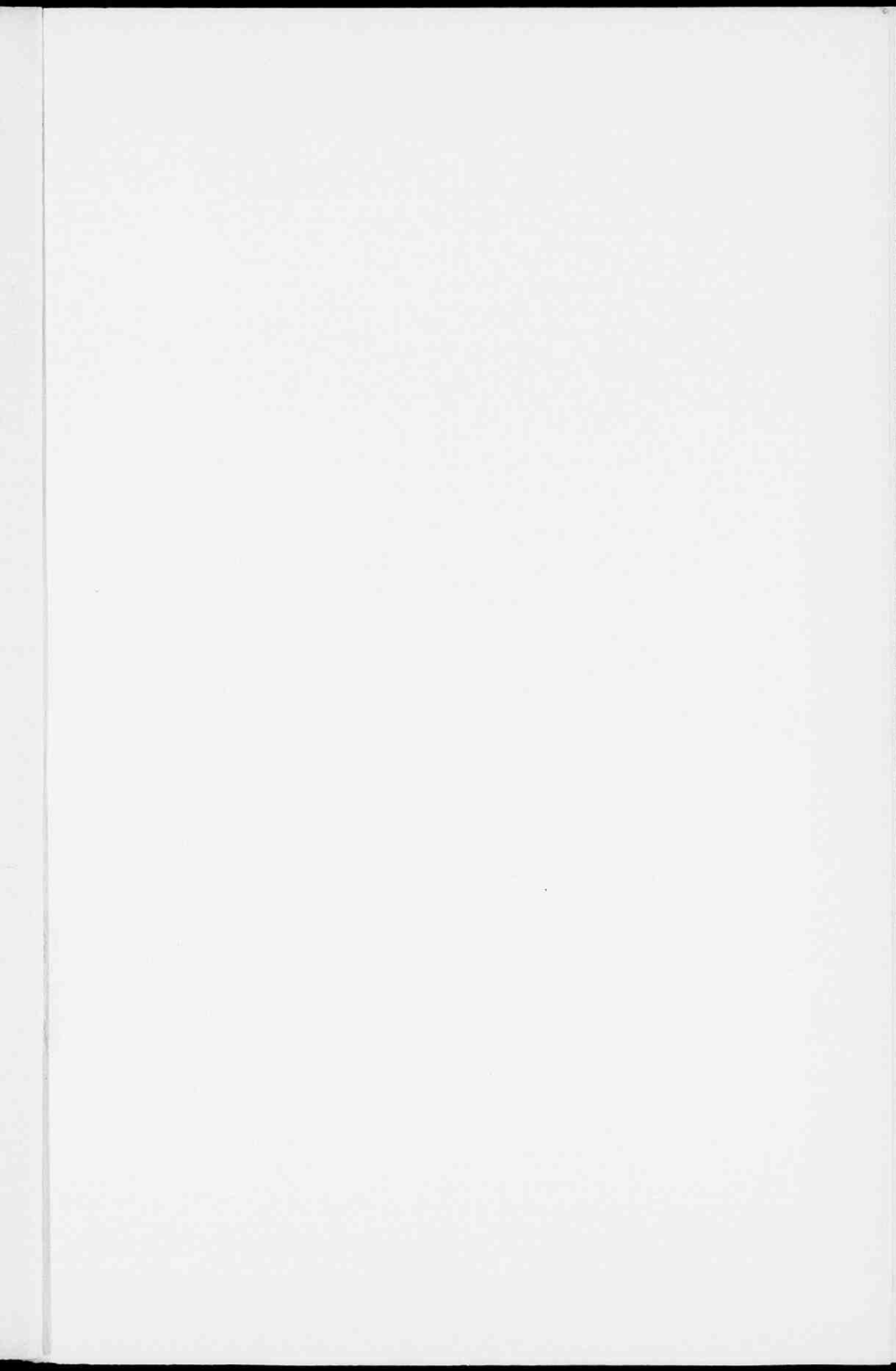
—	—	2	1	162	180	30	38	80	82	196	155	923
251	249	118	141	1398	1539	221	199	489	338	1194	1322	6600
500		259		2937		420		727		2510		
6600				Totaal 6600								

cijfer, lees: 58.

nieuwe kolommen te lezen:

STANDEN.	1		2		3		4	
	Beneden 1 maand.		Beneden 1 jaar.		Van 1 tot 5 jaar.		Van 5 tot 10 jaar.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Fabriekarbeiders .	8	7	48	54	161	160	164	163
Daglooners.	2	2	9	15	20	32	28	26
Landbouwers.	2	2	9	10	35	28	30	27
Burgers.	4	4	35	24	173	161	135	136
	16	15	101	103	395	381	357	352
	31		204		776		709	
	1720							

Nadat bijna alles was afgedrukt, heeft schrijver verlangd nog de Tabellen **13** en **14** te herzien, waardoor hare cijfers eenigszins anders gegroepeerd zijn en waardoor tevens alle verbeteringen zijn aangebracht. Daarom wordt hier, tot besluit, nog eene Tabel **13'** en **14'** aangeboden.

740449

